NSV LIIDU AJALUGU

IX–X KL.

P. P. JEPIFANOV ja I. A. FEDOSSOV

NSV LIIDU AJALUGU

ÕPIK KESKKOOLI IX—X KLASSILE

2. väljaanne

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT»
TALLINN 1965

9(N)
J47

Originaali tiitel:

П. П. Епифанов, И. А. Федосов

История СССР

Учебное пособие для IX—X классов средней школы

Утверждено Министерством просвещения РСФСР
Издание второе

Издательство «Просвещение»
Москва 1964

Ajalooõpikute lahtisel konkursil autasustatud ergutuspreemiaga.

Sissejuhatuse ja peatükid I—VII on kirjutanud dots. P. P. Jepifanov, peatükid VIII—XVI — prof. I. A. Fedossov.

Tõlkinud

M. Arukaevu, E. Jaanvärk, K. Kala, E. Orgmäe, E. Tarvel, E. Õpik.

Kaanekujundus *E. Tali.*

Tõlge kinnitatud Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

ARHIIVKOGU

SISSEJUHATUS.

Käesolev õpik on meie kodumaa ajaloo süstemaatiliseks kursuseks kõige vanemast ajast kuni 1917. a. kodanlik-demokraatliku Veebruarirevolutsioonini.

Juba kauges minevikus hakkasid inimesed avastama looduse saladusi ning tundma õppima tema arenemise seadusi. Kuid sellal, kui loodusteadus liikus suhteliselt jõudsasti edasi, jäid arusaamad ühiskonna ajaloost veel kauaks kaugele tõelisest teadusest.

Esialgu arvasid inimesed, et kõiki sündmusi nende elus juhib kõrgema olendi — jumala tahe. Muistsed kreeklased ja roomlased, samuti nagu vene kroonikudki, nägid kõiges «jumala tahte» avaldust, olgu see siis orjus või pärisorjus, hävitussõda või epideemia, mis nõudis tuhandeid elusid. Orjandusliku ühiskonna ja feodaalühiskonna ajastul kirjutatud ajaloolised tööd on läbi imbunud jumaliku ettemääratuse ideest.

Kapitalismiajastul kogusid kodanlikud õpetlased terved mäed ajaloolisi fakte, kuid ei suutnud neid teaduslikult seletada. Milliseid vaateid ühiskonna ajaloole nad küll ei propageeri, et ainult õigustada ekspluataatorlikku korda!

Ühed väidavad, et ühiskonna arenemise määrab suuri impeeriume loonud vallutajate või tarku seadusi andvate monarhide tegevus. Teiste arvates viib ainult «haritud vähemus» (s. t. valitsevad klassid) ajalugu edasi. «Lihtrahva» — tööliste ja talupoegade osaks on härraste vajaduste rahuldamine füüsilise tööga. Kolmandate meelest eksisteerivad «kõrgemad rassid», kes on kogu inimkonna kultuuri ja tsivilisatsiooni loojaks. «Alamad» rassid (asiaadid, aafriklased, lõunaameeriklased jt.) ei olevat võimelised iseseisvalt arenema ning on määratud igavesele mahajäämusele, igavesse orjusse.

Kodanlik ajalooteadus on töörahva hulkade suhtes vaenulik. Ta kas vaikib maha või moonutab nende tõelist osa ajaloos, et alandada rahvast ja allutada ta ekspluataatorite huvidele.

Kodanlik ajalooteadus on läbi imbunud šovinismi mürgiga, vihaga teiste rahvaste ja rahvuste vastu. Ta õigustab kapitalistide röövimisi ja vägivalda mahajäänud rahvaste kallal, külvab rahvuste vahel vaenu ja umbusku.

Ajaloolisi fakte meelevaldselt kasutades kujutavad kodanlikud õpetlased ajalugu juhuslike sündmuste koguna, mis on üksteisega seotud vaid ajaliselt ja mida seletatakse justkui inimese sünnipäraste madalate omadustega — egoismi, ahnuse, võimuiha ja muu sellisega. Oma pahed, kapitalistliku ühiskonna moraali omistavad need pseudoteadlased kõigile aegadele ja rahvastele, et sisendada töötajaile veendumust, nagu oleks võimatu vabaneda klassi- ja rahvuslikust rõhumisest.

Nende lõppjäreldus seisab selles, et inimesed pole võimelised tunnetama ühiskonna arenemise seadusi, seostama inimkonna minevikku tema oleviku ja tulevikuga.

Kõik kodanlike teadlaste katsed õigustada oma ajaloolisi vaateid, luua ühiskonna arenemise harmooniline, teaduslikult põhjendatud käsitlus vanimast ajast kuni meie päevini, on täielikult nurjunud.

Marksism-leninism — ajaloo teaduslik alus. Tõeliselt teaduslikud vaated ühiskonna ajaloole töötasid välja töölisklassi ja kõigi töötajate suured juhid — Karl Marx, Friedrich Engels ja Vladimir Iljitš Lenin. Tuginedes minevikus kättevõidetud teadmiste tugevale vundamendile, töötasid meie geniaalsed õpetajad kriitiliselt läbi kõik selle, mida pakkus senine teadus, ning avastasid ühiskonna arenemise seadused.

Marksismi-leninismi õpetuse järgi on inimühiskonna arenemine objektiivselt seaduspärane ajalooline protsess. Kogu ühiskonna elu määravaks aluseks on talle vajalike materiaalsete hüvede tootmine. Nagu üksik inimene ei saa elada toidu, rõivaste ja elamuta, nii ei saaks ka kogu ühiskond eksisteerida ilma pidevalt laieneva tootmiseta — ilma tehaste ja vabrikuteta, ilma transpordi ja sidevahenditeta, ilma põllumajanduseta.

Tootmine on peamine. Seepärast on ajaloo tõelisteks loojateks materiaalsete hüvede tootjad — tööinimesed.

Materiaalsete hüvede tootmisel kasutavad inimesed tööriistu. Nende hulka kuuluvad nii ürginimese algelised riistad kui ka kaasaja keerulised masinad ja tööpingid. Tööprotsessis suurenevad inimeste tootmiskogemused, tekib vilumus.

Seejuures ei mõjuta inimesed üksnes loodust, vaid ka üksteist. Nad ei tööta ju omaette, vaid ühiselt, rühmiti. Selleks et toota, astuvad inimesed üksteisega teatud ühiskondlikesse sidemetesse, tootmissuhetesse.

Ajalugu tunneb viit inimestevaheliste tootmissuhete põhitüüpi (ehk ühiskondlik-majanduslikku formatsiooni): ürgkogukondlik, orjanduslik, feodaalne, kapitalistlik ja sotsialistlik formatsioon.

Ürgkogukondliku korra ajal polnud eraomandit ega ühiskonna jagunemist klassidesse. Orjandusliku, feodaalse ja kapitalistliku ühiskonna ühiseks jooneks on see, et valitseb eraomandus tootmisriistadele ja -vahenditele (s. o. maale ja kõigile loodusvara-

dele, tööriistadele, liiklus- ja sidevahenditele jne.). Eraomanduse valitsemine põhjustas ühiskonna lõhenemise jõukateks ja vaesteks, ekspluataatorite ja ekspluateeritavate klassideks. See lõi tingimused orjade rõhumiseks orjapidajate poolt, sunnismaiste talupoegade rõhumiseks feodaalide ning tööliste rõhumiseks kapitalistide poolt.

Klasside vahel käib pidev võitlus. Ürgkogukondliku korra lagunemisest saadik on kogu inimkonna ajalugu olnud klassivõitluse ajalugu.

Klassivõitlus on inimühiskonna peamine edasiviiv jõud.

Orjade ülestõusud valmistasid ette orjandusliku korra languse ja asendumise feodaalkorraga. Talupoegade-pärisorjade ja linlaste ülestõusud viisid kodanliku revolutsiooni võidule ning kapitalistliku korra kehtestamisele. Kapitalism oma arenenuma tootmise ning teravamate klassivastuoludega valmistab ette tingimusi ühiskonna revolutsiooniliseks ümberkorraldamiseks ja ülemineku sotsialismile.

Meie ajastul on ühiskonda ümberkujundavaks jõuks töölisklass, proletaarlaste klass, kes kukutab kapitali ikke mitte ühe ekspluateerimisvormi asendamiseks teisega, vaid kõige õiglasema ühiskondliku korra — sotsialismi kehtestamiseks. Rahvahulgad on ajaloo tegelikud loojad mitte üksnes seetõttu, et nende tööga on loodud kõik inimestele vajalikud materiaalsed hüved, vaid ka seetõttu, et nende klassivõitlus lähendab samm-sammult seda päeva, millal kogu maakeral alatiseks kaob inimese ekspluateerimine teise inimese poolt ning saabub vabaduse, rahu ja sotsialismi võit.

Inimkonna vabastamine igasugusest rõhumisest ongi töölisklassi maailmaajalooline ülesanne. Töölisklass ja tema avangard — kommunistlikud parteid — juhivad kõigi töötajate, kõigi vaeste ja rõhutute võitlust kapitalismi vastu. Töölisklassi liitlasteks suures ajaloolises lahingus kõigi rahvaste õnneliku tuleviku eest on töötav talurahvas ja rõhutud rahvaste töörahva hulgad. Tööliste punasele lipule on kirjutatud leninlik üleskutse: «Kõigi maade proletaarlased ja rõhutud rahvad, ühinege!»

Kodanlikule natsionalismile ja šovinismile vastandab töölisklass proletaarse internatsionalismi, ühiskonna lõhestamisele vaenulikeks rahvusteks vastandab ta rahvaste sõpruse ja vendluse.

Mida õpetab meie kodumaa ajalugu. Meie kodumaa — Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu sajanditepikkune ajalugu on osa maailma ajaloost.

Meie suur kodumaa on paljurahvuseline riik. Tema hiiglasuurel territooriumil elavad juba vanast ajast peale nii suured kui ka väikesed rahvad.

Meie maa rahvad on oma ajaloolises arenemises läbinud kõik inimkonna ajaloos teadaolevad arenemisastmed. Kommunistliku

Partei juhtimisel viisid nad 1917. a. võidule sotsialistliku revolutsiooni ja ehitasid üles sotsialismi. Käesoleval ajal on meie maa astunud kommunistliku ühiskonna laiahaardelise ehitamise perioodi. Kogu maailma töötajad näevad NSV Liidus rahu, vabaduse ja sotsialismi lipukandjat. Kogu progressiivne inimkond tunneb vaimustust NSV Liidu rahvaste suurtest saavutustest majanduse, teaduse ja kultuuri arendamisel.

NSV Liidu ajalugu, kus on kujukalt näha ühiskondlik-majanduslike formatsioonide vahetumine, näitab, et sotsialismi võit on meie maa rahvaste ajaloolise arenemise seaduspärane tulemus.

Meie kodumaa sajanditepikkuses ajaloos on hulgaliselt näiteid rahvahulkade ennastsalgavast, kangelaslikust võitlusest ekspluataatorite vastu, samuti välismaiste vallutajate vastu rahvusliku sõltumatuse kaitsmisel. Selles võitluses kandsid NSV Liidu rahvad suuri kaotusi ning ilmutasid ennenägematut mehisust ja kindlust.

Mineviku kangelastegude tundmaõppimine sisendab meisse sotsialistlikku patriotismi ja uhkustunnet meie rahvaste üle, kes kõige raskemates ajaloolistes tingimustes kaitsesid oma sõltumatust, lõid suure Nõukogude riigi ning ehitasid üles esimese sotsialistliku ühiskonna maailmas.

Ühises võitluses tsarismi, mõisnike ja kapitalistide vastu kujunes ja tugevnes NSV Liidu rahvaste sõprus, ajaloolise arenemise suur liikumapanev jõud. Seda võrdõiguslike rahvaste sõprust tsementeeris loov töö sotsialismi ülesehitamise aastail, teda kinnitas veri, mida meie maa rahvad valasid võitluses valgekaartlaste ja imperialistlike vallutajatega.

Meie maa rahvad on loonud silmapaistvaid kultuuriväärtusi ning on andnud määratu suure panuse maailma kultuuri varasalve.

NSV Liidu rahvaste kultuuripärandi uurimine on üks meie peamisi ülesandeid. V. I. Lenin ütles: «Kommunistiks võib saada ainult siis, kui rikastad oma mälu kõigi vaimsete varadega, mis inimkond on loonud.» [1]

XX sajandi alguses muutus Venemaa maailma revolutsioonilise liikumise keskuseks. L e n i n i partei juhtimisel sammus vene töölisklass kogu progressiivse inimkonna avangardis. Meie maa rahvad täidavad auga oma internatsionaalse kohuse kogu maailma töötajate ees. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXII kongress võttis vastu Nõukogude Liidus kommunismi ehitamise programmi. NLKP programm kuulutab: «Kommunism täidab ajaloolist missiooni — päästa kõik inimesed sotsiaalsest ebavõrdsusest, kõigist rõhumise ja ekspluateerimise vormidest ning sõjakoledustest — ja kindlustab maakeral **rahu, töö, vabaduse, võrdsuse, vendluse ja õnne** kõigile rahvastele.»

[1] V. I. L e n i n, Teosed, 31. kd., lk. 256.

NSV Liidu ajalugu veenab meid selles, et inimkond läheb suurte juhtide ja õpetajate — Marxi, Engelsi ja Lenini näidatud teed mööda kommunismi võidule.

Ajaloolised allikad. Ajalooteadus, ja eriti NSV Liidu ajalugu, rajab oma järeldused määratu hulga faktide uurimisele, mis on kogutud teadlaste paljude põlvkondade tööga. Nii nagu muudki teadused, tugineb ajalugu teiste teadusharude ja ajaloo abiteaduste saavutustele.

Paljude ajalooallikate hulgas on kõige tähtsamad esemelised ja kirjalikud mälestusmärgid.

Esemelisi ajalooallikaid uurib arheoloogia. NSV Liidu territooriumil on nõukogude teadlased välja kaevanud palju matusepaiku ja asulaid, mis kuulusid meie maa muistsetele asukatele. Arheoloogide uurimused täiendavad meie teadmisi nendest NSV Liidu rahvastest, kellel oli oma muistne kiri ning avavad meie ees nende rahvaste ajaloo leheküljed, kel minevikus kiri puudus.

Arheoloogiale lähedane on numismaatika — teadusharu, mis uurib vanu münte.

Kirjalike allikate hulka kuuluvad kroonikad, seaduste kogud, teadlaste ja kirjanike tööd, arhiivimaterjalid, vabadus- ja revolutsioonilise liikumise tegelaste teosed jne. Kõiki seda laadi allikaid uurib allikateõpetus.

Ajaloo üheks tähtsaks haruks on paleograafia — teadus vanadest käsikirjadest.

Minevikus olid erinevatel rahvastel erinevad ajaarvamise ja kalendrisüsteemid, erinevad pikkuse, kaalu, pinna ja mahu mõõdud. Sündmuste täpsete kuupäevade ja ajaarvamise süsteemide kindlaksmääramisega tegeleb ajalooline kronoloogia, vanade mõõtude tundmaõppimise ja ümberarvestamisega kaasaegsele mõõdusüsteemile metroloogia.

NSV Liidu ajalugu toetub ka ajaloolise geograafia eriteadlaste uurimistöödele rahvaste paiknemisest, muutustest riikide piirides ja nende administratiivses korralduses. Ta kasutab etnograafide (etnograafiaks nimetatakse rahvateadust) vaatlusi NSV Liidu rahvaste tavadest ja elu-olust, samuti keeleteadlaste töid rahvaste keelest ja kirjast.

Marksistlik-leninlik õpetus ühiskonna arenemise seadustest aitab mõista ajaloo kõige keerukamaid küsimusi, kõige erinevama iseloomuga allikaid meie kodumaa rahvaste minevikust. Ta muudab NSV Liidu ajaloo tõeliseks teaduseks, mis aitab meil üles ehitada kommunismi suurejoonelist ja kaunist hoonet.

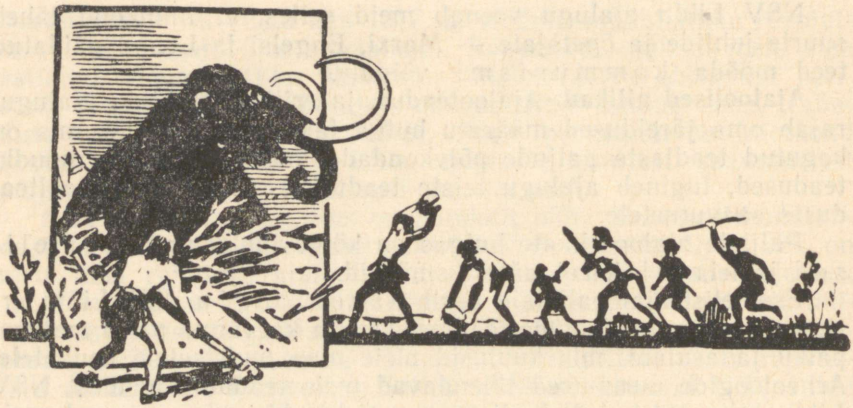

ESIMENE OSA.

ÜRGKOGUKONDLIK JA ORJANDUSLIK KORD.

I peatükk.

§ 1. Ürgkogukondlik kord meie maa territooriumil.

Töö osa inimese tekkimises ja arenemises. Tänapäeva inimese esivanemateks olid ürginimesed. Arheoloogid on leidnud maakeral ürginimese asulaid. Teadlased avastasid tema tekkimise saladuse. Tehti kindlaks, et vanimate väljakaevatud inimeste — pitekantroopide ehk ahvinimeste välimuses oli palju ahvidele omaseid jooni. Ka eluviisilt erinesid nad ahvidest õige vähe. Möödusid sajandid. Maakeral ilmusid inimesed, kes olid tänapäeva inimtüübile märksa lähedasemad.

Mis võimaldas siis inimesel oma arenemises ette jõuda teistest loomadest ja saada «looduse kuningaks»? Sellele küsimusele on üks vastus — töö. «Tulu ei tule tööta,» räägib ka rahvatarkus. Töö on inimese kogu elu esimeseks ja peamiseks tingimuseks. Tööriistade valmistamine mõjutas otsustavalt inimese arenemist.

Mida täiuslikumaks ja mitmekülgsemaks muutus inimese töö, seda sõltumatumaks muutusid inimesed loodusest.

Keele ja mõtlemise tekkimine. Inimesed võivad elada ja areneda üksnes omavahel suheldes. Nii oli see nende ajaloo algusest saadik. Ühises töös tekkis inimestel vajadus üksteisele üht-

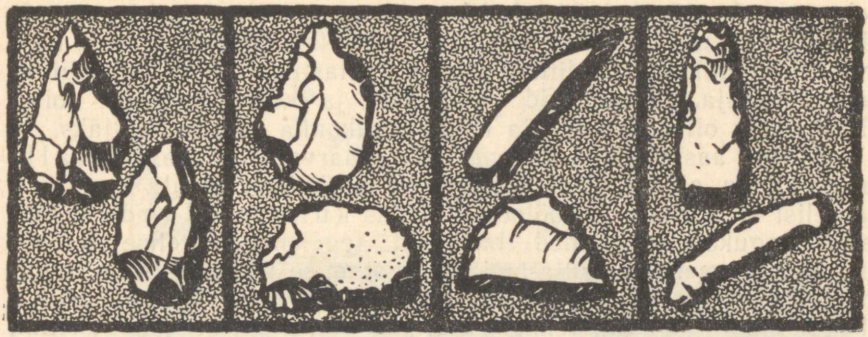

Ürginimese tööriistad.

Tahumata kivist algeliste pihukirvestė valmistamiselt läksid inimesed üle tulekivist teravikkude ja nugade, seejärel aga lihvitud kirveste ja kõblaste valmistamisele. Koos tööriistade täiustumisega laienes ka inimese tööpõld.

teist ütelda. Esialgu tegid nad end arusaadavaks žestide ja tinglike häälitsuste abil. Aegamööda arenesid kõneorganid ja tekkis sõnade keel. Ürginimese sõnavara oli väike. Ometi soodustas artikuleeritud kõne tekkimine ahvi aju muutumist inimese ajuks ja arendas inimese mõtlemist.

Mida rikkamaks muutus keel, seda tugevamini mõjutas ta inimese arenemist. Mõistus ja meeled hakkasid tundma õppima loodust, avastama ümbritsevate esemete omadusi. Inimeste töö omandas ettekavatsetud, varem läbimõeldud tegevuse iseloomu. Iga samm edasi saavutati suurte pingutuste hinnaga. Vibu leiutamine kauge märgi tabamiseks, samuti inimese tööd kergendanud kõige lihtsamad riistad, nagu kirves ja kõver sirp, etendasid omal ajal niisama tähtsat osa kui hilisemad märksa suuremad tehnilised leiutused. Keel ja mõtlemine kergendasid omandatud töökogemuste edasiandmist ühelt põlvkonnalt teisele. Inimeste kollektiivi vanemad liikmed andsid oma teadmisi ja kogemusi noorematele edasi.

Ürgühiskonna ajaloo põhietapid. Esimesed inimesed elasid sooja kliimaga piirkondades väikeste rühmadena, ürginimeste karjana. Toitu otsides liikusid nad ühest kohast teise. Aegamööda kujunes neil tööjaotus vastavalt soole ja vanusele: mehed tegelesid jahipidamisega, naised ja lapsed korjasid taimtoitu (metsikult kasvavate puude vilju, pähkleid ja juuri). Inimesed õppisid kasutama tuld ja kodustama loomi. Toiduvarud suurenesid ja rahva arv kasvas. Inimesed hakkasid elama arvukate sugukondlike kogukondadena.

Algul tekkis emajärgne sugukond. See ühendas inimesi, kes olid seotud veresugulusega emaliinis ja ühiste majanduslike huvidega. Naised etendasid tollal peamist osa sugukonna

elus. Nende tööga olid loodud kogukonna põhilised ja kõige kindlamad elatusallikad. Mehed küttisid või püüdsid kala, naised kasvatasid koduloomi ja -linde, harisid kõblastega maad ning külvasid teravilja, valmistasid savinõusid ja keetsid nendes toitu. Naine-ema oli kodukolde ja kõigi sugukonna tavade hoidjaks.

Mõned aastatuhanded enne meie ajaarvamist algas metallriistade ajastu. Maa külvieelsel harimisel hakati kasutama algelisi künniriistu ja tööloomi. Tekkis künnipõllundus. Mõned kogukonna liikmed hakkasid tegelema algelise käsitööga — metallide sulatamise, sepistamise ja valamisega. Leiutati pottsepakeder ja ahi savinõude põletamiseks. Põlluharijate kogukondade kõrval tekkis karjakasvatajate kogukondi, kes tegelesid koduloomade kasvatamisega.

Nüüd omandas kogukondlikus majapidamises kõige tähtsama koha täiskasvanud meeste töö. Tekkis isajärgne sugukond. See koosnes mitmest suurest patriarhaalsest perekonnast. Sellisesse perekonda kuulusid ühe «vaarisa», sugukonna rajaja järglased — mehed ja naised, täiskasvanud ja lapsed. Kõik nad elasid koos ja neil oli ühine majapidamine. Mitu sugukonda moodustas hõimu. Aegamööda hakkasid patriarhaalsetest suurperedest eralduma ainult isast, emast ja nende lastest koosnevad perekonnad. Isajärgne sugukondlik kogukond hakkas lagunema. Kuidas ja miks see juhtus?

Sugukondliku korra lagunemine. Sugukondliku korra ajal kasutati ühiselt sugukonna vara — tööriistu ja jahirelvi, koduseid tarbeesemeid ja koduloomi. Ühise töö saadused jaotati võrdselt. Kollektiivne omand ja majapidamine ühendas sugukonna liikmeid tugeva sidemega. Inimestel olid ühesugused õigused. Kõike otsustas rahvakoosolek, kes valis ja tagandas vanemaid, jälgis rangelt tavade täitmist ning karistas neid, kes olid milleski süüdi. Sugukonna kirjutamata seaduseks oli: «Kõik ühe eest, üks kõigi eest!»

Koos tööriistade arenemise ja majapidamise laienemisega suurenes inimeste elatusvahendite hulk. Nüüd võis juba üksik perekond end elatada, harides oma maatükki või kasvatades oma karja. Inimese töö muutus tootlikumaks. Järjest väiksema ajakuluga saadi rohkem produkte. Peale oma tarviduste rahuldamist tekkisid inimestel ülejäägid. Seetõttu oli võimalik ja kasulik rakendada majapidamises võõrast tööjõudu. Vange ei tapetud nagu varem, vaid nad muudeti orjadeks ja neid sunniti omaniku heaks töötama. Nii tõrjus üksikute perekondade eraomand välja sugukonna kollektiivse omandi, koos eraomandiga aga tekkis inimese ekspluateerimine teise inimese poolt.

Sugukond hakkas jagunema rikasteks ja vaesteks perekondadeks, tekkis varanduslik ja ühiskondlik ebavõrdsus. Sugukondliku korra ajal ühtisid inimeste huvid ühises võitluses olemasolu eest. Rikkus ja vaesus aga eraldasid inimesi. See

Tripolje asula.

Asula ja elamu konstruktsioon. Alumisel joonisel on Tripolje savinõud ja looma kujutus nende ilustusena.

kõik viis ühiskonna lõhenemisele vaenulikeks klassideks ja põhjustas riigi tekkimise. Riik oli rikastele — valitsevale klassile — vahendiks oma võimu säilitamisel vaeste ja rõhutute üle.

Ürginimeste asulad meie maa territooriumil. Kõige vanemad inimese jäljed meie maa territooriumil avastati NSV Liidu lõunapiirkonnas ja need kuuluvad kiviaega. Ürginimesed, kes elasid iidsel ajal Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia, Ukraina ja Krimmi territooriumil, tegelesid küttimise ning korilusega. Nad oskasid valmistada pihukirveid, tulekivist teravikke, nuge ja kõõvitsaid.

Ligemale 100 000 aastat tagasi algas jääaeg. Paksu jääkatte piirid ulatusid Ukrainasse ja Volgamaale. Kliima muutus järsult. Kohanedes raskete looduslike tingimustega, liitusid ürginimesed sugukondlikeks kollektiivideks ning täiustasid küttimisviise, et tabada suuri tundraloomi — mammutit, põhjapõtra ja koopakaru. Inimesed hak-

kasid riietuma tapetud loomade nahkadesse ja lõkketulega soojendama oma koobaselamuid.

Aegamööda, umbes 10 000 aastat tagasi, algas soojenemine. Ürginimesed asustasid määratu suured maa-alad Siberis ja Uraalides ning Dnepri ja Volga jõe vahel kuni Balti mere ja Valge mere rannikuni. Nende peatuspaigad asusid tavaliselt järvede ja jõgede ääres. Sugukonna asulad koosnesid muldonnidest või lihtsatest aukudest, mis pealt kaeti roigaste ja savikihiga. Elamusse tehti kolle ja seal hoiti ka nõusid toidu valmistamiseks. Asulate läheduses olid matusepaigad. Tööriistad muutusid mitmekesisemaks ja paremaks. Ilmusid tulekivist otstega odad, vibud nooltega väikeste loomade ja lindude küttimiseks, õnged ja võrgud kalastamiseks ning lihvitud kivikirved.

Meie maa metsastepi lõunaosas hakati tegelema karjakasvatuse ja põlluharimisega.

Tripolje asula. Vanimaks põlluharijate kultuuriks Ida-Euroopas oli Tripolje kultuur, mis sai oma nimetuse Kiievi lähedal Tripolje külas väljakaevatud muistse asula järgi. Tripoljelased elasid III—II aastatuhandel enne meie ajaarvamist. Nende asulates olid saviseintega elamud. Asulas elasid ühe emajärgse sugukonna liikmed.

Tripoljelased külvasid otra ja hirssi, kasvatasid veiseid, sigu, lambaid ja kitsi. Maad harisid nad lihvitud kivikõblastega. Teravilja koristamisel kasutati luust või tulekivist sirpe. Terad peenestati kiviplaatide vahel. Tripoljelased oskasid juba kangast kududa ja savinõusid meisterdada. Savist naisekujukesed kehastasid viljakuse jumalannat, sugukonna kaitsjat.

Fatjanovo asulad. Isajärgset sugukondlikku korda esindab hästi Fatjanovo kultuur (Jaroslavli lähedal Fatjanovo külas leitud muistse matmispaiga järgi). Fatjanovlased elasid II aastatuhandel enne meie ajaarvamist ulatuslikel metsaaladel Kesk-Vene kõrgustikul Volga ja selle lisajõgede ääres. Nad oskasid valmistada lihvitud kivikirveid, vasest ja pronksist tööriistu ning ehteid. Vooliti savinõusid ja kaunistati neid ornamendiga. Fatjanovlaste peamiseks tegevusalaks küttimise ja kalastamise kõrval oli karjakasvatus.

Maikopi ja Trialeti asulad. Sugukondliku korra lagunemist kajastavad eredalt asulad Maikopis (Põhja-Kaukaasias) ja Trialetis (Tbilisi lähedal). II ja I aastatuhandel e. m. a. siin elanud hõimud tegelesid karjakasvatusega. Käsitöölised valmistasid oskuslikult vasest ja pronksist riistu, kodu- ning metsloomade kujutistega kaunistatud kuld- ja hõbenõusid. Küttimisel kasutati tulekivist otsaga nooli. Varanduslik kihistumine oli tugevasti arenenud. Maikopi kurgaani oli maetud rikas sugukonnavanem. Tema riietust kaunistasid väärismetallidest ja haruldastest kividest ehted. Peas oli tal võimu tähis — kullast diadeem. Ilmusid orjapidamise alged. Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia hõimude rikaste

juhtide kodudes oli palju orje ja orjatare. Koos surnud juhtidega maeti tapetud orje.

Meie maa lõunapiirkondades kujunesid juba esimeseks aastatuhandeks e. m. a. tingimused klasside ja riigi tekkimiseks.

Ürgühiskonna kultuur. Ürginimesed astusid esimesi samme loodusjõudude tunnetamisel ja alistamisel. Nad õppisid valmistama mitmesuguseid kivist ja metallist riistu, ehitama koldega elamuid, õmblema rõivaid, tegema koduseid tarbeesemeid. Meie maal ilmusid esimesed kündjad ja karjakasvatajad, metallisulatajad ja sepad, pottsepad ja kangrud.

Inimese tähtsaks leiutuseks oli tööloomade kasutuselevõtmine. Härg ja hobune said sajanditeks inimese abilisteks tema raskes töös.

Inimesed õppisid mitte ainult üksteisega kõnelema, vaid ka arvutama, kasutades selleks sõrmi, kivikesi või eriliste lõikekirjadega puust kepikesi. Inimese sõrmede arvu järgi hakati arvutama kümnendsüsteemis. Seda süsteemi kasutavad paljud rahvad veel praegugi. Meie kodumaad asustavate rahvaste keeled on väga vanad. Nad on otseselt seotud hõimude keeltega, kes elasid viimasel aastatuhandel enne meie ajaarvamist ja meie ajaarvamise esimestel sajanditel.

Sellal sündis ka suuline rahvaloome ing. Inimesed lõid legende maa, päikese, inimese, loomade ja lindude tekkimisest, talletasid mälus pärimusi oma esivanematest ja kangelastest. Meie maa põhjaosa rahvaste (karjalaste esivanemate) suulise loomingu vanimaks mälestusmärgiks on «Kalevala». Muinasmaa Kalevala kangelased võitlevad tigeda nõiamooriga, kes oli röövinud inimestelt isejahvatava veski, mille oli valmistanud sepp Ilmarine. «Kalevala» runod ehk laulud kirjeldavad sugukondliku kogukonna ajastu pilte jahipidamisest ja kalastamisest, primitiivsest maaharimisest, karjakasvatusest ja käsitööst.

Ürgühiskonnas tekkinud kujutav kunst oli üsna algeline. Leena ja Angara jõe ääres Siberis, Karjalas ja Kaukaasias on teadlased avastanud kaljudel arvukalt muistse inimese jooniseid, mis kujutavad loomi ja linde. Ürginimesed ilustasid oma nõusid keerulise ornamendiga. Meie maa muuseumides on rohkesti esemeid, millega muistsed inimesed kaunistasid oma elu, — savist ja sarvest kujukesi, helmeid, käevõrusid ning luust ja vääriskividest kaelakeesid.

Religiooni tekkimise põhjused. Esialgu ei olnud ürginimestel mingeid usulisi (religioosseid) ettekujutusi. Aegamööda aga sünnitas inimese mannetus võitluses loodusega ning võhiklikud ja tumedad kujutelmad loodusest usu jumalatesse, kuraditesse, imedesse, s. o. religiooni. Kuna inimesed ei mõistnud surma ega haiguste põhjusi, siis tundsid nad ebausklikku hirmu nende ees ja kujutlesid, et inimesel on hing, mis võib temast lahkuda. Nii tekkis usk hauatagusesse ellu. Inimesed omistasid mitmesugustele

esemetele ja nähtustele üleloomuliku jõu ning pidasid neid jumalusteks. Nad jumalustasid müristamist, välku ja metsloomi ning püüdsid saavutada nende heasoovlikkust ohvriandide ja loitsimisega. Sugukondliku korra ajal tekkis emakese maa ehk «viljakuse jumalanna» kultus (austamine, kummardamine), samuti sugukonna esivanemate kultus.

Sugukondliku korra lagunemise perioodil ilmusid p r e e s t r i d, s. o. elukutselised kultuse teenrid. Sugukondlik ülemkiht ja preestrid kasutasid religiooni oma võimu tugevdamiseks kogukonna teiste liikmete üle.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Koostage ja täitke oma vihikutes järgmine tabel:

Ürgkogukondliku korra põhilised arenemisetapid ja nende peamised tunnused	Nendele vastavad muistsed asulad meie maa territooriumil

2. Miks oli ürginimese sõltuvus loodusest nii suur? Mis aitas inimesel muutuda loodusest sõltumatumaks? 3. Milles avaldus ürginimese tööriistade ja tööoskuse täiustumine? 4. Missugused olid ürgkogukondliku korra ajal kultuurisaavutused?

§ 2. Orjanduslik ühiskond ja orjanduslikud riigid meie maa territooriumil.

Orjandusliku ühiskonna tekkimine. Eraomandi tekkimine viis kõikjal sugukondliku korra lagunemisele ja ühiskonna lõhenemisele klassideks. Klassid on suured inimeste rühmitused, mis antud ühiskonnas erinevad üksteisest oma koha ja osatähtsuse poolest, suhte poolest tootmisvahenditesse. Vaenulikeks klassideks jagunenud ühiskonnas on valitsevad klassid tootmisvahendite (tööriistade, põllu-, karjamaa jne.) omanikeks. Nad ekspluateerivad võõrast tööjõudu ja omastavad suurema osa ühiskondlikust rikkusest. Rõhutud klassid on kas päris omandita ning töötavad teiste heaks, või neil on väike omand (näiteks talupoegadel ja linnakäsitöölistel), mis võimaldab neil elatuda isiklikust tööst.

Esimeseks klassiühiskonnaks inimkonna ajaloos oli orjanduslik ühiskond. Orjanduslik kord tekkis tootmise edasise kasvu tulemusena. Orjus oli kõige rängem ja julmem inimese ekspluateerimise vorm. Sellele vaatamata oli orjanduslik kord progressiivsem ürgkogukondlikust korrast. Orjandusliku korra ajal tekkisid uued põllumajanduse ja käsitöö harud, tekkisid suured linnad, arenes kultuur.

Orjade klassivõitlus julma rõhumise vastu vapustas orjanduslikku ühiskonda pidevalt. Orjade alluvuses hoidmiseks kasutasid orjapidajad vägivallaaparaati riigi ja selle organite näol. Meie

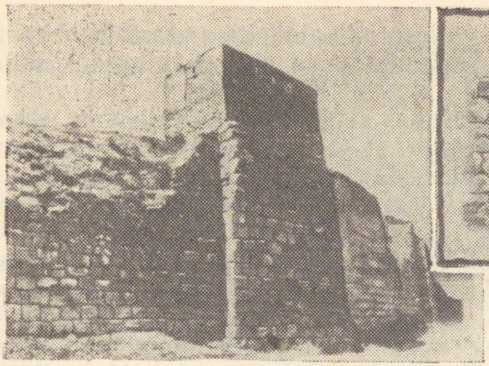

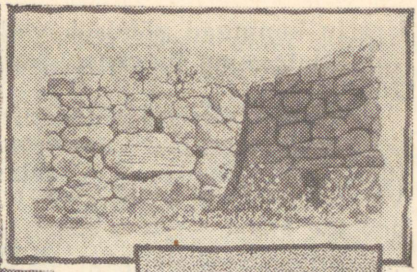

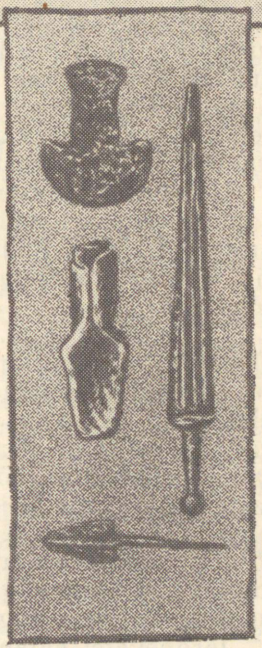

Urartu kultuuri mälestusmärgid: kindlusemüürid, kanal, relvad ja tööriistad.

maa lõunaosas eksisteerisid orjanduslikud riigid esimesel aastatuhandel e. m. a. ja meie ajaarvamise esimestel sajanditel. Orjandusliku ühiskonna ajastu kestis ligikaudu kaks tuhat aastat.

Taga-Kaukaasia orjanduslikud riigid. Meie maa vanim orjanduslik riik — Urartu — tekkis IX sajandil e. m. a. armeenlaste ja grusiinlaste muistsete esivanemate hõimude liidust, kes elasid Taga-Kaukaasia edelaosas Vani järve ümbruses. Urartulaste peamisteks tegevusaladeks olid karjakasvatus ja põlluharimine. Nad kasvatasid nisu, hirssi ja otra, tegelesid aianduse ja viinamarjakasvatusega. Põldude niisutamiseks ehitasid urartulased kõrvalharudega kanaleid. Teravili koristati rauast sirpidega. Õpiti valmistama viinamarjaveini ja seesamiõli, mida hoiti suurtes savinõudes. Osati valmistada pronksnõusid, samuti riiet nii villasest lõngast kui ka taimse päritoluga kedrusest. Käsitööliste ja orjade kätetööna kerkisid kindlused, määratu suured lossid ja templid.

Orjade tööd rakendati ulatuslikult ka põllumajanduses. Orjadkarjused hoidsid ülikutele kuuluvaid lamba-, veise- ja hobusekarju. Selleks et ori ei saaks põgeneda, pandi talle puupakk kaela ümber.

Suurima õitsengu saavutas Urartu VIII sajandil kuningas Menuase ja tema poja Argištise ajal. Edukad sõjad Assüüriaga ja naaberhõimude alistamine laiendasid riigi territooriumi. Kuningas, tema asehaldurid, ametnikud ja preestrid said rikkalikku saaki — orje, loomi, kuld- ja hõbenõusid ning vasekange.

Urartu kuningad nõudsid vallutatud aladelt andameid. Urartu valitsejate võim tugevnes. Nad nimetasid end «kuningate kuningaiks».

Peaaegu alalised sõjad nõrgestasid Urartu ühiskonda. Kindluste väiksearvulised garnisonid ei suutnud enam vastu panna tugevamale vaenlasele. Vaenlase lähenemisel jooksid orjad laiali. VI sajandil e. m. a. lagunes Urartu riik meedlaste ja sküütide hoopide all.

Väljakaevamistel avastati Urartu kultuuri suurepäraseid mälestusmärke. Riigi pealinna T u š p a t varustas joogiveega rohkem kui 70 km pikkune kanal. Urartulased kaunistasid losside ja templite seinu värvirikaste freskode[1] ning pühi loomi kujutavate reljeefidega. Urartulastel oli oma kiri kiilkirja näol. Urartulased tundsid ka papüürust.

Urartulaste kõrgeim jumalus oli H a l d i. Preestrid ülistasid kuningavõimu: templites seisid jumalakujude kõrval kuningate pronksist kujud. Religioossete tseremooniatega pühitsesid preestrid Urartu valitsejate vallutusretki, orjade võtmist ja nende rõhumist.

IX sajandil e. m. a. tekkis Taga-Kaukaasias U r m i a järve piirkonnas teine orjanduslik riik. See ühendas urartulaste naabruses asuvaid muistseid aserbaidžaani hõime — m a n n a l a s i. Riiki nimetatigi M a n n a. Manna elanikud tegelesid põlluharimise ja karjakasvatusega. Nad oskasid ehitada niisutuskanaleid. Valmistati pronksnõusid, hõbe- ja kuldesemeid ning ehteid. Ka mannalastel tekkis oma kiri. Manna kuningad võitlesid Assüüria ja Urartuga. VII sajandi keskel lõid assüürlased tugevasti mannalasi. Riigis puhkes kogukonna lihtliikmete ülestõus. Nad tapsid kuninga ja tema sugulased. Seda kasutas Assüüria ja maksustas mannalased andamiga.

Järgnevatel sajanditel kulges Taga-Kaukaasia muistsete rahvaste arenemine keerulistes ajaloolistes tingimustes. Üksteise järel tungisid neile kallale tugevate orjanduslike impeeriumide — Pärsia, Makedoonia ja Rooma armeed. Andamite maksmise kohustus, elanike hävitamine ja orjusesse viimine nõrgestasid Taga-Kaukaasia rahvaid. Ometi ei õnnestunud vallutajail lõplikult murda nende jõudu. VI—I sajandil e. m. a. kujunesid A l b a a n i a s (Aserbaidžaan), I b e e r i a s (Gruusia) ja A r m e e n i a s orjanduslikud riigid. Kuningas Tigranes II Suure ajal (95.—56. aastal e. m. a.) toimus muistse Armeenia tõus. Maa pealinnaks oli rikas linn Tigranokert (Tigrise jõe ülemjooksul). Armeenia territoorium ulatus Kaspia merest Vahemereni. Armeenia majanduse ja kultuuri tõusu katkestas Rooma vägede uus kallaletung. Meie ajaarvamise I sajandi alguseks olid Taga-Kaukaasia rahvad sõltuvad Rooma impeeriumist.

[1] F r e s k o — värskelt krohvitud seinale maalitud pilt.

Kesk-Aasia orjanduslikud riigid. Juba iidsest ajast asustasid Kesk-Aasia ulatuslikke maa-alasid meie maal tänapäeval elavate rahvaste — tadžikkide, turkmeenide, usbekkide, kasahhide jt. esivanemad.

Palju sajandeid enne meie ajaarvamist tekkisid Sõr-Darja ja Amu-Darja jõgede viljakates orgudes muistse põllumajandusliku kultuuri kolded. Neid ümbritsevates steppides ja liivastes poolkõrbetes elasid rändkarjakasvatajate hõimud. Kesk-Aasia põlluharijate väljapaistvaks saavutuseks olid niisutussüsteemid. Magistraalkanalid tammide ja harukanalitega ulatusid paljude kilomeetrite taha. Niisutatavatel maadel kasvatati teravilja (nisu, hirssi, otra), aed- ja puuvilju. Iidsel ajal hakati Kesk-Aasias kasvatama siidiusse ja puuvilla. Põldude ja aedade ere rohelus paistis eriti silma põllumajanduslikke oaase ümbritsevate kuldkollaste liivaalade taustal.

I aastatuhande keskel e. m. a. tekkisid oaas-riigid Baktria, Sogdiana ja Horezm. Vanade sugukondlike asulate kohale kerkisid suured linnad Marakanda (Samarkand), Baktrõ, Marõ (Merv). Oaase kaitsesid põletamata tellistest müüride, tornide ja laskeavadega võimsad kindlused. Ehitustöödel ja põlluharimisel kasutati ulatuslikult orjade tööd. Käsitöö oli kõrgel tasemel. Kesk-Aasia villased ja puuvillased kangad, savist, kivist, puust ning rauast esemed olid valmistatud omapäraselt ja peenelt.

Sellel ajajärgul saavutas Aasia rahvaste kultuur kõrge arenemistaseme. Muistse Horezmi arhitektuuri mälestusmärgiks on Toprak-Kale kuningalossi varemed. Hiiglasuures kolmekordses lossihoones oli mitukümmend ruumi üldpindalaga üle 10 000 ruutmeetri. Värvirikkad freskod seintel, pildid jahistseenidega, kümned värvitud savikujud kõnelevad Horezmi maalikunstnike ja skulptorite meisterlikkusest. Niisutussüsteemide ehitamine tingis matemaatika-alaste teadmiste tekkimise, pikkus- ja pinnamõõtude arvutamise. Kesk-Aasia rahvastel tekkis oma kiri. Kirjutusmaterjaliks olid puu ja nahk.

Rändkarjakasvatajate kultuur oli madalamal järjel. Kuid nemadki täiustasid töövõtteid karjakasvatuse, nahast ning villast esemete ja piimasaaduste valmistamise alal.

VI—IV sajandil e. m. a. tuli Kesk-Aasia rahvastel võidelda oma sõltumatuse eest Pärsia kuningate ja Aleksander Suure vägede vastu. Baktria ja Sogdiana elanikud osutasid Kreeka-Makedoonia sissetungile

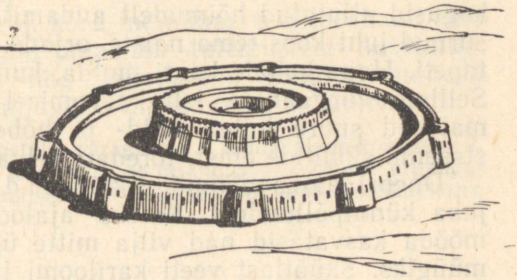

Muistne Horezmi kindlus.

Sküütide kujutus vaasil.

visa vastupanu. Rahva ülestõusu vallutajate vastu juhtis Spitamen. II sajandil e. m. a. — IV sajandil m. a. j. kuulusid Kesk-Aasia rahvad võimsa Kušaani riigi koosseisu, mis oli saanud oma nime kušaanide rändrahvast pärineva kuningadünastia järgi.

Põhjapoolsed Musta mere äärsed maad. Sküüdid. Mõned sajandid enne meie ajaarvamist elasid Mustast merest põhja pool asuvates steppides arvukad sküütide hõimud. Enamik neist oli üle minemas sugukondlikult korralt klassiühiskonnale. Sküütidel esines juba orjust. Eraldusid rikkad ja võimukad hõimujuhid ehk kuningad, kes omasid määratu suuri karju ning kogusid allutatud hõimudelt andamit. Sküütidel oli tavaks matta surnud juht koos tema naiste, orjade ja hobustega, kes tema auks tapeti. Haua kohale kanti mulda, kuni moodustus kõrge kurgaan. Selliste kurgaanide lahtikaevamisel tulid päevavalgele rikkad matused suure hulga kuld- ja hõbenõudega, mida kaunistasid stseenid sküütide elust, toredate relvade ja hobuseriistadega.

Dnepri ääres elanud sküüdid-põlluharijad tundsid juba künnipõllundust. Kreeka ajaloolase Herodotose tunnistust mööda kasvatasid nad vilja mitte üksnes oma tarbeks, vaid ka müügiks. Sküütiast veeti kariloomi ja vilja Kreekasse ning teistesse maadesse.

Kauplemisel olid vahendajaiks kreeka asundused Musta mere rannikul — Olbia, Hersonesos, Fanagooria, Fasis jt. Need olid orjanduslikud linnriigid oma aja kohta arvuka kaupmeestest ja käsitöölistest elanikkonnaga. Kivist kindlusemüüridega ümbritsetud kreeka linnades olid tänavad korrapäraselt planeeritud. Suurepäraseid hooneid kaunistasid marmorviimistlus ning kreeka jumalate ja kangelaste kujud.

Kreeklaste kõrgem kultuur mõjutas tugevasti kohaliku elanikkonna elu. Paljud jõukad sküüdid elasid linnades ja õppisid selgeks kreeka keele. Sküüdi käsitöölised võtsid üle osavamate kreeka käsitööliste meisterlikkuse. Kuid kreeka linnade õitseng põhines sküütidest orjade tööl. Nemad ehitasid linnahooneid, olid aerutajaiks merelaevadel, töötasid orjapidajaile kuulunud töökodades.

VI sajandi lõpul e. m. a. lõi sküüdi hõimude liit tagasi Pärsia kuninga Dareiose tohutu suure sõjaväe kallaletungi. Kuid mõned sajandid hiljem tõrjusid Doni ja Volga vahel elanud sarmaatide rändhõimud sküüdid Krimmi stepiossa.

Bosporose riik. Saumaki ülestõus. Musta mere põhjaranniku kõige tugevam orjanduslik riik oli Bosporose riik. See hõlmas osa Krimmi poolsaarest ja Aasovi mere äärsed alad, mida asustasid kohalikud hõimud. Bosporoses valitses Spartokiidide dünastia. Riigi pealinnaks oli Pantikapaion (Kertš). Sajandeid varustas Bosporos Kreekat vilja, kariloomade ja orjadega.

Alatised sõjad sküütide ja sarmaatidega nõrgestasid Bosporose riiki. Maal oli puhkemas orjade ülestõus. Sellest hirmutatud Bosporose valitsejad otsustasid end anda Pontose kuninga Mitridatese kaitse alla (Pontos oli riik Väike-Aasias). See oli orjade ülestõusu ajendiks Pantikapaionis. Ülestõusuga ühines ümbruskonna sküüdi-sarmaadi elanikkond (107. aastal e. m. a.). Orjade liikumine haaras ka Krimmi linnad. Ülestõusnute eesotsas oli sküüdi päritoluga ori Saumak. Ta kuulutati kuningaks tapetud Bosporose kuninga asemel. Mitridatese väed õiendasid kohalike orjapidajate kaasabil ülestõusnutega julmalt arveid. Saumak võeti kinni ja hukati.

Selleks ajaks oli orjanduslik kord meie maa territooriumil oma aja ära elanud. Orjad ei olnud oma töö tulemustest huvitatud. Talumatu orjaike põhjustas üha sagedamini rõhutud hulkade ülestõuse. Need viisidki orjandusliku ühiskonna hukkumisele.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Koostage paragrahvi 2 kohta plaan-konspekt. 2. Märkige õpikus ära andmed, mis tõestavad, et orjanduslik kord oli ürgkogukondliku korraga võrreldes progressiivsem. 3. Millised olid orjandusliku korra kokkuvarisemise põhjused?

§ 3. Muistsed idaslaavlased ja nende naabrid.

Idaslaavlaste päritolu ja majandus. Idaslaavlased on vene (suurvene), ukraina ja valgevene rahva kauged esivanemad. Nad olid iidsel ajal Kesk- ja Ida-Euroopas elanud arvukate slaavi hõimude kõige võimsam haru. Meie ajaarvamise esimestel sajanditel asustasid slaavlased koos teiste hõimudega territooriumi Karpaatidest läänes kuni Okaa ja Volga ülemjooksuni idas, Balti merest põhjas kuni Dnepri ja Doonau suudmealadeni lõunas. Slaavlased olid nende maade põlised elanikud. Nende esivanemad — põlluharijate ja karjakasvatajate hõimud — elasid siin juba II—I aastatuhandel e. m. a.

Idaslaavlaste paiknemisest jutustab vanim vene kroonika — «Ajalikkude aastate lugu» (*«Повесть временных лет»*). Kroonika nimetab üle kümne suure slaavi hõimu. Poljaanid elasid Kiievi lähedal Dnepri ääres. Nende naabriteks olid drevljaanid, severjaanid ja radiimitšid. Dneprit mööda ülespoole elasid dregovitšid ja krivitšid. Okaa ülemjooksul elasid vjaatitšid, Ilmeni järve piirkonnas Volhovi jõe ääres — sloveenid.

Idaslaavlaste majandus oli oma aja kohta kõrgel tasemel. Nende peamisteks tegevusaladeks olid põlluharimine ja karjakasvatus, mille kõrval tegeldi küttimise, kalapüügi ja metsmesindusega.

Metsastepivööndi slaavlased tegelesid ammust ajast künnipõllundusega. Nad harisid oma põlde puuadraga, millel oli rauast nina, ja puuäkkega, kasutades tööloomi (hobuseid, härgi). Muistsest adra nimetusest pärines vanas vene keeles sõna «kündma»

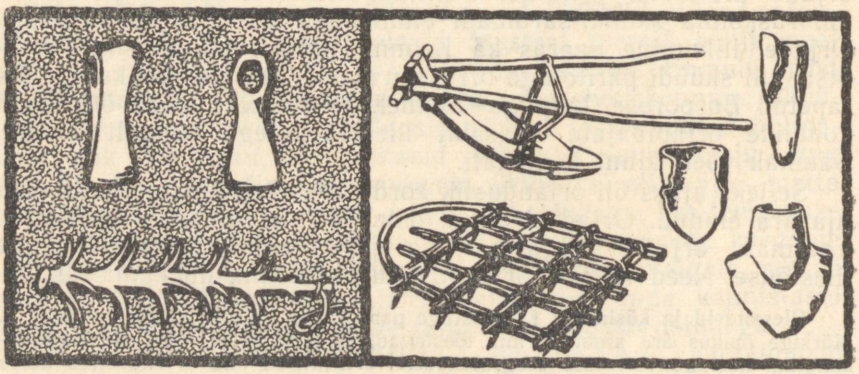

1 2

Slaavlaste ale- (1) ja künnipõllunduse (2) tööriistad. Kirveid, kõplaid ja adrateri hakati valmistama rauast.

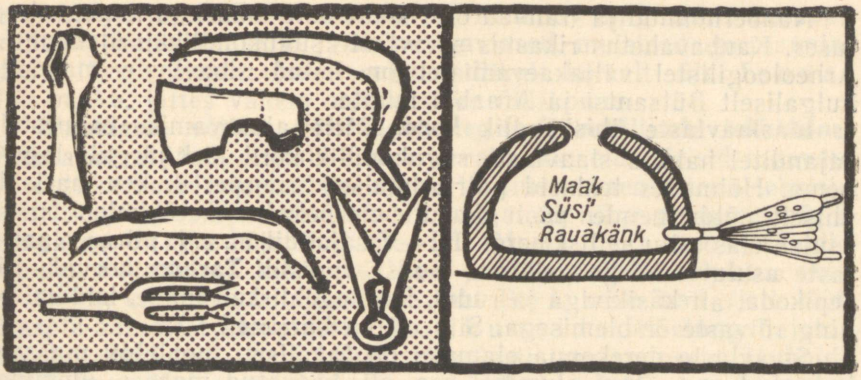

Slaavi käsitööliste tooteid.
Paremal algeline rauasulatusahi läbilõikes. See ehitati kivist ja kaeti pealt saviga. Rauamaak pandi ahju kihiti söega. Õhku pumbati lõõtsaga. Kuumutamise tulemusena tekkis ahju põhjas rauakänk — toorraua poorne mass, millest sepad said tagudes rauatüki.

ja «künnimees». Vanaaegse bõliina järgi sõidavad vene vägilased mööda lagedat välja ja kuulevad:

Kuulevad — põllul künnimees künnab,
Kuulevad — vahtrane sahk nagiseb,
Sahaninad kive mööda krigisevad,
Künnimees aga nõõtab hobust...

Põhjapoolsemates metsarikastes kohtades harisid slaavlased põldu alemaadel. Nende tööriistadeks olid rauast kirves ja kõblas. Vili külvati alemaale ja saadi mitmel aastal rikkalikku saaki. Idaslaavlaste tegevusaladest kõnelevad kuude nimetused muistses slaavi kalendris: s e t š e n (jaanuar) — põlluharijad langetasid kirvestega puid; s u h h o i (veebruar) — põletati langetatud metsa; s e r p e n (august) — koristati sirpidega vilja.

Slaavlased külvasid rukist, hirssi, nisu, kaera ja otra. Kaunviljadest kasvatati hernest ja läätse, aedviljadest naerist, sibulat, porgandit ja kapsast. Riide valmistamiseks külvati lina ja kanepit. Koduloomadest ja -lindudest pidasid slaavlased hobuseid, veiseid, lambaid, sigu, kanu, hanesid ning parte. Jahil käimiseks kodustati koeri ja kulle.

Peamisteks käsitööharudeks olid sepatöö, pottsepatöö ja kangakudumine. Algelistes rauasulatusahjudes saadud rauast valmistati mõõku, kirveid, kõplaid, nuge ja sahateri. Hõimud vahetasid omavahel tooteid. Rahana olid esialgu käibel hinnalised karusnahad (kärbi- ja oravanahad), seejärel hõbegrivnad [1].

[1] G r i v n a võrdus umbes ühe naela hõbedaga.

Naaberhõimud ja -rahvad olid slaavlaste maadega kaubavahetuses. Kaubavahetus rikastas slaavlaste sugukondlikku ülemkihti. Arheoloogilistel väljakaevamistel on leitud slaavlaste maadelt hulgaliselt Bütsantsi ja Araabia münte.

Idaslaavlaste ühiskondlik kord. Meie ajaarvamise esimestel sajanditel hakkas slaavlaste sugukondlik kord järk-järgult lagunema. Hõimudes tekkisid patriarhaalsed suurpered, kes harisid ühiselt põldu nende poolt kasutuselevõetud maatükkidel. Ühes asulas elas mitu sellist peret. III—V sajandil m. a. j. piiras slaavlaste asulates kõrge palktara puust taresid. Tarede kõrval oli sepikoda, ait käsikiviga ja ruum, kus tegeldi ketramise, kudumise ning rõivaste õmblemisega. Siin oli ka karjaaed.

Slaavlaste perekonna elamuks oli tavaliselt pooleldi maasse kaevatud onn. Onni alumine osa oli kaevatud maasse, ülemine aga ehitatud palkidest ja roigastest. Seinad kaeti pealt saviga. Elamus olid lavatsid ja suitsulõõriga ahi. Vilja- ja jahutagavara säilitati aukudes või suurtes nõudes. Majapidamisriistu oli vähe. Savi- ja puunõud, savist pesunõu (kann) veevalamiseks ning väiksemad tööriistad täiendasid elamu sisustust.

Algul hariti maad üheskoos ning kasutati ühiselt asulat ümbritsevaid metsi, karja- ja jahimaid. Hiljem muutusid künnimaatükid, tööriistad ja -loomad üksikute perekondade omandiks. Need perekonnad elasid väikestes 3—5-perelistes külades.

Mitu üksteise naabruses asuvat küla moodustasid naaberkogukonna — saraskonna. Slaavlastel oli saraskonna nimetuseks mir või verv (sõnast vervije — verjovka — nöör, millega mõõdeti maatükke). Sellises saraskonnas oli perekonna omandiks ainult tema poolt haritav künnimaa. Heinamaad ja metsad kuulusid endiselt tervele kogukonnale.

Bütsantsi kirjanike tunnistust mööda elasid slaavlased iidsest ajast vabadena ega lubanud kellelgi end orjastada. Kõiki küsimusi arutasid nad üheskoos rahvakoosolekutel (veetšedel). Veetšel võis igaüks oma arvamust avaldada, kuid otsus võeti vastu kas üksmeelselt või häälteenamusega.

Eraomanduse tekkimisega tugevnes slaavlaste hulgas varanduslik ebavõrdsus. Nende hulgast eraldusid jõukad, keda kroonik nimetab «paremateks meesteks». Majapidamises kasutasid slaavlased sõjavangide-orjade tööd. Kuid slaavlaste juures oli orjusel oma eripära. «Neid, kes on nende juures vangis,» jutustab VI sajandi bütsantsi kirjanik, «ei pea nad orjuses eluaegselt, vaid piiravad nende orjuse kindla tähtajaga, mille möödumisel lasevad neil minna, kui nad tahavad, nende oma maale või siis lubavad neil elama asuda endi juurde, kuid juba vabade inimestena...»

Klassiühiskonna kujunemise ajaks oli slaavlastel tootmise arenemistase märksa kõrgem kui palju sajandeid tagasi, orjuse tekkimise ajal. Seepärast ei arenenud orjanduslike suhete alged idaslaavlastel edasi. Nagu meie maa paljud teised rahvad (näi-

teks Volga jõe ja Balti mere äärsed hõimud) ning Lääne-Euroopa rahvad (näiteks lõuna- ja lääneslaavlased, muistsed germaanlased), läksid idaslaavlased sugukondlikult korralt üle feodalismile, jättes vahele orjandusliku ühiskonna.

Slaavlaste võitlus välisvaenlastega. Hõimuliitude tekkimine. Musta mere ääres elavate rahvaste rahulikku elu häirisid tugevate ja ohtlike vaenlaste kallaletungid. Võitluses vaenlastega tekkisid esimesed slaavi hõimude liidud. IV sajandil liikus germaani päritoluga gootide hõim Baltimaadelt Musta mere poole. Goodid ründasid slaavlasi, kuid nad löödi puruks. Hiljem õnnestus neil, tõsi küll, kinni võtta slaavlaste juht Bož, kelle nad risti lõid. Kaspia-äärsetest steppidest tulnud hunnide sissetung hajutas goodid, kuid tegi suurt kahju slaavlaste majandusele. Hunnide järel ilmus Musta mere äärde uus rändrahva laine — avaarid. Slaavi hõimude tugev liit lõi avaare. Krooniku sõnade järgi kujunes slaavlastel tollest ajast kõnekäänd: «Said hukka nagu avaarid.»

Kaua tuli slaavlastel sõdida kasaaridega lõunas ja varjaagidega (normannidega) põhjas. VI—VII sajandil moodustasid kasaarid Volga alamjooksul ja Aasovi mere ääres tugeva riigi — Kasaari kaganaadi (kagaan — khaan). Nad nõudsid slaavlastelt andamit, kuid kohtasid vastupanu. Ilmeniäärsed slaavlased (novgorodlased) kihutasid mere taha neile Skandinaavia poolsaarelt kallaletunginud normannid.

Sellesse aega kuuluvad pärimused Kiievi asutamisest slaavi vürsti Kii poolt, samuti legendid vaprast Vadimist, Ilmenislaavlaste juhist.

VI sajandist alates korraldasid slaavlased sõjaretki Ida-Rooma keisririigi — Bütsantsi piiridesse. Nad lõid Bütsantsi keisrite regulaarvägesid ning piirasid oskuslikult tugevaid kindlusi müüripurustamis- ja kiviheiteriistade (taraanide ja katapultide) abil. Slaavlased sõitsid jõgedel lamedapõhjaliste paatidega ja ehitasid terveid merelaevade flotille.

Kaasaegsed märkisid slaavi sõdurite vaprust, vastupidavust ja üksmeelt lahingus. Koos meestega võitlesid ka naised. Nad innustasid lahingus sõjamehi ja abistasid haavatuid.

Ühiskondlik ebavõrdsus oli slaavlastel riigivõimuorganite tekkimise peamiseks põhjuseks. Kaitse- ja pealetungisõjad ühendasid slaavlasi hõimuliitudesse. See oli tähtis samm riigi tekkimise suunas. Sõjad rikastasid sugukondlikku hõimuaristokraatiat veelgi. Slaavi hõimude juhid muutusid vürstideks. Suurt saaki sai ka vürsti kaaskond — družiina —, kes oli eraldunud lihtsate sõjameeste hulgast ja kujunenud vürstivõimu toeks.

Slaavlaste paganlikud usundid. Idaslaavlased olid paganad (ebajumalakummardajad). Nii nagu teisedki muistsed rahvad, jumalustasid nad loodusjõude, kummardasid oma esivanemaid ja uskusid inimese hauatagusesse ellu. Seepärast pandi surnuile hauda kaasa potiga putru, neile jäeti relvad ja koduseid maja-

pidamistarbeid, lastele pandi mõnikord hauda kaasa koguni mänguasjad. Slaavlaste sugukondlik elulaad kajastus koduvaimu (esiisa) — kauge esivanema kummardamises ja surnute mälestuseks korraldatavates peiedes (trisna). Slaavlaste paganausk oli seotud ka põlluharimisega. Nii tähistati näiteks talvel koljada — nääride ja suvel kupala — jaanipäeva pühitsemisega aastaaegade vaheldumist. Nende pühade ajal süüdati suured lõkketuled, mängiti ringmänge, ennustati oma saatust. Meie esivanemate fantaasia asustas jõed ja veekogud vetevaimude ning näkkidega, laaned aga metsavaimudega. Vete- ja metsavaime kardeti, majavaimu peeti perekonna ja kodukolde kaitsjaks.

Slaavlaste peajumalaks oli Svárog — taeva ja tule jumal. Peajumala poeg oli Daždbog — päikese jumal, keda nimetati veel Jarílo. Piksejumala nimi oli Perún, karjajumala nimi — Vólos. Nende jumalate kivist ja puust tehtud kujud paigutati väikestesse pühapaikadesse. Neile ohverdati loomi ja linde, mõnikord isegi inimesi. Religioosseid tseremooniaid viisid läbi paganausu preestrid — nõiad ja targad (ennustajad).

Pärast Vene maade ristimist X sajandil hakkasid vaimulikud paganausu kombetalitusi ja pidustusi julmalt jälitama. Kuid mõnest kombest, näiteks vastlate ehk võinädala (maslenitsa) tähistamisest ei saadud jagu ning need lülitati kristliku kiriku kommete hulka.

Idaslaavlaste naabrid. Meie kodumaa ulatuslikel aladel ei elanud üksnes slaavlased. Nende lähimateks naaberhõimudeks olid meie maad tänapäeval asustavate rahvaste esivanemad. Nii elasid Kesk-Volgal, Vjatka ja Kaama ning nende lisajõgede piirkonnas iidsest ajast hõimud, kellest pärinevad mari, mordva, udmurdi, tšuvaši ja volga-tatari rahvad. Karjalaste, eestlaste ja lätlaste eelkäijaiks olid Baltimaades elanud hõimud (isurid, vadjalased, eestlased, liivlased jt.). Neemeni ja Daugava jõgede vahelisel alal elasid iidsest ajast leedu hõimud (žmuudid, jatvjaagid jt.). Kõik need rahvad aitasid kaasa meie maa muistse kultuuri arenemisele. Idaslaavlased olid naaberhõimudega tihedates poliitilistes, majanduslikes ja kultuurisidemetes.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Tähistage kontuurkaardil slaavlaste ja teiste hõimude asumisalad, kes elasid Dnepri ja Volga jõgede vahel, Baltimaadel ja Põhja-Kaukaasias. 2. Mille poolest erines orjade olukord idaslaavlaste juures nende olukorrast orjanduslikus Roomas?

TEATED SLAAVLASTE KOHTA VI—X SAJANDIL.

(Väljavõtted.)

Bütsantsi kirjanik Prokopios Caesareast slaavlastest ja antidest.

Neid hõime, slaavlasi ja ante[1], ei valitse üks inimene, vaid neil on iidsest ajast rahvavõim (demokraatia) ning sellepärast loevad nad elus nii õnne kui ka õnnetust ühiseks. Ka kõiges muus on selle mõlema barbarihõimu elu ja seadused ühesugused. Nende arvates on ainult üks jumal, välkude looja, kes valitseb kõige üle ja nad toovad talle ohvriks härgi ning sooritavad teisi pühalikke talitusi... Nad kummardavad jõgesid ja näkke ning igasuguseid teisi jumalusi, toovad neile kõigile ohvreid ja ennustavad tulevikku nende ohvriandide abil. Nad elavad viletsates onnides, mis asuvad üksteisest kaugel, ja kõik nad vahetavad tihti elukohta. Lahingusse astudes ründab enamik neist vaenlast viskeodadega ja kilbid on neil käes. Pantserit aga ei kanna nad kunagi. Mõnel pole seljas särki (kitooni) ega mantlit, vaid ainult püksid, mis on puusa kohalt laia vööga kinnitatud. Nii astuvad nad võitlusse vaenlastega...

Ka välimuse poolest ei erine nad üksteisest. Nad on väga kõrget kasvu ja tohutu jõuga. Naha ja juuste värv on neil kas väga hele või kullakarva...

Araabia kirjanik Ibn-Rušd slaavlastest.

Päris lähedal slaavlaste maa piirile asub linn nimega Kujab[2]. Teekond nende maale läheb mööda steppe, mööda teedeta maid, läbi ojade ja põlislaante. Slaavlaste maa on tasane ja metsane maa; metsades nad elavadki... Puust uuristavad nad erilised anumad, milles peavad mesilasi ja hoiavad mesilaste mett... Nad karjatavad sigu nagu lambaid. Kui keegi neist (slaavlastest) sureb, põletavad nad ta laiba... Järgmisel päeval pärast surnu põletamist minnakse kohale, kus see toimus, korjatakse tuhk üles ja pannakse urni, mis paigutatakse seejärel künkale. Üks aasta pärast kadunu surma võetakse pütti kakskümmend mett... ja viiakse need sellele künkale, kuhu kogunevad surnu sugulased. Seal süüakse, juuakse ja seejärel minnakse lahku...

Kõik nad on ebajumalate kummardajad. Kõige rohkem külvavad nad hirssi. Lõikuse ajal võtavad nad kopaga hirsiteri, tõstavad taeva poole ja ütlevad: «Jumal, kes sa varustasid meid toiduga (siiamaani), varusta ka nüüd meid sellega külluses.»

Neil on mitut sorti lautosid, kandleid ja vilesid... Tööloomi on neil vähe...

Külm on nende maal nii kõva, et igaüks neist kaevab endale maasse midagi keldritaolist, millele teeb puust teravaviilulise katuse... ja katab katuse mullaga. Nendesse keldritesse minnakse elama terve perega, ja võtnud kaasa pisut puid ning kive, tehakse tuld ning aetakse kivid tulel hõõguma. Kui siis kivid on hõõgumas, kallatakse nad veega üle. Sellest levib auru, mis soojendab eluaset niivõrd, et võidakse juba riided maha võtta. Sellisesse elamusse jäädakse kevadeni.

Ülesanne.

Iseloomustage allikate põhjal slaavlaste ühiskondlikku korda, tegevusalasid ja elulaadi.

---

[1] Antid — Donetsi ja Dnepri vahel elanud slaavlaste nimetus.
[2] Kujab — tõenäoliselt Kiiev.

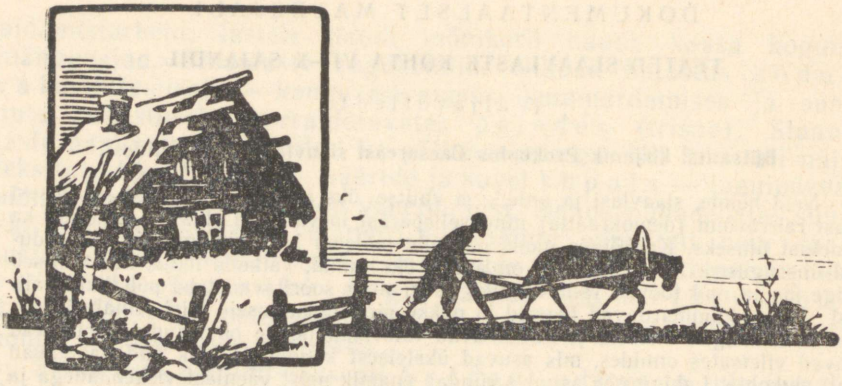

TEINE OSA.

FEODALISMI TEKKIMINE JA ARENEMINE.

II peatükk.

VANA-VENE RIIK — KIIEVI-VENEMAA.

§ 4. Vana-Vene riigi tekkimine.

Feodaalkorra põhijooned. IX sajandil kujunes Vana-Vene riik keskusega Kiievis. Tema tekkimine oli slaavlaste sugukondliku korra lagunemise ja feodaalsuhete kujunemise tagajärjeks.

Feodaalid olid maa omanikeks, mida harisid neist sõltuvad talupojad. Püüdes kindlustada endale töökäsi, muutsid feodaalid talupojad pärisorjadeks. Talupoja isiklik sõltuvus isandast oli feodaalse majapidamise eksisteerimise põhitingimuseks. «Kui mõisnikul ei oleks otsest võimu talupoja isiku üle, siis ta ei saaks sundida enese kasuks töötama inimest, kes on maaga varustatud ja kes töötab omas majandis.» [1]

Talupoegade feodaalse sõltuvuse vormid olid mitmesugused. Talupoeg võis olla kas pärisori, täiesti õigusteta isik, või ta säilitas suhetes feodaaliga teatud iseseisvuse. Ometi ei muutunud selle tõttu nendevaheliste suhete olemus: feodaal oli alati talupoja julmaks rõhujaks.

Feodaalkorra ajal eksisteeris ja põimus omavahel kolm feodaalse ekspluateerimise vormi: teoorjus,

[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 152.

obrok natuuras (naturaalrent) ja obrok rahas (raharent). Teoorjust tehes tuli talupoegadel harida nii isanda maad kui ka oma väikest hingemaad (jaosmaad). Feodaalile tehti tööd ühtedel nädalapäevadel, endale teistel, samaaegselt tuli talupoja perel tasuda feodaalile obrokit natuuras (näiteks kududa tema jaoks lõuendit, nuumata loomi ja linde, korjata seeni ja marju). Aja jooksul muutus feodaalidele tulusamaks asendada talupoegade naturaalkohustused raharendiga.

Orjandusliku korraga võrreldes oli feodaalühiskond progressiivsem ja majanduslikus suhtes arenenum. Erinevalt orjast oli talupoja valduses maatükk koos tööloomade ja inventariga. Sellepärast oli ta rohkem huvitatud oma töö tulemustest. Põlluharimine oli feodalismi ajal peamiseks majandusharuks. Kõige primitiivsemate tööriistade — saha või adra, äkke, sirbi ja vikati abil harisid talupojad üles suurel hulgal uudismaad, tõstsid põllutöökultuuri uuele arenemisastmele.

Valitseval feodaalide klassil olid suured privileegid. Väikestel, keskmistel ja suurtel feodaalidel olid erinevad tiitlid — lihtsast aadlikust (teenistusmõisnikust) vürsti või bojaarini. Need moodustasid feodaalsete teenistusastmete redeli (feodaalse hierarhia). Selle ülesandeks oli hoida lihtrahvast ülikute alluvuses. «Kes on härra, see ka valitseb,» kõnelesid talupojad pärisorjuse ajal. Feodaalse redeli tipus seisis monarh (vürst või tsaar), kes väljendas kogu valitseva klassi tahet ja kaitses tema huve.

Kõige rõhutum ja õigusetum klass oli talurahvas. Kogu elu tegid talupojad rasket tööd isanda-mõisniku heaks. «Härraste töö ei saa millalgi tehtuks,» rääkisid nad. «Häda õpetab, aga teoorjus piinab.»

Laiad rahvahulgad — talupojad ja linlased — avaldasid oma

Smerdid kündmas. *Miniatuur kroonikast.*

rahulolematust ja asusid feodaalse rõhumise vastu võitlema. Nad keeldusid täitmast feodaali kasuks kohustusi, õiendasid nendega arveid, tõusid relvastatult üles. Kui pärisorjuslik rõhumine eriti tugevaks muutus, haarasid rahva ülestõusud suure territooriumi ning kujunesid talurahvasõdadeks feodaalide vastu. Feodaalne riik teenis valitseva klassi huve: ta pidi kindlustama talupoegade kuulekuse ning välja andma selliseid seadusi ja looma niisuguse valitsusaparaadi, mis aitaksid feodaalidel rahvast riisuda.

Venemaal eksisteeris feodalism ligemale tuhat aastat (IX—XIX saj.). Vana-Vene riik kujunes feodaalühiskonna tekkimise ajastul. Feodaalsuhted alles hakkasid tollal kujunema. Kulus aega, enne kui riik täielikult välja surus sugukondliku korra institutsioonid ja asendas need riigivõimuorganitega.

Venemaa algus. Vana-Vene riigi tekkimine. 860. aasta on meie kodumaa ajaloos tähtis, mälestusväärne aastaarv. Sel aastal mainiti Russi esmakordselt kirjalikes allikates. Krooniku sõnade järgi sellest ajast peale «hakati nimetama Venemaad».

IX sajandi lõpul **(882)** ühendas vürst Oleg oma võimu alla Novgorodi ja Kiievi maad. Idaslaavlaste territoorium, mis asus «suure tee ääres varjaagide juurest kreeklaste juurde» (Balti ehk Varjaagide merest Musta ehk Vene mereni), moodustas Vana-Vene riigi tuumiku. Selle pealinnaks sai Kiiev — «Vene linnade ema». Idaslaavlaste koondumine Kiievi ümber jätkus X sajandil. See toimus visas võitluses välisvaenlastega. Kiievi-Venemaa oli XI sajandil Euroopa kõige võimsam ja suurem riik.

Bütsantsi keisrid tunnustasid Kiievi-Venemaad kui nende riigiga võrdset riiki. Vürst Oleg korraldas sõjaretke Konstantinoopolisse ja riputas pärimuste järgi oma kilbi võidu tähistamiseks linna väravale. Bütsantsi keiser maksis Olegile andamit ning sõlmis temaga 911. aastal lepingu. Vene kaupmehed said õiguse kaubelda Bütsantsiga lõivu maksmata. Olegi ja tema järglase vürst Igori ajal võeti ette sõjaretki Kaspia merele ja Taga-Kaukaasiasse kuni Berdaa linnani.

Vürst Igori ajal läksid Kiievi-Venemaa koosseisu ulitšite ja tivertsite hõimud, kes elasid Lõuna-Bugi ja Dnestri ääres.

Katse eest koguda teistkordselt andamit tapsid drevljaanid **945. aastal** vürst Igori. Igori naine Olga surus ülestõusu julmalt maha. Drevljaanide linn Iskorosten põletati. Olga valitsemisajal kehtestati «määrused ja tähtajad» — määrati kindlaks elanikkonnalt vürsti kasuks võetava andami suurus ja kogumise kord.

Kroonika sõnade järgi oli Olga tark, energiline ja ettevõtlik valitseja. Olga reis Konstantinoopolisse, kus keiser teda pidulikult vastu võttis ja kus Olga end ristida laskis, soodustas Kiievi-Venemaa rahvusvahelise tähtsuse tõusu.

Olga poeg Svjatoslav **(964—972)** veetis peaaegu kogu oma elu sõjaretkedel ja lahingutes. Svjatoslav ühendas Kiievi-Venemaaga vjaatitšite suure slaavi ala Okaa ja Volga jõe vahel. Ta hävitas Kasaari kaganaadi ja alistas jaaside (osseetide) ning kassoogide (tšerkesside) hõimud Põhja-Kaukaasias ja Kubani ääres. Volga-Bulgaariaga[1] sõlmiti poliitilised ja kaubanduslikud sidemed.

Svjatoslav korraldas kaks sõjakäiku Doonau-Bulgaariasse, ähvardades Konstantinoopolit. Bütsantsi keisri ülekaalukad väed piirasid 971. aastal Vene sõjaväe Dorostolis (Doonau jõel) ümber. Suured kaotused lahingutes ja nälg nõrgestasid venelasi.

Svjatoslav kutsus kokku sõjanõukogu. Väepealikud soovitasid kas taganeda või keisriga rahu sõlmida. Kuid vürst otsustas bütsantslastega lahingusse astuda. Ta ütles: «Ei häbista me venelaste maad, pigem langeme. Surnutel ei ole häbi. Ma lähen teie ees. Kui hukkun, siis võidelge ilma minuta.» «Seal, kus on sinu pea, seal olgu meiegi omad,» vastasid talle sõjamehed.

Dorostoli müüride all toimunud ägedas lahingus ei suutnud kumbki pool saavutada ülekaalu. Keiser loobus Svjatoslavi sõjaväe hävitamise mõttest ja sõlmis temaga rahu.

Võitlus petšeneegidega. Samal ajal ilmus Musta mere äärsetesse steppidesse uus ohtlik vaenlane — rändrahvas petšeneegid.

Bütsantsi keiser sõlmis nendega liidu ja kasutas neid Kiievi-Venemaa vastu. Tagasiteel Bulgaariast sattus Svjatoslav koos väikese družiinaga Dnepri kärestike juures piiramisrõngasse ja tapeti. Legendi järgi olevat petšeneegide vürst Svjatoslavi kolbast karika teinud ja sellest joonud.

Raske võitlus petšeneegidega kestis kuni XI sajandi keskpaigani. Ei möödunud ühtegi aastat ilma nende kallaletungita Vene maadele. Nad tungisid sügavale sisemaale, põletasid maha linnu, tallasid põlde ja viisid tuhandeid inimesi vangi.

Vürstivõimu tugevnemine. Svjatoslavi surma järel puhkes tema poegade vahel võitlus võimu pärast. Selles võitluses saavutas ülekaalu vürst Vladimir Svjatoslavitš **(980—1015).** Ühendanud oma võimu alla Vene maad, laiendas ta Vana-Vene riigi piire läänes Galiitsiani ja Karpaatideni.

Kaitseks petšeneegide eest püstitas Vladimir riigi idapiirile kindlustused, kuhu paigutati parimad sõjamehed kõigist Vene maadest.

Tugevnes vürstivõimu aparaat. Vladimir pidas riigiasjades nõu oma bojaaridega ja määras kõikidesse linnadesse asehaldurid kohtumõistmiseks. Tugevnes riigi sõjaväe organiseeritus. Vürsti družiina jagunes vanemaks ja nooremaks družiinaks.

[1] Volga-Bulgaaria oli feodaalriik Volga keskjooksu ja Kaama jõe ääres. Sai iseseisvaks pärast Kasaari kaganaadi hävitamist. 1236. aastal vallutati mongolite poolt.

Vanemad družinnikud (bojaarid) kuulusid vürsti duumasse, kuid vahel pidas Vladimir nõu ka noorema družiinaga.

Sõjaretkede ajal värvati sõjamehi ka kogukonna lihtliikmete hulgast. Družiina võitles ratsa, sõjamehed aga jalgsi. Venelased olid osavad ja vaprad sõdijad. Lahinguväljal kasutasid nad oskuslikku lahingurivistust: keskele paigutati ratsavägi, tiibadele jalavägi. Taplust alustati vägilaste — kõige vapramate ja tugevamate sõjameeste kahevõitlusega. Kasutati mõõku, saableid ja odasid. Kaitsevahendeiks olid kilbid ja rõngassärgid. Pähe pandi raudne või metallnaastudega kaetud riidest kiiver.

Kiievi-Venemaal toimusid mõnikord ka veel rahvakoosolekud — veetšed. Vaenlase ootamatu kallaletungi või rahva ülestõusude puhul kogunesid linlased veetšele ja otsustasid üheskoos oma asju. Kasutades vürstidevahelisi tülisid ja vaenu, kihutasid linlased ühe vürsti minema ja kutsusid tema asemele teise. Kuid seda juhtus harva. Vürstivõimu tugevnemise ja klassivastuolude kasvuga suri veetše välja.

Ristiusu vastuvõtmine. Ristiusu klassiolemus. Vürstivõim põrkas kokku ka teise sugukondliku korra igandi — paganausuga. 988. aastal võttis vürst Vladimir Bütsantsist vastu ristiusu ja ristis Venemaa. Mis oli selle reformi põhjuseks?

Paganausk on paljude jumalatega usk. Peajumalate kõrval kummardasid slaavlased tervet hulka väiksemaid hõimujumalaid. Neil polnud ühtset harmoonilist usuõpetust. Paganlikel kombetalitustel ja pidudel oli muistsete rahvatavade jooni.

Ristiusk on ainujumala usk. See oli Bütsantsis eksisteerinud juba mitu sajandit ja loonud tugeva kirikliku organisatsiooni. Ristiusu õpetus vastas paremini vürsti ja feodaalide huvidele. Ristiusu kinnitust mööda on vürst jumala enda poolt pandud rahvast valitsema. Preestrid sisendasid lihtrahvale: «Iga ori peab kuulama oma isanda sõna.» Tõrksaid ähvardas kirik igaveste põrgupiinadega, kuulekatele tõotas ta paradiisis igavest õndsust. Vürsti ja isandate vastased ülestõusud kuulutas kirik surmapatuks, rahva rõhumise feodaalide poolt aga seaduspäraseks ja õiglaseks asjaks.

Pärast ristiusu vastuvõtmist hakkasid vürstid ja vaimulikud püstitama uhkeid kirikuid ja kloostreid. Kirikute juures seati sisse eri ruumid — «ristimistoad» — paganate vägivaldseks ristimiseks. Rahva lepitamiseks uue usuga ehitasid vaimulikud oma kirikud lõhutud pühapaikade asemele.

Paljudes Kiievi-Venemaa linnades ja maades ajas rahvas vürsti poolt saadetud piiskopid minema ning alustas ülestõusu. Omapäraselt kajastub rahulolematus vürst Vladimiri kirikupoliitikaga bõliinas Ilja Murometsist. Kuulus vägilane, keda vürst Vladimir oli solvanud,

sai pahaseks... ja vihastas.
Hakkas mööda Kiievit kõndima,

jumala kirikuid hoolega sihtima.
Murdis maha ta ristid kirikuilt,
kuplid kuldsed laskis katuse harjadelt,
tilad kiskus välja ta kelladest...

Ilja Muromets jagas kiriku rikkused Kiievi kehvikutele. Ta korraldas «austamispeo» mitte vürstidele-bojaaridele, vaid külameestele (viisukandjatele).

Ristiusu vastuvõtmine soodustas Venemaal kirja ning kirjaoskuse levikut. See etendas positiivset osa Bütsantsi kultuurisaavutuste ülevõtmisel (näiteks arhitektuuri, maalikunsti ja kunstkäsitöö alal). Vana-Vene feodaalõigust mõjutasid Bütsantsi keisrite seaduste kogud (koodeksid). Pärast Venemaa ristimist tugevnes ta rahvusvaheline seisund, tihenesid Venemaa sidemed slaavi rahvaste ja Euroopa riikidega.

Järk-järgult muutus kirik ise kõige suuremaks feodaaliks. Jutlustades teesklevalt maistest hüvedest ja inimlikest rõõmudest loobumist, ei unustanud vaimulikud oma rikkusi suurendamast. Kirikutegelaste ahned käed haarasid vürstide abiga järjest rohkem maid suure hulga külade ja sõltuvate talupoegadega. Vaimulikud kogusid usklikelt makse kiriklike kombetalituste täitmise — ristimise, matmise jne. eest. «Papil pole taskud, vaid kotid,» ütlesid inimesed. Õigustades feodaalset rõhumist, oli kirik ka ise feodaalne ekspluateerija.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Kandke kontuurkaardile Kiievi-Venemaa piirid ja näidake Vana-Vene vürstide sõjakäike IX—X sajandil. 2. Millised olid majanduse ja ühiskondliku korra põhijooned feodalismi ajal? Millised ürgkogukondliku korra igandid säilisid Kiievi-Venemaal? 3. Miks asendasid vürstid ja feodaalid paganausu ristiusuga ja «ristisid» Venemaa? Milleni see viis? 4. Milles väljendus vürstivõimu tugevnemine IX—X sajandil?

§ 5. Feodaalsuhete arenemine. Rahva ülestõusud Kiievi-Venemaal.

Feodaalmõis. IX—XI sajandil arenesid Kiievi-Venemaal feodaalsuhted ja kujunes lõplikult välja feodaalkord. Vürstid, bojaarid ja družinnikud haarasid kogukonna maid ning laiendasid oma majapidamisi, orjastades talupoegi. Vürstid jagasid maid kirikule ja kloostritele. Kõikjal tekkisid feodaalide mõisad vürstidele ja bojaaridele kuuluvate küladega.

Ajalooallikad iseloomustavad eredalt Kiievi feodaali majapidamist. Mõisa keskuseks oli vürsti või bojaari õu, mida piiras tara. Seal asus isanda maja koos keldri ja köögiga, väikese torni või teremiga katusel. Õues paiknesid majapidamishooned — tallid, laudad ja aidad, kus hoiti isanda vara. Õue lähedusse ehitati rehi, kus hoiti, kuivatati ja peksti viljavihke.

Seadused kaitsesid feodaali omandit. Iga talle tekitatud kahju eest oli feodaalil õigus nõuda enda kasuks kõrget trahvi. Isanda

kariloomade «kaetamise», mõisahoonete süütamise eest karistati süüdlasi «täieliku rüüstamisega», s. o. aresti ja kogu varanduse konfiskeerimisega. Sellistel juhtudel heideti vanglasse mitte ainult süüdlane ise, vaid ka tema naine ja lapsed.

Isanda mõisas elasid temast sõltumatud käsitöölised ja suur hulk teenijaid. Feodaali ülesandel valitsesid tema majapidamist kupjad — t i u n i d. Üks neist oli majavalitseja, teiste hooleks olid hobused ja kari või järelevalve põllutöödel. Talurahvas õiendas isanda teenijatega sageli arveid. Sellepärast olid nende elule kallalekippumise eest kehtestatud kõrged rahatrahvid.

Mida rikkam oli feodaal, mida rohkem tal oli põllu- ja heinamaid ning metsi, seda arvukamalt oli tal ka teenijaid ja kupjaid.

Feodaal oli oma mõisas ülemvalitsejaks — kõik pidid talle vasturääkimata alluma, aga süüdlasi karistas ta oma äranägemise järgi. Isand valvas rangelt korra järele nii majas kui ka kogu majapidamises. Vürst Vladimir Monomahh kirjutas õpetussõnades oma lastele: «Oma majas ärge laiselge, vaid valvake kõige järele: ärge usaldage ei tiuni ega nooremaid družinnikuid...» Vürstide Jaroslav Targa ja Vladimir Monomahhi ajal antud feodaalseadused lülitusid «Vene Õigusesse» — Vana-Vene riigi seaduste kogusse (*«Русская правда»*). Need kaitsesid vürstide, bojaaride, vaimulike, aga ka kaupmeeste ning liigkasuvõtjate õigusi ja privileege.

Smerdid, holopid ja zakupid. «Vene Õiguse» järgi oli Kiievi-Venemaa elanikkonna põhimass — talupojad (s m e r d i d) — kohustatud kohtuasjade arutamisel maksma vürsti kassasse lõivu ja trahve. Smerdide valduses oli väike maatükk ja vähene isiklik vara, kuid nende omandiõigus oli piiratud: kui suri smerd, kel polnud poegi, siis läks kogu tema vara vürstile. Järk-järgult sattus üha suurem arv smerde sõltuvusse feodaalidest. «... maavaldajad orjastasid smerde juba «Vene Õiguse» aegadel,»[1] kirjutas V. I. Lenin.

«Vene Õiguse» järgi olid peamisteks feodaalselt sõltuvateks elanikkonna kategooriateks (liikideks) holopid ja zakupid.

H o l o p i k s muutus laostunud inimene (talupoeg või linnaelanik), kes müüs ennast raha eest isandale tunnistajate juuresolekul. Holopi olukord oli kõige raskem. Isand võis teda müüa ja tappa, kandmata selle eest kriminaalvastutust. Kui aga holopi tappis kõrvaline isik, siis pidi ta ainult tasuma isandale tema hinna. Holopid ei tohtinud isegi esineda kohtus tunnistajatena. Põgenenud holopi abistamise eest nõuti süüdlaselt sisse holopi väärtus, kinnivõtmise eest aga tasuti.

Z a k u p i d olid talupojad-smerdid, kes olid sattunud feodaali juurde orjusse laenuks võetud raha, inventari või tööloomade eest.

[1] V. I. L e n i n, Teosed, 3. kd., lk. 162—163.

Zakup ja tema perekond tegid isanda põllul tegu, karjatasid isanda karja ja maksid feodaalile andamit.

Oma seisundi poolest erines zakup veel pärisorjast, s. t. täiesti õigusteta talupojast. Tõsi, isanda juurest põgenemise eest muudeti ta holopiks. Kuid isandal ei olnud õigust läbi peksta süütut zakupit; kui ta aga piinas zakupit ilma igasuguse põhjuseta või nõudis temalt rohkemat, kui oli kokku lepitud, siis võis zakup kaevata vürstile. Isanda loal võis zakup minna kõrvalteenistusse. Kui ta aga tagastas feodaalilt saadud laenu kahekordses suuruses, siis sai ta vabaks.

Vana-Vene linn. Suurte jõgede kallastel ja nende lisajõgede ääres, slaavlaste muistsetel asulakohtadel, tekkisid linnad — käsitöö- ja kaubanduskeskused. Linnade tekkimine ja arenemine oli käsitöö põlumajandusest eraldumise ja vahetuse laienemise tulemuseks. Sedamööda kuidas koondus kaupmehi ja käsitöölisi linnadesse, kujunesid need Vana-Vene poliitilisteks ja kultuurilisteks keskusteks. Linnad etendasid suurt osa mitte ainult majanduslikus elus, vaid ka Vana-Vene riigi kaitsel välisvaenlaste vastu. IX—XII sajandil elasid nad üle oma tõusuaega. Vanimad linnad — Kiiev, Novgorod, Pihkva, Smolensk, Polotsk ja Tšernigov — olid kuulsad kaugel väljaspool Venemaa piire.

Linna territoorium oli võrdlemisi väike, aga selle elanikkond koosnes mitmest tuhandest inimesest. Linna keskel kõrgus puust kindlus — laskelävede ja tornidega k a n t s, mis oli ümbritsetud muldvalliga. Kindluse sees paiknesid linna ülikute — vürstide, bojaaride, piiskoppide ja rikaste kaupmeeste majad. Väljaspool kindlust, «all-linnas», seisid käsitööliste — puuseppade, seppade, pottseppade, müürseppade ja tellisetegijate vaesed elamud.

Igas linnas oli t u r g, aga mõnikord isegi mitu turgu. Peamisteks kaubaartikliteks olid käsitööliste tooted, vili, kariloomad, sool, karusnahad, vaha jm. Vene linnadega kauplesid ka välismaa kaupmehed — külalised Bütsantsist, Poolast, Ungarist, Saksa linnadest ja Idamaadest.

Venemaal hakati müntima oma metallraha. Vürstid laenasid kaupmeestele raha ja said oma osa kasumist. «Vene Õiguse» järgi tasus võlgadesse sattunud kaupmees kõigepealt vürstile, seejärel välismaa kaupmehele — külalisele —, tema ülejäänud varandus aga jaotati kohalike kaupmeeste-võlausaldajate vahel.

Suurtes linnades, näiteks Novgorodis, olid kaupmeeste ühendused — s a d a k o n n a d. Käsitöölised aga ühinesid elukutsete järgi v e n n a s k o n d a d e k s. Oma korralduselt olid vennaskonnad lähedased Lääne-Euroopa käsitööliste t s u n f t i d e l e; neil olid oma vanemad, nad korraldasid ühiseid pidustusi.

Vana-Vene riigi tugevnemine. Jaroslav Tark. Pärast vürst Vladimiri surma puhkes tema poegade vahel võitlus Kiievi trooni pärast. Võidu saavutas vürst Jaroslav, hüüdnimega Tark.

J a r o s l a v T a r g a valitsemisajal **(1019—1054)** tugevnes

Vana-Vene riik. Jaroslav pani kõikidesse linnadesse oma asehaldurid ja õiendas karmilt arveid nendega, kes püüdsid tema võimu nõrgestada.

Jaroslavi ajal vähenes vene kiriku sõltuvus Bütsantsist. Kiievi metropoliidi kohale ja Novgorodi piiskopkonna etteotsa pani vürst vene vaimulikud. Püüdes tõsta ja tugevdada kirikutegelaste mõju, ehitas Jaroslav kirikuid ja kloostreid. Tema ajal ehitati kuulus püha Sofia peakirik Kiievis.

Selleks et tugevdada maa kaitset petšeneegide eest, ehitas Jaroslav Rossi jõel kindlustatud liini väikestest linnadest-ostroogidest[1], vallidest ja raidtõketest. Baltimaadel rajati muistsete eestlaste linnuse asemele Jurjevi linn (Tartu), läänepiirile aga Jaroslavi linn.

Ka Jaroslavi välispoliitika oli edukas. 1036. aastal andis ta otsustava löögi petšeneegidele. Riigi koosseisu läksid uuesti Karpaatide-äärsed Vene linnad. Saanud sugulaseks Poola kuninga Kazimiriga, sõlmis Jaroslav temaga rahu ja liidu.

Võitlus polovetsidega. Kiievi-Vene feodaalse killunemise algus. XI sajandi keskel ilmus Musta mere äärsetesse steppidesse uus ähvardav vaenlane — polovetsid. 1068. aastal andsid nad Vene vürstidele ränga löögi lahingus Alta jõel. Raske ja kurnav võitlus polovetsidega kestis kuni mongolite sissetungini. Polovetsi khaanide laastavad röövretked langesid kokku vürstidevaheliste feodaalsõdade alguse ja Vana-Vene riigi killunemisega üksikuteks feodaalseteks vürstkondadeks.

Eredalt ja väljendusrikkalt lausus Venemaale saabunud raske aja kohta poeemi «Lugu Igori sõjaretkest» autor: «Siis hõiklesid Venemaal harva kündjad, kuid sagedasti kraaksusid kaarnad, jagades omavahel surnukehi... Vürstide võitlus paganate[2] vastu katkes, sest vend ütles vennale: «See on minu ja too on minu.» Ja hakkasid vürstid ise üksteise vastu kurja nõu sepitsema; aga paganad tulid igast küljest võitudega Vene maale.»

Pärast Jaroslav Targa surma ei lakanud vürstide verised arveteõiendused. Kokkutulekul Ljubetšis 1097. aastal vürstid otsustasid, et igaüks valitsegu oma pärusmaad, s. t. oma vürstiriiki. Kuid sellest ei tulnud midagi välja ja feodaalsõjad jätkusid. Iga vürst püüdis laiendada oma valdusi, haarata rohkem linnu, maid ja alamaid.

Tugeva vürsti Vladimir Monomahhi ajal (1113—1125) taastati ajutiselt Venemaa ühtsus. Kogenud väejuht ja osav poliitik Vladimir Monomahh ühendas Vene vürstide družiinad ja lõi tagasi polovetside kallaletungid. Tema ajal arenesid edukalt Venemaa kaubanduslikud ja diplomaatilised sidemed teiste maa-

---

[1] Ostroog — tihedasti üksteise kõrvale löödud vaiadest taraga kindlustatud linn Vana-Venes.

[2] Paganad — (ladinakeelsest sõnast *paganus*) — muu-usulised, mittekristlased.

dega. Kuid peatada Vana-Vene riigi üksikuteks feodaalvürstiriikideks lagunemise protsessi ei olnud võimalik. Seda põhjustas feodaalse majanduse arenemine.

Rahva ülestõusud. Feodaalse rõhumise tugevnemine maal ja linnas teravdas järsult klassivõitlust. Suur ülestõus toimus **1068. aastal** Kiievis. Polovetside poolt Alta jõel purustatud vürstid keeldusid andmast rahvale relvi linna kaitseks. See oli ülestõusu ajendiks. Kiievlased kutsusid kokku veetše ja suundusid linnaväljakult suure hulgana vürsti õue. Seal hakati vürstiga vaidlema, kuid ei saavutatud midagi. Siis hakkasid kiievlased rüüstama bojaaride-vojevoodide maju ja vürsti lossi, võttes kaasa palju kulda ja hõbedat münditides ning kangides.

Kiievi vürst Izjaslav põgenes Poolasse. Mitu kuud hoidsid ülestõusnud linna enda käes. Kuid Poola kuninga abiga suutis Izjaslav ülestõusu maha suruda. Arveteõiendamine oli julm: 70 inimest hukati ja paljud tehti pimedaks.

Varsti algas smerdide liikumine Rostovimaal. Alanud nälja ajal peksid talupojad läbi «paremaid» inimesi ja võtsid nendelt vilja. Vürsti vojevood õiendas rahvaga julmalt arveid.

1113. aastal tõusid Kiievi elanikud uuesti üles. Rahva viha pöördus kaupmeeste vastu, kes müüsid leiba ja soola kolmekordse hinnaga, samuti liigkasuvõtjate vastu, kes võtsid oma võlglastelt ülearu kõrgeid protsente. Kiievlased kasutasid vürst Svjatopolki surma ja rüüstasid vürsti valitsejate ja liigkasuvõtjate maju. Linnaelanike ülestõusuga ühinesid ka zakupid Kiievi ümbruse küladest. Ülestõusust hirmunud bojaarid ja piiskopid kiirustasid kutsuma Kiievisse vürst Vladimir Monomahhi koos tugeva družiinaga.

Rahvaliikumised XI sajandil ja XII sajandi alguses olid rõhutud talupoegade ja linnaelanike feodalismivastase klassivõitluse esimeseks väljenduseks. Nad olid veel võrdlemisi nõrgad ja üksteisest isoleeritud, kuid vaatamata sellele olid neil suured tagajärjed. Sel ajal aitas talupoegade ja linnaelanike võitlus feodaalide vastu päästa nende majapidamisi lõplikust laostumisest. Juba tol ajal sundisid rahva ülestõusud feodaale veidi piirama oma isu ja tegema rahvale kas või ajutisi järeleandmisi. Nii näiteks täiendas vürst Vladimir Monomahh pärast 1113. aasta ülestõusu «Vene Õigust» uute seadustega, mis osaliselt kaitsesid zakupite isiklikku ja varanduslikke huvisid ning alandasid mõningal määral protsente, mida liigkasuvõtjad nõudsid vaestelt linnaelanikelt. Seepärast oligi rahva ülestõusudel Kiievi-Venemaal suur progressiivne tähtsus.

Küsimusi. 1. Kellest koosnes feodaalmõisa elanikkond? Kes töötasid feodaali heaks ja kes juhtisid tema majapidamist. 2. Mis on linn? Miks tekkisid linnad ja missugust osa nad etendasid Vana-Vene elus? Kes elasid tol ajal linnades? 3. Kus ja miks puhkesid rahva ülestõusud XI ja XII sajandil? Millepoolest erines 1113. aasta ülestõus 1068. aasta ülestõusust? 4. Missugused olid rahva ülestõusude tagajärjed XI—XII sajandil?

«VENE ÕIGUS» («РУССКАЯ ПРАВДА»)

(Väljavõtted.)

«Vene Õigus» — Vana-Vene seaduste kogu XI—XIII sajandil — on väga tähtis ajalooallikas. Esitame allpool paragrahvid, mis kõnelevad smerdidest, zakupitest ja holoppidest. Sulgudes on antud selgitavad sõnad.

52. Kui zakup põgeneb oma isanda juurest (temale võlga tasumata), siis muutub ta tema holopiks; kui ta aga läheb mujale teenistust otsima avalikult (oma isanda loal) või läheb vürsti ja kohtunike juurde kaebusega isanda peale, siis selle eest tuleb tema üle kohut mõista, aga mitte teda holopiks muuta.

53. Kui isanda künni-zakup kahjustab oma hobust, siis selle eest ta ei maksa (isandale); kui aga isand andis zakupile adra ja äkke, mille eest võib nõuda tema käest sisse kupa [1], siis nende rikkumise või kaotamise eest peab zakup maksma isandale; kui aga isand saadab zakupi oma tööle (teole) ja isanda varandus läheb kaotsi tema äraolekul ilma zakupi süüta, siis ta selle eest ei vastuta.

54. Kui (isanda) kariloomad varastatakse (suletud) laudast, siis zakup selle eest ei vastuta, kui aga vargus toimub põllul või kui zakup ei aja (kariloomi) sisse ega pane kinni, kuhu isand käsib, või hukutab (isanda) karja, harides oma jaosmaad, siis (neil juhtudel) on ta kohustatud isandale maksma.

55. Kui isand teeb zakupile liiga (vähendab tema jaosmaad või võtab ära tema karja), siis on ta kohustatud kõik temale tagastama, ja ülekohtu eest maksma talle 60 kuunat [2]. Kui (isand) nõuab zakupilt sisse raha (rohkem kui oli kokku lepitud), siis on ta kohustatud tagastama liigselt võetud raha, aga ülekohtu eest maksma zakupile 3 grivnat trahvi. Kui isand müüb zakupi holopiks, siis vabaneb zakup võlast, aga isand peab maksma talle ülekohtu eest 12 grivnat trahvi. Kui isand lööb zakupit asja eest, siis ta ei vastuta selle eest, kui ta aga lööb mõtlematult, purjus olles, ilma süüta (zakupi poolt), siis peab ta maksma samuti nagu vabale (inimesele).

57. Kui zakup varastab midagi (kõrvaliselt inimeselt) ja varjab ennast, siis isand tema eest ei vastuta; kui aga ta (zakup-varas) kinni püütakse, siis isand, tasunud hobuse või millegi muu (zakupi poolt) varastatu väärtuse, muudab ta oma holopiks; kui isand aga ei taha maksta zakupi eest (soovimata teda endale jätta), siis võib ta zakupi müüa (holopiks) ...

59. Aga holopile-tunnistajale (kohtus) toetuda ei saa, kui aga ei ole vaba tunnistajat, siis äärmisel juhul võib toetuda bojaari tiunile, aga teistele mitte toetuda. Aga väikeses tsiviilasjas (väikese hagi puhul) võib äärmisel juhul toetuda zakupile ...

84. Aga holopi või orjatari tapmise eest viirat [3] ei maksta; kui nad aga tapetakse ilma mingi süüta, siis peab tapja maksma holopi või orjatari eest nende väärtuse isandale, aga vürstile 12 grivnat kohtulõivu.

85. Kui smerd sureb (omamata poegi), siis läheb kogu tema varandus vürstile; kui temal (smerdil) on alaealised tütred, siis anda osa varandust neile; kui tema tütred on mehel, siis neile mitte midagi anda.

86. Kui sureb bojaar või družinnik, siis varandus ei lähe vürstile; kui neil ei ole poegi, siis las võtavad tütred nende varanduse ...

102. Holoppe (on) kolme liiki: kui keegi ostab (vaba inimese) kas või poole grivna eest, tuues tunnistajad, aga lõivu (vürsti kohtunikule) maksab ära holopi enda juuresolekul.

---

[1] Kupa — andam produktides või osa saagist, mille zakup andis isandale oma laenu eest.

[2] Kuuna — rahaühik; grivnas oli 50 kuunat.

[3] Viira — trahv vaba inimese tapmise eest, mida nõuti kurjategijalt vürsti kasuks.

103. Aga teine holopi liik: kes abiellub orjatariga ilma lepinguta (tema isandaga), abiellub ta aga lepingut tehes, siis nii, nagu nad kokku lepivad, ka olgu.

104. Aga kolmas holopi liik on niisugune: kes hakkab (isanda juures) tiuniks või mõisateenijaks ilma lepinguta, kui aga lepinguga, siis nagu kokku lepivad, nii ka olgu...

106. Kui holopp põgeneb ja isand teatab sellest, aga keegi kuulis sellest ja teab, et (tema poolt kohatud inimene) on jooksik holopp (kuid vaatamata sellele) annab talle leiba või juhatab talle teed, siis ta on kohustatud omanikule maksma (jooksiku) holopi eest 5 grivnat, aga orjatari eest 6 grivnat.

Ülesanne. Kasutades õpiku teksti ja katkendit «Vene Õigusest», määrake peamised tunnused, mis iseloomustavad smerdide, zakupite ja holoppide olukorda Kiievi-Venemaal.

§ 6. Vana-Vene rahvas ja kultuur. Kiievi-Venemaa — Venemaa vennalike rahvaste häll.

Kiievi-Venemaa majandusliku, poliitilise ja kultuurilise arenemise tulemusena kujunes vana-vene rahvas. Vana-vene rahvas oli ühiseks tüveks Venemaa vennasrahvastele — venelastele, ukrainlastele ja valgevenelastele. Kiievi-Venemaa kultuurisaavutused on võrdsel määral kõigi Venemaa rahvaste ajalooliseks ühisvaraks. Vana-Vene kultuurimälestistes on igakülgselt kajastunud rahva elu ja kehastunud tema loomingulised taotlused. Rahvas hoidis ja arendas oma kultuurisaavutusi ja tööoskust.

Suuline rahvaloome. Kiievi-Venemaal tekkis vene rahva kangelaseepos. Keskaegses Euroopas olid eepose kangelasteks rüütlid — seiklusteotsijad, rüütliturniiride võitjad. Vene bõliinade kangelased-vägilased — «talupoja poeg», õnnetute kaitsja Ilja Muromets, Dobrõnja Nikititš ja Aljoša Popovitš — seisavad «vägilaste vahipostil», kaitstes Vene maad vaenlaste eest. Bõliinade kangelane, lihtne kündja Mikula Seljaninovitš sai rahva vägevuse ja ammendamatu jõu kehastuseks. Kolmkümmend uljast noormeest ja kuulus vägilane Volga Vseslavjevitš ei suutnud tõsta maast Mikula atra, tema ise aga tõmbas selle ühe käega kergesti vaost välja.

Bõliinades jutustati vägilaste lahutamatust sidemest neid sünnitanud rahvaga. Neis kajastusid tegelikud sündmused vana-vene rahva võitluse ajaloost arvukate rändrahvaste kallaletungide vastu.

Palju ajaloolisi laule ja rahvapärimusi on talletatud muistses vene kroonikas — «Ajalikkude aastate loos». Niisuguseks on jutustus vürst Olegi võitudest ja surmast, mis on A. S. Puškini tuntud luuletuse süžeeks. Kroonika legendide kangelasteks on lihtsad inimesed — nahaparkali poeg, kes võitis kahevõitluses ülbe petšeneegi vägilase, vanamees, kes õpetas Belgorodi elanikele, kuidas päästa linna vaenlase käest.

Suuline looming rikastas vene keelt tabavate kõnekäändudega, targa rahvakeele eredate näidetega. Temas kajastusid rahva mõt-

ted ja ootused, seda iseloomustas patriotism, kodumaa-armastus, vaprus, suuremeelsus, tagasihoidlikkus ja väärikus.

Kiri ja kirjandus. Haridus. Juba vanal ajal, kui slaavlastel ei olnud raamatuid, kasutasid nad kirjutamiseks ja arvutamiseks «joonekesi ja täkkeid». Neid muistseid slaavi kirjamärke pole seni avastatud ja tõenäoliselt pole nad säilinud. Slaavi tähestiku koostajaiks olid bulgaarlased Kirillos ja Methodios. Kirillitsa aluseks võeti kreeka tähestik, millele lisati kirjamärgid kreeka keeles puuduvate häälikute tähistamiseks (ж, ч, ш, щ). Vanad vene raamatud on kirjutatud piduliku kalligraafilise käekirjaga — ustaaviga —, kuid tavalises kirjas kasutati lihtsamat tähtede kirjutusviisi.

Kirjaoskus oli Kiievi-Venemaal levinud üsna laialt. Jaroslav Tark andis korralduse avada Novgorodis kool ja võtta sinna 300 õpilast. Kirjaoskust õppisid ka lihtsad inimesed, eriti linlased.

Kuni viimase ajani olid ainukesteks Vana-Vene lihtsate inimeste poolt jäetud kirja jälgedeks käsitööliste pealkirjad nende toodetel. Kuid nüüd on nõukogude õpetlased avastanud kaevamistel Novgorodis suure hulga kasetohule kirjutatud ürikuid. Kirjutusvahendiks oli luust kepike, mis riputati vöö külge. Kirjad kasetohul avasid uue leheküljе Vana-Vene kultuuri ajaloos. Nad jutustavad novgorodlaste elust ja igapäevastest toimetustest: põgenenud holoppide kinnivõtmisest, kaupade ostmisest ja müümisest, talupoegadelt obroki kogumisest.

Vana-Venes hinnati raamatutarkust ja armastati raamatut. «Suur kasu tuleb raamatutarkusest,» räägitakse kroonikas, «raamatud ju valgustavad ja õpetavad meid.» «Raamatud on jõed, mis joodavad maailma tarkusega.»

Tunti ka võõrkeeli. Nii õppis Jaroslav Targa poeg Vsevolod viit keelt. Haritud inimesed oskasid harilikult kreeka ja ladina keelt. Mõned käsitöölised tegid oma toodetele ladinakeelseid pealkirju.

Käsikirjalised raamatud. Batu vallutusretke aegsetes tulekahjudes XIII sajandil hukkus palju muistseid käsikirjalisi raamatuid. Kuid seegi vähene, mis säilis või taastati XIV—XV sajandil, annab tunnistust raamatukirjutamise õitsengust Vana-Venes. Väljapaistvaks mälestusmärgiks on algkroonika — «Ajalikkude aastate lugu», mis on koostatud Kiievis 1113. aasta paiku mungakroonikakirjutaja Nestori poolt. Oma töös kasutas Nestor varasemaid Kiievi ja Novgorodi kroonikaid, ajaloolisi dokumente (näiteks venelaste lepinguid kreeklastega), rahvapärimusi ja bütsantsi kirjanike töid. Kroonika on läbi imbunud feodaalsest ja kiriklikust ideoloogiast. Kõigis sündmustes nägi kroonik jumala tahte avaldust. Ta on tugeva vürstivõimu pooldaja. Kuid kroonikas on eredalt väljendatud ka Venemaa ühtsuse idee. Kroonik mõistab teravalt hukka vürstide feodaaltülid ja kutsub vürste üles ühendama

Lehit Svjatoslavi 1073. aasta «Kogumikust» («*Изборник*») päisliistuga ja joonistustega äärtel.

«Kogumiku» käsikiri kirjutati vürst Svjatoslavi (Jaroslav Targa poja) jaoks ümber 266 pärgamendilehel. Käsikiri on kirjutatud piduliku, ilusa käekirjaga — «ustaaviga» — ja kaunistatud miniatuuridega. Ühel lehel on kujutatud vürst Svjatoslav koos naise ja poegadega. Käsikiri asub Riiklikus Ajaloomuuseumis Moskvas.

oma jõud võitluseks välisvaenlasega. Sündmusi Vana-Venes valgustab ta seoses maailma ajalooga.

Mõned muistsed raamatud on jõudnud meieni oma esialgsel kujul. Vürst Svjatoslavi «Kogumik» («*Изборник*») sisaldab kiriklikke ja kombeõpetuslikke jutustusi. Tähelepanuväärne «Ostromiri evangeelium» oli kirjutatud Novgorodi possaadniku Ostromiri jaoks. Vanad raamatud on toonud meieni Kiievi-Venemaa kirjakeele. Nad on vene kirjutajate ja kunstnike meisterlikkuse väärtuslikud mälestusmärgid.

Arhitektuur ja maalikunst. Vene ehitusmeistrid püstitasid suurepäraseid arhitektuuri-mälestusmärke. Kiievit kaunistasid toredad kivihooned. Kaasaegsed nimetasid Vana-Vene riigi pealinna Konstantinoopoli võistlejaks. Kiievi-Venemaa vanim kiviehitus — Desjatinnaja kirik — oli ehitatud juba X sajandil. Meie päevini on säilinud Sofia kirik, mis on ehitatud Kiievis XI sajandil vürst Jaroslav Targa ajal. Seda hiiglasuurt kivihoonet ümbritses kaks rida lahtisi galeriisid. Sisemuses asetsesid vürsti ja tema perekonna jaoks eraldatud rõdud. Kiriku kohal kõrgus kolmteist kuplit.

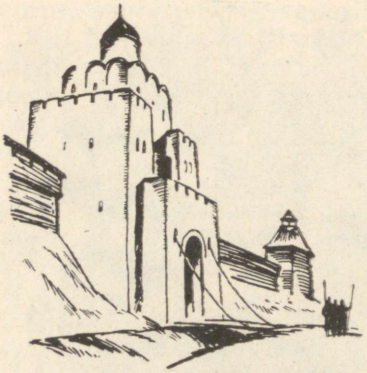

Kiievi Kuldvärav. *Rekonstruktsioon.*

Kiriku ümber asusid vürsti paleed ja Kiievi metropoliidi määratu suur loss.

Üheks Kiievi ehitajaks oli silmapaistev arhitekt Pjotr Miloneg. Ta kindlustas Dnepri kaldad kivist tugimüüriga. Suurepärane ehitus tekitas kaasaegsetes vaimustust.

Väljapaistvaks ehituseks olid ka Kiievi kindlusemüürid Kuldväravaga. Kuldvärav oli peasissepääsuks linna. Kuldvärava varemed on säilinud meie päevini.

Vana-Vene puuarhitektuur ja -skulptuur annab tunnistust tema loojate suurest meisterlikkusest. Paljudes linnades olid püstitatud puust kremlid — kantsid. Novgorodis ehitati tore tammepuust püha Sofia kirik.

Vana-Vene maalikunsti esindavad fresko- ja mosaiiktehnikas põranda- ja seinakaunistused. Sofia kirik Kiievis oli kaunistatud ilmaliku sisuga freskodega (jahistseenid, muusikantide ja rahvanäitlejate (skomorohhide) etendused, vürstiperekonna portreed). Kiriku mosaiikpõrandad nägid välja nagu ere vaip.

Käsitööliste meisterlikkus. Vana-Vene riigis valmistati üle 50 liigi rauast ja terasest tooteid. Sepad valmistasid mitmesuguseid tööriistu ja instrumente: vasaraid, tange, meisleid, viile jm. Juveliirid kasutasid väikesi valuvorme, väikesi vasarakesi ja alaseid. Nad tundsid hõbeasjade oksüdeerimise kunsti ja kaunistuste katmist läbipaistva või värvilise emailiga.

Vene relvameistrite valmistatud terasmõõgad, mille tera oli kaunistatud mustritega ja käepide ehitud juveelidega, olid kuulsad üle kogu maailma. Läänes ja Idas nimetati neid «vene mõõkadeks». Rauast rõngassärgid ilmusid Vana-Venes 200 aastat varem kui Lääne-Euroopas. Teravmeelseid vedrulukke veeti välismaale ja ka neid nimetati mõnedes maades «vene lukkudeks».

Laialt oli levinud nikerduskunst. Nikerdustega kaunistati karikaid ja teisi koduse majapidamise esemeid, samuti ehitusdetaile. Vana-Vene pottsepad, luunikerdajad, müürsepad ja puusepad valdasid oma kunsti täiuslikult ning rikastasid rahva kultuuri.

Vana-Vene käsitöö oli aluseks tervele käsitöötehnika ajastule. Selle iseloomustavaks jooneks oli üksiku käsitöömeistri töö, kes valmistas kogu toote ise, algusest lõpuni. Käsitöölise töökojas tööjaotust ei olnud. Ainult tooraine ja kütus valmistati teiste inimeste poolt (näiteks raud, puusüsi).

Feodaalse ülemkihi ja rahva elu-olu. Vana-Vene elanike välisilmes oli palju ühist. Nad olid pikka või keskmist kasvu ning füüsiliselt tugevad. Mehed kandsid vurrusid ja habet, naised aga pikki patse. Ülikute ja lihtsate inimeste igapäevases keeles ei olnud suuri erinevusi. Kuid nende elutingimustes ja elus-olus oli juba terav vahe.

Feodaalid elasid rikkalikult ilustatud ja sisustatud majades, millel olid kullatud tornid ja mille katuseid kattis mõnikord vaskplekk. Vürstid, bojaarid ja kaupmehed kandsid kallitest välismaa kangastest õmmeldud rõivastust, karusnahaga ääristatud sametmütse, kuldtikandiga vöösid ja kalleid sõrmuseid. Nad kasutasid kullast ja hõbedast valmistatud karikaid ja muid esemeid ning tol ajal kalleid klaasnõusid. Toiduks tarvitasid nad haruldasi metsloomi ja -linde, mett ja sellest valmistatud jooke, samuti «meretaguseid», s. o. sisseveetud veine ja puuvilju.

Talupoegade ja vaeste linlaste elamuks oli poolest saadik maasse kaevatud onn muldnaridega või palktare, kus seinte ääres asusid puust lavatsid ja riiulid majakraami hoidmiseks. Eluruumi küttekoldeks oli lihtne saviahi, valgust andis peerg või rasvalamp. Suvine rõivastus õmmeldi kodukootud linasest või villasest riidest, talvine aga lambanahkadest. Lauanõud olid savist või puust. Nälja-aastatel segati leiva sisse peenestatud õlgi, söödi maltsa ja puudelt mähki [1]. Kuid ikaldusi ja näljaaegu esines sageli, ja siis oli kehvik rõõmus tüki kõva leiva ja vee üle. «Leib on isake, aga vesi — emake,» rääkisid talupojad. «Vesi ja leib on talupoja toit.»

Vana-Vene rahvusvahelised sidemed. Tema koht maailma ajaloos. Kiievi-Venemaa ajajärku tähistab poliitiliste ja kultuuriliste sidemete loomine välisriikidega ning meie kodumaa teiste rahvastega. Diplomaatilisi suhteid kindlustati abielusidemetega. Nii näiteks sai Jaroslav Targa õde Poola kuningannaks, tema tütar oli abielus Prantsuse kuningaga, poeg aga Bütsantsi keisri tütrega. Vladimir Monomahh abiellus Inglise kuninga tütrega ja sai sugulaseks Saksa keisri ning Ungari kuningaga.

Tekkisid kaubanduslikud ja kultuurilised sidemed slaavi maadega — Poola, Bulgaaria ja Tšehhimaaga, samuti Kesk-Aasia, Kaukaasia, Taga-Kaukaasia ja Baltimaade rahvastega. Suur tähtsus oli suhtlemisel Bütsantsiga — antiikkultuuri pärijaga.

Kiievi-Venemaa ajajärgul võitis lõplikult feodaalkord. Ida-slaavlased lõid oma võimsa riigi. See riik sai vana-vene rahvast pärinevate vene, ukraina ja valgevene rahvaste hälliks. Maa majandus ja kultuur tõusid uuele arenemisastmele.

Rahvahulgad kaitsesid riigi sõltumatust võitluses välisvaenlastega. Vaatamata veristele ja kurnavatele sõdadele petšeneegide ja polovetsidega, ei jäänud Vana-Vene riik oma majandusliku ja kultuurilise arenemistaseme poolest maha Lääne-Euroopa riiki-

[1] Mähk — puu koorealune kude.

dest. Vana-Vene riik andis suure panuse meie maa rahvaste kultuuri ja maailmakultuuri arendamiseks.

Kiievi-Venemaal oli suur mõju rahvusvahelistele suhetele. Vallutusretkede lained purunesid Vana-Vene «vägilaste vahipostide» vastu ega jõudnud Lääne-Euroopa rahvasteni. Võimas Vana-Vene riik seisab väärikal kohal kogu maailma keskaja ajaloos.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Hakake õpiku teksti järgi koostama tabelit «Meie maa rahvaste kultuuri arenemine».

Sajand	Suuline rahvalooming	Haridus ja teadus	Kirjandus	Kunst

Kandke tabelisse kultuuritegelaste nimed koos nende poolt loodud kunstiteoste nimetustega ja lühikese kirjeldusega. **2.** Mille poolest erines suuline rahvalooming Kiievi-Venes varase keskaja rüütlieeposest Lääne-Euroopa maades? Põhjendage oma järeldust.

Tähtsamad aastaarvud.

860 Venemaa esmakordne mainimine kroonikas.
882 Novgorodi ja Kiievi maade ühendamine ühtseks Vana-Vene riigiks vürst Olegi ajal.
945 Ülestõus drevljaanide maal. Vürst Igori tapmine drevljaanide poolt.
964—972 Vürst Svjatoslavi valitsemisaeg ja sõjaretked. Venemaa võitlus petšeneegidega.
980—1015 Vürst Vladimir Svjatoslavitši valitsemisaeg.
1019—1054 Vürst Jaroslav Targa valitsemisaeg. «Vene Õiguse» koostamine.
1068 Rahva ülestõus Kiievis. Venemaa võitlus polovetsidega.
1113 Linnaelanike ülestõus Kiievis.
1113—1125 Vürst Vladimir Monomahhi valitsemisaeg.
«Vene Õiguse» täiendamine seadustega «zakupitest» ja «rezidest» (protsentidest).

III peatükk.

IDA-EUROOPA, TAGA-KAUKAASIA JA KESK-AASIA FEODAALSE KILLUSTATUSE PERIOODIL. MEIE MAA RAHVASTE VÕITLUS SÕLTUMATUSE EEST.

§ 7. Vana-Vene riigi killunemine üksikuteks vürstiriikideks ja maadeks.

Korrake paragrahvis 5 teksti «Kiievi-Venemaa feodaalse killunemise algus».

Feodaalse killunemise põhjused ja tagajärjed. XII sajandi keskpaigaks jõudis lõpule Vana-Vene riigi lagunemine väikesteks feodaalvürstiriikideks ja maadeks. Tema territooriumil tekkisid

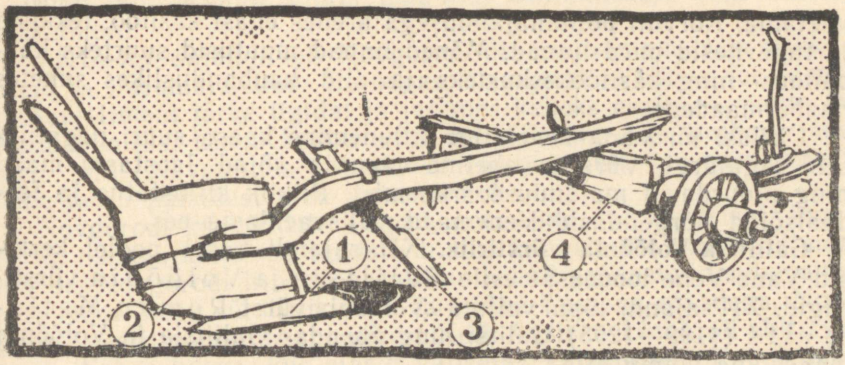

Raske ader: 1 — adratera; 2 — adrahõlm; 3 — adranuga; 4 — ratas-eelik. Võrrelge seda atra idaslaavlaste põllutööriistadega. Milles väljendus maaharimistehnika täiustumine?

Galiitsia-Volõõnia, Vladimir-Suzdali, Polotsk-Minski, Tšernigovi ja teised vürstiriigid.

Feodaalse killustatuse periood hõlmab Vene ajaloos mitu sajandit — alates XII sajandist kuni XV sajandini. Ühiskonna selle arenemisastme tegid keskajal läbi ka teised Euroopa ja Aasia rahvad. Järelikult ei olnud feodaalne killustatus juhuslik, vaid ajalooliselt seaduspärane nähtus. Missugused olid siis selle põhjused?

Vana-Vene riigi poliitiline killunemine oli feodaalsele majandusele iseloomuliku üksikute maade majandusliku eraldatuse tulemus. Selle põhjustas naturaalmajanduse valitsemine. Naturaalmajanduse puhul tarvitati peaaegu kõik põllumajandussaadused ja külakäsitöö tooted oma majapidamises. Ainult väike osa nendest läks ümberkaudsete asulate kohalikule turule, mis oli naaberturgudega vähe seotud.

Vürstid ja bojaarid haarasid kogukonnamaid ja orjastasid talupoegi. Vastavalt feodaalse omandi kindlustumisele tugevnes eraldatus üksikute Vana-Vene riigi piirkondade vahel. Hakkasid esile kerkima kohalikud vürstidünastiad, kasvas bojaaride võimsus.

Feodaalse killustatuse perioodil toimus feodaalse majanduse edasiarenemine.

Harkadra ja rauast adratera ning ratas-eelikuga varustatud puuadra levik soodustas künnipõllunduse arenemist. Talupojad hakkasid üle minema kolmeväljasüsteemile[1] ja põlde sõnnikuga

[1] Kolmeväljasüsteem — feodalismi ajal valitsenud külvikorrasüsteem, mille puhul künnimaa jaotati kolme ossa: üks jäeti kesaks (puhkas), teisele külvati talivili, kolmandale suvivili.

väetama. Kõrvuti põllumajandusega arenes edasi käsitöö, tekkisid ja tugevnesid uued linnad. Mõned linnad muutusid suurteks kaubandus- ning käsitöökeskusteks ja olid kaubanduslikes suhetes naabermaadega.

Ühtlasi tõi Vana-Vene riigi killunemine kaasa suuri negatiivseid tagajärgi. Vürstidevaheline vaen ja sõjad laostasid maad ning pidurdasid majanduse arenemist. Riiklik killustatus ja feodaalsõjad nõrgendasid Venemaad välisvaenlaste ees.

Galiitsia-Volõõnia vürstiriik. XII sajandi teisel poolel kerkisid Vana-Vene loodeosas esile Galiitsia ja Volõõnia vürstiriigid. XII sajandi lõpul vallutas Volõõnia vürst Roman Mstislavitš **(1199—1205)** Galitši ning ühendas Galiitsia ja Volõõnia maad oma võimu alla.

XII—XIII sajandil oli Vana-Vene loodeosa arenenud feodaalse majandusega maa. Viljakandvad maad ja sobiv kliima soodustasid põlluharimise arenemist. Kiiresti kasvasid linnad (Peremõšl, Lutsk, Galitš, Holm, Berestje jt.). Põllumajandussaadusi ja käsitöötooteid veeti välja naabermaadesse: Ungarisse, Poolasse, Leedusse, Tšehhimaale ja Bulgaariasse. Galiitsia oli eriti kuulus soola tootmise poolest. Kaubateed Kiievist Galitšisse nimetati «soolateeks».

Galiitsia-Volõõnias oli suur mõju bojaaridel. Nad omasid hiiglasuuri pärusmaid suure hulga feodaalselt sõltuvate talupoegadega. Kogudes sissetulekuid nende maadel asuvatelt linnadelt, moodustasid bojaarid oma alamatest družiinasid ja püüdsid oma valdusi veelgi laiendada. Ometi suutis vürst Roman Mstislavitš družiina ja linnaelanike abiga allutada sõnakuulmatud bojaarid. Ta sõdis edukalt polovetsidega ja võttis endale pärast Kiievi vallutamist suurvürsti tiitli.

Pärast Roman Mstislavitši surma jäi troon tema alaealisele pojale Daniilile. Vürstivõim nõrgenes. Bojaarid kasutasid seda ja kihutasid Daniili minema. Võitlus võimu pärast kestis ligi nelikümmend aastat. Bojaaride omavoli laostas maad. Palju Galiitsia-Volõõnia piirkondi haarasid enda kätte Poola ja Ungari feodaalid.

Suure vaevaga õnnestus vürst Daniil Romanovitšil võita sissetungijad ja uuesti ühendada Galiitsia-Volõõnia oma võimu alla. Tema valduste koosseisu läks ka Kiiev. 1238. aastal purustas vürst Daniil Liivi ordu rüütlid, kes püüdsid haarata Venemaa läänealasid. Kuid peagi tungisid maale tatari-mongoli vallutajad. 1240. aastal laastasid Batu-khaani hordid kohutavalt Vana-Vene kagualade õitsvaid linnu ja maid.

Hiljem anastasid Poola, Ungari ja Leedu feodaalid nõrgestatud ning laostatud Galiitsia-Volõõnia.

Novgorodi feodaalne vabariik. 1136. aastal ajasid novgorodlased minema vürst Vsevolodi. Novgorodis tekkis feodaalne bojaaride vabariik. See oli tugev ja rikas riik. Novgorodlased nimetasid teda «Isand Suur-Novgorodiks». Novgorodi vabariigi terri-

toorium laius tohutu suurel maa-alal Baltimaadest kuni Uraali mäestikuni.

XIII—XV sajandil oli Novgorod üks suuremaid, rahvarikkamaid ja ilusamaid linnu Euroopas. Ta asetses Volhovi jõe ülemjooksul Ilmeni järve ligidal ja jagunes kaheks osaks — Sofia- ja Kaubapooleks. Linna keskel asus kivist kreml. Üle Volhovi läks suur sild. Novgorodis oli puust tänavasillutis ja jämedatest õõnestatud palkidest maa-alune veejuhe.

Novgorodi käsitööliste (sepad, pottsepad, relvameistrid, juveliirid, nahaparkalid jt.) kuulsus ulatus kaugele üle Novgorodimaa piiride. Novgorodi hea geograafiline asend soodustas kaubavahetust teiste Vene vürstiriikidega ja Lääne-Euroopa maadega. Novgorodi veeti tooteid isegi kaugest Kesk-Aasiast. Linna oli ehitatud suur «Saksa hoov», kus elasid välismaa kaupmehed. Kauplemistingimused ja kord olid rangelt reglementeeritud kaupmeeste koondiste põhikirjadega, samuti Novgorodi ja Saksa linnade vaheliste lepingutega.

Novgorodi vabariigi majanduslikus ja poliitilises elus etendasid peaosa suurmaaomanikud-bojaarid. Neile kuulusid hiiglasuured valdused. Feodaalid ekspluateerisid sõltuvaid talupoegi ja kogusid andamit karusnahkade näol Põhja-Dvinaa ja Põhja-Uraalide vahelisel alal elavatelt alistatud hõimudelt. Andamit koguma saatsid nad «uškuinikute» družiinad («uškui» — lamedapõhjalinepaat purjede ja aerudega).

Formaalselt kuulus kõrgem võim Novgorodi vabariigis rahvakoosolekule — v e e t š e l e. Veetše valis p o s s a a d n i k u, kes juhtis vabariigi asju, t u h a t n i k u — Novgorodi maakaitseväe ülema, kes valitses linnaelanikke, ning p i i s k o p i — kirikupea. Veetše otsustas ka küsimuse vürsti ja tema družiina teenistusse kutsumisest. Vürst juhtis «Isand Suur-Novgorodi» kogu sõjaväge. Ta suudles risti, s. t. andis vandetõotuse kogu Novgorodile, lubades novgorodlaste üle kohut mõista ainult koos possaadnikuga ja valitseda sõltuvaid alasid ainult veetše poolt määratud «novgorodi meeste» abil. Vürstil ja tema alamatel oli keelatud jagada maid ilma possaadniku teadmata ja omandada (kas kingina või ostu teel) vabariigi territooriumil külasid. Veetše etendas Novgorodi elus tähtsat osa. Kuid faktiliselt juhtis kõiki asju «I s a n d a t e N õ u k o g u», mis koosnes bojaaridest, piiskopist ja rikastest kaupmeestest.

Julm feodaalne rõhumine ja possaadnikute vägivallateod põhjustasid alalise klassivõitluse. 1209. aastal ülestõusnud novgorodlased moodustasid uue veetše, kukutasid possaadnik Dmitri Miroškinitši ning röövisid paljaks tema majapidamise ja külad, jagades varanduse omavahel. Suur ülestõus toimus 1418. aastal. Keegi novgorodlane Stepanko pidas tänaval kinni bojaar Daniil Ivanovitši ja hõikas rahvale: «Mehed, aidake mul selle kurjategijaga toime tulla!» Rahvas võttis bojaari kinni, peksis läbi ja

heitis sillalt Volhovisse. Pärast seda röövis rahvas tühjaks paljud bojaaride majapidamised ja kloostrid. Kroonika teate kohaselt saadi ülestõusu ajal «hukka küll nooltest, küll relvast, oli ka surnuid nagu sõjas».

Vladimir-Suzdali vürstiriik. Vladimir-Suzdali vürstiriik kujunes Vladimir Monomahhi poja vürst Juri Dolgoruki (1125—1157) ajal. Riigi piirid ulatusid piki Volga jõge Nižni Novgorodist kuni Tverini ning Kolomnast ja Možaiskist lõunas kuni Ustjugi ja Beloozeroni põhjas. Toetudes tugevale družiinale, laiendas Juri Dolgoruki oma võimu mordva ja mari maadele Volga ja Okaa ülemjooksul ning alistas Muromi ja Rjazani.

Vürst Andrei Bogoljubski ajal (1157—1174) viidi vürstiriigi pealinn Suzdalist üle Vladimirisse. Linn kindlustati kõrgete muldvallide, palkidest kaitsetara ja tornidega. Sissepääse pealinna kaunistasid toredad valgest kivist väravad — Kuldvärav ja Hõbevärav. Vladimiris endas ja tema lähikonnas ehitati kivist kirikuid, vürsti losse ja kloostreid. Vürsti armastatud residentsiks sai Bogoljubovo küla, kuhu ta ehitas kivist loss-kindluse.

Kuni mongolite sissetungini oli Vladimir-Suzdali vürstiriik rikas ja õitsev maa arenenud põlluharimise ja elava linnaeluga. Siin laienes feodaalne maavaldus, tekkisid uued asulad ja külad. Kasvasid vanad linnad ja rajati uusi: Suzdal, Rostov, Vladimir, Moskva, Nižni Novgorod jt. Siit veeti vilja Novgorodimaale, kus sageli esines ikaldusi. Andrei Bogoljubski püüdis seda kasutada Novgorodi allutamiseks ja saatis sinna oma asevalitsejaid.

Toetudes oma vasallidele ja linnaelanikele, õiendas Andrei Bogoljubski arveid temale vaenulike bojaaridega. Kuid bojaarid sepitsesid vandenõu ja tapsid vürsti tema külas Bogoljubovos.

Vürstivõimu tugevnemine jätkus Andrei venna vürst Vsevolod Jurjevitš Suurpesa ajal (1176—1212). Ta surus karmilt maha bojaaride mässu, pani ühe oma poegadest valitsema Suur-Novgorodi ja allutas Rjazani. Rääkides Vladimir-Suzdali vürstiriigi võimsusest, hüüdis poeemi «Lugu Igori sõjaretkest» autor: «Suurvürst Vsevolod! Sina ju võid Volga aerudega laiali pritsida, Doni aga kiivritega tühjaks ammutada.»

Moskva asutamine. Tähelepanuväärseks sündmuseks oli Moskva — meie suure kodumaa pealinna asutamine. Esmakordselt mainitakse Moskvat kroonikas **1147. aasta** aprillis. Kümne aasta pärast (1156) Juri Dolgoruki «rajas Moskva linna», s. t. kindluse Neglinnaja jõe suudmes, ülalpool Jauza jõge. Nõukogude arheoloogid on väljakaevamistel avastanud, et juba XII—XIII sajandil tekkis Moskvas käsitööliste possaad. Sel ajal oli Moskva suur linn kirikute ja kloostritega. Teda ümbritsesid rikkad külad.

Vene maade kultuur XII—XIII sajandil. XII—XIII sajandil arenes kõigis Vene maades põlluharimine, käsitöö ja ehituskunst

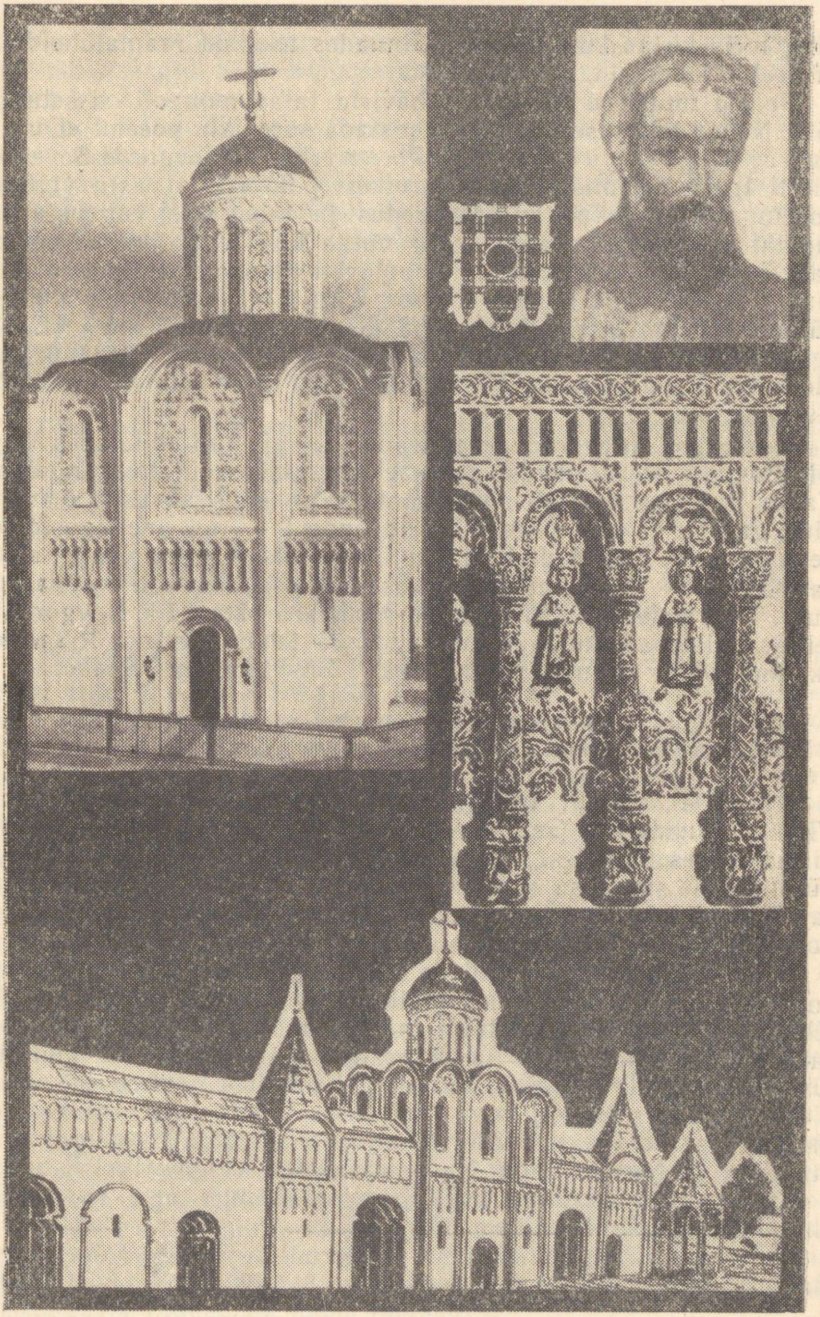

Dmitrijevo kirik Vladimiris (ülal vasakul). Paremal — kiriku plaan, seinu kaunistav fresko ja valge kiviornament. All — vürst Andrei loss Bogoljubovos. *Rekonstruktsioon.*

ning levis kirjaoskus. Paljudes linnades tekkisid raamatuhoidlad ja peeti kroonikaid.

Paljud muistsed käsikirjad hävisid tatari-mongoli sissetungi ajal. Nende väärtuse üle võib otsustada surematu poeemi «Lugu Igori sõjaretkest» järgi. Poeem jutustab Novgorod-Severski vürsti Igori ebaõnnestunud sõjaretkest polovetside vastu (1185). Poeemi mõttesügavus, kujude eredus ja tabav keel vaimustavad lugejat veel tänapäevalgi. Autor nutab kibedasti taga vürstidevahelisest vaenust lõhestatud ja polovetside poolt laastatud kodumaad. Ta oli Vene maade ühtsuse kirglik kaitsja ning ülistas kündja-põlluharija rahulikku tööd. Kõrge hinnangu andis «Loole Igori sõjaretkest» Karl Marx. Ta kirjutas: «Poeemi põhisisuks on üleskutse Vene vürstide ühinemiseks just enne mongoli jõukude sissetungi.» [1]

Keskaegse Novgorodi omapärane elu kajastub bõliinades Vassili Buslajevist ja rikkast kaupmehest Sadkost. Rahvakangelane Vaska Buslajev paistab silma ebatavalise jõu, vahvuse ja avara hingega. Ta ei usu mitte mingeid endeid — «ei unenägusid, ei aevastust, ei... lindude kurjakuulutavat kisa». Kanneldaja Sadko sai rikkaks — merekuningas kinkis talle osava mängu eest varanduse. Peol hakkas ta kiitlema, et võib ära osta kõik Novgorodis leiduvad kaubad, kuid ei suutnud seda teha: Gostinõi Rjadi oli «kaupu kokku veetud arutul hulgal». Siis tunnistas Sadko:

> Olgu's pealegi, et pole rikkaim siin mina, Sadko, rikas kaubamees,
> vaid on minust rikkam kuulus Novgorod.

XI—XIII sajandil tekkisid kohalikud kroonikad Kiievis, Vladimir-Suzdali ja Galiitsia-Volõõnia vürstiriigis ning Novgorodis ja teistes linnades. Kroonikates kirjeldati sündmusi maade ja vürstiriikide siseelust, samuti võitlust välisvaenlaste vastu. Kirjutajad kirjutasid käsikirju ümber ja andsid oma teadmised ja kogemused edasi õpilastele.

Vene maade ja vürstiriikide majandusliku ja poliitilise tõusuga kaasnes Vana-Vene kiviarhitektuuri õitseng. Suurepärasteks XII—XIII sajandi arhitektuuri mälestusmärkideks on nüüd taastatud Püha Sofia kirik ja Spass-Nereditsa kirik Novgorodis, Uspenski ja Dmitrijevo kirikud Vladimiris, Pokrovski kirik Nerli jõe ääres Bogoljubovo läheduses. Vana-vene arhitektuuri «kuldse sajandi» katedraalid hämmastavad oma vormide suursugususe ja harmooniaga. Nad on ehitatud valgest kivist, nende portaalid on kaunistatud kivilõigetega, sisemus aga rikkalikult ehitud maaliliste ikoonide ja freskodega.

Tolle aja tsiviilarhitektuuri musternäidiseks on vürsti loss Bogoljubovos. See kujutab endast tervet ansamblit kivist kiriku

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 29, стр. 16.

ja torniga, mille kaudu pääses vürsti lossi. Vene arhitektuuri mälestusmärgid XII—XIII sajandist kuuluvad maailma arhitektuuri klassikasse.

Nagu Lääne-Euroopa maades, nii teenis maalikunst ka Venemaal ristiusu kiriku vajadusi. Tema tähelepanuväärsed mälestusmärgid — Vladimir-Suzdali koolkonna meistri Dmitri Solunski ikoonid ja Novgorodi «Nikolad» paistsid silma oma monumentaalsuse, eredate värvide ja pühakute karmide nägude väljendusrikkusega. Maalikunstnikul on õnnestunud oma loomingus säilitada vene inimeste reaalseid jooni.

Nii kujunes XII—XIII sajandil Vene maade ja vürstiriikide omapärane kultuur, mis kehastas oma suurepärastes mälestusmärkides rahva loomingulisi saavutusi.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Tähistage kontuurkaardil Galiitsia-Volõõnia ja Vladimir-Suzdali vürstiriigi ning Novgorodimaa piirid. 2. Põhjendage feodaalse killustatuse põhjusi ja tagajärgi. 3. Missugused olid poliitilise korra ja siseelu iseärasused vürstiriikides ja Novgorodimaal?

§ 8. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvad feodalismi kindlustumise perioodil.

Feodaalsuhete kujunemine. Meie ajaarvamise esimestel sajanditel astusid Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvad feodaalkorra tekkimise ja arenemise perioodi. Orjade vähetootlik töö asendus kõikjal vabade talupoegade — kogukondlaste tööga. Suurmaaomanikud haarasid kogukonnamaid ja muutsid need oma feodaalomandiks. Karjamaid ja niisutatavaid maatükke jagasid nad oma alamatele ja družinnikutele. Vabad talupojad muutusid feodaalselt sõltuvaiks ning olid kohustatud kandma koormisi oma isandate kasuks.

Feodaalse rõhumise tugevnemine põhjustas talupoegade massilisi feodalismivastaseid ülestõuse. Nii puhkes juba V sajandi lõpul ja VI sajandi alguses m a s d a k i i d i d e l i i k u m i n e Albaanias (Aserbaidžaan), mis sai oma nime ülestõusu juhi M a s d a k i järgi. Ülestõusnud talupojad ründasid feodaalide mõisaid, õiendasid nendega arveid ja jaotasid varanduse omavahel. Suure vaevaga surusid feodaalid ülestõusu maha. Paljud tuhanded talupojad tapeti.

Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvaste riiklikku ühendamist pidurdasid kohalike feodaalide vägivald ja omavaheline vaen ning võõramaiste vallutajate alalised sissetungid.

VII—VIII sajandil vallutati Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia Araabia kaliifide poolt, XI sajandi teisel poolel aga tungisid sinna nomaadid-seldžukid. Põhja poolt surusid samal ajal Taga-Kaukaasia rahvastele peale polovetsid.

Nendes rasketes tingimustes tegid Taga-Kaukaasia ja Kesk-

Aasia rahvad tunduvaid edusamme põlluharimise, käsitöö, kultuuri ja hariduse arendamises. Nad pidasid kangelaslikku võitlust võõramaiste orjastajate vastu.

Rahvaste võitlus sõltumatuse eest. Araabia vallutajad kehtestasid julma ikke. Nad haarasid suurema osa parematest maadest, karjamaadest ja niisutussüsteemidest. Kohalik elanikkond muudeti orjadeks ja maksustati raske andamiga maa kasutamise eest. Islami vaimulikkond levitas vägivaldselt islami usku, neid aga, kes seda vastu ei võtnud, maksustati täiendava pearahaga. Araabia väeülemad, kes kogusid andameid, laostasid rahvast vägivalla ja kuritarvitustega.

Püüdes leida tuge kohalikes feodaalides, andsid araabia vallutajad nende valdusse maatükke sõltuvate talupoegadega. Osa kohalikke ülikuid võttis vastu islami usu. Sel kombel sattusid talupojad ja linnakehvistu kohalike ning araabia feodaalide kahekordse rõhumise alla.

Araabia vallutajate sissetung kohtas visa vastupanu. Juba VII sajandi lõpul toimusid Taga-Kaukaasias suured ülestõusud vallutajate vastu. VIII sajandi teisel poolel algas Kesk-Aasias M u k a n n a juhtimisel ülestõus. IX sajandil kestis Aserbaidžaanis peaaegu 20 aastat talupoegade sõda vallutajate vastu B a b é k i juhtimisel. Liikumisega ühines Armeenia ja Gruusia elanikkond. Andekas väejuht Babek oli nooruses karjaseks, kaameliajajaks ja käsitöölise õpipoisiks. Olles liikumise eesotsas, tekitas ta Araabia vägedele rea raskeid kaotusi, kuid võeti kinni ja hukati.

Rahvaste sajanditepikkusel võitlusel sõltumatuse eest oli suur ajalooline tähtsus. Araabia ülevõimu langemine elustas Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia rahvaste majandust ning soodustas iseseisvate riikide tekkimist.

Feodaalsed riigid Kesk-Aasias ja Taga-Kaukaasias. IX sajandil tugevnes Buhhaaras ja Horezmis kohaliku S a m a n i i d i d e dünastia võim. Amu-Darja ja Sõr-Darja jõgede vahelisel maaalal jätkus feodaalse majanduse edasine tugevnemine. Niisutatavatel maadel kasvatati puuvilla ja riisi, arenes aiandus ja siidikasvatus. Feodaalid käsutasid niisutussüsteeme ja haarasid paremad maad; üksikuid maatükke jagasid nad oma sõjameestele. Suured valdused kuulusid vaimulikkonnale. Lihtkogukondlased maksid feodaalidele maa ja vee kasutamise eest naturaalrenti. Mõnikord läks maaomanikule kuni pool kogu saagist. Talupojad olid õigusteta ja sunnitud taluma igasugust vägivalda. See kõik kutsus esile laostunud talupoegade ülestõuse. Buhhaara, Urgentš, Samarkand jt. linnad kujunesid suurteks käsitöökeskusteks. Eriti kuulsad olid Kesk-Aasias valmistatud puuvilla- ja siidikangad, relvad, juveeltooted ja keraamilised nõud. Kesk-Aasia kaupmehed pidasid karavanikaubandust Hiina, India ja Ida-Euroopa rahvastega.

XI—XII sajandil jagunes Kesk-Aasia üksikuteks feodaalval-

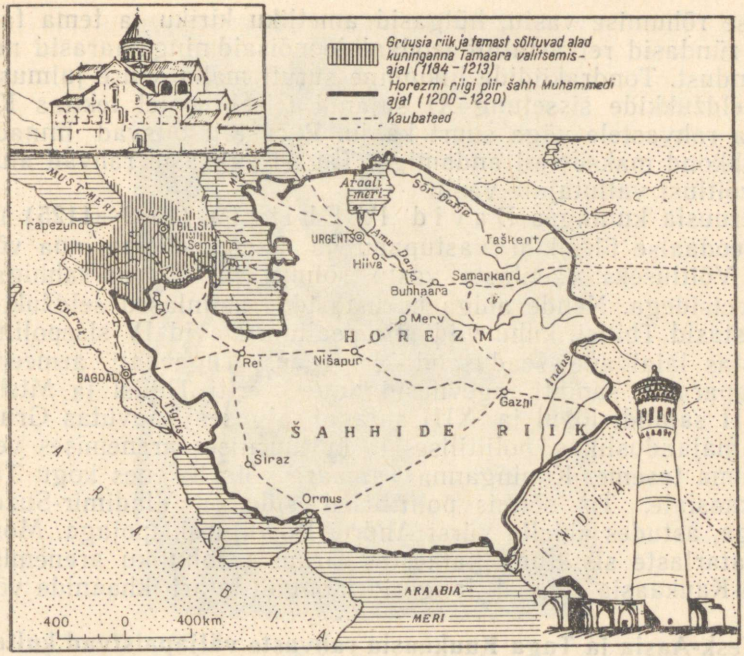

Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia XII sajandil ja XIII sajandi alguses.

dusteks. Nende hulgast tõusis esile Horezm-šahhide riik pealinnaga Urgentšis.

Aserbaidžaanis tekkis Širvan-šahhide riik. Maakasutamise süsteem sarnanes siin Kesk-Aasia süsteemiga: kohalikud feodaalid hoidsid enda käes mitte üksnes maad, vaid ka niisutuskanaleid. Bakuu, Šemahha, Täbris ja teised linnad muutusid suurteks kaubandus- ja käsitöökeskusteks. Kõige suuremate linnade elanikkond ulatus kümnetesse tuhandetesse. Maal toodeti naftat, soola, väävlit, rauda ja värvilisi metalle. Kohalikud käsitöölised olid tuntud villaste ja puuvillaste kangaste, vaipade ja värvainete valmistamise poolest. Širvan-šahhid müntisid oma metallraha. Laienesid kaubanduslikud sidemed naabermaadega.

Feodaalomandi kindlustumine Gruusias ja Armeenias süvendas klassirõhumist. Ristiusu vastuvõtmisega levis laialdaselt kirikute ja kloostrite maavaldus. Ilmalike ja vaimulike feodaalide maadel kandsid talupojad teoorjust ja raskeid naturaalkohustusi. X sajandi esimesel poolel toimus suur talupoegade ülestõus. Ülestõus võttis tondrakiidide religioosse liikumise vormi, mis sai oma nimetuse Tondraki asula järgi Vani järve läheduses. Liikumisega ühinenud talupojad ja linnaelanikud astusid välja feo-

daalse rõhumise vastu, hülgasid ametliku kiriku ja tema tavad. Nad ründasid relvastatult feodaalide mõisaid ning haarasid nende varandust. Tondrakiidide liikumine suruti maha suure julmusega.

Seldžukkide sissetung XI sajandi teisel poolel tekitas Kesk-Aasia rahvastele väga suurt kahju. Purustati õitsvad linnad ja elanikkond maksustati andamiga. Taga-Kaukaasia rahvad alustasid võitlust vallutajate vastu.

Gruusia kuningas David IV Ehitaja **(1089—1125)** murdis feodaalse ülemkihi vastupanu ja ühendas maa oma võimu alla. Võitluseks vaenlaste vastu sõlmiti liit Širvan-šahhiga ja polovetsidega. Nende abiga purustasid grusiinlased seldžukid ja vabastasid Tbilisi, kuhu viidi üle pealinn. David IV sisepoliitikat tähistas laialdane seadusandlik tegevus. Tugevdati armeed ja riigiaparaati, samuti tugevnesid linnad, eriti Tbilisi ja Mtsheta.

XII sajandi lõpul ja XIII sajandi alguses saavutas Gruusia oma majanduslikus, poliitilises ja kultuurilises arenemises veelgi kõrgema taseme. Kuninganna Tamaara võim laienes kogu Taga-Kaukaasiale. Ta sõlmis poliitilised sidemed Vladimir-Suzdali-maaga, astudes abiellu vürst Andrei Bogoljubski pojaga. Mongolite-tatarlaste sissetung katkestas Gruusia rahuliku arenemistee. Taga-Kaukaasia rahvad langesid mongoli-tatari khaanide võimu alla.

Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia rahvaste väljapaistvad kultuuritegelased. IX—XII sajandil kerkis Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvaste hulgast silmapaistev plejaad suuri õpetlasi ja mõtlejaid, andekaid poeete, osavaid ehitusmeistreid ning kunstnikke-käsitöölisi. Nende hulgas polnud mitte ainult valitsevate seisuste esindajad, vaid ka inimesi lihtrahva hulgast. Nad rikastasid maailma kultuuri oma suurepäraste teostega.

Sajanditepikkune võitlus võõramaiste orjastajate vastu innustas rahvalaulikuid ja -muusikuid — ašuuge. Rahva luule- ja laululooming oli viljakas keskkond kangelaseepose loomiseks. X sajandil tekkis armeenia rahva kangelaseepos «Sassuuni David». Ta jutustab Sassuuni piirkonnast pärit oleva kangelase Davidi ja tema sõprade võitlusest araabia vallutajate vastu.

Maailmakirjanduse suurimate saavutuste hulka kuulub gruusia XII sajandi luuletaja-humanisti Šota Rustavéli poeem «Kangelane tiigrinahas». Geniaalne kirjanik kuulus oma aja kõige haritumate inimeste hulka, oskas kreeka, araabia ja pärsia keelt, tundis suurepäraselt luulet ja filosoofiat. Šota Rustaveli ülistas sõprust ja truudust, isamaa-armastust ja ustavust oma kodumaa huvidele. Tema ideaaliks oli tugev ja sõltumatu riik. Ta võitles kurjuse ja ebaõigluse vastu, mis valitsesid feodaalühiskonnas.

Ereda jälje aserbaidžaani kirjandusse jättis poeedi ja õpetlase Nizami (1141—1203) looming. Tema viis maailmakuulsaks saanud poeemi on ühendatud raamatus «Hamse» («Viiskogu-

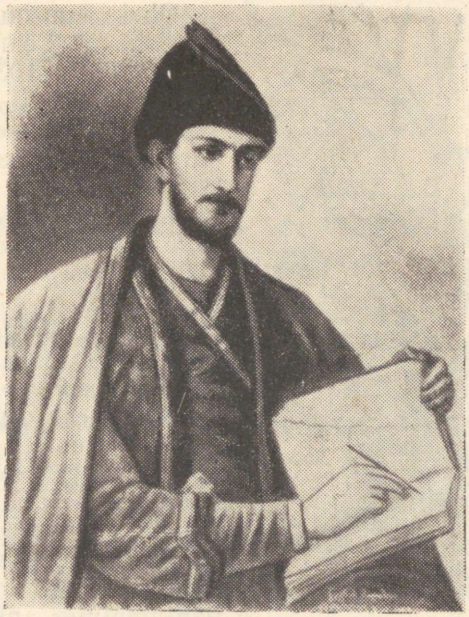

Šota Rustaveli.

mik»). See suur luuletöö koosneb 30 000 kaksikvärsist. Nizami teosed on täis humanismi, neid läbib protest religioossete eelarvamuste ja feodaalse despotismi vastu. Ühes poeemis väljendas Nizami oma unistusi tulevikuühiskonnast, kus ei ole rikkaid ega vaeseid, kus kaovad igaveseks sõjad ja lõpeb verevalamine.

Teine aserbaidžaani poeet — Širvani (1120—1199) oli käsitöölise poeg. Poeedi lüürilised luuletused andsid peenelt edasi rahva tähelepanelikkust, tarkust ja teravmeelsust. Širvan-šahh nimetas poeeti «Hagani» (sõnast «hagan» — kuningas) ja püüdis tema annet rakendada oma huvide teenistusse. Šahhi despotismist pahandatud poeet püüdis põgeneda, kuid tabati ja heideti vanglasse. Oma luuletustes Širvani hüüdis: «Ei soovi, et mind nimetataks Hagani; olen kehvikute poeet — Halgani olen, Halgani!» (Halgani — s. t. rahva.)

Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia rahvaste feodaalse majanduse tõus avas tee teaduse arenemiseks.

Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia õpetlased lõid väärtuslikke töid oma rahvaste ajaloost ja geograafiast. Väljapaistev tähtsus oli töödel keskaegse teaduse tähtsamates harudes — meditsiinis, matemaatikas ja astronoomias.

Ibn-Sīna (Avicenna).

Üheks suurimaks õpetlaseks ajaloos oli Ibn-Sīna (Avicenna) (980—1037), kes oli pärit Buhhaarast. Juba lapsepõlves paistis Ibn-Sīna silma ebahariliku tööarmastuse ja erakordse mäluga. Olles tõeline teaduse edasiviija, lõi ta kümneid väljapaistvaid töid meditsiini, filosoofia ja loodusteaduse alal.

Ibn-Sīna kõige kuulsam teos on «Arstiteaduse kaanon». «Kaanon» sisaldab andmeid inimese organismist, haiguste põhjustest ja nende ravimise viisidest. Selles on kirjeldatud palju raviaineid. Ibn-Sīna näitas, et haigused levivad reostatud vee kaudu, ja avaldas mõtte, et vesi sisaldab silmale nähtamatuid pisimaid olendeid — haiguste tekitajaid. Seepärast soovitas ta vett enne tarvitamist keeta, tugevdada organismi vee- ja päikesevannidega ning kehaliste harjutustega.

Suure õpetlase julged, oma ajast ettejõudnud ideed kutsusid esile vihkamise ja tagakiusamise reaktsioonilise islami vaimulikkonna poolt. Ibn-Sīna vastas oma tagakiusajatele satiiriliste värssidega:

Mis teha! Selles eesliühiskonnas
kes pole eesel — ekslikuks saab loetud...

«Arstiteaduse kaanon» levis laialdaselt paljudes maades. Juba XII sajandil tõlgiti teos ladina keelde ning paljude sajandite kestel oli «Kaanon» peamiseks õppevahendiks meditsiini õpetamisel ning juhendiks arstidele.

Ibn-Sīna lähedaseks sõbraks oli teine väljapaistev õpetlane Horezmist — Biruni (972—1048). Ta määras esimesena kindlaks paljude metallide ja mineraalide erikaalu. Ennetades Koperniku õpetust, tunnistas ta, et Maa pöörleb ümber oma telje ja tiirleb ümber Päikese. Määranud kindlaks Maa raadiuse, tuli Biruni õigele järeldusele, et Maa ümbermõõt on ligikaudu 40 000 km.

Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia õpetlaste ja kirjanike väljapaistvad teosed IX—XII sajandist on meie kodumaa rahvaste au ja uhkuse allikaks.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Kirjutage vihikusse feodaalriikide ja tähtsamate linnade nimetused Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia territooriumil. Koostage lühike plaan-konspekt peamistest sündmustest nende riikide ajaloos. 2. Kus ja millal toimusid rahva ülestõusud araabia vallutajate vastu? Missugust tähtsust omas Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvaste võitlus sõltumatuse eest? 3. Missuguse panuse oma aja teaduse arenemisse andsid Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia silmapaistvad õpetlased? Jätkake tabeli «Meie maa rahvaste kultuuri arenemine» täitmist.

§ 9. Meie maa rahvaste võitlus sõltumatuse eest XIII sajandil.

Tšinghis-khaani riigi tekkimine. Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia vallutamine mongolite-tatarlaste poolt. XIII sajandi esimesel poolel pidasid meie maa rahvad kangelaslikku ja ennastsalgavat võitlust tugevate ja julmade vaenlastega: idast sööstsid neile kallale mongoli-tatari vallutajate lugematud hordid, läänest aga saksa ristirüütlid.

XII sajandil elasid mongoli hõimud sugukondliku korra lagunemise staadiumis. Mahajäänumad põhjapoolsed hõimud (metsahõimud) tegelesid jahipidamisega, lõunapoolsed hõimud (stepihõimud) aga rändkarjakasvatusega. Karjakasvatajatel tekkis juba eraomandus karjadele ja karjamaadele. Hõimuaristokraatia — b a g a t u r i d (vägilased, juhid) ja nende n u k e r i d (družinnikud, sõjamehed) — muutus feodaalideks. Nad kasutasid oma majapidamises kogukonna lihtliikmete ja orjade-sõjavangide tööd.

1206. aastal ühinesid mongolid-tatarlased sõjalise juhi T e m u t š i n i võimu alla. Kogunenud Ononi jõe ääres oma k u r u l t a i l e, kuulutasid mongoli feodaalid Temutšini khaaniks Tšinghis-khaani nime all. Peagi alustasid mongoli-tatari feodaalid vallutussõdu, et alistada teisi rahvaid ja nende röövimise teel kergesti rikastuda.

Tšinghis-khaan jaotas mongoli sõjaväe kümmekondadeks ja sadakondadeks, mis omakorda olid ühendatud tuhatkondadeks ja kümmetuhatkondadeks — «musttuhatkondadeks». Siit ongi pärit väljend «musttuhat» — lugematu hulk.

Loonud suurearvulise armee, alustas Tšinghis-khaan oma vallutusretki. Vallutuste eesmärgiks oli mongolite sõjaväelise ülemkihi rikastamine, teiste rahvaste alistamine ja nende muutmine mongoli feodaalide maksualusteks. Sissetung tabas rahvaid, kes olid loonud muistse tsivilisatsiooni kolded Aasias ja Ida-Euroopas ning seisid ühiskondlikus ja kultuurilises arenemises kõrgemal astmel kui vallutajad.

Röövretked lõid tingimused feodaalaristokraatia parasitismiks, kiskusid rahvahulki eemale tootvast tööst ja pidurdasid mongoli rahva enda progressiivset arenemist.

Vallutanud mõned hõimud Siberi lõunaosas ja Loode-Hiinas, asusid Tšinghis-khaani väed laastama Kesk-Aasiat. Sel ajal

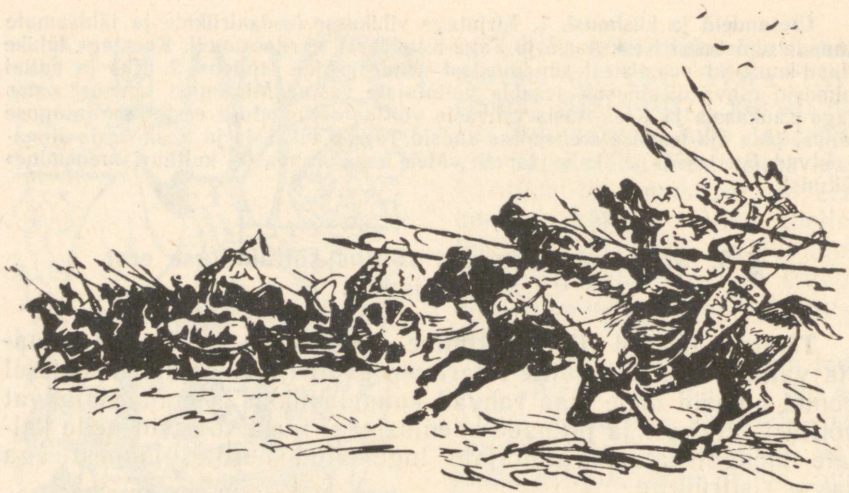

Mongolid-tatarlased sõjaretkel.

lõhestasid Horezmi feodaaltülid. Horezm-šahh Muhammed ei suutnud mongolitele-tatarlastele vastulööki organiseerida.

Mitme aasta kestel (1218—1220) osutasid talupoegade ja linnaelanike hajutatud salgad Hodžendis, Buhhaaras, Samarkandis ja Urgentšis vallutajatele mehist vastupanu. Vallutajad purustasid linnad ja hävitasid kogu elanikkonna.

Pärast seda tungis suurearvuline mongolite sõjavägi eesotsas Tšinghis-khaani väejuhtidega Taga-Kaukaasiasse. Taga-Kaukaasia õitsvad linnad rüüstati ja muudeti varemeteks. Vaatamata kangelaslikule vastupanule vallutati Aserbaidžaan, Armeenia ja Gruusia mõne aasta pärast mongolite poolt lõplikult.

Lahing Kalka jõel. Taga-Kaukaasiast siirdus mongoli sõjavägi avaratesse Musta mere äärsetesse steppidesse ja lõi seal polovetse. Polovetsidele tulid appi Vene vürstid. Kuid liitlased ei tegutsenud üksmeelselt. Ka Vene vürstide hulgas polnud ühtsust. 1223. aasta kevadel said polovetside ja venelaste killustatud jõud raske kaotuse osaliseks lahingus Kalka jõel, Aasovi mere lähedal. Pärast seda võtsid mongolid-tatarlased ette sõjakäigu Volga-Bulgaariasse, kuid kohtasid siin vastupanu. Liikudes alla mööda Volgat, pöördusid mongolid Kaspia-äärsete steppide kaudu tagasi Tšinghis-khaani peajõudude juurde.

Batu-khaani vallutusretk. 1236. aastal tungisid mongoli-tatari vallutajate lugematud jõugud eesotsas Tšinghis-khaani pojapoja Batuga Volga-Bulgaariasse ja laastasid selle.

1237. aastal tungisid Batu hordid Venemaale. Rüüstanud Rja-

zani vürstiriigi ja hävitanud Rjazani linna ning kogu tema elanikkonna, liikus Batu Vladimiri suunas. Teel põletasid tatarlased maha Kolomna ja Moskva. Lõhkunud taraanidega linnamüüri, hõivasid tatarlased tormijooksuga Vladimiri.

Linn põletati maha, elanikkond hävitati viimseni. Jagunedes mitmeks suureks väesalgaks, põletasid vallutajad maha Rostovi, Suzdali, Jaroslavli, Tveri ja palju teisi linnu.

1238. aasta märtsis purustati Vladimiri suurvürsti družiinad lahingus Siti jõel. Vürst Juri Vsevolodovitš langes lahingus.

Jõudnud Toržokini ja hävitanud selle, pöördusid vallutajad lõunasse ning rüüstasid Smolenski ja Tšernigovi maid.

Aastail **1239—1240** viidi lõpule vürstide feodaaltülidest nõrgestatud Venemaa alistamine. Tatarlased vallutasid tormijooksuga Kiievi. Kiievlased võitlesid vaenlastega vapralt. Ilus linn põletati maha, tema elanikkond hukkus. Tunginud Galiitsia-Volõõniasse, suundusid vallutajad Karpaatide taha ja lõid Poola ning Ungari vägesid. Kuid mongoli-tatari vallutajate jõud olid nõrgestatud meie maa rahvaste kangelasliku vastupanu tõttu. Saanud ebaõnnestumise osaliseks kokkupõrkes Tšehhi ja Ungari armeedega, pöördusid Batu hordid tagasi itta.

Nii ajasid meie kodumaa rahvad, kandes ebavõrdses võitluses raskeid kaotusi, nurja mongoli-tatari khaanide kavatsused vallutada ja alistada kogu Euroopa. Nad päästsid Euroopa tsivilisatsiooni hukkumisest.

Kuldhord. Mongoli-tatari ike ja selle tagajärjed. Pärast Tšinghis-khaani surma lagunes tema impeerium mitmeks riigiks — ulussiks. Vene maad sattusid Kuldhordi khaanide ülevõimu alla. Kuldhordi pealinnaks oli Sarai (Alam-Volgal). Kuldhordi khaanide valdused ulatusid Irtõšist Doonauni, tema koosseisu kuulusid Volga-Bulgaaria, Uraali-äärsed maad, Krimm ja Põhja-Kaukaasia.

Vallutatud maadel kehtestasid mongoli-tatari feodaalid julma rõhumis- ja vägivallarežiimi. Kogu elanikkond kirjutati üles ja maksustati raske andamiga. Peale hariliku andami kogusid khaani ametnikud ebaseaduslikku maksu enda kasuks. Elanikke sunniti teenima khaani sõjaväes, käsitöölised aga viidi Kuldhordi.

Oma võimu kindlustamiseks Venemaal ässitasid khaanid Vene vürste üksteise vastu. Need vürstid, kelles nähti vähimatki ohtu, tapeti.

Esialgu kogus Kuldhord andamit oma baskakkide (väeülemate) abil. Kuid nende kuritarvitused ja vägivallateod kutsusid peagi esile vastupanu. XIII sajandi teisel poolel käis üle Venemaa rahva ülestõusude laine. Novgorodi, Vladimiri, Jaroslavli, Suzdali ja teiste linnade elanikud kihutasid minema ja tapsid mongoli ametnikke. Vastupanu vallutajatele ei lakanud. Kuldhord oli sunnitud andamikogumise üle andma Vene vürstidele.

Mongoli-tatari ike pidurdas mitmeks sajandiks meie maa rahvaste majanduslikku ja kultuurilist arenemist, takistas Vene maade poliitilist ühendamist. Vähehaaval taastus elu laostatud maal. Oma tööga, oma kangelasliku vastupanuga khaani ametnikele valmistasid meie maa rahvad ette tingimusi kodumaa vabastamiseks võõramaisest ikkest.

Baltimaade rahvad X—XIII sajandil. Saksa feodaalide agressioon. XII sajandi keskpaigaks haarasid saksa feodaalid enda kätte Elbe- (Laba-) tagustel aladel ja Pomorjes elavate pomorje ja polaabi slaavlaste maad. Slaavi linnad hävitati, elanikkond aga tapeti peaaegu täielikult. XIII sajandil jätkasid saksa feodaalid oma agressiooni loosungi all «Drang nach Osten» («Tung itta»).

Selleks ajaks olid Baltimaade rahvad jõudnud sugukondliku korra lagunemise ja klassiühiskonna tekkimise perioodi. Neil tekkisid juba oma riiklus ja linnad. Praeguste lätlaste ja eestlaste esivanemad — latgalid, liivlased, eestlased jt. — olid juba ammust ajast tihedalt seotud Vene maadega. XII—XIII sajandil olid nad alalistes kaubanduslikes ja kultuurilistes sidemetes Polotski vürstiriigi ja Novgorodiga. Vene kultuuri mõju jälgi võib leida ka eesti keeles (sirp, rist, raamat, turg).

Lätlaste ja eestlaste alistamiseks asutasid saksa feodaalid Mõõgavendade ordu. Rooma paavst kuulutas ristisõja «paganate» vastu. 1200. aasta kevadel maabusid ristirüütlid Daugava suudmes.

Liivlaste muistse asula kohale rajasid rüütlid Riia linna ja kindluse.

Siia suundusid kerge teenistuse otsijad, igasugused rändrüütlid. Nad vallutasid lätlaste ja eestlaste maid, lätlased ja eestlased aga muudeti pärisorjadeks. Ristiusu toomise ettekäändel alistasid saksa rüütlid ja katoliku piiskopid elanikkonda tule ja mõõgaga. «Kes ei taha end ristida, see peab suremal» — niisugune oli saksa rüütlite julm deviis, kes ei halastanud oma metsikuses naistele, lastele ega raukadele. Taani kuninga väed vallutasid Põhja-Eesti ja asusid Tallinna. Saksa rüütlid vallutasid Tartu ja Saaremaa. Lätlased ja eestlased osutasid vallutajatele visa vastupanu. Koos Novgorod-Suzdali ja Polotski druziinadega tekitasid nad saksa rüütlitele korduvalt raskeid kaotusi.

1234. aastal saavutas sakslaste üle võidu Novgorodi vürst Jaroslav Vsevolodovitš (Aleksander Nevski isa). Kaks aastat hiljem purustasid lätlased ja leedulased ühendatud jõududega Mõõgavendade ordu. Ordumeister tapeti lahingus.

Leedu ja Lõuna-Vene maade vallutamiseks kutsuti Baltimaadele Teutooni ordu. Sel ajal kui Venemaa pidas ränka võitlust Batu sissetungi vastu, ühinesid Mõõgavendade ordu riismed Teutooni orduga. Seda osa Teutooni ordust, kelle käes olid lätlaste ja eestlaste maad, hakati nimetama Liivi orduks. Liivi

ordurüütlid hakkasid ette valmistama ristisõda Venemaale. Saksa anastajate vallutuspoliitika õigustamiseks kuulutas Rooma paavst venelased «risti vaenlasteks».

Aleksander Nevski. Rootsi vallutajate purustamine. Vene rahva võitlust saksa-rootsi vallutajate vastu juhtis silmapaistev väejuht, Novgorodi vürst Aleksander Jaroslavitš. Läbinägeliku poliitikuna valmistus vürst Aleksander varakult vaenlasele vastulöögi andmiseks. Ta sõlmis liidu Polotski vürstiga ja ehitas kindlustused Novgorodimaa läänepiirile. Merepiiride kaitse Neeva jõel tehti ülesandeks isuri hõimu väesalkadele. Aleksander Jaroslavitš tugevdas oma družiinat ja Novgorodi rahva maakaitseväge.

1240. aasta suvel saatis Rootsi flotill Neeva jõe ääres maale suure sõjaväe. Isurite salk teatas viivitamatult Novgorodi vaenlase ilmumisest. Rootsi väepealik Birger saatis vürst Aleksandri juurde käskjala kiitleva väljakutsega: «Kui võid, pane vastu, kuid tea, et ma olen juba siin ja alistan sinu maa.» Krooniku sõnade järgi rootsi rüütlid-feodaalid «põlesid võitlusvaimust», oodates kerget võitu.

Jäälahing. *Miniatuur kroonikast.*

Kuid nad eksisid. Aleksandril polnud aega suurte jõudude kogumiseks. Ratsadružiina ja Novgorodi jalamaakaitseväega liikus ta kiirmarsil vaenlasele vastu. Venelaste ootamatu löök pani vaenlase jahmuma. 15. juulil **1240. a.** purustati rootslased täielikult. Rootsi väe riismed põgenesid häbiga.

Rootslaste purustamisel Neeva ääres oli suur tähtsus. Võit sisendas vene sõjameestele usku oma jõusse, tugevdas vürst Aleksander Jaroslavitši kui kartmatu ja oskusliku väejuhi autoriteeti. Selle võidu eest sai vürst Aleksander hüüdnimeks N e v s k i.

Saksa rüütlite purustamine. Jäälahing. Kuulsusrikas võit rootsi vallutajate üle kergendas saksa rüütlite purustamist, kes samal aastal võtsid ette kallaletungi Novgorodi maadele.

Saksa väesalkadel õnnestus vallutada Izborski ja Pihkva kindlused, kus salk äraandjaid-bojaare läks üle vaenlase poolele. Edust joovastatud rüütlid hakkasid rüüstama Novgorodi lähiseid.

Samal ajal sundisid Novgorodi bojaarid, kartes vürstivõimu tugevnemist, Aleksander Nevski Novgorodist lahkuma. Veetšele kogunenud novgorodlased nõudsid, et Aleksander kutsutaks tagasi ja talle usaldataks Vene vägede juhtimine. Pöördunud tagasi Novgorodi, tugevdas Aleksander Nevski oma družiinat Vladimir-Suzdali polkudega ja kogus kokku maakaitseväge.

Astudes ähvardava vaenlase vastu, vabastasid Vene väed ühe löögiga Pihkva ja hõivasid Izborski. Novgorodimaa oli vaenlasest puhastatud. 5. aprillil **1242. a.** toimus otsustav lahing Peipsi järve jääl. Vene sõjamehed võitlesid ennastsalgava vaprusega. «Olid südamed neil nagu lõvidel,» kirjutas kroonik.

Rüütliväe paremik hävitati. Jäälahingus andsid Vene väed tugevale vaenlasele purustava löögi. Lahingu ajalooline tähtsus on väga suur. Venemaa loodeosa oli päästetud orjastamisest saksa feodaalide poolt. Liivi ordul tuli tunnistada Vene piiride puutumatust.

Küsimusi. 1. Missugused tagajärjed olid mongoli-tatari sissetungil meie maa rahvastele? **2.** Missugune tähtsus Lääne-Euroopa rahvastele oli meie maa rahvaste kangelaslikul võitlusel mongoli-tatari vallutajate vastu? **3.** Missuguste sündmustega Venemaal langes kokku Mõõgavendade ja Teutooni ordu ühendamine üheks agressiivseks orduks? **4.** Milles avaldus Aleksander Nevski väejuhianne? Missugust osa etendas rootslaste ja sakslaste purustamisel rahva maakaitsevägi?

§ 10. Vene maade Moskva ümber ühendamise algus. Kulikovo lahing.

Vene feodaalvürstiriikide ühendamise eeldused. XIV—XV sajandil tugevnes Moskva suurvürstiriigi poliitiline ja sõjaline võimsus. Moskva sai suure vene rahva rahvuslike jõudude koondumise keskuseks võitluses mongoli-tatari ikke vastu. Sel ajal valmistati ette tingimused võõramaise rõhumise täielikuks likvideerimiseks ja tsentraliseeritud Vene riigi tekkimiseks.

Vene maade ühendamine ja võõramaise ikke kukutamine oli kogu vene rahva töö- ja sõjaliseks kangelasteoks.

Kõigi vürstiriikide töötav elanikkond oli huvitatud «kõige kurjema kurja» — tatari vangipõlve hävitamisest ja feodaaltülide lõpetamisest. See oli üheks peamiseks eelduseks, mis kindlustas Moskva vürstide ühendamispoliitika edu.

Mongoli-tatari ike pidurdas, kuid ei suutnud peatada Vene maade majanduslikku arenemist. Uuesti tõusid linnad varemetest ja taastati põllumajandus. XIV ja XV sajandil leidis aset vürstide, bojaaride ja kirikute-kloostrite suurmaavalduse edasine laienemine. Suured ilmalikud feodaalid jaotasid maid nende sõjaväes teenivatele aadlikele. Talupojad, kes elasid suurvürstide võimu alla kuuluvatel maadel, säilitasid veel isikliku vabaduse. Kuid järjest suuremad talupoegade hulgad olid sunnitud minema feodaalsesse orjusesse. Talupoegade olukord oli väga raske. Neid rõhus Kuldhordi ja vene feodaalide kahekordne ike.

Talupojad protesteerisid oma maade äravõtmise vastu, keeldusid täitmast koormisi, varjasid ennast feodaalide poolt seni haaramata maadel. Sellepärast toetasid suurfeodaalid tol ajal vürstivõimu, et oleks kergem alluvuses hoida sõltuvaid talupoegi ja maha suruda talurahvaliikumist.

Suurvürsti võimu toeks said ka linnad, kuna feodaaltülid takistasid kaubanduse ja käsitöö arenemist. XIV—XV sajandil algas linnades uuesti kiviehituste püstitamine, kasvas käsitööliste arv. Sel ajal omandavad kaubandus- ja käsitöökeskustena tähtsuse Dmitrov, Serpuhhov, Možaisk, Zvenigorod, Vologda, Ustjug Veliki, Kostroma jt. Suurenes linnade osatähtsus ühiskonna majandus- ja kultuurielus. Tugevnes linnaelanike («alamrahva») ekspluateerimine suurvürsti võimu ja kohalike feodaalide poolt. Raske koormana lasus linnarahva õlgadel andami maksmine ning rohkearvuliste kaubanduslõivude ja maksude tasumine, samuti mitmesugused naturaalkoormised (näiteks hoonete ja kindlustuste ehitamisel).

Moskva tõus. Kaks sajandit pärast Batu sissetungi muutus Moskva üheks Venemaa kõige suuremaks ja rikkamaks linnaks. Tema elanike arv tõusis 30 000—40 000 inimeseni. XIV sajandil ehitati Moskvasse algul tammepuust, hiljem aga valgest kivist Kreml (1367). Moskva Kreml etendas suurt osa Venemaa kaitsmisel välisvaenlaste vastu.

Linnaelanikkond elas «mustades» slobodaades (agulites) palktaredes, aga mõnikord ka kehvades hurtsikutes. Feodaalne ülemkiht ja rikkad kaupmehed ehitasid enda jaoks kesklinnas suuri maju.

Moskvas tekkis juba suurkaupmehi, kes kauplesid välismaaga. Kaubanduslõivudest said Moskva vürstid suurt sissetulekut.

Moskva tõusu soodustas hea geograafiline asend. Moskva jõgi ühendas linna Okaa kaudu Volga ja Doni kaubateedega. Lõunast

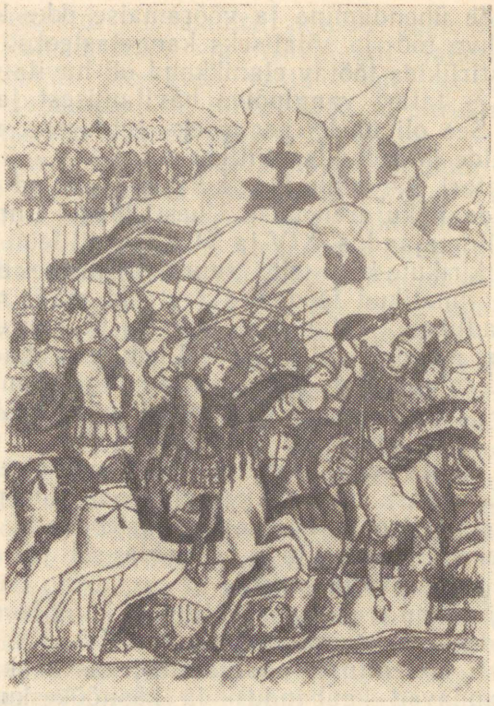

Kulikovo lahing. *Miniatuur kroonikast.*

sõitsid Moskvasse tatari, itaalia ja kreeka kaupmehed. Muistne vene linn Dmitrov oli juba ammust ajast Moskva põhjapoolseks sadamaks, mis sidus teda Volga ülemjooksu ning põhjapoolsete linnade ja maadega. Sealt saabusid Moskvasse sool, raud ja hinnalised karusnahad. Tveri kaudu toimus kaubandus Suur-Novgorodiga.

Suurt osa etendas maa- ja linnaelanikkonna arvu suurenemine Moskva vürstiriigis ja tema naabruses asuvates vürstiriikides. Juba Batu sissetungi ajal laostatud külade ja linnade elanikud, päästes end hukust ja tatari vangipõlvest, asusid Okaa tagant ümber Moskva-tagustesse metsadesse. Moskva oli nüüd vene rahvaga asustatud territooriumi keskuseks.

Moskva vürstiriigi laienemine esimeste vürstide ajal. Moskva vürstidünastia rajajaks oli Aleksander Nevski poeg vürst Daniil Aleksandrovitš. XIV sajandi alguseks kuulusid Moskva vürstiriigi koosseisu Moskva jõe äärsed maad Kolomnast kagus kuni Možaiskini läänes.

Esimesed Moskva vürstid ilmutasid suhtlemises Kuldhordi khaanidega suurt paindlikkust ja ettevaatlikkust.

Neil ei olnud veel küllalt jõudu avalikuks võitluseks tatari ikke vastu. Seepärast püüdsid nad kasutada Kuldhordi khaane enda tugevdamiseks.

Märgatavalt tugevnes Moskva vürstiriik vürst Ivan Danilovitši (hüüdnimega Kalitá) ajal **(1325—1341)**, kes sai khaanilt jarlõki suurvürstina valitsemiseks. Sellest ajast alates omistati tiitel «suur» väheste eranditega ainult Moskva vürstidele.

Pärast rahva tatarlastevastase ülestõusu mahasurumist Tveris sai Ivan Kalita khaanilt õiguse andami kogumiseks Vene maadelt. Seda õigust kasutas ta enda rikastamiseks. Ivan Kalita ettevaatlik diplomaatia suhtlemises Kuldhordiga kõrvaldas tatarlaste röövretkede ohu Vene maadele. Kroonik kirjutas: «Algas suur vaikus üle kogu Vene maa ning tatarlased lakkasid temaga sõdimast.»

Ivan Kalita järglaste, tema poegade Semjon Gordõi ja Ivan Krasnõi (Ilus) ajal laienes Moskva vürstiriigi territoorium kiiresti. XIV sajandi lõpuks kuulusid tema koosseisu Kljazma jõe äärsed maad Vladimiri linnaga, Borovski ja Vereja linn edelas, Beloozero ja Galitši vürstiriikide maad põhjas Kostroma, Galitši ja Tšuhloma linnaga, samuti Dmitrovi ja Uglitši linn. Moskva vürstid saatsid oma asevalitsejad Novgorodi.

Kulikovo lahing 8. septembril 1380. a. Suure ajaloolise tähtsusega sündmused toimusid Ivan Kalita pojapoja suurvürst Dimitri Ivanovitš Donskoi valitsemisajal (1359—1389). Kindlustanud Moskvat valgest kivist Kremliga ja tugevdanud oma sõjaväge, astus vürst Dimitri Ivanovitš otsustavalt välja Vene maade kaitseks tatarlaste röövretkede eest. Juba varem leppisid Moskva vürstid kokku ühiseks sõjategevuseks vaenlase vastu. Nad nõudsid, et teised vürstid sõjategevuse korral «istuksid vasturääkimata sadulasse». Nii liitusid järk-järgult üksikute vürstiriikide relvastatud jõud. Lahingus Pjana jõel (Sura jõe lisajõgi) tatari printsi Arapšaga said Moskva družiinad lüüa. See-eest lahing Voža jõel (Okaa lisajõgi) 1378. aastal lõppes vürst Begitši tatari vägede täieliku purustamisega. Sõltumata sõjalisest edust tõstsid mõlemad lahingud

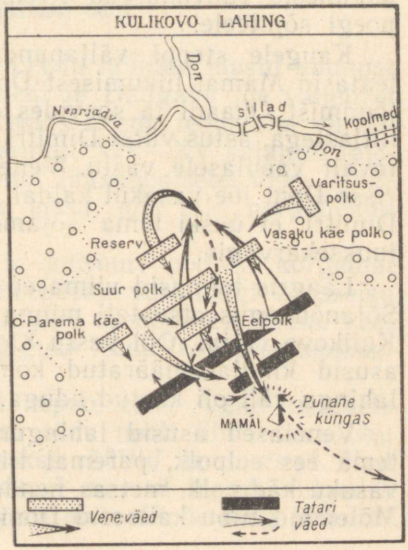

Moskva autoriteeti kogu vene rahva silmis. Nad näitasid, et Moskva võitleb kogu Venemaa eest. Oli ju Arapša rüüstanud Nižni Novgorodi ja Begitš Rjazani vürstiriigi. Seega tõstis Moskva võõramaise ikke kukutamiseks peetava üldrahvaliku sõja lipu juba enne Kulikovo lahingut.

Aimates ohtu, võttis tatari väepealik Mamai ette pealetungi Venemaale kõigi Kuldhordi jõududega. Ta kavatses korrata Batu sõjakäiku. Tema armees oli 150 000 kuni 200 000 meest. Mamai meelitas oma poolele ka Leedu vürsti Jagailo, sõlmides temaga sõjalise liidu Moskva vastu. Äraandlikult astus Mamai poolele ka Rjazani vürst Oleg. 1380. aasta suvel tungisid Mamai hiiglasuured väehulgad Venemaale. Hirmus hädaoht ähvardas taas meie kodumaad.

Teade sellest pani lainetama kogu Venemaa, alates Moskvast kuni kõige kaugemate kolgasteni. Pealinna kogunesid Vene vürstide družiinad, rahva maakaitseväe salgad, mis koosnesid talupoegadest ja käsitöölistest. Moskvasse läksid mehed Beloozerost, Kostromast, Jaroslavlist, Vladimirist, Perejaslavlist, Kolomnast ning paljude teiste linnade, asulate ja külade elanikud. Nad olid valmis võitlema vaenlasega viimse hingetõmbeni.

Vene rahvale tulid appi sõjamehed teistest maadest. Dimitri liitlaste, Leedu vürsti Olgierdi poegade väesalkades tulid Moskvasse valgevene sõjamehed, Volõõnia bojaari Dmitri Bobrokiga ukraina sõjamehed. Moskvas jaotati väesalgad «polkudeks» ja varustati relvadega. Linn sumises nagu erutatud mesipuu. Kõik moskvalased, kes suutsid relva kanda, läksid armeesse, mille suurus ulatus 150 000 meheni. Vägede Moskvast lahkumise päeval kogunesid rahvahulgad Kremlisse, saates oma isasid, vendi ja poegi sõjateele.

Kaugele steppi väljapandud «valvurid» (luurajate salgad) teatasid Mamai liikumisest Doni ülemjooksule. Ootamata vastase jõudmist Okaani ja soovides ennetada Mamai vägede ühinemist liitlastega, astus vürst Dimitri **1380. aasta** augustikuu lõpul otsustavalt vaenlasele vastu. Vene vägi, läbides Kolomna, jäi laagrisse Doni jõe vasakul kaldal. Kui mindi läbi Rjazanimaa, käskis Dimitri, et ükski tema sõjameestest «ei puudutaks rjazanlaste juuksekarvagi».

Laagris toimusid viimased ettevalmistused suureks lahinguks. Sõjanõukogus otsustati minna üle Doni ja anda Mamaile lahing Kulikovo väljal. Ööl vastu 8. septembrit läksid väed üle Doni ja asusid kindlaksmääratud kohtadele. Oli koiduaeg ja eelseisva lahingu väli oli kaetud uduga.

Venelased asusid lahingurivistusse: keskel seisis suur polk, tema ees eelpolk, paremal tiival parema käe polk, vasemal — vasaku käe polk, metsas nende taga seisis varitsuspolk (reserv). Mõlemaid tiibu kaitsesid Doni ja Neprjadva järsakud ja kaldad.

Lahingu eel riietus vürst Dimitri ümber lihtsõjamehe rüüsse, et tema hukkumine lahingus ei tekitaks segadust Vene väes.

Tatari ratsavägi atakeeris raevukalt venelaste positsiooni tsentrit. Algas verine lahing. Tatarlased surusid venelastele peale, kuid otsustaval momendil andis neile löögi varitsuspolk vojevood Dmitri Bobroki juhtimisel. Värskete jõudude ootamatu löök otsustas lahingu tulemuse. Oma purustatud sõjaväe järel põgenes ka Mamai, jättes maha kogu voori. Võitjad jälitasid põgenevat vaenlast.

Kulikovo lahing lõppes tugeva ja julma vaenlase täieliku purustamisega. See oli alguseks mitte ainult vene, vaid ka teiste meie maa rahvaste vabastamisele mongoli-tatari khaanide ikkest. Osavõtvate vägede arvu poolest ja ajalooliselt tähtsuselt oli Kulikovo lahing üheks kõige suuremaks lahinguks maailma ajaloos. Vene rahva poolt Kulikovo väljal saavutatud võidu kuulsus levis kõigis maades.

Kuid maa feodaalne killustatus polnud veel ületatud. Kaotused Kulikovo lahingus nõrgestasid Vene sõjaväge. 1382. aastal vallutas khaan Tohtamõš pettuse teel Moskva, põletas selle maha ning rüüstas Vene maid. Venemaa sõltuvus Kuldhordi khaanidest jäi püsima veel terveks sajandiks.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Kirjutage vihikusse, missugused maad ja linnad läksid Moskva vürstiriigi koosseisu XIV sajandil. 2. Määrake Vene maade järkjärgulise Moskva ümber ühinemise ja Moskva vürstide tõusu põhjused. Eraldage nendest peamised ja teisejärgulised. 3. Milline tähtsus oli võidul Kulikovo väljal vene rahva ja teiste meie maa rahvaste ajaloos? Mis oli võidu peapõhjuseks?

§ 11. Ukraina, Valgevenemaa ja Leedu rahvad võitluses sõltumatuse eest.

Leedu suurvürstiriigi tekkimine. Leedu hõimud elasid ammust ajast Balti mere lõunakaldal, Neemeni ja Daugava jõe vahelisel alal. XIII sajandi esimesel poolel tekkis Leedu feodaalne vürstiriik. Selle pealinnaks sai Vilnius (Vilno). XIV—XV sajandil laienes Leedu suurvürstiriigi territoorium läänepoolsete Vene alade ning Valgevene ja Ukraina maade arvel, mis olid nõrgenenud mongoli-tatari kallaletungi tõttu.

Ühiskondliku korra arenemise ja kultuuri poolest kõrgemal tasemel seisvate Vene maade minek Leedu vürstiriigi koosseisu avaldas suurt mõju leedu rahva kultuuri arenemisele. Vene keel sai vürstiriigis riigikeeleks, «Vene Õigus» leedu feodaalse seadusandluse aluseks.

Leedu feodaalide pealetung läänepoolsetele Vene maadele nõrgestas Leedu vürstiriiki Teutooni ordu poolt ähvardava ohu ees. Kahe sajandi kestel rüüstasid saksa rüütlid Leedumaad. Nad hõivasid Visla ja Neemeni alamjooksul asuvad maad, sulgedes sel kombel Leedule ja Poolale tee Balti mere äärde ning jätkasid

nende ahistamist. 1385. aastal sõlmisid Poola ja Leedu Krevo uniooni (liidu), mida kinnitati Leedu vürsti Jagailo ja Poola kuninganna Jadwiga abieluga. Uniooni sõlmimine aitas tagasi lüüa saksa rüütlite pealetungi.

Grünwaldi lahing. Teutooni ordu jätkas aastast aastasse Leedu ja Vene maade rüüstamist. Ordurüütlid vallutasid leedu hõimu preislaste maa ja hävitasid preislased peaaegu täielikult. Jätkates edasiliikumist, tungisid nad Leedu vürstiriigi maadele. Ühine hädaoht ühendas leedulasi ja slaavi rahvaid.

1410. aasta suvel koondusid kuningas Jagailo Poola väed ja Leedu-Vene sõjavägi suurvürst Vitautase juhtimisel Visla ääres (Varssavist loode pool). Sõjanõukogus otsustati tungida Teutooni ordu pealinna Marienburgi (Malbork) peale. Liiduväe koosseisu kuulusid Leedu, Ukraina, Valgevene ja Vene polgud. Nendega ühinesid ka Tšehhi väesalgad. Ühte neist juhtis hiljem hussiitide juhina kuulsaks saanud Jan Žižka.

15. juulil **1410. a.** kohtusid vastased Grünwaldi juures. Lahingu alguses andsid rüütlid löögi Vitautase polkudele ja sundisid need taganema. Kuid kolm polku vene sõjamehi Smolenskimaalt võtsid vastu rüütlite ratsaväe hirmsa löögi liitlaste lahingurivistuse tsentris ega võimaldanud rüütlitel edu arendada. «Vene vägilased Smolenskimaalt,» kirjutas poola kroonik, «rivistatud kolme eraldi polguna, sõdisid vaenlasega visalt.» Üks polk löödi puruks, kuid teised kaks said «vapralt lahingut lüües jagu kõigist meestest ja rüütlitest, kellega pidasid käsitsivõitlust, kuni ühinesid poolakate salkadega».

Lahing kulges vahelduva eduga. Rüütlitele paistis, et võit on juba käes, kui pealetungi alustasid Poola väed. Varsti pöördusid lahinguväljale tagasi vürst Vitautase Leedu, Ukraina ja Valgevene polgud. Vapralt võitlesid Tšehhi väesalgad. Rüütlite vägi piirati ümber ja purustati täielikult. Lahingus hukkusid kõik Teutooni ordu juhid, tähtsamad väepealikud ja rüütlid. Võit Grünwaldi all oli väljapaistvaks sündmuseks Poola, Leedu, Venemaa, Ukraina, Valgevenemaa ja Tšehhimaa rahvaste põlises võitluses saksa vallutajate vastu. Saksa feodaalide sajanditepikkuse agressiooni all kannatanud Ida-Euroopa rahvastele oli see võit tähtsaks etapiks rahvusliku taassünni teel.

Feodaalse rõhumise tugevnemine. XV—XVI sajandil tugevdasid Poola-Leedu feodaalid rõhumist Ukraina ja Valgevene maadel. Enamik talupoegi pärisorjastati. Poola-Leedu feodaalid haarasid talupoegade maid, suurendasid teoorjust ja andameid. Selle tagajärjel paljud talupojad laostusid. Feodaalid mõistsid nende üle kohut oma äranägemise järgi. Talupoegadel ei olnud õigust vürstile või kuningale isanda peale kaevata.

Poola kuningate ja Leedu vürstide seadustega kehtestati talupoegade jaoks rasked karistused: varguse eest — varanduse konfiskeerimine ja süüdlase orjusse andmine koos perekonnaga; feo-

daali mõisa süütamise ja põgenemise eest — surmanuhtlus poomise läbi. Talupoja elu hinnati jahikoera elust kaks korda odavamaks. Rõhumise tugevnemisele vastasid talupojad arveteõiendamisega vihatud panide kallal. 1490. aastal puhkes ukraina ja moldaavia talupoegade ülestõus Muhha juhtimisel. Aastail 1544—1545 juhtis Leedus feodalismivastast liikumist talupoeg Buivid. Ülestõusud suruti julmalt maha. Oma võimu kindlustamiseks sundisid Poola-Leedu feodaalid vägivaldselt peale katoliiklust. Katoliku usk ja kirik said mitteleedu rahvaste klassi- ja rahvusliku rõhumise vahendiks.

Ukraina ja valgevene rahva kujunemine. Ukraina ja valgevene rahvas kujunesid keerulistes tingimustes. Territoorium, mida nad asustasid, oli tatari vallutajate, Krimmi khaanide ja saksa rüütlite alatiste sõjakäikude tallermaaks. Ukraina ja Valgevene maad olid Poola, Leedu ja kohalike feodaalide alaliste tülide objektiks. Välisvaenlaste kallaletungid ja feodaaltülid laostasid külasid ja linnu, kiskusid elanikkonda eemale tootvast tööst ja aeglustasid rahva kultuurilist arenemist. Töökäte puudus, mida põhjustas rahvaarvu aeglane kasv, tingis Leedu vürstiriigis eriti julmad pärisorjuse vormid.

Lisaks sellele põimus Poolas ja Leedus feodaalne klassirõhumine ukrainlaste ja valgevenelaste rahvusliku ebavõrdsusega. Paljud Ukraina ja Valgevene feodaalid, võtnud vastu katoliku usu, sulasid ühte Poola-Leedu aristokraatiaga. Kõik see vajutas oma pitseri ukraina ja valgevene rahva kujunemise protsessile.

Ukrainlaste ja valgevenelastega asustatud piirkondade majanduslikus arenemises toimusid tähtsad nihked. Põllumajanduses levis üha rohkem kolmeväljasüsteem, põlde hakati väetama ja äestama. Kõrvuti kevadkülviga (suviviljade külv) tehti ka sügiskülvi (taliviljade külv). Põllumajandussaadused, käsitöötooted ning jahiloomad ja kalad hakkasid minema mitte üksnes kohalikele, vaid ka kaugematele turgudele, samuti teistesse maadesse.

Majanduslikus elus tõusis linna osatähtsus. Valgevenes olid suurteks linnadeks Vitebsk, Polotsk, Minsk, Mogiljov jt., Ukrainas — Kiiev, Lvov, Vladimir-Volõnski jt. Paljudes linnades tegeldi juba kümnete käsitööharudega, tekkisid käsitööliste tsunftid.

Käsitööliste ja väikekaupmeeste kõrvale ilmusid suurkaupmehed. Linnad kujunesid terava klassivõitluse ning ukraina ja valgevene rahva kultuuri kujunemise tähtsateks keskusteks.

XIV—XV sajandiks olid välja kujunenud ukrainlaste ja valgevenelaste rahvakeele põhielemendid, mis eraldavad neid keeli venelaste (suurvenelaste) keelest. Ilmusid kohalikud kroonikad. Niisugusteks on «Lühike Kiievi kroonika» («*Краткая Киевская летопись*»), mis sisaldab väärtuslikke andmeid Ukraina ajaloost, «Avraamka kroonika» («*Летопись Авраамки*»), mis on kirjutatud XV sajandi lõpul Smolenskis ja kannab valge-

vene keele jälgi. Ukraina ja valgevene kroonikad pöörasid suurt tähelepanu vennaliku vene rahva elus toimunud sündmustele.

Ukrainas ja Valgevenemaal tekkisid koolid, kus lastele õpetati kirjaoskust ja arvutamist. Kooliharidus oli veel kirikliku iseloomuga. XVI sajandil hakati Valgevenemaal ja Ukrainas raamatuid trükkima. Esimeseks valgevene trükkaliks oli Ukraina ja Valgevene väljapaistev kultuuritegelane ja haritud inimene, Polotskist pärit Georgi Skorina. 1525. aastal asutas ta esimese slaavi trükikoja Vilnos.

Kujunesid välja ukraina ja valgevene rahva iseloomujooned, mis olid lähedased vene hõimurahva iseloomule. Julgus, armastus rahuliku töö vastu, oskus ületada raskusi, rõhujate vihkamine, tabav keel ja hingelaadi poeetilisus — kõik need tähelepanuväärsed jooned leidsid ereda kehastuse rahvaloomingus.

Ukraina ja valgevene rahva sidemete tugevnemine vennaliku vene rahvaga. XIV—XV sajandil tugevnesid ukraina, valgevene ja vene rahva majanduslikud ning kultuurilised sidemed. Talurahvas ja linlased olid kogu pikal piirialal pidevas läbikäimises ja rikastasid vastastikku oma tööoskust. Teated sündmustest riigis, sõdadest või rahva ülestõusudest anti kiiresti suust suhu edasi. See lähendas vennasrahvaid.

Kaubanduslikud suhted nende vahel tugevnesid. Vene kaupmehed vedasid Ukrainasse ja Valgevenemaale karusnahku, linast riiet, mitmesuguseid puust tooteid, relvi ja teisi kaupu. Smolenski, Kiievi ja Lvovi kaubad saabusid Moskva, Novgorodi ja teiste Vene linnade turule. Ukraina ja Valgevene linnad olid vahendajaiks Venemaa kaubanduslikus suhtlemises Lääne-Euroopa maadega.

Vene rahva suur võit Kulikovo väljal innustas ukrainlasi ja valgevenelasi, õhutas neid rahvuslikule vabadusvõitlusele. Tugevnes rahvahulkade lähenemispüüd Vene riigile ja Moskvale. Venemaa poole kaldus ka osa feodaale, kes olid rahulolematud Leedu vürstide poliitikaga. XV sajandi lõpul läksid Vene riigi koosseisu Desna ja Soži jõe äärsed maad Gomeli, Starodubi ning Tšernigovi linnaga. Hiljem lisandus neile Smolensk.

Laienesid vennalike rahvaste kultuurisidemed. Esimese vene trükkali Ivan Fjodorovi abiliseks oli valgevenelane Pjotr Mstislavets. Ivan Fjodorov ise asutas 1573. aastal trükikoja Lvovi linnas Ukrainas.

Sidemete tugevnemine vene, ukraina ja valgevene rahvaste vahel etendas tähtsat osa nende võitluses sõltumatuse ning omapärase rahvusliku kultuuri loomise eest.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Koostage lühike plaan-konspekt tähtsamatest sündmustest Leedu suurvürstiriigi ajaloos. 2. Miks ühinesid slaavi rahvad ja leedulased saksa ordurüütlite vastu? Missugused on 1410. a. toimunud Grünwaldi lahingu tagajärjed ja õppetunnid? 3. Millistes tingimustes toimus ukraina ja valgevene rahva kujunemine? Missugused on rahvaste kujunemise põhjused ja

nende peamised tunnused XIV—XV sajandil? 4. Milles väljendus ja missugust tähtsust omas vene, ukraina ja valgevene rahvaste vaheliste sidemete tugevnemine XIV—XV sajandil? 5. Jätkake tabeli täitmist meie maa rahvaste kultuuri ajaloost.

Tähtsamad aastaarvud.

IV—IX saj. Feodaalriikide tekkimine Kesk-Aasias ja Taga-Kaukaasias.
1089—1125 Gruusia tugevnemine. Kuningas David IV Ehitaja.
1199—1205 Vürst Roman Mstislavitši valitsemine Galiitsia-Volõõnias.
1125—1157 Vürst Juri Dolgoruki valitsemine Vladimir-Suzdalimaal.
1147 Moskva esmakordne mainimine kroonikas.
1236—1240 Vene maade vallutamine Batu hordide poolt.
1240 Rootsi vallutajate purustamine Neeva jõel.
1242 Jäälahing. Saksa rüütlite purustamine.
1325—1341 Vürst Ivan Kalita valitsemisaeg. Moskva tõusu algus.
1380 Kulikovo lahing. Võit Mamai vägede üle.
1410 Grünwaldi lahing. Teutooni ordu lüüasaamine.

IV peatükk.

TSENTRALISEERITUD PALJURAHVUSELISE VENE RIIGI TEKKIMINE JA TUGEVNEMINE.

§ 12. Tsentraliseeritud Vene riigi tekkimise ajaloolised eeldused.

Korrake paragrahvi 10 teksti Vene feodaalvürstiriikide ühendamise eeldustest ja Moskva tõusu põhjustest.

XV sajandi teisel poolel ja XVI sajandi alguses kujunes tsentraliseeritud paljurahvuseline Vene riik. Sel perioodil heitsid Venemaa rahvad endalt mongoli-tatari khaanide sajanditepikkuse ikke. Jõudis lõpule feodaalmaade ja -vürstiriikide ühinemine Moskva ümber. Venemaa muutus üheks kõige suuremaks ja võimsamaks Euroopa riigiks. Tõusis tema rahvusvaheline tähtsus.

Koos feodaalse majanduse laienemisega jätkus talupoegade pärisorjastamise protsess. Suurvürstivõimu iseloom muutus. Venemaa muutus isevalitsuslikuks feodaalmonarhiaks. Tsaarivõim tugines arenenud kesk- ja kohalikule riigiaparaadile ning tugevale tsentraliseeritud armeele.

Põllumajanduse edusammud. Mongoli-tatari ikke nõrgenemine mõjus soodsalt põllumajanduse arenemisele. Põlluharimine laienes riigi ääremaadele. Talupojad hakkasid Okaa jõe taga ja Kesk-Volgamaal üles harima mahajäetud «metsikut välja», taastades vanu ja rajades uusi külasid.

Maaharimise valitsevaks vormiks sai kolmeväljasüsteem.

Feodaalid sundisid talupoegi endiselt teotööle, kuid paljudelt talupoegadelt nõuti ka obrokit rahas. Külas tekkis varanduslik

ebavõrdsus. Kõrvuti jõukate, majanduslikult iseseisvate talupoegadega elasid ka vaesed, mõnikord täiesti laostunud talupojad.

Feodaalne maavaldus. Pärusmõis (votšina) ja teenismõis (pomestje). Feodaalne maavaldus laienes. Talupojad kaotasid lõplikult õiguse käsutada maad, mida nad harisid. Vaevalt olid nad jõudnud puhastada uue maatüki metsast või üles künda tüki uudismaad «metsikul väljal», kui juba sattusid feodaali ikke alla.

Tol ajal kujunes välja feodaalse maavalduse kaks peamist vormi: pärusmõis ja teenismõis. Pärusmõis oli päritud omand, mida feodaal võis käsutada oma äranägemise järgi — pärandada, müüa, pantida või kinkida. Pärusmõisad kuulusid harilikult suurfeodaalidele — vürstidele, bojaaridele ja kloostritele. Suurfeodaalid moodustasid tunduva osa valitsevast klassist ja neil oli riigis suur mõju. Eriti tugevnes kiriku ja kloostri maavaldus. Haarates talupoegade maid, ei lasknud vaimulikud neid enam käest.

Teenismõis anti suurvürsti või tsaari poolt aadlikule-mõisnikule teenistuse eest sõjaväes või tsaari õukonnas. Teenismõisa maa loeti monarhi omandiks ning oli aadliku ajutiseks ja tinglikuks valduseks. Aadlik sai teenismõisa oma valdusse eluks ajaks. Kui tal pärast surma ei jäänud täiskasvanud poega, kes oleks võinud tsaari teenida, siis anti teenismõis teisele mõisnikule. Aadlikul ei olnud õigust teenismõisat müüa või kinkida, kuid tema külas elavad talupojad töötasid mõisniku heaks samuti nagu pärusmõisaski.

Feodaalid haarasid järk-järgult «musta-adraliste» (riigitalupoegade) maid. Suurem osa nendest maadest läks mõisnike kätte. Arvukas aadel muutus vürstivõimu peamiseks toeks.

Pärisorjusliku rõhumise tugevnemine. Pärusmõisnikud ja teenistusaadlikud tugevdasid talupoegade pärisorjastamist, suurendasid teotööd ja obrokit. Nad võtsid tarvitusele vägivalla, kavaluse ja pettuse. Talupoegade kohta, kes ammust ajast elasid nende valdustes, rääkisid nad: «Need on minu põliselanikud,» ja pidasid neid seetõttu oma omandiks. Kuid nad hakkasid ka juurdetulnud talupoegi nimetama «põliselanikeks». Kasutades talupoegade häda, andsid mõisnikud ja pärusmõisnikud neile väikest «toetust» (laenu) ja sõlmisid nendega lepingu. Aastaks-paariks vabastati niisugused talupojad teotööst. Soodustuse tähtaja möödumisel hakkasid nad tegema tegu «nagu muudki talupojad».

Kõik see teravdas klassivõitlust. Algasid talupoegade massilised põgenemised mõisnike juurest. Sageli esitasid talupojad kohtule kaebusi nende maade äravõtmise pärast. Kuid kohtunikud seisid alati feodaalide poolel. Siis õiendasid talupojad ise rõhujatega arveid: võtsid ära nende vara, kündsid omavoliliselt üles maa, kihutasid mõisnikke minema ja mõnikord isegi tapsid neid.

Talupoegade klassivõitlus tõukas feodaale oma jõudude ühendamisele, kogu riigiaparaadi tsentraliseerimisele.

Linn ja käsitöö. Üheks tähtsaks eelduseks tsentraliseeritud riigi kujunemisel oli linnade kui kaubandus- ja käsitöökeskuste kasv. Kasvasid linnade suurus, territoorium ja elanikkond. Linnade ümber tekkisid slobodaad, kus elasid kaupmehed ja käsitöölised. Slobodaasid nimetati harilikult neis elavate käsitööliste elukutsete järgi (Sepa, Relva, Soomuse, Pottsepa jne. slobodaadeks).

Feodaalne linn ei sarnane kaasaegsega. Suurem osa ehitustest oli puust. Kõverad tänavad ja põiktänavad kulgesid teede suunas, mis viisid linna keskusse. Öösel linnu ei valgustatud, vahti pidasid elanikud ise. Suurtes linnades sillutati tänavad puust (palkidest) kattega.

Linna territooriumil asetsesid bojaaride, kloostrite ja rohkearvulise mõisateenijaskonna elumajad koos kõrvalhoonetega. Kõrvuti linna käsitöölistega elasid erilistes slobodaades kroonukäsitöölised, peamiselt relvameistrid, samuti «teenistusrahvas» — streletsid, suurtükimehed, väravavahid (kes valvasid linna väravaid) jt. Linlaste sidemed põllumajandusega ei katkenud veel täielikult: neil olid väikesed juurviljaaiad ning nad kasvatasid koduloomi ja -linde.

Possaadielanike (linlaste) kogukonda nimetati miriks. Mir vastutas selle eest, et linnaelanikud maksaksid ära oma maksud ja täidaksid teisi kohustusi — linna kindlustuste remont, «varaste ja röövlite» kinnivõtmine. Sõja ajal võtsid linlased osa kindluse kaitsmisest.

Selgemini ilmnes linnaelanike varanduslik kihistumine. Linna elanikkond koosnes väikesest rühmast rikastest, keskmise jõukusega inimestest ja possaadikehvistust, keda oli rõhuv enamik.

Linna alamrahval lasus maksukoorma peamine raskus. Peale otseste maksude maksid possaadielanikud obrokit oma tööndustelt, kaubalõive oma toodete müümise eest turul, mitmesuguseid makse (rahas ja natuuras) linna administratsiooni ülalpidamiseks. Üle jõu käiv feodaalne rõhumine ja asevalitsejate omavoli kutsusid sageli esile linlaste vastuhakke.

Vene maade poliitilise killustatuse likvideerimise perioodil olid linnad keskvõimu tähtsaks toeks. Ilma linnakäsitöö arenemiseta polnud võimalik relvastada suurt armeed. Kauplemisest saadavad lõivud olid riigitulude tähtsaks artikliks. Linnad etendasid väga suurt osa riigi kaitsmisel välisvaenlaste eest.

Sise- ja väliskaubandus. Üha laiemaks ja püsivamaks muutusid turusidemed. Külades ja linnades tekkisid kohalikud turud, seal ostsid kaupmehed põllumajandus- ja mitmesuguste tööndusteе saadusi edasimüügiks. Mõned linnad ja asulad, kus arenes soola-

keetmine, kalapüük, metsatööndus, samuti raua, lõuendi ja nendest valmistatud esemete tootmine, varustasid oma toodanguga maa kõige kaugemaid rajoone. Suured linnad muutusid kaubasidemete keskuseks, mis haarasid terve piirkonna, aga mõnikord isegi mitu piirkonda. Novgorodis näiteks võis kohata kaupmehi Moskvast, Jaroslavlist, Tverist, Holmogorõst, Vologdast ja paljudest teistest linnadest.

Suureks sise- ja väliskaubanduse keskuseks oli Moskva. Kaasaegse tunnistust mööda võis teel Jaroslavlist pealinna igal hommikul kohata seitsetsada kuni kaheksatsada saani, mis sõitsid Moskvasse vilja või kalaga. Moskvas elas palju välismaa kaupmehi.

Tähtsat osa kaubanduse arenemisel etendas ühtse raha- ja kaalusüsteemi kehtestamine. Oma välispoliitikaga aitas valitsus kaasa kaubanduse arenemisele.

Nii tekkisid tsentraliseeritud Vene riigi kujunemise eeldused. Riiklik tsentraliseerimine leidis tuge laiades teenistusmõisnike kihtides, sest tugev võim kindlustas aadli ülevõimu pärisorjastatava talurahva üle. Ka kirik toetas suurvürstivõimu. Riiklikust tsentraliseerimisest ja maad laostavate feodaalsõdade lõpetamisest olid huvitatud ka linlased. Linnaelanike ladvik, kes kasutas suuri privileege ning sai tulu sise- ja väliskaubandusest, oli suurvürstivõimu poolel.

Sajanditepikkune võitlus rahvusliku sõltumatuse eest krimmitürgi agressorite alatiste laastavate kallaletungide vastu kiirendas tsentraliseeritud Vene riigi moodustumist.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Missugused olid uued nähtused feodaalse põllumajanduse, käsitöö ja kaubanduse arenemises XV sajandi teisel poolel ja XVI sajandi alguses? Kuidas mõjutas feodaalse majapidamise edasine tõus tsentraliseeritud riigi kujunemise protsessi? 2. Nimetage pärusmõisa ja teenismõisa ühised jooned ja erinevused. 3. Missugused vene ühiskonna kihid olid huvitatud tsentraliseeritud riigi loomisest? 4. Missugune tähtsus on talupoegade ja linlaste klassivõitlusel tsentraliseeritud riigi tekkimise protsessis?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

METROPOLIIT KIPRIANI SÄTTEKIRI 1391. AASTAST TALUPOEGADE KOORMISTE KOHTA.

Moskva metropoliit Kiprian loetleb üksikasjaliselt talupoegade koormisi kloostri pärusmaal XIV sajandil. Püha Konstantini kloostri talupojad kaebasid metropoliidile, et uus kloostriülem nõuab neilt tööd mitte tava järgi, vaid rohkem, kui ette nähtud. Metropoliit saatis oma bojaari Okinfi vana kloostriülema Tsarko juurde.

(Sulgudes selgitavad sõnad.)

...Ja kloostriülem Tsarko vastas Okinfile niimoodi: minu kloostriülemaks olemise ajal oli nii püha Konstantini (kloostris): suurtel inimestel (jõukatel talupoegadel, kel olid tööloomad) kloostri küladest (tuli) kirik remontida, klooster ja (kloostri)õu taraga ümbritseda, kloostriülema maa ühiselt üles künda, külvata, lõigata ja küpsetada (leiba), hein maha niita ja (kloostri) õue vedada, kevadel

ja sügisel teha kalapüügiks vaiadest tõkkeid (jõkke), aedu põimida, noodaga (kalu) püüda, ehitada tammid tiikidele, sügisel (jõgedel) piibreid püüda, aga (selleks) voolu tõkestada, aga suurel reedel (lihavõtte ajal) ja peetripäeval (kirikupühal 29. juunil) tulevad (talupojad) kloostriülema juurde sellega (annetustega), mis kellelgi parajasti käes on.

Aga jalameestel (talupoegadel, kellel ei olnud hobust) (kloostri) küladest tuleb pühadeks rukist jahvatada ja leivad küpsetada, linnased valmistada, õlut pruulida, rukis seemneks peksta; linast, mille kloostriülem küladesse jaotab, koovad nemad (talupojad) kalavõrke ja valmistavad nootade jaoks püüniseid, aga (peale selle) annavad kõik inimesed ühiselt (kloostriülemale) pühadeks vasika... Aga kui külla sõidab kloostriülem (vakusepeole), siis annavad (talupojad) kloostriülema iga hobuse jaoks zobna[1] kaeru...

Ja Kiprian, kogu Venemaa metropoliit, ütles kloostriülemale ja kõigile kloostri talupoegadele niimoodi: elage kõik (selle) minu kirja järgi, kloostriülem pidagu talupoegi silmas, talupojad kuulaku kloostriülemat, aga kloostri käsud täidetagu...

Küsimusi. 1. Mida teatab dokument erinevusest talupoegade varanduslikus olukorras? 2. Missugune oli peamine feodaalkoormiste vorm XIV sajandil? 3. Milles tõid talupojad siis feodaalidele obrokit? 4. Miks ei maksnud kloostritalupojad sel ajal obrokit rahas?

§ 13. Vene maade riiklik ühendamine Moskva vürstide võimu alla.

Feodaalsõda XV sajandi teisel veerandil. Vene maade riiklik ühendamine Moskva ümber toimus teravas võitluses feodaalse killustatuse traditsioonide vastu. Aja jooksul tekkisid Moskva vürstiriigi territooriumil Ivan Kalita järglaste osastisvürstiriigid — Možaiski, Serpuhhovi, Uglitši jt. vürstiriigid. «Udellide» eksisteerimine nõrgestas suurvürsti võimu ja vägevust.

Suured õigused olid veel ka nendel vürstidel, kelle maad olid Moskva vürstiriigiga liidetud. Neile kuulusid hiiglasuured pärusmaad kümnete ja sadade külade, alevite ja linnadega. Vürstid ja bojaarid läksid sõtta oma sõjavägedega. Oma vanade õiguste ja privileegide igasugusesse kitsendamisse suhtusid nad vaenulikult, nurina ja pahameelega, mis läks üle avalikuks vastupanuks.

XV sajandi teisel veerandil toimus Moskva vürstiriigi territooriumil viimane feodaalsõda. Kahekümne aasta kestel sõdis Moskva suurvürst Vassili Vassiljevitš Pime (1425—1462) oma onu, Galitši vürsti Juri Dmitrijevitši ja selle poegade Vassili Kossoi ja Dmitri Šemjakaga. Selle aja jooksul läks Moskva kolm korda Galitši vürstide võimu alla.

Vürst Vassili Vassiljevitš võeti vandenõulaste poolt kinni ja torgati pimedaks (sellepärast hüütigi teda «Pimedaks»). Feodaalsõda nõrgestas suurvürstiriiki. Suure vaevaga õnnestus Vassili Pimedal Moskva bojaaride ja aadli ning kõigi moskvalaste abil toime tulla Dmitri Šemjakaga ja asuda suurvürstitroonile.

---

[1] Zobna — vana kaaluühik Venemaal (ligikaudu 150 kg).

Feodaalsõja lõppemine aitas kaasa Vene riigi tugevnemisele XV sajandi teisel poolel.

Vene maade Moskva ümber ühendamise lõpuleviimine. Pärast Vassili Pimeda surma koondus tema poja Ivan III Vassiljevitši **(1462—1505)** kätte hiiglasuur territoorium, suur võim ja tugev sõjavägi. Ivan III oli suur riigitegelane ja diplomaat, püsiv ning sihikindel oma poliitika teostamises. Tema ajal viidi Vene maade ühendamine põhiliselt lõpule.

Moskva suurvürstiriigi koosseisu läksid Jaroslavli, Rostovi ja Tveri vürstiriikide maad ning Novgorodi bojaaride vabariik rikaste linnade ja valdusaladega.

Vene maade ühendamine toimus visas võitluses. Purustanud Novgorodi maakaitseväe Šeloni jõel (1471), käskis Ivan III hukata Novgorodi possaadniku, paljud mõjukad bojaarid aga vangistada. 1478. aastal võeti ette uus sõjakäik Novgorodi. Novgorodlased alistusid vürsti võimule ja kaebasid omavolitsevate bojaaride peale, kes «paljusid inimesi paljaks riisusid ja surnuks peksid». Veendunud selles, et rahvas ei toeta bojaare, bojaaride endi vahel aga puudub üksmeel, areteeris suurvürst paljud neist ja teatas: «Veetšekella meie Novgorodi pärusmaal ärgu olgu, possaadnikut ärgu olgu, valitsemist aga peame enda käes...»

Nii langes Novgorodi vabariik. Novgorodist viidi välja vürstile vastupanu osutanud bojaarid ning kaupmehed ja asustati nad ümber maa keskpiirkondadesse. Novgorodi viidi elama possaadiinimesi teistest linnadest. Novgorodi bojaaridelt konfiskeeritud maad jagas vürst Moskva teenistusmõisnikele. Veetšekell — Novgorodi sõltumatuse sümbol — võeti maha ja saadeti Moskvasse.

Moskva tugevnemine kutsus Leedu suurvürstiriigi piiriäärsetel aladel esile taasühinemispüüde Vene riigiga. Moskva vürsti võimu alla läksid Okaa, Desna ja Dnepri jõgede ülemjooksul asuvad vürstiriigid.

Suurvürst Vassili III Ivanovitši ajal (1505—1533) liideti Moskvaga lõplikult Pihkva ja Rjazani vürstiriik, samuti Smolenskimaa. Suurvürstivõim tugevnes veelgi. Välismaa saadik, kes külastas tol ajal Venemaad, kirjutas Vassili III kohta: «Võimu poolest, mida ta tarvitab oma alamate suhtes, ületab ta vabalt kogu maailma kõik monarhid... Kõiki rõhub ta ühteviisi julma orjusega, sest kui ta käsib kellelgi olla tema õukonnas või minna sõtta, või juhtida mõnda saatkonda, siis on see sunnitud tegema seda kõike oma kulul.»

Mongoli-tatari ikke lõplik likvideerimine. «Venemaal,» kirjutas Friedrich Engels, «toimus osastisvürstide alistamine käsikäes vabanemisega tatari ikkest...»[1] Põlisest ikkest vabanemine oli rahvahulkade kangelasliku võitluse tulemus. Vabanemist kergendas Kuldhordi lagunemine XV sajandil üksikuteks feodaalseteks

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стр. 416.

khaaniriikideks — Krimmi, Astrahani, Kaasani ja Siberi khaaniriigiks. Nende vahel tugevnes võistlus. Kaasani khaaniriigis alustasid võitlust khaanide poolt alistatud Volgamaade rahvad (tšuvašid ja mordvalased).

Pärast seda kui Ivan III oli keeldunud maksmast andamit, sõlmis Kuldhordi khaan Ahmat lepingu Leedu vürsti Kazimir IV-ga ja võttis ette sõjakäigu Moskva peale. Ivan III-l õnnestus sõlmida liit Krimmi khaaniga. 1480. aasta sügisel koondusid tatari väed Okaa jõe ääres ja liikusid seejärel tema ülemjooksule, Ugra jõele, et ühineda Leedu vägedega.

Venelased lõid tagasi Ahmati katsed minna üle Ugra. Kuid olukord muutus keerukamaks. Liivi ordurüütlid tungisid Pihkva maadele. Ivan III ja tema vendade vahel puhkes tüli. Mõned suured bojaarid Moskvas pidasid hädavajalikuks Ahmatiga iga hinna eest rahu sõlmida.

Ivan III tegi vendadele järeleandmisi ja oskas puhkeva feodaalmässu summutada. Ühendatud Vene väed asusid kindlustatud positsioonidele lõuna pool Možaiskit. Kazimir IV valdustesse tungisid Krimmi tatarlased. Saamata abi Leedu vürstilt, ei julgenud Ahmat uuesti pealetungi alustada ja viis oma väed talve tulekul Ugralt ära. Võistlejad tapsid khaani.

Niiviisi kukutati **1480. aastal** Kuldhordi khaanide põline ike lõplikult. See oli suur ajalooline võit, mis kindlustas Vene riigi sõltumatuse ja lõi tingimused tema edasiseks arenemiseks.

Tsentraliseeritud Vene riigi haldus. Ühtse Vene riigi moodustamisega tugevnes suurvürstivõim. Ametlikes dokumentides nimetas Ivan III ennast juba «kogu Venemaa valitsejaks». Hakkas kujunema keskse ja kohaliku halduse süsteem. Mõjukad Moskva bojaarid moodustasid Bojaaride Duuma. Kuid kõige tähtsamaid asju otsustas suurvürst oma «lähedaste inimestega».

Tugevnes Vene sõjavägi. Alustati aadliratsaväe organiseerimist. Külmrelvade, vibude ja nooltega relvastatud ratsavägi oli peamiseks lahingujõuks. Abiväe moodustasid «adramehed». «Adramehi» saatsid armeesse talupojad ja linlased igalt adramaalt. Suur tähtsus oli tulirelva ilmumisel. Arkebuusnikute salkadesse kuulusid jalamehed, kes olid relvastatud arkebuusidega. Suurtükkide valamiseks loodi Moskvas spetsiaalne valukoda. Suurtükiväge kasutati peaasjalikult kindluste kaitseks.

Pärast Konstantinoopoli vallutamist türklaste poolt (1453) kasvas Moskva metropoliidi kui õigeusu kiriku pea tähtsus. Ivan III abielu viimase Bütsantsi keisri vennatütre Sofia Palaiologosega rõhutas Moskva riigi kui Bütsantsi keisririigi järglase osa veelgi.

Pärisorjuse juriidilise vormistamise algus. XV sajandi lõpul algas Venemaal talupoegade pärisorjuse juriidiline, õiguslik vormistamine. Riik seaduspärastas faktiliselt väljakujunenud pärisorjuslikud suhted ja tugevdas sellega talupoegade feodaalset sõl-

tuvust. **1497. aastal** anti välja esimene üldvene seaduste kogu — «Sudebnik». Talupoegade õigust ühe maavaldaja juurest teise juurde minna piirati kindla tähtajaga (jüripäevaga). Ülemineku tingimused olid sellised, et faktiliselt muutus talupoeg koos perekonnaga sunnismaiseks. Enne lahkumist feodaali juurest oli talupoeg kohustatud koristama saagi, maksma obroki ja peale selle erilise maksu mõisnikule — «elatusraha».

Enamikule talupoegadest ei olnud see jõukohane. Mida kauem elas talupoeg isanda juures, seda raskem oli tal tema juurest lahkuda, sest seda tugevamini aheldas teda mõisniku orjus.

1497. aasta «Sudebnik» sisaldas sätteid ka holoppide kohta. Holoppideks nimetati inimesi, kes puuduse tõttu astusid isanda teenistusse eluks ajaks või kindlaks ajavahemikuks.

Tsentraliseeritud riigi moodustamisega kujunes välja ka üldriiklike maksude ja koormiste süsteem, mille peamine raskus langes talupoegade õlgadele.

Maksustamisühikuks sai adramaa (adramaaks loeti 400 kuni 600 *ha* künnimaad). Igalt adramaalt maksid talupojad «arkebuusiraha» sõjaväe ülalpidamiseks, «lunaraha» vangide väljaostmiseks, «küüdiraha» kroonu koormate veoks ja teisi otseseid makse. Talupojad kandsid riigi kasuks ka raskeid naturaalkoormisi. Nad ehitasid teid, kindlusi, parandasid sildu ja andsid sõjaväele küüdivankreid. See tugevdas veelgi pärisorjuslikku rõhumist.

Vene riigi moodustamise ajalooline tähtsus. Vene rahvusriigi moodustamine oli määratu suureks sammuks edasi, võrreldes osastisvürstiriikide, feodaalse killustatuse ajaga, ja omas suurt progressiivset tähtsust.

Luues oma sõjaväe osastisvürstide ja suurte bojaaride družiinade asemele, tugevdas keskvõim riigi kaitsevõimet. Avanes võimalus ajada iseseisvat ja sõltumatut välispoliitikat. Mongolitatari ikke likvideerimine 1480. aastal näitas veenvalt, et seda ajaloolist ülesannet võis lahendada ainult ühendatud jõududega. Rahvusliku sõltumatuse kindlustamine avas suured võimalused maa majanduslikuks ja kultuuriliseks arenemiseks. Nagu Lääne-Euroopa maades, nii etendas ka Venemaal keskvõim Vene rahvusriigi moodustamise perioodil progressiivset osa.

Surudes julmalt maha rahva ülestõuse ja kaitstes feodaalide klassi huve tervikuna, põrkas suurvürstivõim samal ajal kokku osastisvürstide ja suurte bojaaridega, kes tahtsid jätkata feodaalse killustatuse traditsioone. Juba Ivan III hukkas bojaare ja konfiskeeris nende pärusmaid (näiteks Novgorodis). Tema järglased jätkasid sama poliitikat.

Vajadus hoida sõnakuulmises pärisorjastatavat talurahvast ja koondada kõik riigi jõud võitluseks välisohuga soodustas suurvürstivõimu tugevnemist.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Koostage lühike plaan-konspekt § 13 kohta järgmiste küsimuste põhjal: a) võitlus Moskva vürstiriigi poliitilise killustatuse likvideerimiseks; b) Vene maade ja vürstiriikide Moskva ümber ühendamine Ivan III ja Vassili III ajal; c) mongoli-tatari ikke lõplik likvideerimine. 2. Kandke kontuurkaardile XV sajandi teisel poolel ja XVI sajandi alguses Vene riigiga ühendatud territooriumid. 3. Miks on tsentraliseeritud riik feodaalsete vürstiriikidega võrreldes progressiivsem? 4. Kuidas mõjutas tsentraliseeritud riigi moodustamine rahvahulkade olukorda?

§ 14. Vene kultuur XIV—XV sajandil.

Meie kodumaa töökad rahvad said järk-järgult üle mongoli-tatari kallaletungi rasketest tagajärgedest. Koos majandusliku tõusuga langeb XIV—XV sajandisse vene kultuuri taassünd. Kultuurimälestusmärgid kajastavad rahva rahvusliku iseteadvuse kasvu kangelaslikus võitluses võõramaise ikke vastu. Nendes on leidnud väljenduse käsitööliste, rahvalaulikute, ehitusmeistrite ja maalikunstnike omapärane anne.

Teadus- ja tehnikaalased teadmised. Varemetest tõusid linnad — keskaegse kultuuri kolded. Suurtes linnades hakati taas ehitama kivist hooneid. See viis ehitustehnika täiustumisele. Ehitajate hulgas oli palju osavaid puuseppi, müürseppi, tellisetegijaid. Ehituste püstitamisel kasutasid vene ehitusmeistrid selliseid abiseadmeid, nagu hoobi, plokke jne.

Suure panuse andsid relvastatud jõudude tugevdamiseks relvameistrid — turvise-, kilbi- ja vibumeistrid ning sepad. XIV sajandi teisel poolel hakati Moskvas, Tveris ja teistes linnades valmistama tulirelvi. Juba 1382. aastal kaitsesid moskvalased linna tatarlaste eest suurtükkidega.

Novgorodi puuaabits, mille järgi õpetati lugema ja kirjutama.

Uuesti hakkas levima kirjaoskus. Paberit veeti tollal sisse välismaalt, aga vasikanahast tehtud pärgament oli kallis. Seepärast tehti laste lugemaõpetamiseks vajalikud «aabitsad» puust. Üks selline aabits on leitud Novgorodis. Neid valmistati müügi jaoks.

XV sajandil ilmusid käsikirjalised raamatud aritmeetikast ja geomeetriast. Neid kasutati käsiraamatutena maamõõtmistöödel. Vene keelde tõlgiti kreeka õpetlase Galenose arstiteaduslik teos, mis sisaldas mitmesuguste haiguste kirjeldusi. Suured käsikirjaliste raamatute kogud kuulusid vürstidele ja vaimulikele. Tatarlaste kallaletungi ajal Moskvale 1382. aastal põles ära suur hulk raamatuid, mis olid kogu linnast ja ümberkaudsetest küladest Kremli peakirikusse hoiule toodud.

Suuline rahvalooming ja kirjandus. Suuline rahvalooming ülistas rahvusliku vabadusvõitluse kangelasi. «Laul Štšelkanist» jutustab tatari vürsti Tšol-khaani vägivallategudest Tveris ja ülestõusnud rahva arveteõiendamisest tatarlastega.

Seal kogus noor Štšelkan
makse ja lõivusid
ja tsaari võlgasid...
Kellel pole raha anda,
sellelt tema lapse viib,
kellel pole lapsukest,
sellelt tema naise viib.
Kellel aga naistki pole,
selle ühes peaga viib...

Vägivallatseja ei pääsenud kättemaksust. Tveri rahvas õiendas temaga arved:

Üks haaras juustest tal,
teine kahmas jalgadest,
nii lõhki ta kisuti.
Ja nii surm talle tuligi.

Kulikovo lahingust 1380. aastal lõi rahvas «Lood Mamai taplusest» ja poeemi «Doni-tagune maa». Oma põhiidee, keele, stiili ja kunstiliste kujundite poolest sarnanevad need vene kirjanduse kaunid teosed XIII sajandi kangelaspoeemiga «Lugu Igori sõjaretkest». Neis ülistatakse vene sõjameeste ja mehiste väejuhtide Dimitri Donskoi, vojevood Dmitri Bobroki ja teiste väeülemate vahvust, kes lõid puruks Mamai suure sõjaväe.

Paljudes Venemaa linnades peeti kroonikaid. Vene maade ühinemine Moskva ümber tingis vajaduse koostada üldvene koondkroonika. XIV sajandi lõpul kirjutati Moskvas «Suur vene kroonik» (*«Летописец великий русский»*). Selle autorid püüdsid esile tõsta Moskva vürstide dünastiat, kiitsid vürst Ivan Kalitad ja tema järglasi suurvürsti troonil.

Vürsti kohtu jaoks koostati seaduste kogud. Kõige märkimisväärsem neist on «Õiglase mõõdupuu» (*«Мерило праведное»*). See oli käsiraamatuks vaimulikele ja ilmalikele kohtunikele. Suure käsikirja tiitellehel kujutas värviline joonis «õiglast kohtunikku», kes istus troonil.

XV sajandi silmapaistvaks kirjandusteoseks oli Tveri kaupmehe Afanassi Nikitini «Reis kolme mere taha». Nikitin võttis esimesena ette teekonna kaugesse Indiasse. Ta külastas seda kaunist maad 30 aastat enne portugallast Vasco da Gamat. Tähelepaneliku, mõtliku rändurina oskas Afanassi Nikitin oma üleskirjutustes edasi anda eredaid pilte India ja teiste maade loodusest, eriti India rahvaste elust-olust ja kultuurist. Ta kirjeldas India linnu ja riiklikku korraldust. Nikitini teos on läbi imbunud austusest teiste rahvaste kommete ja tavade vastu ning sügavast patriotismist, armastusest oma kodumaa vastu. «Selles ilmas

pole temasarnast maad,» kirjutas ta uhkusega Venemaast, Venelased käisid XV sajandil ka teistes Lääne- ja Idamaades. Nad jätsid järele huvitavaid märkmeid oma reisidest.

Arhitektuur ja maalikunst. Moskva Kreml ehitati XV sajandil losse, paleesid, kirikuid ja kloostreid täis. XV sajandi teisel poolel ja XVI sajandi alguses püstitati tänapäevani Kremlit kaunistavad Uspenski, Blagoveštšenski ja Arhangelski kirikud ning Ivan Veliki kellatorn. Pidulikkude vastuvõttude jaoks ehitati Granovitaja Palata. Vene ehitusmeistrite töö ja talent on leidnud kehastuse paljudes kivikirikutes, mis püstitati Novgorodis, Pihkvas, Kolomnas, Tveris ja teistes linnades.

Tuntud vene arhitekt ja skulptor XV sajandil oli Vassili Jermolin, kes ehitas Kremli kivimüürid ning lõi skulptuure.

XIV sajandi lõpul ja XV sajandi alguses töötasid geniaalsed kunstnikud Teofanes Kreeklane ja Andrei Rubljov koos oma abiliste ja õpilastega. Neid nimetatakse õigusega «Moskva XV sajandi kunstiakadeemiaks». Nende meistrite freskomaalides ühines monumentaalsus dramatismiga, ere värvide harmoonia inimlikkusega. Pühakute nägudes kajastuvad tolle ajastu elavad inimesed venelastele tüüpiliste joontega. Kaasaegsed nimetasid Teofanes Kreeklast «imepäraseks ja kuulsaks meheks». Ta kaunistas suurvürsti lossi suurepäraste kujutustega Moskvast.

Geniaalne vene maalikunstnik Andrei Rubljov oli terve kunstikoolkonna rajajaks. Tema maalis seinad Blagoveštšenski kirikus Moskva Kremlis, Uspenski kirikus Vladimiris, Troitse-Sergi ja teiste kloostrite kirikutes. Rubljovi looming mõjutas väga tugevasti vene kunsti arenemist järgmiste põlvkondade ajal. Tema kuulus «Kolmainus» (*«Троица»*) kuulub maailma renessansiajastu maalikunsti meistritööde hulka.

Ulatuslikult levis miniatuurikunst. Kunstnikud ilustasid käsikirjalisi raamatuid sadade värviliste miniatuuridega ja keerulise ornamendiga fantastiliste koletiste või taimede kujul.

Ühiskondlik mõte. Tsentraliseeritud riigi kujunemisega hakkasid vene raamatukirjutajad Moskvat nimetama «kolmandaks Roomaks»[1]. «Neljandat aga ei tulegi,» rääkisid nad. Sellal tekkis ka legend Monomahhi mütsist ja laiast paraadkraest, mille Bütsantsi keiser olevat juba XII sajandil Kiievi vürstile Vladimir Monomahhile üle andnud. Kroonikud hakkasid Moskva vürstide suguvõsa viima Rooma keisri Augustuseni välja. Vaimulikud propageerisid ideed suurvürstivõimu jumalikust päritolust. Kõik need legendid pidid Moskva vürste rahva silmis ülendama ja Vene riigi rahvusvahelist autoriteeti tugevdama.

Klassivõitluse teravnemine riigis kutsus esile uued nähtused ühiskondlikus teadvuses. Venemaal ilmusid esimesed vabamõtlejad, kirikutegelaste keeles «ketserid», kes eitasid ametlikku kiri-

[1] Teine Rooma oli Bütsantsi keisririigi pealinn Konstantinoopol.

kut. Nad ei tunnustanud kiriklikku hierarhiat, mõistsid hukka vaimulikkonna piiritu ahnuse ja tema moraalsed pahed. Ketserite liikumised olid religioosseks kestaks ekspluateeritavate hulkade protestile feodaalse rõhumise vastu. Vaimulikud nõudsid ketserite karistamist surmanuhtlusega. Novgorodis korraldati ketserite avalikke hukkamisi. Nii julmalt õiendasid kirikutegelased arveid teisitimõtlejatega.

Territoriaalse, majandusliku ja poliitilise killustatuse likvideerimisega kujunes venelastel ühtne keel ja nad lõid rikka vaimse kultuuri. Kultuuri kiriklik-usulise kesta alt hakkasid üha selgemini paistma ilmalikud jooned. Kasvas vene rahva rahvuslik iseteadvus. Vene rahva põhilisi asumisalasid nimetati üha sagedamini Suur-Veneks ehk Venemaaks. Vene maade ühtsuse ja tema rahvusliku sõltumatuse eest peetava kangelasliku võitluse patriootlikud ideed läbivad XIV—XV sajandi kultuuri. Ühise territooriumi ja majanduselu, keele ja kultuuri alusel *hakkas kujunema vene (suurvene) rahvas*. Taastati Venemaa kultuurisidemed Ida- ja Läänemaadega. Üldrahvalike kultuuritraditsioonide kandjaiks sai kujuneva Vene riigi pealinn Moskva.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Jätkake vene kultuuri ajaloo tabeli täitmist. 2. Millised XIV—XV sajandi vene ühiskonnale iseloomulikud jooned kajastuvad kultuurimälestusmärkides? 3. Keda nimetati ketseriteks ja kuidas õiendasid kirikutegelased nendega arveid? 4. Missugused olid vene (suurvene) rahva kujunemise ajaloolised eeldused ja tingimused? Milles väljendus tema territoriaalne, majanduslik ja kultuuriline ühtsus?

§ 15. Isevalitsuse kindlustumine Venemaal XVI sajandi keskel ja teisel poolel.

Ivan IV valitsemise algus. Ülestõus Moskvas. Enne surma kuulutas Vassili III suurvürstiks oma kolmeaastase poja Ivan IV. Kuni Ivani täisealiseks saamiseni jäi riigi valitsejaks tema ema vürstinna Jelena Glinskaja.

Osastisvürstid ja neist sõltuvad bojaarid polnud rahul suurvürstivõimu tugevnemisega. Algasid äraandlikud pagemised Leedu piiri taha.

Feodaalsed rahutused tugevnesid pärast valitsejanna surma 1538. aastal.

Suurvürsti aujärg muutus mängukanniks omavahel võistlevate bojaaride rühmituste käes. Olles haaranud võimu, röövisid bojaarid riigikassat, riisusid elanikkonda, omavolitsesid ja vägivallatsesid. Veel enam tarvitasid omavoli linnu ja piirkondi valitsevad asehaldurid. Bojaaride valitsemine nõrgestas riiki. Rahvahulkade rahulolematus kasvas.

Täisealiseks saanud, kroonis Ivan IV enda 1547. aastal tsaariks. Tsaari tiitli võtmine suurvürsti poolt oli suure tähtsusega riiklik reform. See pidi veelgi suurendama monarhi võimu. Kuid

riigiaparaat oli sel ajal korrast ära. Vürstide-bojaaride ülemkiht kujutas endast suurt jõudu, aga vahendid tema vastu võitlemiseks olid äärmiselt piiratud. Suurt mõju avaldas sündmuste käigule rahva ülestõus Moskvas **1547. aasta** juunis.

Ülestõusu ajendiks oli suur tulekahju. Peaaegu kogu Moskva põles maha. Kroonikakirjutaja sõnade järgi polnud linnas niisugust tulekahju nähtud sest ajast peale, «kui Moskva oma nime hakkas kandma». Rahva jutu järgi olid selles hirmsas õnnetuses süüdi tsaari sugulased vürstid Glinskid, keda vihati alamrahva kallal toimepandud vägivallategude pärast. Ülestõusnud tapsid vürst Juri Glinski ja paljud tema teenrid. Rahvahulk siirdus Vorobjovo külla, et nõuda tsaarilt ülejäänud Glinskite väljaandmist. Õiendanud rahvaga julmalt arveid, oli Ivan IV sunnitud Glinskid võimu juurest kõrvaldama.

Ülestõus näitas selgesti laiade rahvahulkade rahulolematust ning hirmutas valitseva klassi kõiki kihte. Ta sundis valitsevat klassi tihedamalt koonduma tsaarivõimu ümber. Valitsus oli sunnitud läbi viima rea tähtsaid riiklikke reforme.

Esimestel valitsemisaastatel valitses Ivan IV Groznõi **(1547—1584)** riiki koos «valitud raadaga». See oli rühm temale lähedasi inimesi — Aleksei Adašev, vürst Andrei Kurbski, Kremli Blagoveštšenski kiriku vaimulik Silvester ja teised.

Kaval poliitik ja diplomaat, väljapaistev sõjaväeorganisaator Ivan IV oli oma aja kohta palju lugenud ja haritud inimene, hea kõneande ja omapärase kirjandusliku talendiga. Kuid ta oli ka moraalilage ja taltsutamatult julm türann, kes kaotas terve mõistusegi, nagu näiteks opritšnina määratsemise aastatel või oma poja Ivani tapmise hetkel.

Sõjaväereform. Juba oma valitsemisaja alguses jagas Ivan IV Moskva lähedal maid mõisnikele tsaarile kõige ustavamate provintsiaadlike hulgast. Hiljem moodustasid need mõisnikud Moskva kõrgema aadliringkonna ning teenisid tsaari polgus ja õukonnas.

Vene sõjaväe tugevdamiseks lõi Ivan IV streletside jalaväe. Streletsid olid relvastatud berdõššidega (poolkuukujulise teraga sõjakirvestega) ning käsitulirelvadega — tahilukuga arkebuusidega. Neil oli vormirõivastus — pikkade hõlmadega kaftanid, värvilised tressid rinnal, ning kõrged mütsid. Nii pandi alus alalisele sõjaväele.

Kõigile feodaalidele, mõisnikele ja pärusmaaomanikele seati sisse kohustuslik sõjaväeteenistus. Feodaal oli kohustatud teenima sõjaväes isiklikult «hobuste, inimeste ja sõjariistadega», s. o. oma hobuste, relvade ja teenritega. Teenistusest kõrvalehiilimise korral võeti teenis- või pärusmõis ära ning anti teistele aadlikele.

Märksa tugevdati suurtükiväge, mis etendas suurt osa XVI sajandi sõdades. Kindluse- ja piiramissuurtükkide kõrvale ilmusid sõjaväes polgusuurtükid, mida kasutati välivõitluses.

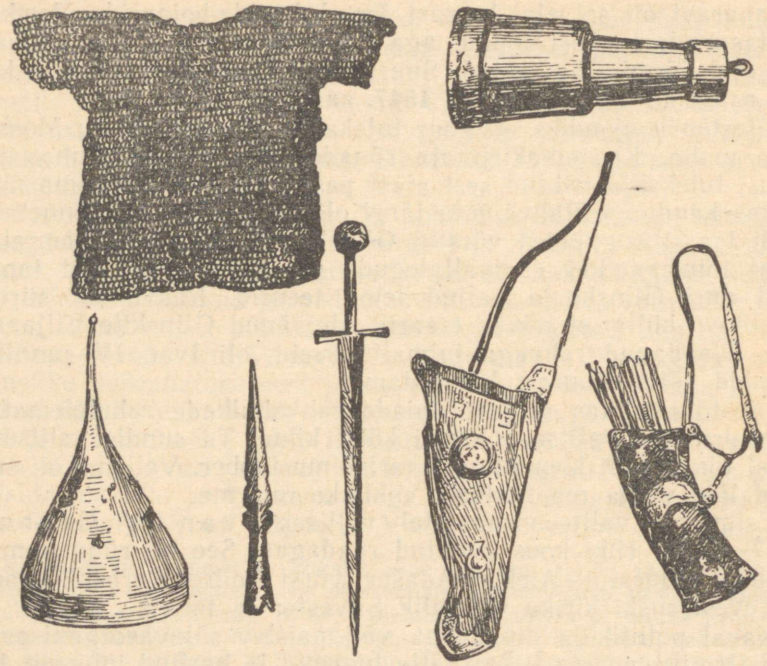

Vene sõjariistu XVI sajandist. Ülemine rida — rõngassärk ja mortiir; all — nupuga kiiver, oda, mõõk ja vibu nooltega.

Suurtükke valasid vene meistrid Moskvas loodud suures tehases (Suurtükikojas). Vene suurtükivägi (narjád) muutus hirmuäratavaks jõuks. Välismaalaste teatel polnud ühelgi Euroopa valitsejal nii võimsat suurtükiväge kui Vene tsaaril.

Prikaasid. XV sajandi teisel poolel tekkinud keskvalitsusorganite algmed kasvasid üleriigilisi asju juhtivate prikaaside terviklikuks süsteemiks. Välispoliitikat juhtis Saadikute Prikaas, sõjavägesid Teenistus-, Streletsi- ja Suurtükiväe Prikaasid. Teenismõisate Prikaas juhtis mõisate jaotamist aadlikele, Holopi Prikaas holoppide asju, Suure Tulu Prikaas maksude kogumist. Pärast Kaasani khaaniriigi ja Siberi ühendamist asutati Kaasani ja Siberi Prikaasid. Prikaasid olid samal ajal kohtuorganiteks neile alluva elanikkonna üle. Seepärast nimetati prikaaside ülemaid kohtunikeks. Peale mõne üksiku erandi olid prikaaside kohtunikeks bojaarid ja vürstid. Kuid tähtsat osa etendasid seal djakid ja alamdjakid, kes tegelikult juhtisid kogu asjaajamist.

Kohalik haldus. Isevalitsuse tugevnemisele aitas kaasa ka kohaliku halduse reform. Varem ei saanud suurvürsti asehaldurid

riigilt palka ning «olid toidul» elanikkonnalt saadavate maksude arvel.

Ivan IV ajal kaotati «toidul olemine». Maksude kogumine ning kohtupidamine kohapeal anti kohturingkonna vanemate ehk gubaa-vanemate (gubaa — territoriaalne ringkond), linnades aga «meelepäraste inimeste» kätte. Kohturingkonna vanemaid valisid aadlikud endi keskelt. Aadli ja rikaste linlaste mõju kohalikule haldusele tugevnes. Tsaar sai rohkem ressursse sõjaväe ja prikaasiametnike ülalpidamiseks. «Toidul olnute» asemele tulid Moskvast määratavad vojevoodid, kes said palka tsaarikassast.

Aparaadi tsentraliseerimine ei likvideerinud kuritarvitusi. Eriti paistsid väljapressimise poolest silma prikaasiametnikud. «Djakk elab linnas nagu kass sahvris,» kõneles rahvas. Djakid ja alamdjakid venitasid meelega asjaajamist, selleks et koorida ja nülgida palve esitajat. Isegi kõige häbematumate ja ahnemate ametnike piitsaga karistamine ei suutnud altkäemaksu võtmisele lõppu teha.

Maakogud. 1550. aasta «Sudebnik». 1549. aastal tuli kokku Maakogu. Sellest võtsid osa bojaarid, kõrgema vaimulikkonna ja pealinna aadli esindajad. Edaspidi saatsid ka provintsiaadlikud ja linlased sinna oma saadikuid. Maakogud etendasid riigi elus tähtsat osa. Nad arutasid tsaari ja Bojaaride Duuma poolt esitatud seadusi, sõja ja rahu, elanikkonna maksustamise jne. küsimusi.

Niiviisi kujunes Venemaal nagu Lääne-Euroopa maadeski välja seisuslik esindusega monarhia, mille asutustes aadel oli tugevas ülekaalus. XVI sajandil jätkus talupoegade pärisorjastamine. **1550. aastal** koostati Maakogu otsusel uus «Sudebnik». 1550. aasta «Sudebnik» suurendas maksu (požiloje), mida talupoegadelt võeti isanda juurest lahkumisel jüripäeval, ning võimaldas mõisnikel sel kombel talupoegi senisest tugevamini orjastada.

Opritšnina ja tema tagajärjed. 60-ndate aastate keskel teravnesid vastuolud feodaalide valitseva klassi hulgas. Bojaaridevürstide ülemkiht ei olnud rahul keskvõimu tugevnemisega ning aadlike tähtsuse tõstmisega. Tsaari ukaasid piirasid suurfeodaalide omandiõigust neile kuuluvate pärusmõisate suhtes. Lõpetati kinkeürikute väljaandmine, mis vabastasid suurte pärusmõisate valdajad maksude ning koormiste kandmisest riigi kasuks. Kõik need abinõud tekitasid suurfeodaalides viha, sundisid neid vastu panema tsentraliseerimispoliitikale. Oma riikliku korralduse ideaali nägid nad Leedus ja Poolas, kus feodaalmagnaatidel olid tohutu suured õigused kuni riigivalitseja valimiseni seimil.

1565. aastal, pärast rühma reetmises süüdistatud bojaaride ja vürstide hukkamist või Moskvast väljasaatmist, asutas Ivan IV opritšnina (sõnast «opritš» — eraldi). Opritšnina territoo-

rium haaras peamiselt maa kesk- ja põhjaalad, mis olid kõige enam asustatud ja majanduslikult arenenud. Riigi ülejäänud territooriumi (peamiselt ääremaad) nimetati «zemštšinaks» (maiskonnaks) ning jäeti Bojaaride Duuma valitsuse alla. Duuma tegevust kontrollis tsaar.

Asutati opritšnina prikaasid ja aadlikest koosnev opritšnina sõjaväge. Opritšnikud andsid tsaarile vande teda ustavalt teenida ning võidelda tema vaenlaste vastu. Nad kandsid musti kaftaneid ja mütse ning nooletupe küljes luuda, mis tähendas, et nad on valmis reetmist riigist välja pühkima.

Opritšnina maadest saadeti vürstid ja bojaarid välja «zemštšina» aladele, aga neilt äravõetud pärusmõisad jagati teenistusmõisnikele. Vanasse kohta jäeti ainult need bojaarid, kes avaldasid nõusolekut teenida tsaari tões ja vaimus.

Opritšnina oli väike- ja keskaadlile tugineva tsaarivõimu üheks kõige teravamaks kokkupõrkeks feodaalaristokraatiaga, feodaalse killustatuse traditsioonide kandjaga. See võitlus jätkus ka XVII sajandil, kord vaibudes, kord uue jõuga puhkedes. Opritšnina ajal (1565—1572) anti tugev hoop bojaaride-vürstide ülemkihi poliitilisele ja sõjalisele võimsusele, kuid teda ei murtud lõplikult.

Isevalitsus kindlustus Venemaal samasuguste julmade ja veriste meetoditega nagu Lääne-Euroopa maadeski (näiteks Inglismaal Rooside sõja ajal, Prantsusmaal Louis XI ja Charles IX ajal, Hispaanias kuningas Philipp II ajal jne.). Rafineeritud hukkamistega käisid kaasas hirmsad piinamised tsaari piinakambrites. Piinarikkalt hukati kõik (koos nende naiste ja lastega), keda kahtlustati äraandmises.

Opritšnina hoobid tabasid mitte ainult feodaalaristokraatia esindajaid, vaid ka lihtrahvast — talupoegi ja linlasi. Ajades bojaare pärusmõisatest välja, riisusid opritšnikud talupoegi, hävitasid mõttetult nende varandust. Opritšnikutest jäid maha põlevad külad, ärasõtkutud põllud ning tapetud kariloomad. Erilise julmusega pressiti talupoegadelt välja maksuvõlgu riigile. Tolleaegsed külade nimestikud kubisevad märkustest: «Jakuši (talupoja) piinasid opritšnikud surnuks, lapsed põgenesid teadmata kuhu.» — «Larjuki piinasid opritšnikud surnuks, riisusid varanduse, talu põletasid maha.»

Opritšnina määratsemine jõudis kõrgpunkti 1570. aastal, kui Ivan IV korraldas karistusretke novgorodlaste vastu, keda ta kahtlustas äraandmises. Jälitus Novgorodis ja selle ümbruskonnas kestis poolteist kuud. Mitu tuhat linlast ja talupoega tapeti, nende varandus riisuti ning hävitati. Novgorodi programm näitas täie selgusega, et opritšnina oli viinud maa laostumise ja kaoseni. See ohustas valitseva klassi ühiseid huve. 1572. aastal kujundati opritšnina ümber «valitseja õueks». Algas opritšnina ja zemštšina asutuste järkjärguline kokkusulamine.

Opritšnina peamiseks tagajärjeks oli aadli tähtsuse suurenemine, tema omandiõiguse laiendamine ja kindlustamine maa ning talupoegade suhtes. Opritšnina tugevdas pärisorjuslikku rõhumist riigis. Tulles vastu feodaalide nõudmistele, kirjutas valitsus XVI sajandi 60—90-ndatel aastatel kõik maad ja seal elavad talupojad üles k a d a s t r i s s e. Loenduse ajal kehtestati k e e l u a a s t a d, mil talupoegadel polnud lubatud feodaali juurest lahkuda.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Koostage skeem: «Feodaalse Vene riigi riiklik korraldus XVI sajandil». Näidake seal, kellele kuulus kõrgem võim ning kirjutage välja tsaari juures asuvate nõuandvate organite, kesk- ja kohaliku halduse organite nimetused. **2.** Millised reformid ja kelle huvides teostati XVI sajandi 50-ndatel aastatel tsaar Ivan IV valitsuse poolt? Mis sundis valitsust reformide teele? **3.** Mis kutsus esile opritšnina poliitika ja missugused olid tema peamised tagajärjed?

§ 16. Paljurahvuselise riigi laienemine ning Venemaa välispoliitika XVI sajandil.

Võitlus välisohu vastu idas ja lõunas. Kui Kuldhord lagunes feodaalseteks khaaniriikideks, ei lakanud sellega rüüsteretked Vene maadele. Omavahel vaenulikud tatari khaanid tungisid Venemaale kallale ükshaaval, aga mõnikord korraldasid ka ühiseid sõjaretki. Venemaa lõuna- ja idapiirid olid alatises ohus. Piirialadel kündsid talupojad põldu, kaasas sõjariist, ning läksid hädaohu korral koos perekondade ja kraamiga varjule kindlusemüüride taha.

Vangide võtmine ja röövimine oli Kaasani ja Krimmi

Svijažski kindluse ehitamine. *Miniatuur XVI sajandi koondkroonikast.* Tekst joonise all on kirjutatud «poolustaavis»: «Linn, mis (on) ülal toodud, sai (ehitatud) poolele sellest mäest. Aga teise poole võtsid (asustasid) otsekohe vojevoodid ja bojaarilapsed oma inimestega. Sest see oli suur paik. Ja ehitasid nii linna valmis nelja nädalaga.» Kindluse palktara tehti Uglitšis varem valmis ning toimetati lahtivõetuna jõelaevadel ehituspaigale. Tööd juhatas silmapaistev XVI sajandi vene ehitusmeister djakk Ivan Võrodkov.

feodaalide rikkuse allikaks. Sõda oli neil omamoodi igapäevane töö. Krimmis olid orjaturud, kus müüdi orjusesse Vene ja Ukraina maadelt võetud sõjavange.

Kaasani ja Krimmi khaane toetasid Türgi sultanid, kelle agressioon oli XVI sajandil meie maa rahvastele tõsiseks ohuks.

Piiride kaitseks hakati XVI sajandil rajama r a i d t õ k k e l i i n e — kindlustatud kaitseliine, mis koosnesid tõketest ning garnisonidega kindluste süsteemist. Varakevadest kuni hilissügiseni olid vahiteenistuses kaugele steppi saadetud ratsasalgad, et ära hoida Krimmi tatarlaste ootamatuid kallaletunge.

Volgamaa ja Uraalimaa rahvaste ühendamine Vene riigiga. Üks kõige tugevamaid khaaniriike oli Kaasani khaaniriik. XV sajandil alistasid Kaasani feodaalid Volgamaal elavad tšuvašid, mordvalased, marid, osa udmurte ja baškiire. Nad anastasid paremad põllu-, heina- ja karjamaad, maksustasid elanikkonda raskete andamitega (jassakiga). Muhamedi vaimulikud juurutasid mittetatari elanikkonna hulgas vägivaldselt islami usku. Klassi- ja rahvuslikud vastuolud nõrgestasid khaaniriiki.

Kaasani feodaalide endi hulgas käis terav võitlus kahe rühmituse vahel. Üks neist kaldus Vene riigi poole, teine otsis toetust Krimmi khaanilt ja Türgi sultanilt. XVI sajandi keskel tugevnes Kaasani feodaalide hulgas krimmi-türgi orientatsioon. Sagenesid Kaasani khaanide kallaletungid Vene maadele, millega käisid kaasas röövimine ja inimeste orjusse ajamine.

Alustades otsustavat rünnakut Kaasani khaaniriigi vastu, püüdis Ivan IV valitsus mitte ainult kindlustada riigipiiri, vaid ka laiendada oma valdusi. Vene aadlikke meelitasid selle ala loodusliikud rikkused ning viljakas maa. Volga kaubatee omandas suure tähtsuse riigi majanduselus.

Ammu enne Kaasani khaaniriigi ühendamist pidasid Kesk-Volgamaa rahvad sidemeid Venemaaga. Juba XV sajandil võtsid mordvalaste, maride, tšuvaššide ning Moskvaga liidus olevate tatarlaste väesalgad Vene vägede koosseisus osa Venemaa sõdadest Leedu ja Liivi ordu vastu. Kaasani feodaalide julm rõhumine tugevdas Kesk-Volgamaa rahvaste püüet ühineda vabatahtlikult Venemaaga.

XVI sajandi keskel pöördusid mordvalased, marid ja tšuvašid Vene valitsuse poole, paludes võtta neid oma alamaks. Volgamaa rahvad osutasid Vene vägedele suurt abi võitluses Kaasani vallutamisel.

Esimesed sõjakäigud Kaasani vastu ebaõnnestusid sõjavägede halva ettevalmistuse, vojevoodide kõhklemise ja tülide pärast. Valmistudes uueks sõjakäiguks, tugevdas Ivan IV sõjaväge ning käskis tugipunktiks ehitada Svijažski kindluse (Svijaga jõe suubumiskohal Volgasse).

1552. aasta suvel siirdus 150 000-meheline suurtükiväega tugevdatud Vene sõjavägi Moskvast Kaasani peale. Kaasanit pii-

rati hoolikalt läbimõeldud plaani kohaselt ning väga oskuslikult. Piirajad ümbritsesid kindluse kahelt realt mullaga täidetud palksalvedega ning püstitasid mitu ligi 15 meetri kõrgust puutorni. Kindlustuste taha ja tornide otsa paigutatud suurtükid andsid kindluse pihta ägedat tuld. Kindluse müüride alla kaevati käigud ning müür lasti mitmes kohas edukalt õhku. Kindlust ümbritsev sügav kraav loobiti haokubusid ja mulda täis, ehitati ründeredelid. Linnale appi rutanud Kaasani feodaalide väesalgad löödi puruks.

2. oktoobri hommikul lasti õhku kaks kõige suuremat käiku ning piirajad tungisid linna. Mitu tundi kestis visa võitlus iga tänava ja maja pärast. Kaasan langes.

1556. aastal ühendati Vene riigiga Astrahan. Neil sündmustel olid suured tagajärjed. Uraalimaal elavad baškiirid ning Jaiki (Uraali) ja Volga jõe vahel rändlevad nogailased tunnustasid oma allumist Venemaale. Vene riigi mõju ulatus Põhja-Kaukaasiasse. Kabardiini vürstiriik ning osa adõgee (tšerkessi) hõime võtsid vastu Vene protektoraadi. Sidemeid Kabardiiniaga kindlustas Ivan IV abielu Kabardiinia vürsti tütrega.

Volga kaubatee omandamine laiendas Venemaa majandus- ja kultuurisidemeid Kesk-Aasia, Kasahstani ja Taga-Kaukaasiaga.

Seega oli XVI sajandi teine pool tähtis etapp paljurahvuselise Vene riigi kujunemises. Sellest ajast peale oli Volgamaa ja Uraalimaa rahvaste saatus tihedalt ning jäädavalt seotud vene rahva ajaloolise arenemisega.

Liivi sõda 1558.—1583. a. Pärast lätlaste ja eestlaste maade haaramist ohustas Liivi ordu Venemaad ning takistas tema suhtlemist Lääne-Euroopa riikidega. Saksa röövvallutajad tungisid sageli kallale Vene aladele, rüüstasid Novgorodi ja Pihkva ümbrust. Liivi ordu võimud, kes kartsid Venemaa tugevnemist, ei lasknud läbi Vene valitsuse poolt palgatud spetsialiste. Balti meri oli Vene laevaliiklusele suletud.

Saksa feodaalid ekspluateerisid eesti ja läti talupoegi kõige julmemal kombel, alandasid nende rahvuslikku väärikust ja kultuuri. Iga saksa aadlik võis talupoja tappa. Iga väiksemagi süüteo eest peksti talupoega, eale vaatamata, vitstega. Vägivaldne ristiusustamine halvendas veelgi rahvahulkade olukorda. Vihkamine vallutajate vastu sundis eestlasi ja lätlasi võitlema. Talupojad tapsid saksa feodaale, põletasid nende mõisaid, korraldasid relvastatud ülestõuse.

Lõpetanud Volgamaa ühendamise, aktiviseeris Vene valitsus välispoliitikat läänes. Tõugendiks sõjategevuse alustamisel olid Liivi ordu vaenulikud sammud. Orduvõimud rikkusid varem Moskvas sõlmitud vaherahu tingimusi ning sõlmisid Leeduga sõjalise liidu Venemaa vastu.

1558. aastal algas Liivi sõda, mis kestis üle 25 aasta. Esimestel sõja-aastatel hõivasid venelased tugevad kindlused Tartu,

Narva, Alūksne (Marienburgi) ja palju teisi linnu ning kindlustatud punkte. Liivi ordu väed said kõikjal rängasti lüüa. Eesti ja läti talupojad osutasid venelastele suurt abi. Nad olid teejuhtideks, kogusid andmeid vastase kohta, võtsid osa sõjategevusest.

Liivi ordu lagunes nagu kaardimajake, tema väed purustati. Kuid Venemaal ei õnnestunud Baltimaades kanda kinnitada. Pärast Liivi ordu purustamist astusid Venemaa vastu sõtta teised riigid. Taani haaras Saaremaa, Rootsi väed maabusid Tallinnas. Liivimaa feodaalid «loovutasid» Põhja-Eesti Rootsi kuningale, Liivimaa aga Leedule ja Poolale. Venemaa vastu astus vaenulike riikide koalitsioon.

Olles sõlminud vaherahu Rootsiga, alustas Ivan IV sõjategevust Leedu ja Poola vastu. Vene väed hõivasid Polotski. Kuid ebaedu Orša all ning vojevood vürst A. Kurbski reetmine ei lasknud saavutatud edu edasi arendada. Sõda kurnas Vene sõjaväe jõudu. Algas sõjaliste ebaõnnestumiste ajajärk. Poola kuninga Stefan Báthory väed hõivasid Velikije Luki, tungisid Polotskisse ning asusid 1581. aastal Pihkvat piirama. Rootsi alustas uuesti sõjategevust Venemaa vastu ning tema sõjaväed vallutasid Narva. Venemaa ees seisis välismaise interventsiooni oht.

Sõja lõpplahenduse otsustamisel etendas tohutu suurt osa Pihkva kangelaslik kaitsmine. Viis kuud kaitsesid pihkvalased mehiselt linna. Kindluse kaitsmisest võtsid osa ka naised ja lapsed. Nad kandsid võitlejatele sõjariistu ja lahingumoona, aitasid vaenlase tule all parandada auke kindlusemüürides, varustasid linna kaitsjaid vee ja toidumoonaga. Vaenlase ülekaalukate jõudude tormijooksud löödi tagasi. Pihkva kangelaslik kaitsmine purustas vaenlase plaanid jätkata sõda ning organiseerida laialdane interventsioon Venemaa südamesse.

Pärast Pihkva all osaks saanud ebaedu alustas Stefan Báthory läbirääkimisi Vene saadikutega. **1582.** ja **1583. a.** sõlmiti Poola ning Rootsiga rahu. Venemaa kaotas kõik oma vallutused Baltimaades.

Vene riik ei suutnud Liivi sõja tulemusena saavutada väljapääsu Balti merele. Taani, Rootsi ja Poola jaotasid omavahel lätlaste ja eestlaste maad. Baltimaad jäid veel kauaks nende maade vaheliste sõjaliste kokkupõrgete areeniks. 25 aastat kestnud sõja positiivseks tulemuseks oli Liivi ordu, Baltimaade rahvaste põlise rõhuja ning kõige õelama vaenlase täielik purustamine.

Siberisse liikumise algus. Pärast Kaasani khaaniriigi ühendamist tunnistas Siberi khaan Jediger ennast sõltuvaks Vene riigist. Tema järglase khaan Kutšumi ajal teravnesid suhted Siberi khaaniriigiga. Kutšum alistas Lääne-Siberis elavad h a n d i d (ostjakid) ja m a n s i d (vogulid) ning maksustas nad andamiga. Siberi tatarlaste salgad hakkasid tungima Vene piiridesse. See oli tõukeks ekspeditsiooni korraldamisel Siberisse ataman J e r -

maki juhtimisel. Jermaki salga retkeks ettevalmistamisel etendasid suurt osa rikkad töösturid ja kaupmehed Stroganovid.

1581.—1582. a. sõitis Jermak mööda Tšussovaja jõge üles, läks üle Uraali mägede ning jõudis mööda Siberi jõgesid Irtõšini, kus asus Siberi khaaniriigi pealinn. Tulirelvaga varustatud kasakad purustasid lahingus Kutšumi, kes kolis lõunapoolsetesse steppidesse. Kuid Jermak sattus lõksu ja hukkus ning see sundis tema salga riismeid Siberist lahkuma.

Ivan IV valitsus, olles nendest sündmustest teada saanud, saatis Siberisse uusi sõjasalku. Oma liikumisteedel asutasid tsaari vojevoodid linn-kindlusi. Nii tekkisid Tjumen, Tobolsk, Narõm, Tomsk jt. linnad. Venelaste poolt puruks löödud khaan Kutšum põgenes nogailaste juurde ning hukkus seal. XVII sajandi alguseks läksid Lääne-Siberi rahvad Vene riigi koosseisu.

Mittevene rahvaste Venemaa koosseisu minemise tähtsus. Volgamaa, Uraalimaa ja Lääne-Siberi rahvaste püüet kuuluda tugeva riigi koosseisu kasutas tsaarivõim Vene feodaalide huvides. Tšuvašid, marid, mordvalased, udmurdid, tatarlased, baškiirid ja teised rahvad muutusid vene mõisnike ja kaupmeeste ekspluateerimisobjektiks. Nende rahvaste töötavad hulgad maksustati raskete maksude ja koormistega. Nende rahvuslikke tavasid, keelt ja kultuuri kiusati julmalt taga. Tsaari ametnikud kasutasid ära põlisrahvastiku pimedust ja harimatust, omavolitsesid ja vägivallatsesid. Neid rõhusid ka kohalikud feodaalid, liigkasuvõtjad ja kaupmehed.

Kuid tugeva Vene riigi koosseisu minemisel oli Volgamaa, Uraalimaa ja Lääne-Siberi rahvastele suur progressiivne tähtsus. Nad ühendasid oma saatuse suure vene rahvaga, kes seisis majanduslikus ja kultuurilises arenemises kõrgemal tasemel. Vene ja mittevene talupoegade töötavad hulgad rikastasid vahetus suhtlemises üksteist oma töövõtetega ja majandamisoskustega. Vene talupoegade mõjul läksid põliselanikud tohutu suurel maaalal üle maaharimisele, täiuslikumate põllu- ja käsitööriistade ning transpordivahendite kasutamisele. Eluhoonete ja majapidamishoonete ehitamise, rõivaste ja majakraami osas omandasid kõigi rahvaste talupojad üksteiselt palju kasulikku, mis hõlbustas nende elu ja tööd.

Rahvaste lähenemine ühises võitluses tsarismi ja feodaalse rõhumise vastu ning võõramaiste vallutajate vastu tugevdas nende sõprussidemeid. Juba XVII sajandi alguses võtsid Volgamaa ja Uraalimaa rahvad aktiivselt osa välismaiste interventide purustamisest ning talurahvasõjast Ivan Bolotnikovi juhtimisel.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Näidake kontuurkaardil rahvad ja territooriumid, kes läksid Vene riigi koosseisu XVI sajandil. **2.** Millised tagajärjed ja milline tähtsus oli Volgamaa, Uraalimaa ja Siberi rahvaste minemisel Vene riigi koosseisu? **3.** Kelle huvides teostas Ivan IV valitsus aktiivset välispoliitikat? **4.** Missugused olid Liivi sõja põhjused, eesmärgid ja tulemused? **5.** Millist osa etendas Liivi sõja käigus Pihkva kangelaslik kaitsmine 1581. aastal?

§ 17. Kultuuri arenemine XVI sajandil.

Kool ja haridus. Raamatutrükkimise algus. XVI sajandil toimusid suured nihked vene rahva ja teiste meie maa rahvaste kultuuri arenemises. Kaubalis-rahaliste suhete, käsitöö ja ehituskunsti arenemine suurendas vajadust kirjaoskajate ja haritud inimeste järele. Sellega seoses levis laialdasemalt kooliharidus. Õppevahendiks lugemise õppimisel olid käsikirjalised aabitsad värviliste piltide ja moraali jutlustavate tekstidega. Jõukad aadlikud ja linlased palkasid oma lastele koduõpetajaid. Kirjaoskus muutus ühiskonna kõrgemates kihtides tavaliseks nähtuseks. Kuid ühtlasi esines ka vürstide ja bojaaride hulgas tihtilugu inimesi, kes ei osanud isegi oma nime kirjutada.

Suure tähtsusega sündmuseks kultuurielus oli raamatutrükkimise algus. Esitrükkalid Ivan Fjodorov ja Pjotr Mstislavets andsid **1564. aastal** välja raamatu «Apostol». Kuid nad olid sunnitud Moskvast lahkuma kirikutegelaste vaenuliku suhtumise tõttu, kes süüdistasid neid «ketserluses». Kuid raamatutrükkimine ei katkenud Venemaal ka pärast nende siirdumist Ukrainasse. Trükikoda viidi üle Aleksandrovskaja slobodaasse. XVI sajandi viimastel aastakümnetel anti Venemaal välja juba üle 20 trükitud raamatu. Ukrainas trükkis Ivan Fjodorov esimese vene keele grammatika.

Teadusalased teadmised ja tehnika. Määratu suurte territooriumide ühendamine Vene riigiga ning vene inimeste reisid Läänе- ja Idamaadesse avardasid märksa geograafilisi teadmisi. Koostati riigi üksikute linnade ja piirkondade «jooniseid» (kaarte ja plaane). Moskvasse, Ivan IV õukonda ilmusid «sakslastest» (välismaalastest) arstid; katsuti organiseerida meditsiiniteenistust sõjaväes.

Teadusalaste teadmiste arenemine oli tihedalt seotud praktiliste vajadustega. Vene soolatöösturite kogemuste põhjal koostati kirjalik instruktsioon puuraukude puurimiseks ja soolalahuse väljapumpamiseks. See annab tunnistust puurimistehnika täiustumisest.

Maamõõtjate ja maavalduste kadastreid koostavate kirjutajate käsiraamatuks oli «Adrarevisjoni raamat». Selles leidus geomeetria-alaseid teadmisi: ruudu, kolmnurga, ristküliku ja teiste kujundite pindala arvutamise reeglid.

Vene suurtükimeistrid jõudsid oma keerulisel kutsealal suure meisterlikkuseni. Kõige tuntum neist on Andrei Tšohhov, kes valmistas tsaar-suurtüki, mis tänapäevani kaunistab Moskva Kremlit. Andrei Tšohhov ja tema õpilased valasid suurtükke, mis olid määratud välilahinguteks ja kindluste piiramiseks. Suurtükke hakati seadma alustele ning varustama mitte ainult kuulidega, vaid ka süütepommidega. Vene suurtükivägi

ületas Lääne-Euroopa maade armeede suurtükiväge oma suuruse ning suurepäraste lahinguomaduste poolest.

Ehituskunst ja arhitektuur. XVI sajandil hakati märksa rohkem ehitama kivihooneid, peamiselt kindlusi, kirikuid ja kloostreid. Astrahanis, Vologdas, Belozerskis, Kaasanis, Tuulas ja teistes linnades püstitati telliskivist ning paekivist kremlid.

Moskvat ümbritsesid «Valge linna» kivimüürid. Possaadi kasvades kindlustati linn muldvalliga ning võimsate tammepuust taradega.

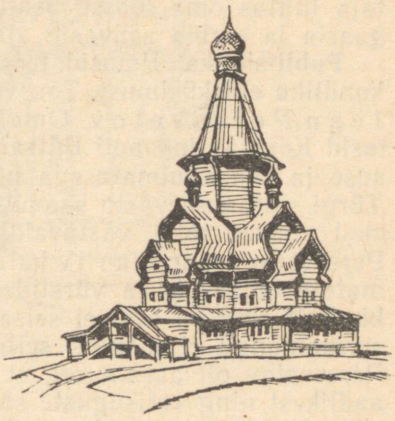

Vene puuarhitektuur XVI sajandil. Kirik Una külas Arhangelski oblastis.

«Valge linn» Moskvas ning Smolenski kremli, tolleaegse arhitektuuri silmapaistva mälestusmärgi ehitas tähelepanuväärne XVI sajandi vene ehitusmeister Fjodor Kon.

Puu- ja kiviarhitektuuris juurdus vene rahvuslik telkkatuste stiil. Selle kõige eredamad mälestusmärgid on Pokrovski kirik (Vassili Blažennõi kirik) Moskvas, mis püstitati Punasele väljakule Kaasani vallutamise mälestuseks, ning Voznessenski kirik Kolomenskoje külas.

XVI sajandi vene ehituskunsti suurepäraste saavutuste hulka kuulub ka Moskva lähedal Moskva jõe maalilisele kaldale ehitatud Novodevitši klooster. Kloostri harmooniline ansambel koosneb tornide ja majesteetlike väravatega kindlusemüürist, reast kirikutest ning muudest ehitustest, mis asuvad suurel maa-alal.

Kroonikad (leetopissid). Ühtse riigi kujunemisel sai Moskva vene kroonikakirjutuse keskuseks. Moskva kirjatargad töötasid kohalikud kroonikad ning tõlgitud (eriti slaavi ja bütsantsi) ajaloolised jutustused ümber ja koostasid uued koondkroonikad. Kroonikakirjutajad püüdsid lahti mõtestada Vene riigi kohta maailma ajaloos ning ülistada Moskva valitsejate võimu.

Nii tekkis Nikoni koondkroonika — XVI sajandi ajalooentsüklopeedia. Koondkroonika koostajad seostavad Vene ajalugu Bütsantsi keisririigi ja lõunaslaavi maade ajalooga.

Huvi maailma ajaloo sündmuste vastu põhjustas XVI sajandil erilise ajaloolise teose — «Kronograafi» loomise. Selles jutustatakse vanast Assüüriast, Pärsiast, Makedoonia Aleksandri sõjakäikudest, Rooma ajaloost ja Bütsantsi ajaloost kuni tema vallutamiseni türklaste poolt 1453. aastal. «Kronograafi» koos-

taja lülitas oma töösse peatükid, mis on pühendatud vene, bulgaaria ja serbia rahvaste ajaloole.

Publitsistika. Ilmusid teosed, mis käsitlesid poliitika ja ühiskondliku elu küsimusi. Tõusva aadli ja isevalitsuse ideoloog oli Ivan Peresvetov. Oma teostes ta väitis, et türklased vallutasid Konstantinoopoli Bütsantsi suurnike süü läbi, kes isemeelsuse ja sõnakuulmatusega nõrgestasid Bütsantsi keisrite võimu. Türgi sultan seevastu saavutas edu just sellepärast, et kõik alamad alluvad talle vastuvaidlematult. Sellepärast soovitas Ivan Peresvetov tsaar Ivan IV halastamatult arveid õiendada sõnakuulmatute bojaaride ja vürstidega, kes on «laisaks läinud», «ega kindlalt ristiusu eest ei seisa ning vaenlase vastu halastamatult surmamängu ei mängi, sellega jumalat ja valitsejat pettes». Peresvetov oli arvamusel, et tsaar peab looma tugeva sõjaväe aadlikest ning «niisuguste sõjameeste nimesid ülistama ja nende südant rõõmustama ning neile oma kassast palka juurde panema».

Ivan Peresvetovi teosed väljendasid XVI sajandi vene aadli meeleolusid ja nõudmisi 50-ndate aastate reformide eelõhtul.

Leetu põgenenud äraandja, vojevood vürst Andrei Kurbski kirjutas emigratsioonis «Moskva suurvürsti ajaloo». Väljendades reaktsioonilise bojaarkonna arvamust, astus Kurbski välja Ivan IV reformide vastu, mille eesmärgiks oli tugevdada

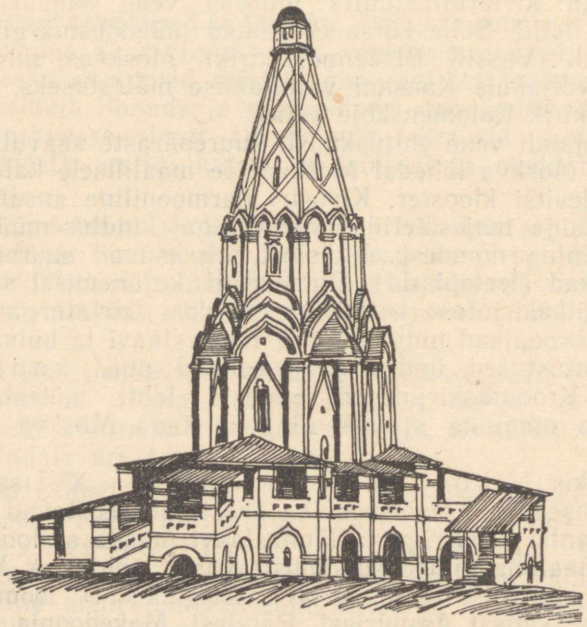

Kirik Kolomenskoje külas Moskva lähedal.

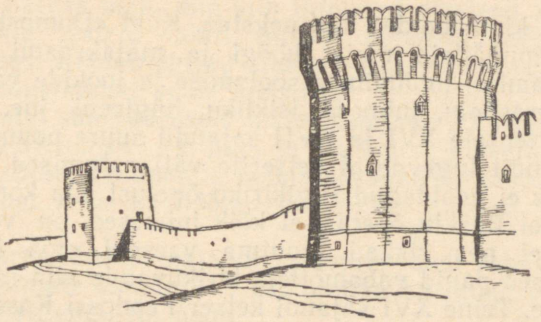

Smolenski kremli müür ja tornid.

tsaari ainuvalitsust ning tõsta aadli tähtsust. Ta väitis, et tsaar peab maad valitsema koos bojaaride ja vürstidega. Läkitustes Ivan IV-le püüdis A. Kurbski oma reetmist õigustada. Vastuläkitustes süüdistas tsaar bojaare «reetmises ja kuritahtlikkuses». Tema võttis tsaari tiitli «jumala käsul» ega saanud seda bojaaride või pappide käest ning sellepärast on tal õigus karistada ja armu heita kõigile oma alamatele. Ivan IV läkitused on kirjutatud ilmekas keeles ning nad on XVI sajandi poliitilise publitsistika tähtsaks mälestusmärgiks.

Talurahva raskele olukorrale XVI sajandil pööras tähelepanu Jermolai-Jerazm. Ta tegi ettepaneku asendada talupoegade rahalised ja muud koormised ühtse naturaalmaksuga. Jermolai-Erazm süüdistas suurnikke, kes ajasid võõra töö arvel kokku tohutu suuri rikkusi. Kirjanik astus välja kaupmeeste ülemäärase rikastumise ja liigkasuvõtmise vastu. Jermolai-Erazmi teostel on tähtis koht vene majandusteadusliku mõtte ajaloos.

Kiriklik moraliseeriv kirjandus. Ketserlus. Vaimulikud paistsid silma erilise kasuahnuse ja hõlpsa tulu otsimise poolest. Vaimulike ja munkade häbitu ahnus ning lodev elu kõigutasid kiriku autoriteeti usklike silmis. Kiriku mõju kindlustamiseks hakkasid vaimulikud «pühakute» hulka arvama mitte ainult munki, vaid ka vürste. Metropoliit Makari osavõtul koostati usklikele õpetuseks «Šeti-Mineid», s. o. raamatud, mis sisaldasid «pühakute elulugusid» ja kiriku reegleid. Nad jutlustasid kiriku ja isandate austamist ning nende sõna kuulamist.

Samasuguseid õpetusi oli tulvil «Domostroi». «Domostroi» autor kutsus alamaid üles isandaid tões ja vaimus teenima ning hoidma peremehe vara. Isandaid õpetas ta kokku hoidma ja kopikaid korjama. Majaisand, perekonnapea pidi oma teenreid ja lapsi õpetama mitte ainult sõnade, vaid ka peksuga. Kuid ta võis ainult «igasuguse süü eest vastu kõrvu, mitte aga vastu silmnägu lüüa» ning «piitsaga nüpeldada, vastavalt süüteole», «vii-

sakalt, käest kinni hoides läbi pekста». Kuid «Domostrois» oli ka kasulikke näpunäiteid maja, köögi ja majakraami korrashoiu, toiduvalmistamise, toiduainete soolamise ja jookide valmistamise, rõivaste korrashoiu, inimese isikliku hügieeni jne. kohta. See kindlustaski teosele XVI ja XVII sajandil suure populaarsuse.

XVI sajandil tugevnesid ketserite väljaastumised (ketserid — inimesed, kes ei pooldanud riigikiriku õpetust ega kombetalitusi). Ketser Matvei Baškin õpetas, et kõik inimesed on vennad ning sellepärast ei pea rikkad muutma vaeseid oma holoppideks. Kirikutegelased panid vabamõtleja kirikuvande alla ning sulgesid ta kloostrisse. Teine XVI sajandi ketser Feodossi Kossoi oli päritolult holopp. Ta eitas ikoonide ja «pühakute» austamist, ei uskunud imedesse ega ettekuulutustesse ning jutlustas, et kõik inimesed on võrdsed, sõltumata nende rahvusest ja religioossetest veendumustest. Feodossi Kossoi kutsus oma pooldajaid üles mitte minema kirikusse, mitte palvetama, mitte kinni pidama paastudest. Ta eitas otsustavalt õpetust «hauatagusest elust» ja «hinge surematusest». Tema arvates pidi tõeliselt usklikel kristlastel kogu varandus olema ühine. Kirikutegelaste tagakiusamised sundisid silmapaistva vene humanisti kodumaalt lahkuma.

Maalikunst. Vene maalikunst tegi XVI sajandil uusi edusamme. Üks koondkroonika on kaunistatud mitme tuhande suurepärase miniatuuriga, mis illustreerivad raamatus kirjeldatud ajaloolisi sündmusi.

Blagoveštšenski kirik ja Kuldne palee Moskva Kremlis kaunistati suurepäraste freskodega. Siin oli esitatud Moskva vürstide terve portreegalerii, alates Ivan Kalitast, samuti joonistatud pildid Vene ajaloo teemadel Kiievi-Vene ajast alates.

Tähtis koht vene maalikunsti ajaloos on «Stroganovi koolkonna» kunstnikel (tuntud töösturite Stroganovide nime järgi). Nende looming paistab silma hoolika töötluse ja kõrge tehnilise meisterlikkuse poolest.

Rahvalooming. XVI sajandil tekib uus žanr suulises rahvaloomingus — a j a l o o l i s e d l a u l u d. Nende aineks olid tolle aja väljapaistvad sündmused, mis jätsid tugeva mulje, tekitasid kaasaegsetes mõtteid ja tundeid. Nendes avaldub elavalt rahvapoolne vastukaja Kaasani vallutamisele, Liivi sõja sündmustele, julma tsaari opritšninale, Siberi vallutamisele ataman Jermak Timofejevitši poolt.

Rahva heliloomingus esinevad meile tuttavad vene rahvalaulu jooned, kord lõbusa ja kiire tantsulise rütmiga, kord südamlikult lüürilisena. Laule esitati puhk- ja keelpillide (vilepillide, guslide, balalaikade) saatel.

Rahva hulgas tekkisid teatrietendused: ringmängud, nukuteater lõbusa ja teravmeelse Petruškaga, karutsirkus ning elukutselise rahvateatri — kometitegijate (skomorohhide) etendused. Kuigi kirikutegelased mõistsid kometitegijate etendused hukka kui «ku-

ratliku» ja patuse asja, mis viib inimesed otseteed põrgu, levisid kometitegijate teatrid laialt. Mõned bojaarid pidasid selliseid teatreid kodus. Kometitegijad olid iga asja — laulu, tantsu, akrobaatika ja mustkunsti peale meistrid.

On säilinud suurepäraseid mälestusmärke XVI sajandi rahvuslikust tarbekunstist: puu- ja luulõiked, juveeltooted, kunstipärased tikandid, lauanõude ja majakraami näidised. Nad annavad tunnistust vene käsitööliste-kunstnike suurest meisterlikkusest.

Kõik väärtuslik XVI sajandi kultuuris loodi rahva poolt, tema kõige andekamate esindajate, eesrindlike haridus-, teaduse-, tehnika- ja kunstitegelaste poolt.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Jätkake meie maa rahvaste kultuuri arenemist käsitleva tabeli täitmist. 2. Milliseid abinõusid võttis vaimulikkond tarvitusele selleks, et kindlustada kiriku mõju rahva üle? 3. Iseloomustage XVI sajandi vene ketserite vaateid.

Tähtsamad aastaarvud.

1462—1505 Ivan III Vassiljevitši valitsemisaeg. Vene maade ühendamise lõpuleviimine Moskva ümber ja tsentraliseeritud Vene riigi kujunemine.
1480 Kuldhordi khaanide ikke lõplik kukutamine. Vene riigi iseseisvuse kindlustamine.
1497 Ivan III «Sudebnik». Talupoegade lahkumisõiguse piiramine jüripäevaga.
1547—1584 Ivan IV Groznõi valitsemisaeg. Tsentraliseeritud riigi riigiaparaadi ja armee loomine.
1547 Rahva ülestõus Moskvas.
1550 Tsaar Ivan Groznõi «Sudebnik». Pärisorjuse edasine tugevnemine.
1552—1556 Kaasani ja Astrahani liitmine. Volgamaa ja Uraalimaa rahvaste minek Vene riigi koosseisu.
1558—1583 Liivi sõda. Agressiivse Liivi ordu purustamine. Pihkva kangelaslik kaitsmine.
1564 Raamatutrükkimise algus Moskvas.
1581—1582 Lääne-Siberi liitmise algus. Jermaki sõjaretk.

V peatükk.

PÄRISORJUSE ARENEMINE JA FEODALISMIVASTASED LIIKUMISED XVII SAJANDIL. MEIE MAA RAHVASTE VÕITLUS SÕLTUMATUSE EEST.

§ 18. Rahvusvaheline olukord ja Vene riigi siseolukord XVI—XVII sajandi vahetusel. Võõramaise interventsiooni algus.

Boriss Godunovi sise- ja välispoliitika. Pärast Ivan IV surma jäid järele tema kaks poega — Fjodor ja alaealine Dimitri. Troonile pandi Fjodor Ivanovitš (1584—1598). Noor tsaar, kes oli sündimisest saadik haiglane ja nõrga mõistusega, ei olnud suuteline riiki valitsema. Tegelikuks valitsejaks sai tsaari naisevend Boriss

Andami kogumine talupoegadelt kloostris. *XVI sajandi lõpu miniatuur.*

Godunov. Tark ja osav õukondlane Godunov oskas trooni juurest eemale tõrjuda oma võistlejad-bojaarid — ühed neist saatis ta Moskvast välja, teised laskis vägivaldselt mungaks pühitseda. 1591. aastal sai surma tsareevitš Dimitri, kes oli emaga Uglitšisse saadetud. Ametliku versiooni järgi mängis ta noaga ning torkas end ise haigushoos surnuks. Kuid rahva hulgas hakkasid liikuma jutud, et tsareevitši tapsid Godunovi poolt saadetud mõrtsukad.

Lastetu tsaar Fjodori surmaga lõppes dünastia. Moskvas tuli kokku Maakogu, mis koosnes enamikus aadli ja vaimulikkonna esindajatest, ning valis troonile Boriss Fjodorovitš Godunovi **(1598—1605).**

Uus tsaar oli energiline riigimees, suur poliitik ulatuslike riiklike ümberkorralduste plaanidega. Godunovi riigijuhtimise ja valitsemisajal hakkas aegamööda taastuma maa majandus, mis oli opritšnina ja Liivi sõja ajal laostunud. Godunovil õnnestus vaherahu Poolaga pikendada viieteistkümneks aastaks. Rootsiga peetud võiduka sõja tulemusena sai Venemaa tagasi rootslaste poolt haaratud linnad Jami, Ivangorodi, Koporje ja Korela Soome lahe ääres.

Krimmi tatarlaste röövretked löödi edukalt tagasi ning võeti tarvitusele abinõud riigi piiride kaitse tugevdamiseks. Uuesti hakati asutama linnkindlusi Volgal (Samaara, Saraatov, Tsaritsõn) ning maa lõunaosas (Voronež, Belgorod jt.).

Venemaa diplomaatilised ja kaubanduslikud sidemed teiste maadega laienesid.

Godunovi valitsemisajal seati Venemaal sisse patriarhi amet (1589). Kirikukogu valis patriarhiks Boriss Godunovi pooldaja metropoliit Jovi. Selle reformi tulemusena muutus Vene kirik Konstantinoopoli patriarhist sõltumatuks. Kiriku tugevnemine aitas kaasa tsaari isevalitsusliku võimu suurendamisele.

Boriss Godunov valitses isevalitsejana, tuginedes teenistusaadlile. Kogu tema sisepoliitika oli allutatud mõisnike huvidele. Aadlikele jagati mõisateks kloostritelt ja põlu alla sattunud bojaaridelt äravõetud maid, kuid samuti talupoegade poolt äsja

asustatud maid riigi piirialadel. Boriss Godunov püüdis aadlile meeldida ning võita teda enda poolele võitluses bojaaride vastu. Ta jagas mõisnikele heldekäeliselt rahapalka, vabastas mõisapõllud nende valdustes maksude tasumisest. Ta kergendas aadli sõjaväeteenistust.

Pärisorjusliku rõhumise tugevnemine. 1597. aastal anti välja ukaas, mille järgi pagenud talupoegi võis taga otsida viie aasta jooksul. Selle ukaasi põhjal said feodaalid õiguse pagenud talupoegi «koos naiste ja lastega ning kogu nende varaga» taga otsida ja tagasi tuua viie aasta jooksul. Ukaas oli kasulik ka neile feodaalidele, kes pagulasi vastu võtsid: viie aasta möödumisel muutsid feodaalid need talupojad oma pärisorjadeks.

Holopid kaotasid uue seadusega õiguse vabaks saada ning olid kohustatud oma isandat surmani teenima. Holoppide lapsed teenisid isandat kuni selle surmani. Mitte ainult feodaalidel, vaid ka prikaasiinimestel (ametnikel) ja kaupmeestel olid holopid.

1597. aasta ukaasid talupoegade ja holoppide kohta jätkasid XV—XVI sajandi pärisorjastamispoliitikat ning valmistasid ette talurahva lõplikku pärisorjastamist XVII sajandil.

Olukord riigis interventsiooni eelõhtul. Talurahvasõja esimesed puhangud. Boriss Godunovi aadlipoliitika riivas tugevasti bojaaride-vürstide ülemkihi huve. Bojaarid pidasid Godunovi tõusik-tsaariks ja tsaar-opritšnikuks. Kõige suursugusemad nende hulgast (vürstid Mstislavskid, Šuiskid jt.) pidasid ennast väärilisemateks tsaari aujärjele asuma. Bojaaride-vürstide opositsiooni ringkondades hauti paleepöörde plaane. Olukorra järsk halvenemine riigis seoses näljahädaga teravdas vastuolusid valitseva klassi ridades.

1601. aastal tuli vihmase suve järel varajane külm ning kogu viljasaak hukkus. Rasked ikaldused kordusid ka kahel järgneval aastal. Riigis algas ennenägematu, kohutav nälg. Laostunud talupoegade salgad hulkusid ringi, otsides leivapalukest. Rikkad tõstsid toiduainete hinnad kümnekordseks. Mitte ainult bojaarid ja kaupmehed, vaid ka kirikutegelased spekuleerisid viljaga. Holoppe toita polnud enam kasulik ning feodaalid ajasid neid koos naiste ja lastega tänavale, saatsid niisiis näljasurma, kuid vabastuskirju ei andnud. Boriss Godunov tegi korralduse jagada vilja tsaari salvedest. Kuid see oli tilk meres. Pealtnägija sõnade järgi suri sel ajal «palju inimesi nälga, aga teised sõid raipeid ja kassiliha; ning inimesed sõid inimesi ja palju surnuid vedeles teedel ja tänavatel...» Ainuüksi Moskva surnuaedadesse maeti 127 000 näljasurma ohvrit.

Talupoegade ja linlaste näljarahutused kasvasid kogu maal üle avalikeks ülestõusudeks. 1603. aasta sügisel lõid ülestõusnute salgad Hlopko juhtimisel mitu korda tsaarivägesid päris Moskva külje all. Godunov saatis talupoegade vastu vojevood

I. Basmanovi suure sõjaväega. Basmanov sai ägedas lahingus surma, kuid ka ülestõusnud kandsid suuri kaotusi. Ülestõusu juht Hlopko sai lahingus haavata, võeti vangi ja hukati.

Ülestõus suruti julmalt maha. Ülestõusnute kallal toimepandud verine arveteõiendamine tekitas rahva hulgas sügavat nördimust Boriss Godunovi vastu. Pagenud talupoegade ja holoppide hulgad varjasid ennast maa lõunapoolsetes linnades, Volgamaal ja Donil.

Interventsiooni algus. Vale-Dimitri I. Nälg ja laostumine ning järjest ägenevad tülid tsaari ja bojaaride vahel nõrgestasid riiki. Välisvaenlased — Poola-Leedu ja Rootsi feodaalid — jälgisid tähelepanelikult sündmusi Venemaal, haudusid interventsiooniplaane. Poola-Leedu magnaadid arvasid, et nõrgestatud Venemaa osutub neile kergeks saagiks. Mõned kaugelenägelikumad Poola tegelased ei pooldanud kallaletungi Venemaale, arvates, et sõda venelastega nõrgestab Poolat Türgi ja Saksa agressiooni vastu. Kuid nende kainet häält ei võetud kuulda. Sõjapooldajad jäid ülekaalu.

Interventsiooniplaane Venemaa vastu toetas Vatikan[1]. Rooma paavst, kes oli kaotanud oma mõjuvõimu ja tulud Lääne-Euroopa maades, mis olid reformatsiooni tagajärjel XVI sajandil võtnud vastu protestandi usu, püüdis juurutada katoliiklust slaavi rahvaste hulgas.

Interventide tööriistaks sai avantürist-isehakanu, Tšudovo kloostri ärakaranud munk Grigori Otrepjev. Ta põgenes Poolasse ning kuulutas enda mõrtsukate käest pääsenud tsareevitš Dimitriks. Kasutades oma tähelepanekuid Vene õukonna kommetest, oskas isehakanu oma väljamõeldistele anda teatud tõepärasust.

Interventsiooni õhutajad tunnistasid Vale-Dimitri Vene trooni seaduslikuks pretendendiks ning omistasid talle isegi «keisri» tiitli. Poola kuningas Sigismund III määras isehakanule iga-aastase elatisraha ning lubas salaja koguda vägesid relvastatud sissetungiks Venemaale. Vale-Dimitri omalt poolt lubas loovutada Poola kuningale Smolenski- ja Severskimaa, aga oma mõrsjale Marina Mniszechile, Sandomierzi vojevoodi tütrele, anda valitseda Novgorod ja Pihkva ning maksta talle miljon zlotti sõiduraha kuludeks Venemaale. Isehakanu tõotas Vatikanile Venemaal katoliiklust levitada. Paavsti agendid-jesuiidid saatsid Vale-Dimitrit ning jälgisid iga tema sammu.

Interventsiooni esimese etapi läbikukkumine. 1604. aasta oktoobris alustasid Poola palgasõdurite väesalgad eesotsas Vale-Dimitriga sõjakäiku Moskva peale. Venemaale jõudes hakkas isehakanu laiali saatma kirju üleskutsetega «meie äraandjast Boriss Godunovist» lahku lüüa. Vale-Dimitri kasutas oma huvides osavasti ära rahva naiivse usu «õiglasesse» tsaari. Tema väesalkadesse valgusid kokku holopid ja talupojad, kes olid nördi-

[1] Vatikan — katoliku kiriku pea, Rooma paavsti residents.

nud Boriss Godunovi pärisorjuslikust poliitikast. Kroonikakirjutaja teatab, et paljud uskusid tsareevitši imepärasesse pääsemisse.

Isehakanul aitas edu saavutada ka Godunovi poolt tema vastu saadetud bojaaride-vojevoodide reetmine. Kroonikakirjutaja sõnade järgi «pugesid vojevoodid neetud Griška ees». Hoolimata lüüasaamisest Novgorod-Severski all õnnestus Vale-Dimitril hõivata Putivl, Kromõ, Orjol ja teisi linnu. Vojevood P. Basmanovi reetmine avas isehakanule tee Moskvasse.

1605. aasta aprillis suri ootamatult tsaar Boriss Godunov.

Varsti sõitis Vale-Dimitri Moskvasse sisse. Siit saatis ta Poolasse kirjad, milles kinnitas oma kohustusi. Kuid isehakanu võidutsemine ei kestnud kaua. Püüdes saavutada Vene feodaalidelt toetust, kinnitas Vale-Dimitri seadused pagenud talupoegade väljaandmise kohta nende endistele mõisnikele ja pagenute tagaotsimise viieaastase tähtaja kohta. Rahva usk «õiglasesse» tsaari lõi kõikuma. Poola palgasõdurid huligaanitsesid Moskvas, haavasid vene rahva rahvustunnet.

1606. aasta mais puhkes Moskvas Vale-Dimitri ja Marina Mniszechi pulmapeo ajal rahva ülestõus. Vara hommikul hakkasid kõik kirikukellad helisema. Relvastatud rahvahulgad tungisid Punasele väljakule hüüetega: «Kremli, Kremli!» Vale-Dimitri ja paljud poola šlahtitšid tapeti. Isehakanu avantüür kukkus läbi. Bojaarid-vandenõulased panid troonile Vassili Šuiski (1606—1610).

Tušino laager. Vale-Dimitri II hukkumine. 1607. aasta suvel tõid poola avantüristid, kes pesitsesid Lõuna-Venemaa linnades, välja uue isehakanu. Vale-Dimitri II väesalgad liikusid Novgorod-Severskist Moskva peale ning asusid laagrisse Moskva lähedale Tušino külla. Poola vallutajate salgad röövisid ja laastasid maad. Talupojad uskusid veel isehakanut, pöördusid tema poole palvekirjadega kaitsta neid vägivalla eest. Ühes niisuguses palve-

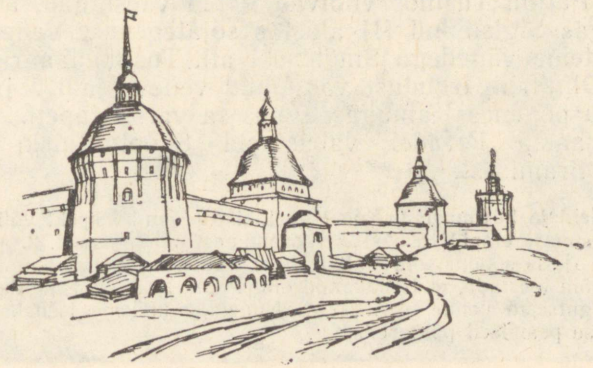

Troitse-Sergi kloostri müürid.

kirjas nad palusid: «Heida, valitseja, armu oma orbudele, ära lase leedu inimestel (s. o. poola vallutajatel) meid ära võtta ega surnuks peksta ega meie naisi ja lapsukesi vangi võtta ega meie varanatukest röövida.»

Kuid vägivald ja röövimine jätkusid. Siis hakkasid talupojad ja linlased vallutajatele vastu panema: nad ehitasid teedele raidtõkkeid ning hävitasid üksikuid Poola väesalku. Linnaelanikud kogunesid koosolekutele ning leppisid kokku, et «sellele, kes ennast tsaar Dimitriks nimetab», vannet mitte anda, vaid vallutajate vastu «kindlalt seista».

Ümbruskonna külade talupojad kaitsesid sangarlikult kindlustatud Troitse-Sergi kloostrit. Nad lõid kõik poolakate ägedad tormijooksud tagasi. Intervendid kandsid raskeid kaotusi.

Tsaar Šuiski bojaaride valitsus ei suutnud siiski rahvusliku vabadusliikumise etteotsa asuda. Teda kohutas 1606. aastal puhkenud talurahvasõda ning ta koondas peajõud feodalismivastaste ülestõusude mahasurumiseks, mis olid haaranud peaaegu kogu maa.

Oma olukorra kindlustamiseks sõlmis Šuiski valitsus sõjalise abistamise lepingu Rootsiga. Kuid see ainult suurendas segadust riigis ning avas uksed uutele interventidele, Rootsi feodaalidele, kes püüdsid olukorda kasutada Vene maade haaramiseks. Rootsi vahelesegamine sai pealegi Poola valitsusele ajendiks avalikult Venemaa vastu välja astuda.

Vene väed ja Rootsi väesalgad liikusid andeka väejuhi M. Skopin-Šuiski juhtimisel Novgorodist Moskvasse. Sel ajal kui venelased elanikkonna kaasabil puhastasid linna poola vallutajatest, käitusid rootsi palgasõdurid nagu vallutajad. Suur osa rootslasi, kes polnud rahul viivitusega palga maksmisel, pöördus Novgorodi tagasi.

Skopin-Šuiski võitis korduvalt poolakate Tušino salku ning jõudis Moskva alla. «Tušino varga» Vale-Dimitri II laagris algas segadus. Paljud Tušinos viibivad Poola väesalgad, kes kuulsid, et kuningas Sigismund III alustas sõjategevust Venemaa vastu, ühinesid tema vägedega Smolenski all. Tušino laagrist lahkusid ka Vale-Dimitrile truudust vandunud vene bojaarid ja aadlikud. Isehakanu põgenes Kaluugasse, kus ta varsti tapeti.

1610. aasta kevadel vabastasid Skopin-Šuiski väesalgad Moskva piiramisest.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Koostage lühike plaan-konspekt välismaise interventsiooni esimese etapi (1605—1610) peamistest sündmustest. 2. Millised sündmused Vene riigis soodustasid Vale-Dimitri I interventsiooni alustamist ja edu? 3. Millega võib tõestada, et isehakanud olid Poola feodaalide ja Vatikani käsilased ning tegutsesid nende huvides? 4. Nimetage mõlema isehakanu avantüüri läbikukkumise peamised põhjused.

§ 19. Talurahvasõda Ivan Bolotnikovi juhtimisel.

Korrake materjali talupoegade ja holoppide pärisorjastamisest XV—XVI sajandil paragrahvide 13 ja 15 järgi.

Talurahvasõja eeldused ja algus. 1606.—1607. a. toimus esimene talurahvasõda Venemaa ajaloos — rahvahulkade võimas relvastatud ülestõus feodaalse rõhumise vastu. Ta hõlmas peaaegu kogu maa. Talupojad ja holopid haarasid relvad vastuseks pärisorjuse tugevdamisele. Nad ei saanud leppida mõisnike talumatu omavoliga, kes neid riisusid. Ülestõusu eel jõudis rahvahulkade häda ja viletsus äärmuseni.

Liikumine algas riigi lõunapoolsetel ääremaadel, kuhu oli koondunud rohkesti pagenud holoppe ja talupoegi. Ülestõusnute mitmetuhandelist armeed juhtis Ivan Issajevitš Bolotnikov. Ta oli läbi teinud raske elukooli: algul holopp, seejärel hulga aastaid galeeriorjana türklaste käes vangis, põgenes Veneetsiasse ning tuli sealt Poola kaudu tagasi kodumaale. Viletsus ja rännakuaastad karastasid Bolotnikovi iseloomu, laiendasid ta silmaringi, õpetasid teda tuliselt vihkama rahva rõhujaid. Talupoegade sõjaväe juht oli silmapaistev rahvajuht, suurepärane väepealik, vapper sõjamees. Ta suutis ülestõusnute üksikud salgad ajutiselt ühendada ning andis tsaarivägedele rea tõsiseid lööke.

Suurt osa etendasid talurahvasõja hoogustamisel Bolotnikovi «kirjad» (üleskutsed). Nendes kutsus ta holoppe ja possaadiinimesi üles «oma bojaare, võõrnikke ning kõiki kaupmehi maha lööma» ja nende varandust ära võtma. Bolotnikov oli visa rahva

Relvastatud talupojad XVII sajandil. *Vanaaegse graveeri järgi.*

huvide kaitsmisel ning vapper võitluses, kuid samal ajal uskus ta ka ise talurahva tsaristlikesse illusioonidesse. Ta astus välja loosungi all: «Õige tsaari Dimitri eest!»

Lahing Moskva all. Bolotnikov alustas oma sõjakäiku Moskva peale Putivlist ning purustas Šuiski väed Kromõ ja Jeletsi juures. Pärast mitut ägedat lahingut jõudis ta 1606. aasta oktoobris pealinna alla ning asus Kolomenskoje külas laagrisse.

Selleks ajaks oli ülestõus haaranud tohutu suure territooriumi. Ülestõusuga ühines üle 70 linna maa keskosas ning Volgamaa rahvad. Talurahva väljaastumised mõisnike vastu liitusid ühiseks liikumiseks «mustade» possaadiinimeste võitlusega rikaste kaupmeeste ja linna vereimejate vastu.

Vassili Šuiski ei suutnud ülestõusuga hakkama saada ning, kaasaegse sõnade järgi, jäi Moskvasse kinni nagu lind puuri. Kuid ülestõusnutel ei õnnestunud pealinna vallutada.

Kui Bolotnikov oli Šuiski peajõud purustanud ning lähenes Moskvale, ühinesid temaga Tuula ja Rjazani aadlike salgad Prokopi Ljapunovi ja Istoma Paškovi juhtimisel. Aadlikud püüdsid talupoegi oma mõjule allutada, muuta neid oma tööriistaks võitluses neile vastumeelse bojaaride tsaari Vassili Šuiski vastu. Kuid nende lootused ei täitunud. Talupojad rüüstasid mõisaid, keeldusid tegu tegemast ja andameid tasumast.

Moskva all läksid Ljapunovi ja Paškovi salgad äraandlikult üle tsaari poolele ning pöörasid relvad talupoegade vastu. Tsaar tasus reeturitele heldelt ning püüdis ka Bolotnikovi ära osta. Kuid Bolotnikov lükkas tema pakkumised põlgusega tagasi. Samal ajal tõttasid Šuiskile appi väesalgad teistest linnadest ja maakondadest. Kirikutegelased abistasid tsaari ja mõisnikke. Patriarh Hermogen kuulutas oma kirjades ülestõusnud talupojad jumalasalgajateks, varasteks ja röövliteks; ta kutsus bojaare ja aadlikke üles lõpetama sisetülid ning koonduma tsaari ümber. Vaimulikkond ähvardas ülestõusust osavõtjaid kirikuvande alla panemise ning taevaste karistustega. Rahvast hirmutades ja pettes aitasid kirikutegelased Šuiskil ära hoida Moskvas käärivat possaadiinimeste ülestõusu.

Kaluuga kaitsmine. 1606. aasta detsembris sai Bolotnikov verises võitluses Moskva all lüüa ning oli sunnitud taganema Kaluugasse. Tsaari sõjaväed piirasid Kaluugat kolm kuud, kuid tagajärjetult. Ülestõusnud lõid vaenlase ägedad tormijooksud tagasi ning sooritasid ise julgeid väljatunge. Tsaari vojevoodid otsustasid kindluse puutarad edasinihutatava puuvirna abil põlema panna. Piiratud said aga vastase kavatsusest aru, kaevasid kindlusetara taha maa-aluse käigu ning lasksid puuvirna õhku. Hirmus plahvatus paiskas üles mulda ja puid koos hulga sõjameeste ning piiramissuurtükkidega. Vojevoodid põgenesid, aga nende järel pistis ka sõjavägi paanikas põgenema. Bolotnikovi energiline väljatung viis tsaari sõjaväe purustamise lõpule.

Ülestõus Donil ja Volgamaal. Vassili Šuiskil tuli sel ajal osa oma jõude saata feodalismivastase liikumise mahasurumiseks Kesk-Volgamaale, kus vene talupojad koos tšuvaššide, tatarlaste, mordvalaste ja teiste rõhutud rahvastega hõivasid terve rea linnu ning piirasid sisse Nižni Novgorodi.

Vassili Šuiski vastu tõusid üles Doni ja Tereki kasakad. Neid juhtis pagenud Muromi possaadiinimene Ilja Gortšakov, kes kuulutas enda «tsareevitš Peetriks», tsaar Fjodor Ivanovitši pojaks. Kasakad vallutasid Putivli ning liikusid edasi, et Bolotnikoviga liituda.

Sõjategevus arenes vahelduva eduga. «Tsareevitš Peetri» väesalgad vallutasid Tuula, lõid tsaarivägede rünnaku tagasi ning läksid appi Bolotnikovile. 1607. aasta kevadel lõid ülestõusnud Kaluuga lähedal P t š e l n j a jõel Šuiski vojevoodid pihuks ja põrmuks. Tsaarivägede riismed taganesid Moskvasse.

Kaluugast Tuulasse. Kuid Bolotnikovi kaotused olid Kaluuga kauakestva piiramise jooksul väga suured. Tal lõppesid toidumoona, püssirohu ja sõjariistade tagavarad. «Ja neil oli linnas suur nälg ja viletsus...» kirjutas kaasaegne. «Nad sõid mitte ainult vilja, vaid ka kõik veised ja kõik hobused ära ning kõik hakkasid jõuetuks jääma.»

Neis tingimustes ei söandanud Bolotnikov uut sõjakäiku Moskva peale ette võtta, vaid liikus Tuulasse, et ühineda «tsareevitš Peetri» väesalkadega.

Vassili Šuiski tugevdas oma sõjaväge ning püüdis pärisorjapidajate leeri valitsuse ümber koondada. Hirm talurahva ülestõusu ees silus vastuolusid bojaaride ja aadlike vahel. 1607. aasta märtsis andis tsaar välja seaduse, mille järgi pagenud talupoegi võis taga otsida 15 aasta jooksul. Sellega püüdis ta kõiki feodaale enda poolele tõmmata.

1607. aasta kevadeks õnnestus Vassili Šuiskil koguda Kaširasse ja Serpuhhovi tohutu suur aadlivägi (umbes 150 000 meest). Tsaar, kes ei usaldanud enam oma vojevoode-hädavareseid, otsustas sõjakäiku Tuula vastu ise juhtida. Feodaalide ja talupoegade vaheline talurahvasõda jõudis oma kulminatsioonipunkti.

Tuula kaitsmine. Tsaari arveteõiendamine talupoegadega. 20 000 ülestõusnut kaitsesid Tuulat visas võitluses neli kuud. Kõik katsed linna tormijooksuga vallutada löödi tagasi. Piiratud kandsid tugeva suurtükitule all raskeid kaotusi, kuid ei alistunud. Siis piirasid tsaariväed Tuula sisse, et teda näljaga alistuma sundida. Linnas algas nälg, puhkesid taudid. Kuid ülestõusnud jätkasid võitlust. Sagedaste väljatungidega andsid nad vastasele tugevaid hoope, kuid piiramisrõngast murda nad enam ei suutnud. Ülestõusnute jõud kahanesid, aga välisabi ei tulnud.

Alles pärast seda kui Vassili Šuiski käskis Tuula üle ujutada, tõkestades läbi linna voolava Upa jõe tammiga, algasid piiratute hulgas kõhklused. Sõnamurdlik tsaar kasutas seda. Ta alustas

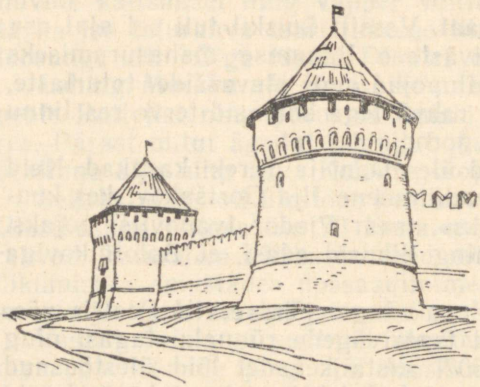

Tuula linna kindlus.

ülestõusnutega läbirääkimisi, tõotades neile puhalikult lasta vabaks kõik, kes relvad maha panevad, ning ülestõusu juhid ellu jätta. 1607. aasta oktoobris Tuula kapituleerus.

Kuid Vassili Šuiski murdis oma vande. Paljud ülestõusust osavõtnud võeti kinni ja hukati, ellujäänud langesid uuesti pärisorjusesse. Doni ja Ukraina kasakate juht Ilja Gortšakov («tsareevitš Peeter») viidi raudus Moskvasse ning hukati pärast hirmsat piinamist. Talupoegade juht Ivan Bolotnikov saadeti Kargopoli, tehti seal pimedaks ja uputati jääaugus. Nii julmalt maksid tsaar ja mõisnikud kätte neile, kes püüdsid pärisorjuse iket maha heita.

Talurahvasõja ajalooline tähtsus. Bolotnikovi juhtimisel toimunud talurahvasõda sai lüüa. Talupojad uskusid «heasse» tsaari ega teadnud, kuidas kehtivat korda muuta; nende võitlusel oli stiihiline ja organiseerimata iseloom. Sidemed üksikute ülestõusukollete vahel olid nõrgad või puudusid täiesti — ülestõusnute salgad tegutsesid igas paigas eraldi.

Talupojad usaldasid oma klassivaenlasi. Nad ei näinud, kui sügav oli kuristik, mis lahutas neid tsaarist ja mõisnikest. Bolotnikov tegi vea, liitudes aadlikega Moskva sõjakäigu ajal: nad reetsid tema ning läksid üle tsaari poolele. Samasuguse usaldusega suhtusid ülestõusu juhid Vassili Šuiski pühalikkudesse tõotustesse anda armu ülestõusust osavõtnutele, kui nad sõjariistad maha panevad.

Sellele vaatamata oli talurahvasõdadel suur progressiivne tähtsus. Julm ja verine arveteõiendamine ülestõusnute kallal õpetas talupoegi oma rõhujaid veelgi rohkem vihkama. Hirm talurahva uute ülestõusude ees sundis tsaari ja mõisnikke järeleandmistele ning kas või ajutiselt pärisorjusliku rõhumise nõrgendamisele. Ivan Bolotnikovi juhtimisel toimunud talurahvasõja tulemusel lükkus pärisorjuse lõplik väljakujunemine mitme aastakümne võrra edasi.

Bolotnikovi-taoliste talurahvaliikumise silmapaistvate juhtide kangelasteod elasid kaua rahva mälestuses ning innustasid talurahva uusi põlvkondi võitlusesse mõisnike vastu.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Koostage õpiku teksti põhjal Bolotnikovi ja «tsareevitš Peetri» väesalkade liikumise skeem. Tähistage sellel ülestõusnute ja

tsaarivägede vaheliste peamiste lahingute paigad ja kuupäevad. 2. Määrake kindlaks XVII sajandi alguse talurahvasõjast osavõtjate koosseis. 3. Milles seisid Bolotnikovi kui talupoegade juhi tugevad ja nõrgad küljed? Milliseid vigu ta tegi sõja käigus? 4. Kuidas ja miks aitasid kirikutegelased tsaaril võidelda talurahvasõjast osavõtjate vastu? Kasutage dokumente lehekülgedel 105 ja 106. 5. Milles seisis Bolotnikovi juhtimisel toimunud talurahvasõja ajalooline tähtsus?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

BOLOTNIKOVI JUHTIMISEL TOIMUNUD TALURAHVASÕJAST.

(Väljavõtted. Sulgudes selgitavad sõnad.)

Patriarh Hermogeni kiri 20. novembrist 1606. a. ülestõusu alguse kohta.

Nüüd on umbrohi[1] oma pattude pärast unustanud jumalakartuse ning mässama hakanud, tahtes nisupäid[2] ära neelata. Röövlid ja vargad, bojaaride ning bojaarilaste ärakaranud holopid on sellessinases hukkaläinud ning rüvetatud Severski Ukrainas kokku kogunenud ning kokku rääkinud röövelkasakatega, kes on jumalast ja õigest usust ära taganenud ning saatanale ja kuradi kiusatustele järele andnud, ning nad rüvetasid igasuguste kurjade tegudega Severski linnad ära ja tulid Rjazanimaale ja teistesse linnadesse ning teotasid seal pühi ikoone, rüvetasid pühi kirikuid, rüüstasid maju ja saatsid paljusid surma... (Aga pärast seda) tulid pealinna Moskva alla Kolomenskojesse ning seisavad (seal) ja saadavad röövlikirju[3] linnadesse laiali ja kutsuvad kaltsrahvast[4], bojaaride ja bojaarilaste inimesi ning igasuguseid vargaid üles igasugusteks kurjadeks asjadeks, tapma ja röövima...

«Teistsugune jutustus» ülestõusu alguse kohta ning munkade suhtumise kohta ülestõusnutesse.

... saatan ise tuli välja oma vangikongist, haududes kurje asju, ning ässitas paljud mässule, kõigepealt jumalavihkajaid ja jumalasalgajaid... kelle nimed olid Ileika Gortšakov ja Ivan Issaaki poeg Bolotnikov. Ja pöörane Ileika nimetas enda tsareevitš Peetriks — suure valitseja tsaar... Fjodor Ivanovitši... pojaks. Kõik selle ala inimesed pidasid teda (tõeliseks tsareevitšiks), aga nende järel Severski Ukraina elanikud ning kõik mässajad... liitusid temaga ja võtsid palju linnu, mis andsid ennast (tema kätte)... Putivli linn ja Rõlsk ja Tšernigov ja Murom ja Kursk ja Starodub ja Kromõ ja kõik Severski linnad ja Satski ning Rjazani linnad ja kõik valdused ning maad. Ja suur sõjavägi tuli kokku ning tuli Serpuhhovi alla; Serpuhhovi elanikud aga... läksid üle nende poolele, samuti ka kaluugalased ja kolomnalased...

(Tsaar Vassili Šuiski sai sellest teada ning) saatis kõigisse oma riigi linnadesse ja maadesse sõjaväge koguma; röövlite suure väehulga vastu saatis ta hulga vojevoode suurte jõududega...

Ja nii tulid ülestõusnud Simoni kloostri[5] juurde, selles kloostris olid Moskva streletsid, keda tsaar Vassili oli saatnud munkade kaitseks... Ja need verejanulised mässajad hakkasid (munki) ahvatlema meelitustega, nagu teisigi linlasi, ning lootsid ka kloostris Kristuse karja (s. o. munki) ja streletse ära meelitada. Mungad aga olid alandliku ja targa meelega, püüdsid kõrgema, tae-

[1] Nii nimetas patriarh ülestõusnud talupoegi.
[2] Nii nimetas Hermogen valitseva klassi esindajaid.
[3] Röövlikirjad — läkitused, proklamatsioonid.
[4] Kaltsrahvas — vaesed, kehvistu.
[5] Simoni klooster — asus Moskva kaguserval, kujutas endast tugevat kindlust kivimüüride ja tornidega.

vase, aga mitte maise poole, lükkasid nende meelitused ja ahvatlused tagasi ning otsustasid kristliku õigeusu ja õigeuskliku tsaari eest... kindlalt seista, nende vastu aga surmani võidelda ja mitte alla anda ning sõitlesid (neid) ja paljastasid nende meeletuid ahvatlusi...

«Piskarevi kroonikakirjutaja» munkade arveteõiendamisest ülestõusnud talupoegade kallal.

Kasakaataman Soloma ja holopp Vassili Šestakovi salgad väljusid Kaluugast, hõivasid Borovski, Vereja, Borissovi, Možaiski ja Volokolamski linnad. Kroonika jutustab sellest, kuidas Jossifi-Volokolamski kloostri mungad hävitasid ülestõusnuid pettusega.

Ja kui nad (ülestõusnud) tulid Jossifi kloostrisse, siis siin munk Dionissi Golitsõn jootis nad pettusega (veini) täis ja käskis nad (une pealt) maha lüüa, juhid aga kinni võtta ja Moskvasse saata valitsejale, tsaar ja suurvürst Vassili Ivanovitšile...

Ülesanne dokumentide juurde. Koostage lühike koondkonspekt allikate teadetest järgmistes küsimustes: 1) Millised piirkonnad ja linnad olid ülestõusust haaratud? 2) Allikate teated ülestõusu feodalismivastasest iseloomust. 3) Allikad kirikutegelaste võitlusest ülestõusnud talupoegade vastu.

§ 20. Võitlus poola ja rootsi röövvallutajate vastu. K. Minini ja D. Požarski üldrahvalik maakaitsevägi.

Korrake materjali paragrahvi 18 järgi võõramaise interventsiooni esimese etapi (1605—1610) tähtsamatest sündmustest.

Poola feodaalide avalik interventsioon. Olles veendunud oma käsilaste, kahe isehakanud avantüristi läbikukkumises, alustasid Poola feodaalid avalikku sõjategevust Venemaa vastu. 1609. aasta sügisel tungisid Poola kuninga Sigismund III väed Venemaale ning piirasid sisse Smolenski. Linn kaitses ennast vallutajate vastu sangarlikult peaaegu kaks aastat. Smolenski vastupanu sidus vaenlase jõude ning takistas tal pealetungi jätkamist Moskvale. Kuid Poola vägedel õnnestus vallutada hulk Vene linnu ning jõuda Možaiskini.

Vassili Šuiski valitsus ei suutnud sissetungi tagasilöömiseks kiiresti sõjajõude koondada. Aadlikud, kes polnud bojaaride tsaariga rahul, kavatsesid Šuiski kukutada ning troonile panna tema vennapoja M. Skopin-Šuiski, kes oli Moskva tušinlastest vabastanud. Kuid Skopin-Šuiski suri äkki (kuulduste järgi ta mürgitati). Tsaar määras poola interventide vastu saadetavate vägede ette otsa oma venna, bojaar Dmitri Šuiski, kes oli täiesti andetu ja võimetu väepealik.

1610. aasta suvel löödi D. Šuiski väed Klušino küla juures puruks. Vene sõjaväes teenivate rootsi palgasõdurite reetmine aitas vastasel edu saavutada. Poola väed hetman Žólkiewski juhtimisel tulid Moskva alla. Pealinnas toimus riigipööre: bojaarid ja aadlikud kukutasid Vassili Šuiski ja ta pühitseti vägivaldselt

mungaks. Moskvas haaras võimu rühm bojaare («Seitsme bojaari valitsus»).

Bojaaride valitsus teatas, et ta kavatseb võidelda vallutajate vastu ning lõpetada riigis verevalamine. Tegelikult aga muutus «Seitsme bojaari valitsus» interventide tööriistaks. Bojaarid läksid rahvusliku reetmise teele ning sõlmisid Poola kuninga Sigismund III-ga salalepingu. Lepingu järgi sai kuningas õiguse panna Vene troonile oma poeg Vladislav. Selleks oli ainult nõutav, et Vladislav astuks õigeusku.

Kuningas Sigismund ei oodanud isegi ära Vladislavi Vene tsaariks kuulutamist. Ta hakkas oma nimel ja troonipärija nimel jagama Vene feodaalidele teenis- ning pärusmõisaid, autasustades heldelt äraandjaid.

Äraandjad kartsid rahva viha. Nad viisid oma reetmise lõpule ja lasksid Poola väesalgad öösel salaja Moskvasse. Kaasaegne ütles, et nad ei ole «riigihoidjad ega valitsejad», vaid «riigiõgijad ja valskusetegijad», kes roomasid vaenlase ees ega tahtnud «suurt riiki hädas millegagi aidata».

Rootsi interventsioon. Ka Rootsi feodaalid otsustasid Vene riigi rasket olukorda ära kasutada. Nad püüdsid Venemaad Balti merest ära lõigata, katkestada tema kaubavahetust Lääne-Euroopa maadega Arhangelski kaudu ning vallutada Novgorodi- ja Pihkvamaa.

Smolenski piiramine Sigismund III vägede poolt oli rootsi röövvallutajatele signaaliks laiaulatusliku interventsiooni alustamisel. Hoolimata vene ja karjala talupoegade ning linnaelanike mehisest vastupanust õnnestus rootslastel vallutada Ivangorod, Orešek, Laadoga ja teised linnad. Sealjuures kasutasid nad tihtilugu pettust ja kavalust. Pihkva tõrjus vaenlase tagasi, aga Novgorodi vallutasid rootslased bojaaride-vojevoodide reetmise tagajärjel. Reeturid võtsid endale «Novgorodi riigi» nimel kohustuse toetada Rootsi kuninga ühe poja kandidatuuri Vene troonile.

Rootslased riisusid elanikkonda hulga aastaid, võtsid ära vilja, raha ja mitmesugust varandust. Nad piinasid iga vastuhakanut või peksid ta surnuks. Paljud Rootsi feodaalid soetasid niisugusel räpasel teel suure varanduse.

Üldrahvaliku võitluse algus vallutajate vastu. Ülestõus Moskvas. Sigismund III ei pidanud kinni bojaaridega sõlmitud lepingu tingimustest ning jätkas Smolenski piiramist. Kuningas ei lasknud Vladislavi Moskvasse ning kavatses ise «istuda Moskva troonile». Kui see plaan oleks täide läinud, oleks vene rahva rahvuslik iseseisvus täielikult hävitatud. Pärast seda kui Poola väesalgad olid Moskvasse saabunud, said interventide tõelised eesmärgid ja plaanid kõigile päevselgeks. Poola aadlike ja palgasõdurite salgad ujutasid kogu pealinna üle ning asusid Kremlisse. Okupandid kartsid rahva viha ning jälgisid moskvalaste iga sammu, nad riisusid elanikkonda, ulatsesid ja omavolitsesid.

Novgorodlased valmistuvad linna kaitsmiseks Rootsi vägede vastu. *XVII sajandi joonistuse järgi.*

Moskvast veeti vooride kaupa välja röövitud vara ning väärtasju. See oli vene rahva rahvuslik ühisvara.

Oht, et võõrad maa orjastavad, põhjustas rahvusliku vabadusliikumise tõusu. 1611. aastal kogunes röövvallutajate vastu esimene maakaitsevägi. Sinna kuulusid vene aadlike ja linlaste salgad, nendega ühinesid kasakad ja «Tušino salkade» riismed. Maakaitseväe juhid pidasid sidet Moskva elanikega. Kui maakaitseväe tegevus oleks kokku langenud rahva ülestõusuga Moskvas, oleksid okupandid kindlasti lüüa saanud. Kuid seda ei sündinud.

Poola võimud provotseerisid pealinnas moskvalaste enneaegse vastuhaku, nad kavatsesid kogu Moskva põlema panna ning kindlustuda Kitaigorodi ja Kremli kivimüüride taga. Kui poola sõdurid hakkasid suurtükke tassima Kitaigorodi müüridele, tekkis neil moskvalastega kokkupõrge.

19. märtsil **1611. a.** haaras ülestõus kogu Moskva. Interventide salgad tormasid linna tänavatele ning hakkasid inimesi maha lööma. Elanikud osutasid visa vastupanu ning tõrjusid intervente kesklinna poole.

Röövvallutajad said tänavavõitlustes lüüa ning viisid siis täide oma kavatsuse — süüdata Moskva. Tugev tuul kandis tulelõõma üle kogu linna. Pealtnägija kirjutas: «Tulekahju oli nii äge, et öösel oli Kremlis niisama valge kui kõige selgemal päeval, aga põlevad majad nägid nii õudsed välja, et Moskvat võis võrrelda ainult põrguga...»

Moskvalased võitlesid vaenlasega kaks päeva, hoolimata vastase metsikustest. Võitluses paistis silma vürst Dmitri Požarski. Ta võitles seni, kuni kukkus raskesti haavatuna maha.

Ellujäänud elanikud lahkusid linnast: ühed läksid maakaitseväe salkadesse, teised asusid kaitsma Simoni kloostrit.

Esimene maakaitsevägi jõudis Moskva alla liiga hilja ega suutnud linna vabastada. Varsti teravnesid vastuolud talupoegade, kasakate ja aadlike vahel ning esimene maakaitsevägi lagunes.

Minini ja Požarski üldrahvalik maakaitsevägi. Moskva vabastamine. 1611. aasta sügisel pöördus Nižni Novgorodi maavanem Kuzma Minin linna elanike poole üleskutsega astuda üksmeelselt võitlusse interventide vastu, hoidmata sealjuures oma elu, varandust, naisi või lapsi. Hakati korjama raha sõjaväe organiseerimiseks. Nižninovgorodlased pöördusid teiste linnade elanike poole üleskutsega asuda kodumaa kaitsmisele. Patriootlik liikumine tugevnes kõikjal. Linlaste koosolekutel võeti vastu otsused luua maakaitseväe salgad, koguda raha ja toidumoona, moodustada nižninovgorodlastega ühine sõjavägi.

Üldrahvaliku maakaitseväe ridadesse koondusid Volgamaa vene ja mittevene talupojad — tatarlased, tšuvašid, mordvalased, marid ja udmurdid, linlaste ja aadlike salgad Suzdalist, Rjazanist, Kostromast, Smolenskist ja paljudest teistest linnadest.

Maakaitseväe sõjajõudude etteotsa astus nižninovgorodlaste kutsel silmapaistev väejuht ja patrioot vürst Dmitri Požarski.

1612. aasta kevadel liikus maakaitsevägi Nižni Novgorodist Jaroslavli peale. Elanikkond tervitas vabastajaid vaimustusega, varustas maakaitseväge raha ja leivaga, moodustas uusi salku. Minini ja Požarski üleskutsel moodustati Jaroslavlis ajutine valitsus, «kogu maa nõukogu», mis koosnes kõigi maakaitseväega ühinenud linnade ja maade esindajatest.

Pealetungi Jaroslavlist Moskvasse pidurdas vajadus reguleerida suhteid Rootsiga. Rootslased võisid Novgorodist anda hoobi maakaitseväe tagalasse. Maakaitseväe juhid astusid nendega läbirääkimistesse ning kindlustasid seega oma tagala julge-

Rahva maakaitseväe juht 1612. aastal vürst D. M. Požarski. *XVIII sajandi portree.*

olekut. Sel kombel hoidsid nad ära Venemaavastase sõjalise liidu sõlmimise Rootsi ja Poola vahel.

Sigismund III saatis Moskvasse Poola garnisonile appi hetman Chodkiewiczi sõjaväe koos suure vooriga. Maakaitseväe juhid said sellest teada ning käskisid viibimata Moskva poole teele asuda. 1612. aasta augustis asus maakaitsevägi pealinna alla laagrisse. 22.—24. augustil 1612. a. lõi maakaitsevägi visas võitluses Chodkiewiczi väed puruks ning sundis nad taganema. Pärast seda kui maakaitseväelased olid hõivanud Kitaigorodi, kapituleerusid Kremlis asuvad poolakad 26. oktoobril **1612. a.** Moskva oli vabastatud.

Interventsiooni algusest oli möödunud täpselt kaheksa aastat. Meie maa rahvad olid võõramaise vallutusretke rasketel aastatel sangarlikud ja kartmatud, nad ei säästnud oma verd ega elu võitluses vaenlase vastu. Vene rahva mehisus ja patriotism kehastus rahva maakaitseväe juhtide Minini ja Požarski kangelastegudes ning Kostroma talupoja Ivan Sussanini kangelasteos, kes oma elu hinnaga hukutas röövvallutajate salga läbipääsmatutes Vene metsades.

Patriotism, rahvahulkade palav isamaa-armastus oli selleks jõuks, mille vastu purunes välisvaenlaste vallutustegevus ning isehakanuid ja nende õhutajaid teenivate valitseva klassi esindajate reetmine.

Interventsiooni tagajärgede likvideerimine. 1613. aasta veebruaris valis Maakogu Moskvas Vene tsaariks 16-aastase Mihhail Fjodorovitš Romanovi **(1613—1645).** Maakogu tegevus kestis 1619. aastani. Ta etendas tähtsat osa feodaalse riigiaparaadi taastamisel ning võitluse lõpuleviimisel võõramaise sissetungi vastu.

Aegamööda taastati haldusorganid, korraldati riigimaksude kogumist, tugevdati sõjaväge. Diplomaatilised suhted teiste maadega seati jälle jalule. Kuid Poola ja Rootsi feodaalid ei kaotanud veel lootust oma eesmärkide saavutamiseks. Nad püüdsid ära kasutada Venemaa laostumist ning haarata tema maid ja linnu.

Rootsi kuningas Gustav Adolf piiras Pihkvat kaks korda, kuid tagajärjetult. Pihkva pani visalt vastu ning rootslased, nähes, et interventsiooni laiendamise katsed kukuvad läbi, olid sunnitud leppima rahuläbirääkimistega.

Rootsiga 1617. aastal sõlmitud Stolbovo rahu tingimused olid väga rasked: rootslased andsid Venemaale tagasi Novgorodimaa, mille nad olid vallutanud, kuid jätsid endale vanad Vene linnad Jami, Koporje ja Ivangorodi kindluse. Venemaa oli Balti mere rannikust ära lõigatud just sel ajal, kui meretee omandas maa majandusliku arenemise seisukohalt tohutu suure tähtsuse.

Ka Poola troonipärija Vladislav ei loobunud oma pretensioonidest Vene troonile. 1617.—1618. a. alustasid poolakad uuesti sõjategevust, kuid nad ei suutnud Moskva all edu saavutada. Deulino vaherahu järgi 1618. aastal oli Venemaa sunnitud Poolale loovutama Smolenski-, Tšernigovi- ja Novgorod-Severskimaa.

Nende alade haaramine kindlustas Poola-Leedu feodaalide ajutise valitsemise Ukraina ja Valgevene rahvaste üle. «Moskva võti» Smolensk muutus nende käes uue sõjaohu platsdarmiks Venemaale. Venelaste katse Smolenski tagasi võtta ei õnnestunud: 1632. aastal kindlust piiranud bojaar A. S. Šeini väed piirati poolakate poolt sisse ning nad kapituleerusid. Alles hiljem, päras Poola kuningaks saamist loobus Vladislav IV oma pretensioonidest Vene troonile.

Venemaal õnnestus oma rahvuslikku iseseisvust kaitsta ainult oluliste territoriaalsete loovutuste hinnaga Rootsi ja Poola kasuks.

Maa majandusliku arenemise seisukohalt polnud interventsiooni tagajärjed põrmugi kergemad. Kaasaegsete sõnade järgi oli Vene riik «laastatud ning mahajäetud». Sajad suured ning väikesed külad ja linnad olid maha põletatud. Inim- ja ainelised kaotused olid tohutu suured. Oli riisutud ning jäädavalt hävitatud vene rahva rahvuslikku ühisvara ning kultuuriväärtusi.

Kõik see pidurdas maa kultuurilist ja majanduslikku arenemist. Raskete sõjahaavade ravimiseks kulus aastakümneid. Majandust ning riigiaparaati taastati pärisorjusliku rõhumise ning maksukoorma tugevdamise teel. Feodaalkord kindlustus kogu maal, levides ka ääremaadele, kus elasid mittevene rahvad.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Koostage lühike plaan-konspekt peamistest sündmustest poola ja rootsi vallutajate vastu peetud võitluse ajaloos (1610—1612).

Märkige ülestõusude ja lahingute aastaarvud ning kohad. 2. Miks alustasid poola ja rootsi feodaalid avalikku interventsiooni? 3. Miks ei suutnud Vassili Šuiski valitsus juhtida võitlust võõramaiste vallutajate vastu? 4. Iseloomustage «Seitsme bojaari valitsuse» reeturlikku poliitikat. Kuidas kasutasid poola ja rootsi vallutajad seda poliitikat oma huvides? 5. Missugune oli Minini ja Požarski poolt juhitud maakaitseväe koosseis? 6. Missugused olid Poola-Rootsi interventsiooni tagajärjed XVII sajandi alguses?

§ 21. Vene riigi sotsiaal-majanduslik arenemine XVII sajandil.

XVII sajandit tähistab Vene riigi ajaloos feodaalmajanduse ja pärisorjuslike suhete edasine kasv. Venemaa astus «Vene ajaloo uude aega» [1]. Venemaal arenesid kaubalis-rahalised suhted, algas ühtse ülevenemaalise turu kujunemine. Sellisel majanduslikul alusel toimus üksikute maade, piirkondade ja vürstiriikide kokkusulamine üheks tervikuks ning feodaalse killustatuse igandite likvideerimine.

Feodaalse rõhumise kasv nii linnas kui ka maal teravdas järsult klassivõitlust. XVII sajand oli Vene ajaloos rõhutud rahva suurte klassilahingute ajastu tsarismi ja mõisnike vastu.

Talumajapidamine ja teoorjuslik mõisamajandus. Põlluharimine oli endiselt maa rahvamajanduse alus. Talupojad moodustasid elanikkonna rõhuva enamiku. Enamik Kesk-Venemaa kreiside talupoegi muutus XVII sajandil mõisnike «pärisomandiks». Riigitalupojad (musta-adralised) moodustasid elanikkonna põhiosa ainult põhjapoolsetes kreisides ning maa lõunapoolsetel ääreala-del. Rohkearvuliseks talurahvakategooriaks olid XVII sajandil «jassakiinimesed», s. o. Volgamaa, Uraalimaa ja Siberi mittevene talupojad.

Kesk-Venemaa kreiside vanadel põlispõldudel muutus valitsevaks maaviljelussüsteemiks kolmeväljasüsteem. Põldu väetati sõnnikuga. Metsastel aladel aga, kus talupoegadel tuli metsast põldu teha, kasutati veel alepõletamist ning stepialadel söödisüsteemi [2].

Mahajäänud maaharimistehnikast ja -võtetest hoolimata kasvas põllumajanduslik tootmine XVII sajandil tunduvalt. See kasv toimus tänu uute maade kasutuselevõtmisele, peamiselt maa ääreaaladel. Sellele aitas kaasa ka talurahva feodaalse ekspluateerimise tugevdamine.

Kaubalis-rahaliste suhete arenemine tugevdas varanduslikku kihistumist külas. Nüüd ei olnud külas enam harulduseks talupoeg-kaubitseja, kes ostis kokku põllumajandus- ja tööndussaadusi ning müüs neid edasi. Possaadide kaupmehed ja kaubitsejad kaebasid kaubitsevate talupoegade konkurentsi üle ning nõudsid

[1] V. I. Lenin, Teosed, I. kd., lk. 134.

[2] Söödisüsteem — maaviljelussüsteem, mille puhul maa pärast väljakurnamist jäetakse mõneks aastaks «puhkama».

talurahvakaubanduse piiramist kohaliku turuga või selle täielikku keelamist.

Teiseks kaubaliste suhete kasvu tagajärjeks oli pärisorjusliku rõhumise tugevnemine külas. Feodaalidele avanesid avaramad võimalused põllumajandussaaduste müümiseks turul, ning püüdes oma valduste tulukust tõsta, laiendasid nad mõisapõlde talumaade arvel ning suurendasid naturaalandamite ja raharendi määra.

Suurfeodaalid rajasid oma valdustes viinavabrikuid, tootsid potast [1], tõrva, tõkatit, kanepinööri, õli ja rasva, töötlesid nahku (sealhulgas lambanahku), s. o. saadusi, mille järgi oli nii sise- kui ka välisturul suur nõudmine. Sellised feodaalide ettevõtted olid talupoegadele raskeks koormaks, sundides neid isandate kasuks veelgi rohkem oma selga küürutama.

Halastamatu ekspluateerimine laostas talupoegi. Talupojad põgenesid tihti tervete perekondade või külade kaupa Volga ja Doni äärde ning asusid ümber Siberisse.

Pärisorjusliku korra tugevnemine. Suurfeodaalidele kuulusid XVII sajandil tohutu suured pärusmõisad. Kuid feodaalse maavalduse valitsevaks vormiks oli aadli teenismõis. Esimesed Romanovite soost tsaarid jagasid aadlikele kümneid tuhandeid taluperesid palee- ja riigimaadest.

Aadlikud omandasid oma mõisates aegamööda pärusmõisnike õigused. Nad võisid oma mõisaid osta, müüa, pärandada või kinkida ning võisid järelikult sedasama teha ka nendes mõisates elavate talupoegadega. Neid talupoegi, kes vägivallale vastu hakkasid ega täitnud mõisniku või tema kubjaste korraldusi, karistati julmalt. Talupoegi peksti igasuguse eksimuse eest halastamatult piitsaga ja keppidega, neile määrati rahatrahve, pandi jalad raudu ja saadeti välja kaugetesse küladesse, neid pandi kinni «külma kambrisse» (mõisavanglasse). Mõisnikud hakkasid üha rohkem kasutama pärisoriste naiste ja laste tööd. Nad lõhkusid talupoegade perekondi: lahutasid naised meestest ja lapsed vanematest, panid külatüdrukuid ja -poisse vägisi paari varem koostatud nimestike järgi.

XVII sajandil kujunes välja see julm pärisorjuslik kord, mis omandas Venemaal XVIII sajandil kõige barbaarsemad vormid ning püsis kuni pärisorjuse kaotamiseni 1861. a.

Feodaalriik imes rahvast välja viimased elumahlad. XVII sajandi jooksul kasvasid maksud mitmekordseks. Maksustamise korraldus majapidamiste kaupa raskendas maksukoormat veelgi. Maksude ja andamite kogumisega käisid kaasas tsaariametnike kuritarvitused ja väljapressimised. Feodaalide

[1] Potas — leelissool (kaaliumkarbonaat), valmistati puutuhast, kasutati seebi keetmisel, klaasi tootmisel jne.

valitsemine oli «... tõhumine, mõnitamine ja ennekuulmatu sunnitööpiin rahva enamusele»[1].

Linnakäsitöö. Manufaktuuri tekkimine. Käsitöö arenemist iseloomustas XVII sajandil järkjärguline üleminek kaupade tootmiselt tellimiste järgi tootmisele turu jaoks, müügiks, s. o. käsitöölise muutumine kaubatootjaks. Sellist kaupade tootmist müügiks, mis rajaneb käsitöölise isiklikul tööl, nimetatakse väikekaubatootmiseks. Selle arenemine aitas kaasa ülevenemaalise turu kujunemisele.

Käsitööstuslik tootmine spetsialiseerus senisest enam. XVII sajandil kujunesid Venemaal välja paikkonnad, mille elanikkond tegeles rauakaupade tootmisega (Tuula, Kašira, Ustjužna-Železnopolskaja, Ustjug Veliki), naha töötlemisega (Jaroslavl, Vologda), linase riide tootmisega (Jaroslavl, Moskva) jne.

Väikekaubatootmise kasv lõi tingimused kaupmehekapitali (kaubanduskapitali) arenemiseks. Kaubitsejad-ülesostjad kujunesid vahendajateks kaubatootjate ja turu vahel ning leidsid sel kombel võimalusi enda rikastamiseks. Nad andsid käsitöölistele raha laenuks, et neid oma käpa alla saada. Mõned käsitöölised muutusid ise kaubitsejateks, laiendasid tootmist ja said suurte töökodade omanikeks.

Niiviisi tõi käsitöö ja kaupmehekapitali arenemine kaasa manufaktuurtootmise tekkimise.

Manufaktuuriks nimetati ettevõtet, mis rajanes käsitöötehnikal ja tööjaotusel seal töötavate tööliste vahel. Nendevaheline tööjaotus kindlustas kõrgema tööviljakuse. Sellele aitas kaasa ka manufaktuuris kasutatavate tööriistade spetsialiseerimine. Nad olid kohandatud üksikute operatsioonide jaoks, mida töölised sooritasid.

Perioodi manufaktuuri tekkimisest kuni tema asemele tuleva masinalise suurtööstuse (vabriku) tekkimiseni nimetatakse manufaktuuriperioodiks. Manufaktuuriperiood algas Venemaa tööstuses XVII sajandi teisel poolel ja XVIII sajandi alguses.

XVII sajandi teisel poolel rajati Venemaal üle kahekümne «rauatöötlustehase» Tuula-Kašira ja Olonetsi kreisis. Tekkisid ka naha-, püssirohu-, paberi-, klaasi- ja lõuendimanufaktuurid. Need ettevõtted ei tootnud mitte ainult kroonu tarbeks, vaid ka müügiks.

Vene inimesed omandasid edukalt uue tootmistehnika. Keegi välismaalane, kes külastas Venemaad 1680. aastal, kirjutas: «Osavate meistrite arv, mis Moskoovias oli kunagi väga väike, on meie ajal tublisti kasvanud ning ka tööalad ise on suurel määral täiustunud.»

Kuigi manufaktuurtootmine tegi edusamme, jäi Venemaa oma tööstuse arenemistaseme poolest mahajäänud maaks.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 379.

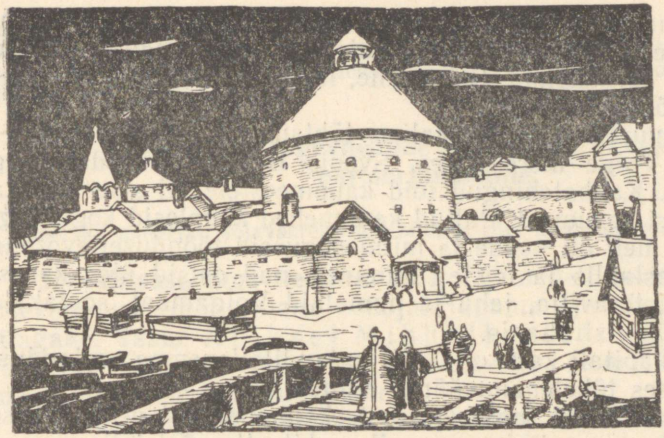

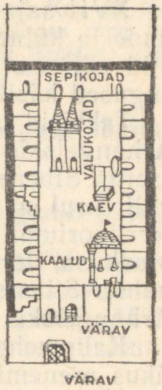

Suurtükikoda Moskvas.

Paremal — Suurtükikoja plaan XVII sajandil. Siin töötasid vilunud suurtükimeistrid, sepad ja valajad. Suurtükkide ja nende aluste, pommide ja kuulide valmistamisel kasutati manufaktuurset tööjaotust.

Linnade ja kaubanduse kasv. Ülevenemaalise turu kujunemise algus. Venemaal (ilma Siberi ja Ukrainata) oli XVII sajandil juba üle 200 linna. Maa kõige suurem kaubanduslik ja tööstuslik keskus oli Moskva. Välismaalased lugesid teda «kõige suuremate linnade hulka maakeral». Ka Jaroslavl, Kaasan, Nižni Novgorod, Astrahan, Pihkva, Novgorod, Vologda jt. olid suured linnad.

Vene linn säilitas XVII sajandil oma feodaalse iseloomu. Tema elanikkonnast moodustasid õige suure osa bojaarid, aadlikud, vaimulikud, prikaasiinimesed (s. o. ametnikud), sõjateenistuslased (suurtükimehed, streletsid jt.). Tekkis aga ka uusi kvartaleid ja tänavaid, kus elasid käsitöölised, kaubitsejad ning mustatöölised.

Vene linnadesse asusid elama kaupmehed ja käsitöölised Ida- ja Läänemaadest. Nii püstitasid India kaupmehed Astrahanis suure kivist «India kaubahoovi». Moskvas ja Arhangelskis tekkisid kaubahoovid, kus elasid alatiselt Inglismaa, Rootsi, Hollandi, Armeenia, Pärsia ja teiste maade kaupmehed. Pealinnas ja teistes Vene linnades elas palju kaubitsejaid Ukrainast, Valgevenest, Gruusiast ja Aserbaidžaanist.

Possaadielanikkonnas süvenes märgatavalt varanduslik ebavõrdsus. Suure osa linnaelanikest moodustasid laostunud inimesed, kes elasid viletsalt, tegeldes igasuguse «musta» tööga. Suurkaupmehed kuulusid privilegeeritud koondistesse — «sadakondadesse». Kõige rikkamad olid nende hulgas «külalised», neile järgnesid «võõrnike» ja «kalevikaupmeeste» sadakondade kaupmehed.

XVII sajandil tihenes kaubavahetus üksikute alade vahel, linnade ja külade turud kasvasid. Peamised sisekaubanduse artiklid olid vili, sool, karusnahad, linane riie, loomsed rasvained, mitmesugused käsitöötooted jne.

Tekkisid suured ülevenemaalise tähtsusega aastalaadad — Arhangelskis Valge mere ääres, Svenis Brjanski lähedal ning Irbitis Siberis. Kaubatehingud tõid kaupmeestele nii sise- kui ka välisturul suuri kasumeid. Paljud kaupmehed kauplesid kogu riigi territooriumil: neil oli poode ja mitmesuguseid tööndusettevõtteid Moskvas, Jaroslavlis ja teistes linnades, nad ostsid üles karusnahku Siberis, teravilja, jahu ja humalaid Volgamaal, soolakala Arhangelskis ja Astrahanis.

Kaupmehekapitali kasv oli XVII sajandil Venemaa majanduslikus arenemises tähelepanuväärne nähtus.

Ühtlasi aga kandis tunduv osa sisekaubandusest veel väikese käsitööstusliku turu iseloomu, olles kitsalt spetsialiseerunud kaubaartiklite järgi. Isegi Moskvas Punasel väljakul toimus kauplemine «ridades» — kalevi-, küünla-, saia-, ikooni- ja kümnetes teistes ridades. Välismaine vaatleja kirjutas, et siin on «iga üksik ... kaup pandud müügile ainult selleks määratud kohta».

Kaubanduse arenemist pidurdasid riigisisesed (nii riiklikud kui ka eraomanduslikud) tollipiirid. 1649. aasta seadus keelas feodaalidel kehtestada uusi makse või lõive kaupmeestele nende valdustest läbisõitmise õiguse eest. Kuid enne seda seadust kehtestatud maksud jäid püsima.

Väliskaubandus omandas suure ulatuse. Väliskaubanduse käive ulatus XVII sajandil mitme miljoni rublani. Kaubandus Lääne-Euroopa maadega toimus Arhangelski, Novgorodi ja Pihkva kaudu. Kaubanduslikud sidemed Idamaadega kasvasid. Kaubandus Buhhaara, Pärsia ja Indiaga toimus Kaasani ja Astrahani kaudu, Hiinaga aga Nertšinski ja Tobolski kaudu.

Vene kaupmehed, kes said kasu väliskaubandusest, polnud rahul inglise ja hollandi kaupmeeste konkurentsiga siseturul. Valitsus tuli kaupmeeste nõudmistele vastu ning tõstis sisseveotolle võõramaistele kaupadele. 1667. aasta «Uue kaubandusmäärustiku» järgi oli välismaa kaupmeestel keelatud tegelda jaekaubandusega Sise-Venemaa linnades. Nad olid kohustatud müüma oma kaubad hulgi piirilinnades (Arhangelskis, Novgorodis ja Pihkvas).

Isevalitsus kaitses väliskaubanduses Venemaa kaupmeeste huvisid.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Koostage lühike plaan-konspekt tähtsamatest nähtustest Venemaa majanduselus XVII sajandil (põllumajandus, tööstus, sise- ja väliskaubandus). 2. Milles avaldus ülevenemaalise turu järkjärguline kujunemine? Mis takistas tema arenemist? 3. Kuidas kajastus kaubalis-rahaliste suhete arenemine pärisorjusliku küla olukorras? 4. Mis on väikekaubatootmine ja millist mõju avaldas ta turusuhete arenemisele ning käsitöö täiustumisele? 5. Mis

on manufaktuur ja mille poolest ta erineb käsitöölise töökojast? Kes oli tööruumi, tööriistade ja tooraine omanik iseseisva käsitöölise töökojas ning kes manufaktuuris? Mille poolest erines manufaktuuritöölise olukord iseseisva käsitöölise olukorrast?

§ 22. Isevalitsuse tugevnemine Venemaal. Talupoegade lõplik pärisorjastamine.

Korrake materjali sõjaväereformidest ning riigi haldusest paragrahvi 15 järgi.

Isevalitsuse tugevnemine. V. I. Lenin defineeris XVII sajandi isevalitsust monarhiana «bojaariduuma ja bojaariaristokraatiaga»[1]. Tsaar Aleksei Mihhailovitši ajal **(1645—1676)** olid isevalitseja võimul juba absolutismi, s. o. piiramatu monarhia iseloomulikud jooned.

Ka kaasaegsed märkisid tsaarivõimu tugevnemist. «Mis puutub venelaste valitsusviisi,» kirjutas Holšteini saadik Adam Olearius, kes käis Venemaal XVI sajandi keskel, «siis see on monarhiline, piiramatu.» Tsaar «üksi valitseb kogu maad ja kõik tema alamad, niihästi aadlikud ja vürstid kui ka lihtrahvas, linlased ja talupojad, on tema holopid ja orjad, keda ta valitseb ja käsutab nagu perekonnapea oma teenijaid».

Tsaar andis välja seadusi, juhtis sõjavägesid enda poolt nimetatud vojevoodide abil, käsutas rahandust, kohut ja administratsiooni. Bojaaride Duuma koosseisu kuulus veel suursuguse aristokraatia esindajaid — osastisvürstide järglasi, bojaare ja okolnitšeid, kuid suurt osa etendasid tema tegevuses «duuma-aadlikud» ning prikaasibürokraatia hulgast esilekerkinud «duumadjakid». Sajandi lõpupoole hakkas Bojaaride Duuma juba känguma, ta tuli kokku harva ning mitte täies koosseisus. Kõige tähtsamaid asju lahendas tsaar ise «lähedaste» või «toainimestega» oma sugulaste ja soosikute hulgast, kes moodustasid isevalitseja juures kitsama nõukogu.

Prikaasisüsteem. Bürokraatlik süsteem, mis oli välja kujunenud juba XVI sajandil, arenes XVII sajandil edasi. Feodaalse monarhia riigiaparaat kasvas märksa suuremaks. Prikaaside arv tõusis 45-ni.

Üksikute prikaaside funktsioonid ja tegevuspiirkonnad olid keerulised ja segased. Pealegi lokkas seal altkäemaksuvõtmine ja venitamine. Ilma «meelehea ja kingita» (altkäemaksuta) ei lahendanud alamdjakid ühtki asja. Riigikontrolli- ega kohtujärelevalveorganeid polnud olemas. Tsaarile kaebamine ei aidanud. «Jumal kõrgel, tsaar kaugel,» rääkisid inimesed. «Hakkad tsaari juurde minema, võetakse pea maha.»

XVII sajandil üritati riigiaparaati tugevamini tsentraliseerida. Tsaar Aleksei Mihhailovitši ajal loodi eriline Salaasjade

[1] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 306.

Prikaas koos kantseleiga, mis oli allutatud tsaarile isiklikult. See oli määratud kõigi ülejäänud prikaaside ning vojevoodide kohaliku halduse kontrollimiseks. Kuid see prikaas likvideeriti pärast Aleksei Mihhailovitši surma.

Absolutismi tugevnemine tõi endaga kaasa Maakogude tegevuse lakkamise. Viimane Maakogu tuli Moskvas kokku 1653. aastal Ukraina küsimuses. Pärast seda kutsuti ainult vahest harva kokku üksikute seisuste esindajate nõupidamisi üksikküsimuste arutamiseks (näiteks — aadlikke sõjaasjanduse parandamiseks riigis, kaupmehi kaubandusküsimustes, vaimulikke kirikuküsimustes).

Kohalik haldus. Põhiline administratiiv-territoriaalne ühik oli XVII sajandil k r e i s. Kreiside arv ulatus 250-ni. Kreisi eesotsas oli v o j e v o o d, tema kantselei («kogunemiskoja») koosseisus olid mõned djakid ja alamdjakid. Vojevoodidele olid antud suured õigused — nende kätte oli koondunud sõjaväe-, administratiiv-, kohtu- ja finantsvõim. Vojevood allus prikaasile, mis oli ta ametisse määranud. Linnade valitud ametiisikud («meelepärased inimesed», maavanemad) allusid täiel määral vojevoodile.

Vojevoodidel olid ulatuslikud volitused ning nende tegevust ei kontrollitud. See võimaldas igasuguseid kuritarvitusi.

Vojevoodid võtsid tarvitusele terve süsteemi, mille põhjal nad elanikkonnalt regulaarselt andameid välja pressisid. Valitud vanemad ning «meelepärased inimesed» tõid iga päev vojevoodile ja tema ametnikele saia, jahu, kala, liha, juurvilja, pirukaid ning sellele lisaks veel vaskraha «paberi sees» — küll vojevoodile endale, küll tema naisele ja lastele. Samasuguseid kinke tuli teha djakile ja alamdjakile. Rahvapärase vanasõna järgi «armastab alamdjakk seda, mis on kuumalt kohale toodud».

Kohtuasju lahendasid vojevoodid harilikult selle poole kasuks, kes rohkem maksis, ning pigistasid silmad kinni äraostetud valetunnistajate tunnistuste puhul. Tsaari ukaasid olid segased ning vasturääkivad ega olnud koondatud ühtsesse kriminaalseaduste süsteemi. Vojevoodid oma kasuahnuses tõlgendasid neid seda- ja teistpidi, määrates karistusi oma meelevalla järgi. Süüdi jäi alati see, kellel oli «paberikeses» vähem vaskmünte, aga õiguse sai see, kes tõi vojevoodile «tallekese paberi sees».

Kõige jultunumalt röövisid ning kõige julmemalt rõhusid vojevoodid Volgamaa, Siberi ja teiste ääremaade mittevene rahvaid. Siin ei olnud vojevoodi omavolil piire.

Rahvas rääkis: «Jumal karistas rahvast: saatis vojevoodi.» Tihti tuli ette, et elanikkond õiendas vojevoodide ja alamdjakkidega arveid.

Sõjaväe organisatsioon. XVII sajandil toimusid sõjaasjanduses tähtsad muudatused. Suurtükivägi kasvas tunduvalt. Külmrelvade (saablite, piikide) ja käsitulirelvade (tahilukuga püsside

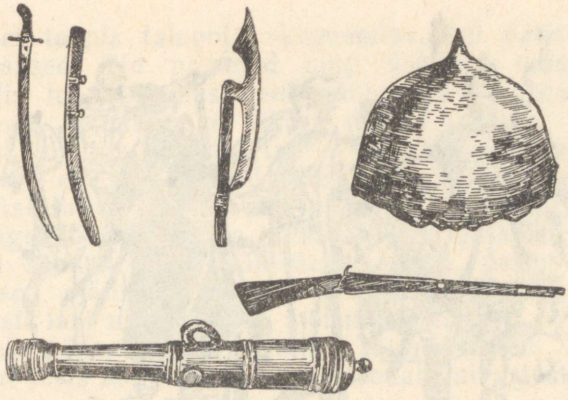

Vene relvad XVII sajandist: saabel, berdõšš, kiiver, tahilukuga arkebuus ja pronkssuurtükk.

ja püstolite) tootmine suurenes. Juba ilmusid tehniliselt täiuslikumad tulekivilukuga relvad.

Sõjatehnika täiustumine kutsus esile Vene armee reorganiseerimise vajaduse. Aadlikest hakati komplekteerima r e i t a r i t e ning p i i g i m e e s t e ratsapolke. Need olid relvastatud nii külmkui ka tulirelvadega.

Jalaväes ilmusid streletsipolkude kõrvale s õ d u r i p o l g u d. Ohvitserideks olid seal vene aadlikud ja palgalised võõramaalased, reakoosseis aga komplekteeriti talupoegadest.

XVII sajandi lõpul moodustasid sõduri- ja reitaripolgud juba kaks kolmandikku Vene sõjaväest. Kuid uutel polkudel olid oma nõrgad küljed. Sõjaasjanduse õpetamine sõduritele ja reitaritele toimus juhuslikult. Kodumaine relvatootmine ei rahuldanud vajadusi. Suur hulk sõjariistu tuli välismaalt sisse vedada.

Väljaõpetatud ohvitseride puudus sundis valitsust kutsuma teenistusse võõramaalasi. Nende hulgas oli palju avantüriste, kes olid alati valmis üle minema vaenlase poolele. Võõramaalased ei osanud vene keelt üldse või mõistsid seda halvasti ning seepärast ei suutnud nad, mõnikord aga ei tahtnudki, vene sõdurite väljaõpetamisel midagi korda saata.

Vene sõjaväes juurutati karmi distsipliini: süüdlasi karistati piitsaga. Sellele vaatamata oli distsipliin nõrk, eriti aadliratsaväes. Paljud aadlikud hakkasid «jooksikuteks» (desertööorideks). Nad hoidusid teenistusest kõrvale, rääkides: «Annaks jumal niimoodi suurt valitsejat teenida, et saablit poleks vaja tupest välja tõmmata.»

XVII sajandi lõpul ilmnes, et Vene sõjavägi oli nii organisatsiooniliselt kui ka relvastuse ja taktika poolest tunduvalt maha

Vene sõjamehed XVII sajandil.

jäänud enamarenenud Lääne-Euroopa maade sõjavägedest. Sõjaväereformi vajadus muutus üha tungivamaks.

Talupoegade lõplik pärisorjastamine. XVII sajandil tugevnes ilmalike ja vaimulike suurfeodaalide ning väike- ja keskaadli hulkade vahel võitlus talupoegade pärast. Aadlikud kurtsid, et suurmaavaldajad veavad mõisatest talupoegi «vägivallaga» välja ning kinnistavad neid endale ajutiste soodustuste ja laenude abil rahas, viljas jne. Kui aadlik leidis oma pagenud talupoja, siis ta ei saanud teda tagasi tuua, kuna talupoeg oli juba võlgadesse mässitud. Vojevoodid ja prikaasiinimesed, kelle juurde aadlikud ülekohut kaebama läksid, olid bojaaride ja vaimulike poolt ära ostetud või ära hirmutatud.

Aadlikud nõudsid talupoegade täielikku pärisorjastamist.

1649. aastal võttis Maakogu Moskvas vastu uue seaduste kogu, mida nimetati «Maakogu seadustik». 1649. aasta «Maakogu seadustik» kaotas sätteaastad (s. o. varem seaduse poolt kindlaksmääratud tähtaja pagenud talupoegade püüdmiseks) ning lubas kõigil feodaalidel oma talupoegi ilma tähtajata taga otsida ja tagasi tuua. Seda määrust laiendati ka paleetalupoegadele ja riigitalupoegadele (mustaadratalupoegadele).

Pärisorjus võitis lõplikult kogu riigi territooriumil. Eratalupojad kinnistati igaveseks ajaks mõisnike omandiks.

1649. aasta «Maakogu seadustik» laiendas feodaalide õigusi talupoegade isiku ja varanduse käsutamisel ning kehtestas nende suhtes julmad karistused. Surmanuhtlus määrati talupoegadele «kokkuräägitud ja hulgaviisilise» väljaastumise eest mõisnike vastu, oma isanda elu kallale kippumise eest. Kui aga mõisnik tappis talupoja, siis sai ta igasugusest karistusest vabaks, kui

ta teatas, et tappis talupoja «kogemata». Kui pärisoriste talupoegade lapsed olid pagenud ning varjasid oma pärisorist päritolu, siis lubas seadus neid piinata. «Peksta halastamatult piitsaga (või keppidega)», «käsi maha raiuda», «vangitorni heita», «hukata ilma halastuseta» — selliste karistustega hirmutati talupoegi, et sundida neid mõisnikele nurisemata alluma.

Pärast talurahva lõplikku pärisorjastamist organiseeris tsaarivalitsus pagenud pärisorjade ja holoppide massilise jälitamise. Kogu riiki saadeti laiali sõjaväekomandod, paljudes linnades loodi erilised «jälitusprikaasid». Kinnipüütud talupojad pandi raudu, peksti läbi ning saadeti mõisnikele tagasi.

Vastuseks pärisorjusliku rõhumise tugevnemisele XVII sajandi teisel poolel levis kogu riigis suurte feodalismivastaste liikumiste uus laine.

Küsimusi. 1. Milles avaldus isevalitsuse ja riigivõimuaparaadi edasine tugevnemine XVII sajandil? 2. Millised muudatused toimusid Vene sõjaväe organisatsioonis XVII sajandil? Miks Vene sõjavägi oli mahajäänud? 3. Missuguseks muutus talupoegade ja holoppide olukord pärast 1649. a. «Maakogu seadustiku» väljaandmist, võrreldes XVI sajandiga? 4. Milliseid abinõusid võttis tarvitusele tsaar Aleksei Mihhailovitši valitsus pagenud talupoegade tagaotsimiseks XVII sajandi teisel poolel?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

1649. aasta «MAAKOGU SEADUSTIK» TALUPOEGADEST JA HOLOPPIDEST.

XVII sajandi feodaalsete seaduste kogu, 1649. aasta «Maakogu seadustik», koosneb 25 peatükist, kus on 968 paragrahvi. Talupoegade kohta käivaid sätteid sisaldab XI peatükk — «Kohus talupoegade üle» (34 artiklit), holoppide kohta XX peatükk — «Kohus holoppide üle» (119 artiklit). Allpool on toodud väljavõtteid nendest peatükkidest. Sulgudes on antud sõnade seletused.

XI peatükk. Kohus talupoegade üle.

1. Kes tsaarikoja külade ja riigi maksualuste valdade talupoegadest ja pobulitest[1] (vaesunud, maata talupoegadest) on ära pagenud tsaarikoja küladest ja riigi maksualustest valdadest ning elavad... igasugu pärus- ja teenistusmõisnike juures... need pagenud riigitalupojad ja pobulid, kui nad on üles otsitud, viia paleeküladesse ja riigi maksualustesse valdadesse nende vanadele jaosmaadele vastavalt kadastriraamatutele koos naise ja lastega ning kogu nende varandusega ilma sätteaastateta.

2. Samuti sündigu, kui pärus- ja teenistusmõisnikud hakkavad valitsejat paluma oma pagenud talupoegade ning pobulite pärast ja ütlevad, et nende talupojad ja pobulid, kes nende juurest on ära pagenud, elavad riigi- ja paleeküladesning riigi maksualustes valdades või possaadides possaadiinimestena või streletside või kasakate või suurtükimeeste hulgas... ning igasugu pärus- ja teenistusmõisnike juures, ning neid talupoegi ja pobuleid tuleb kohtu ja uurimise järgi välja anda kadastriraamatute järgi... Aga pagenud talupoegi ja pobuleid tuleb paost välja anda igast seisusest inimestele kadastriraamatute järgi ilma sätteaastateta.

[1] Pobul — pops.

3. Aga kellel tuleb pagenud talupoegi ja pobuleid kohtu ja uurimise järgi välja anda, peab need talupojad välja andma koos naise ja lastega ja kogu nende varaga ning koos kõrrel oleva (lõikamata) ja pekstud viljaga.

22. Aga piinata ka neid talupojalapsi, kes oma isa ja ema hakkavad salgama.

XX peatükk. Kohus holoppide üle.

4. (Pagenud holopid saata tagasi) orjapõlve koos naise ja lastega, kes lastest on isaga koos samasse kinnistusürikusse (holoppi orjastavasse dokumenti) sisse kirjutatud ja kes on kellegi juures orjapõlves sündinud.

5. Aga lapsed, kes on enne orjapõlve sündinud ja hakkavad kellegi teise juures elama või hakkavad elama omaette, need holoppide lapsed on nende inimeste suhtes, kelle juures nende isa ja ema teenivad, vabad...

16. Aga kui mõned vabadest inimestest Moskvas ja linnades paluvad end vabatahtlikult kellegi orjusse ja olles palunud, hakkavad elama nende inimeste juures, kellele nad on end orjusse palunud,... aga kui nad on nende inimeste juures elanud alla kolme kuu, siis tuleb need inimesed lasta vabaks... Aga kui tuleb välja, et nad elasid üle kolme kuu, siis tuleb nende inimeste kohta välja anda sõltumiskiri (holopi orjapõlve vormistav ürik) ka vastu nende tahtmist, kuigi nad ka ei peaks tahtma nende juurde holopiks minna.

43. Aga kui keegi annab näljaajal enda koos naisega või poja või tütre kellegi juurde tööle söögi eest ja annab selle kohta võlakirja või kirjutab võlakirjas laenatud raha enda ja oma laste nimele, siis tuleb neil selle võlakirja järgi elada selle juures, kuhu nad on tööle läinud, nii kaua, kuni nad on ennast lahti ostnud või selle tööga tasa teinud...

Küsimusi. 1. Millised ühised jooned on talupoegadel holoppidega? 2. Milles seisab erinevus nende olukorras feodaali suhtes? 3. Mille poolest erineb päris-orjuslike talupoegade ja holoppide laste olukord?

§ 23. Feodalismivastased ülestõusud linnades. Talurahvasõda Stepan Razini juhtimisel.

Feodalismivastaste ülestõusude eeldused ja liikumapanevad jõud. XVII sajandi keskel teravnesid klassivastuolud Vene linnades. Sedamööda kuidas arenes kaubandus ja käsitöö, kasvas linnade osa maa majanduselus.

Samal ajal takerdus linnade elanikkond aga veel feodaalsuhetes. Halastamatu pärisorjuslik rõhumine laostas possaadirahvast, pidurdas linnade arenemist.

Linnade piires paiknesid suurfeodaalidele kuuluvad «valged» slobodaad. Selliste slobodaade elanikud — «valged» linlased — tegelesid linnakäsitööga ja olid vabad riigimaksudest. Samasuguseid eeliseid omasid ka possaadiinimesed, kes olid astunud mõne feodaali teenistusse — zakladtšikud (ennast pantinud inimesed).

Riigimaksude koorma kasvamise tõttu hakkasid possaadiinimesed hulgaliselt linnast pagema. Nii vähenes possaadide elanike arv, riigimaksud ja andamid aga suurenesid iga aastaga. Tsaarivalitsus pressis linnaelanikelt võlgu välja julma järjekindlusega, rakendades sealjuures peksu ja vara konfiskeerimist. Valitsus kehtestas uue riigimaksu soola pealt. Soolahinna tõstmise taga-

järjel kannatas kõige rohkem linnakehvistu, kelle pahameel nüüd veelgi kasvas.

Tsaarivalitsusega ühel nõul oli possaadide ülemkiht — suurkaupmehed ja -tööndajad. Nemad kasutasid suuri eeliseid ja privileege. Maksukoorma peamist raskust tuli kanda possaadikehvistul. Kaupmehed ja tööndajad ekspluateerisid üha laiemalt holoppide ja laostunud linlaste tööd. Feodalismivastased ülestõusud linnades haarasid ka teatavat osa sõjameestest, kelle olukord sageli ei erinenud possaadi alamkihtide olukorrast.

Nii kajastasid feodalismivastased ülestõusud linnades teravaid vastuolusid ühelt poolt possaadikogukondade ja suurfeodaalide vahel, teiselt poolt aga klassivõitlust possaadikogukonnas endas rõhutud rahva ja linna jõukamate kihtide vahel.

1648. aasta ülestõus Moskvas ja teistes linnades. 1648. aasta suvel toimus Moskvas suur ülestõus. Moskva «alamrahva» väljaastumiseks andsid tõuke valitsuse eesotsas seisva bojaari B. I. Morozovi ja tema prikaasides teenivate käsikute kuritarvitused ja vägivallatsemine. Tsaar Aleksei mõjuvõimsa favoriidina ei valinud Morozov endale varandust kokku ajades vahendeid. Eriti paistis iga liiki väljapressimiste poolest silma Maaprikaasi eesotsas seisev Leonti Pleštšejev. Ühe kaasaegse sõnade järgi olevat Pleštšejev «ilma igasuguse mõõdutundeta nülginud ja kraapinud lihtrahvalt nahka». Morozov ja tema lähikondlased ajasid kokku suuri varandusi. Neid aga, kes söandasid tsaari lemmikute vastu kaebust tõsta, ootasid uued piinamised ja väljapressimised.

1. juunil kogunes suur rahvahulk tsaari ümber, kui ta pöördus koju palverännakult. Rahvas nõudis Morozovi ja teiste tsaari nõuandjate eemaldamist. Tsaariga kaasas olevad bojaarid hakkasid rahvast nuutidega peksma. Sellele vastuseks hakkasid rahvas summast lendama kivid.

2. juunil tungis suur rahvahulk Kremli ja nõudis Morozovi, Pleštšejevi ning teiste vägivallatsejate väljaandmist. Ülestõusust hirmutatud tsaar andis rahvale arveteõiendamiseks välja mitu bojaari, kuid Morozovi toimetas ta salaja Moskvast minema. Ülestõusnud rahvas rüüstas Morozovi ning paljude bojaaride ja kaupmeeste maju. Linn oli ülestõusnute võimuses. Järgmisel päeval saatis tsaar patriarhi ja vaimulikud rahvast manitsema, ise aga asus samal ajal salajasi ettevalmistusi tegema arveteõiendamiseks rahvaga. Ta ostis streletsid ära ja kogus kokku aadlikke.

Rahutused linnas ei vaibunud kogu juunikuu jooksul. Ülestõusnutega liitusid ka holopid, kes nõudsid, et neid vabastataks orjaikkest.

Liikumine kandus teistesse linnadesse. Puhkesid ülestõusud Solvõtšegodskis, Veliki Ustjugis, Voronežis, Kurskis, Kozlovis ja mõnedes Siberi linnades. Ülestõusnud rahvas kihutas tsaari vojevoode ja prikaasiametnikke minema, õiendas nendega arveid ning

haaras enda kätte nende vara. Peale linlaste võtsid ülestõusust osa ka alamad teenistuslased: sõdurid, streletsid jne.

Suure vaevaga ja pealesunnitud järeleandmiste hinnaga õnnestus valitsusel lämmatada tähtsamad ülestõusukolded. Moskvas ja teistes linnades võeti kinni ning vangistati sadu ülestõusust osavõtnuid. Paljudele sai osaks piinamine ja surmanuhtlus.

Nende ülestõusude käigus tuli ilmsiks ka aadlike ja kaupmeeste rahulolematus suurfeodaalide võimutsemisega linnades.

Tulles vastu aadli nõudmistele, piiras 1649. aasta «Maakogu seadustik» kiriku maavaldust. Kirikutegelastel keelati omandada ilmalikelt feodaalidelt mõisaid ja pärusmaid. See abinõu soodustas aadli maavalduse kasvu.

«Maakogu seadustiku» järgi olid kõik «valged slobodaad» possaadide hulka arvatud, «valged linlased» kinnistati aga possaadikogukondade külge. Selle tagajärjel possaadide elanike arv kasvas, suurfeodaalide õigused aga kahanesid.

Ülestõusud Pihkvas ja Novgorodis 1650. aastal. Järeleandmised, millele rahva ülestõus sundis tsaari ja suurfeodaale, ei muutnud possaadide alamkihtide olukorda paremaks. Need järeleandmised osutusid kasulikuks vaid jõukamatele linlastele: rikastele kaubitsejatele, tööndajatele ja kaupmeestele.

1650. aastal toimus uus suurem possaadirahva ülestõus Novgorodis ja Pihkvas. Kasutades ikaldust, hakkasid kaupmehed ja mõisnikud müüma vilja hingehinnaga. Samal ajal tegi tsaar korralduse vilja kokkuostuks, mis Rootsi kuningaga sõlmitud lepingu kohaselt pidi minema Rootsi. See saigi ülestõusu ajendiks.

Novgorodi metropoliit Nikon püüdis rahvast hirmutada kirikuvandega, kuid linnaelanikud peksid ta läbi. Ainult mõnede ülestõusu juhtide reetlikkus sundis novgorodlasi relvi maha panema ja tsaarivägesid linna sisse laskma.

Pihkvalased tegutsesid üksmeelsemalt ja otsustavamalt. Nad tulid kokku ja valisid «maavanema» ning selle abilised, relvastusid ja osutasid tsaarivägedele visa vastupanu.

Tervelt pool aastat, 1650. aasta märtsist kuni augustini oli Pihkva rahva käes. Ülestõus kandus Pihkvale alluvatesse linnadesse: Irboskasse, Ostrovisse ja Gdovi. Tsaarivalitsus läkitas terve armee ülestõusu maha suruma. Pihkva piirati sisse, ümbruskonnas hakati ülestõusnutega arveid õiendama. Kuid pihkvalased kaitsesid end visalt.

Alles pärast seda, kui valitsusel õnnestus enda poolele võita streletse ja «paremaid inimesi» (rikkaid linlasi), läks tal korda ülestõus maha suruda.

Arveteõiendamisel rahvaga etendasid aktiivset osa Pihkva kirikutegelased.

Ülestõus Moskvas 1662. aastal. Moskvas puhkes **1662. aasta** suvel uus ülestõus, mida tuntakse «v a s e m ä s s u» nime all.

Hõbemünt XVII sajandist.

Tsaar Aleksei Mihhailovitši poolerublane vaskmünt.

1654. aastast peale hakati Moskvas Aleksei Mihhailovitši korraldusel müntima hõberahaga võrdse nominaalväärtusega vaskraha. Vaskmüntide väljalaskmine suures koguses põhjustas nende väärtuse järsu languse hõbemüntidega võrreldes: ühe hõberubla eest hakati nõudma 10—15 vaskrubla. Pärast 1662. aasta ülestõusu Moskvas lõpetati hõbemüntidega nominaalväärtuselt võrdsete vaskrublade väljalaskmine.

Selle ülestõusu ajendiks sai hõbemünte asendava vaskraha müntimine. Raha väärtus langes, leiva ja teiste toiduainete hinnad tõusid aga mitmekordseks. Vaskraha väljalaskmise tulemuseks oli rahva laostumine ja näljahäda.

Püüdes rahva hädast kasu saada, hakkasid paljud bojaarid ja muud mõjukad isikud vasest majatarbeid rahaks müntima. Linnas pääses ringlema suurel hulgal «kelmiraha» (valeraha). Rahva kannatus katkes. 25. juulil puhkes ülestõus.

Mitu tuhat inimest suundus Kolomenskoje külasse, kus viibis tsaar Aleksei Mihhailovitš. Rahvas nõudis bojaaride-reeturite väljaandmist ja ähvardas vastasel korral nendega toimida «oma kombe kohaselt». Tsaar lubas nõudmised täita. Samal ajal aga avasid Kolomenskojesse kutsutud streletsipolgud tema käsul rahvale tule. Paljud said surma, üle 100 inimese uppus Moskva jõkke.

Tsaari käsul poosid karistussalgad väljakutel mitukümmend juhuslikult ettesattunud inimest. Nii püüti rahvast hirmutada. Pärast seda hukati ülestõusu juhid, üle tuhande ülestõusust osavõtnud inimese aga saadeti Siberisse asumisele. Kuid vaskrahade väljalaskmisest oli valitsus siiski sunnitud loobuma.

Talurahvasõda Razini juhtimisel. Kõige ulatuslikumaks feodalismivastaseks liikumiseks XVII sajandil oli talurahvasõda Stepan Timofejevitš Razini juhtimisel. Talurahvasõda algas Doni ääres, kuhu voolas suurel hulgal kokku pagenud talupoegi, holoppe ja possaadirahvast Venemaa kõigist paikadest.

Stepan Timofejevitš Razin.

Oma kõrgpunktil haaras talurahvasõda suure territooriumi Donist ja Astrahanist kuni Simbirski ja Nižni Novgorodini.

Liikumine haaras laiu rahvahulki: talurahvasõjast võtsid osa vene ja ukraina talupojad, possaadiinimesed, kasakakehvistu Doni äärest, Volga- ja Uraalimaal elavad rõhutud rahvad. Ülestõusnute võitlus tsaarivägedega kestis **1670. aasta** suvest kuni **1671. aasta** sügiseni.

Juba 1666. aastal sooritasid pagenud talupoegade ja kasakate salgad eesotsas ataman V a s s i l i U s'iga Doni ülemjooksu kindlustest retke Tuula juurde. Moskva-lähedaste kreiside mõisatalupojad hakkasid siis rüüstama aadlimõisaid, mõisnikega arveid õiendama ja kasakate laagrisse kokku voolama.

Tsaarivõimud saatsid Tuula alla karistussalga. Taandunud Doni äärde, tõmbas Vassili Us endaga kaasa sadu pagenud talupoegi ja holoppe. See näitas, et maal olid valminud tingimused mõisnike vastu suunatud massiliseks väljaastumiseks, et kasakate algatus võib leida talurahva hulkade poolt toetust.

1667. aastal asus kasakakehvistu liikumise etteotsa Stepan Razin. Ta oli põline Doni kasakas, pärit Zimoveiski linnakesest. Razin omas ka suuri sõjalisi kogemusi. Razini esimene retk erines vähe tavalistest kasakakehvistu saagiretkedest.

Doni äärest suundusid kasakad Volgale ja sõitsid kergetel paatidel välja Kaspia merele. Razini suur sõjaline edu — J a i k i (praeguse U r a a l i) jõe suudmes asuva Jaitski (Gurjevi) linnakese vallutamine ja võit Pärsia šahhi laevastiku üle — tõmbas ligi uusi jõude Doni kasakate ja pagenud talupoegade hulgast.

Suure saagiga saabusid Razini salgad 1669. aasta suvel tagasi Doni äärde ja asusid laagrisse Kagalnitski linnakesse. Siia hakkas sadade kaupa kokku voolama vene ja ukraina talupoegi ning laostunud linlasi. Vihkamine, mida rahvas tundis pärisorjapidajate vastu, kandus ka Razinile. Ta ähvardas juba avalikult Moskva peale minna, et siis «kõik Vene vürstid, bojaarid ja kogu šlahta (s. o. aadli) maha lüüa».

1670. aasta kevadel suundusid Razini salgad Donilt Volgale. Nad haarasid enda kätte Tsaritsõni ja liikusid Volgat mööda alla Astrahanini. Tugev, hästirelvastatud kindlus alistus Razinile peaaegu ilma võitluseta; tema poolele tulid üle Astrahani streletsid ja possaadiinimesed. Astrahanlased õiendasid arveid vojevoodiga, tapsid palju aadlikke ja prikaasiametnikke ning valisid «ringil» (kokkutulekul) oma valitsuse eesotsas atamanide Vassili Us'i ja Fjodor Seludjakiga.

Razini rohkearvulise väe liikumine Astrahanist Volgat-pidi üles sai ülestõusu signaaliks talupoegadele, kes hakkasid kõikjal mõisnike vastu välja astuma. Razini poolele tulid üle Saraatovi, Samaara, Pensa ja paljude teiste linnade elanikud. Aktiivselt võtsid võitlusest feodaalse rõhumise vastu osa tšuvašid, marid, tatarlased ja mordvalased. Rahutused puhkesid Moskva talupoegade ja linlaste hulgas.

«Meelitavad kirjad», millega Razin ja tema atamanid pöördusid «kogu lihtrahva» poole, kutsusid rahvast üles hävitama «ilmalikke vereimejaid» — bojaare, aadlikke, vojevoode, kaupmehi ja prikaasiametnikke. Kasakate väesalgad aitasid talupoegadel ja linlastel minema kihutada tsaariametnikke ja kehtestada oma valitsust. Talupojad tapsid mõisnikke ja, ühinenud salkadeks, liitusid Razini väega. Kõik, kes ühinesid ülestõusuga, kuulutati razinlaste poolt kasakateks, s. o. vabadeks meesteks.

1670. aasta septembris piirasid Razini väed sisse Simbirski. Kuid vallutada nad seda ei suutnud.

Tsaarivalitsus kogus talupoegade vastu määratu suure armee. Sellesse kuulusid kõige paremini väljaõpetatud sõduripolgud ja aadli-maakaitseväe üksused. Karistusvägede etteotsa asus vojevood vürst J. Barjatinski.

Ägedas lahingus Simbirski all sai Razin lüüa ja oli sunnitud taanduma Donile, et täiendada oma jõude. Siin võtsid jõukad kasakad ta kinni ja andsid välja tsaarivõimudele.

Samal ajal õiendasid karistussalgad arveid võitlust jätkavate talupoegadega Volgal ja maa lõunapoolsetel ääremaadel. Kümned tuhanded ülestõusust osavõtnud inimesed poodi üles, raiuti surnuks ja aeti teibasse. Vihaleaetud mõisnikud piinasid vange julmalt. 1671. aasta novembris haarasid tsaariväed enda kätte Astrahani. Talurahvasõda lõppes ülestõusnute lüüasaamisega.

Nagu eelnenud sajanditel, nii olid talupoegade ülestõusud ka nüüd stiihilised ja organiseerimata. Õiendades arveid vaid oma otseste rõhujate — mõisnike ja vojevoodidega — jäid talupojad ja linlased tsaarivõimu pooldajateks.

Vaatamata sellele kandis klassivõitlus vilja. Rahva ülestõusud XVII sajandil sundisid tsaarivalitsust teostama reforme. Sel viisil aitasid ülestõusud kaasa Vene riigi majandusliku ja poliitilise killustatuse igandite likvideerimisele, puhastasid teed linnade arenemisele. Ülestõusude käigus tugevnes sõprus meie maa rahvaste vahel.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Kandke kontuurkaardile linnad, kus toimusid XVII sajandi teisel poolel rahva ülestõusud, ja rajoonid, mis olid haaratud Razini juhtimisel toimuvast talurahvasõjast. 2. Milline iseloom oli linnade ülestõusudel ja milliseid vastuolusid XVII sajandi Vene linnas need peegeldasid? 3. Selgitage terminite «valged slobodaad», «valged linlased» ja «zakladtšikud» tähendust. 4. Mis oli 1648. ja 1662. a. ülestõusude ajendiks ja põhjuseks? Missugused olid ülestõusude tulemused?

§ 24. Ukraina rahva vabadussõda. Ukraina taasühinemine Venemaaga. Vene riigi laienemine XVII sajandi lõpul.

Ukraina ja Valgevenemaa Poola-Leedu feodaalide võimu all. XVI sajandi teisel poolel ühinesid Poola kuningriik ja Leedu suurvürstiriik üheks riigiks — Rzecz Pospolitaks. Leedu feodaalid säilitasid oma õigused ja privileegid, kuid juhtiv osa läks ühendatud riigis Poola magnaatidele. See avas neile tee Ukraina ja Valgevene maade haaramiseks, mis seni olid kuulunud Leedu vürstiriigi koosseisu.

Poola-Leedu feodaalid kehtestasid oma võimu all olevail aladel ränga rahvusliku ja pärisorjusliku rõhumise režiimi. Talupojad, kelle teoorjus küündis kahest kuni kuue päevani nädalas, pidid peale selle tasuma feodaalidele veel rahalisi makse, andma neile vilja, kodulinde ja -loomi jms. Seadus lubas feodaalidel talupoegi karistada oma äranägemise järgi. Mõisnik võis oma pärisorja tappa või vigaseks peksta, ilma et tal oleks tulnud selle eest vastutust kanda.

Selleks et kindlustada oma võimu Ukraina ja Valgevene maadel, püüdsid Poola-Leedu feodaalid allutada elanikkonda katoliku kiriku mõjule. XVI sajandi lõpul (1596) kuulutati välja õigeusu ja katoliku kiriku unioon (liit). Kiriku-uniooni pooldajad tunnistasid oma peaks Rooma paavsti, säilitades välise vormina õigeusu kiriku kombetalituse.

Uniaatlust hakati õigeusklikule elanikkonnale vägivaldselt peale suruma. Kõiki, kes jäid truuks endistele usulistele tõekspidamistele, hakati julmalt taga kiusama. Ukraina ja Valgevene linnades hakkas oma tegevust arendama jesuiitide ordu. Ta aitas vallutajail ukrainlasi ja valgevenelasi poolastada, lämmatas

ukraina rahva kultuuri. Hävitati ukraina koolid, mis olid juba paljudes linnades tekkinud.

Halastamatu tagakiusamine solvas ukrainlaste ja valgevenelaste rahvuslikke tundeid ja ühendas neid võitluses võõramaise rõhumise vastu.

Rzecz Pospolita päris-riuslik poliitika sundis inimesi maha jätma oma põliseid kodupaiku ja otsima pääsu põgenemises. Tuhanded ukrainlased ja valgevenelased põgenesid Venemaale. Nad asusid Dnepri taha Slobodaa-Ukrainasse ning rajasid vabadele maadele uusi külasid ja linnu.

XVI sajandi teisel poolel moodustus Dnepri alamjooksul, kärestike taga, vabade kasakate vabariik — Zaporožje Setš. Sõdides alatasa Krimmi tatarlaste, Türgi ja Poolaga, ühinesid Zaporožje kasakad võimsaks «Zaporožje väeks» eesotsas raadal (kokkutulekul) valitava h e t m a n i ning atamanidega.

Sõjaväge juhtisid k a s a k a v a n e m a d, kellele kuulusid suured maavaldused ja jõukad majapidamised Dnepri ääres ning Poltaavamaal. K a s a k a k e h v i s t u elatus kalastusest, küttimisest ja sõjasaagist. Paljud lihtkasakad töötasid jõukamate kasakate majapidamistes. Zaporoožlastele olid rõhutud ukraina rahva hädad südamelähedased ja nad olid sageli Poola-Leedu feodaalide vastase võitluse initsiaatoriteks.

Talupoegade ja kasakate ülestõusud. Ukraina sidemete tugevnemine Venemaaga. XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi alguses veeres üle Ukraina talupoegade ja kasakate ülestõusude võimas laine, mis oli suunatud võõramaiste rõhujate vastu. Väljapaistvate ülestõusujuhtide hulgas olid Krysztof Koszíński, Severin Nalivaiko ja teised. Rahva ülestõusud suruti julmalt maha, nende juhid aga kas langesid võitluses või hukati piinarikkalt. Ülestõusnuil ei jätkunud relvi ja jõudu võiduks vaenlase üle.

Üha sagedamini pöördusid ukrainlaste ja valgevenelaste mõtted vennaliku vene rahva poole.

Poola feodaalide lühinägeliku poliitika tõttu muutus olukord Ukrainas üha pinevamaks. Lõkkele löönud üldrahvalikku meelepaha püüti lämmatada karistusekspeditsioonide ja terrori abil. Oma piiritus upsakuses nimetasid nad ukraina rahvast «lojustekarjaks». Ja seda niisugusel ajal, mil ukrainlased ja valgevenelased kujutasid endast juba väljakujunenud rahvaid rikka põllumajandus- ja linnakultuuriga, oma keele ja kirjandusega, oma rahvuslike traditsioonide ja püüdlustega. Poola võimud alahindasid ukraina ja valgevene rahva vabadusiha, nende ühiskondlikku ja kultuurilist arenemistaset.

Ukraina rahva vabadussõja algus. Bogdan Hmelnitski. 1648. aastal puhkes ukraina ja valgevene rahva vabadusvõitlus Poola-Leedu feodaalide ülevõimu vastu. Selle etteotsa asus väljapaistev riigitegelane ja väejuht B o g d a n H m e l n i t s k i (umb. 1595—1657).

Bogdan Hmelnitski.

Hmelnitski oli pärit registrikasakate[1] hulgast, talle kuulus väike huutor Tšigirini lähedal. Saanud hea hariduse, oskas ta ladina ja poola keelt. Teenistus sõjaväekirjutajana ja osavõtt saatkonnast aitasid tema silmaringi avardada. Lahingutes türklastega omandas ta suuri sõjalisi kogemusi.

Võõramaise ikke ränkust sai Hmelnitski valusasti tunda omal nahal. Poola šlahtitš rüüstas tema huutori, peksis surnuks tema poja ning röövis naise. Kaebused, millega Hmelnitski pöördus Poola võimude poole, ei andnud mingeid tulemusi. Samal ajal aga Ukraina kääris — kord siin, kord seal puhkesid talurahva ülestõusud, neile järgnesid aga uued verised eksekutsioonid.

Koos oma mõttekaaslastega hakkas Hmelnitski ette valmistama relvastatud väljaastumist, kuid ta heideti vanglasse. 1647. aasta talvel õnnestus tal põgeneda Zaporožje Setši. Peagi valisid kasakad Hmelnitski oma hetmaniks ja heiskasid rahvusliku vabadussõja lipu. Setši hakkas kokku voolama tuhandeid relvastatud talupoegi.

Poola valitsus püüdis lämmatada liikumist juba selle alguses. Ta suunas Zaporožje Setši vastu sõjaväe hetman Potocki juhtimisel. Kuid 6. mail 1648. a. purustas Bogdan Hmelnitski armee täielikult Poola eelväe lahingus Žoltõje Vodõ jõel. Mõni päev hiljem andis Hmelnitski purustava löögi vaenlase peajõududele lahingus Korsuni all. Poola hetmanid Potocki ja Kalinowski võeti vangi.

1648. aasta sügisel sai Poola sõjavägi purustavalt lüüa lahingus Piljavtsõ all. Ukraina armee tungis Lvovini, kuid lahingumoona vähesus ning puhkenud taud ei lubanud Hmelnitskil oma edu edasi arendada. 1648. aasta talvel liikus Hmelnitski sõjaväega Kiievisse. Elanikkond võttis oma vabastajad vastu rõõmu ja juubeldamisega.

Samal ajal puhkesid kõikjal talupoegade ja linlaste ülestõusud. Üldrahvalik vabadussõda haaras kogu Ukraina ja suurema osa

[1] Registrikasakateks nimetati kasakaid, kes olid Poola kuninga teenistuses ja kantud erilisse nimekirja — registrisse. Registrivãe loomisega püüdsid Poola feodaalid kasakaid killustada ja leida toetust kasakavanemate hulgas.

Valgevenemaast. Hmelnitski «universaalid» (üleskutsed) õhutasid armutult hävitama rõhujaid. Ülestõusnud rahvas kihutas minema Poola magnaate, šlahtitšeid, vaimulikke, jesuiite, põletas mõisaid, haaras enda kätte rõhujate vara.

Ukraina talupoegadega ühinesid ka poola talupoegade salgad, kes samuti ägasid pärisorjusliku rõhumise all. Kasakate salgad aitasid neil feodaalidega arveid õiendada. Ka paljud Valgevenemaa linnad liitusid ülestõusuga, kihutades minema poola ametnikke.

Kuid Rzecz Pospolita jõud ei olnud veel murtud. Poolas kuulutati välja šlahta üldmobilisatsioon, Poola sõjaväge tugevdati palgasõduritega. Samal ajal kui üks armee magnaat Radziwilli juhtimisel Valgevenemaal ülestõusu veriselt maha suruda püüdis, valmistusid Poola kuninga peajõud purustama Bogdan Hmelnitski sõjaväge.

Kuid Hmelnitski aimas Poola väejuhatuse kavatsusi. Tema poolt Valgevenemaale saadetud kasakate üksused, kes tegutsesid koos valgevene ülestõusnutega, tekitas Radziwillile kaotusi ja sundisid ta taganema. 1649. aasta suvel tuli Poola kuninga vägedel Bogdan Hmelnitskilt vastu võtta kaotus Zborovi all. Lõplikust hävingust päästis Poola armee Krimmi khaani reetlikkus. Olles küll ühinenud Hmelnitskiga kui liitlane, sõlmis khaan lahingu otsustaval hetkel Poola kuningaga rahu.

Zborovi rahu, mis sõlmiti 1649. aastal Poola ja Ukraina vahel, oli tegelikult ainult vaherahu. Ukraina hetmaniks tunnistatud Bogdan Hmelnitski võimupiirkonnaks määrati vaid kolm vojevoodkonda, nimelt Kiievi, Bratslavi ja Tšernigovi vojevoodkond. Registrikasakate arv määrati 40 000 inimese peale. Kuid Poola feodaalid said õiguse asuda uuesti oma endistesse valdustesse.

Sõja edasine käik. Liit Venemaaga. Kogunud jõudu, alustas Poola kuningas kahe aasta pärast jälle sõjategevust. See kulges vahelduva eduga. Lahingutes ja retkedel said kuulsaks Hmelnitski andekad ja vaprad võitluskaaslased, rahvusliku vabadussõja kangelased: Maksim Krivonoss, Ivan Bogun, Ilja Garkuša, Martõn Nebaba, Ilja Golota. Nad lõid korduvalt vaenlast veristes lahingutes Ukraina ja Valgevenemaa väljadel.

Kuid võitlevate poolte jõud ei olnud võrdsed. Ei olnud ka täielikku üksmeelt kasakavanemkonna ja lihtsate reavõitlejate vahel. Ukraina ja Valgevene maad laastati, põllud jäid sööti, nälg ja taudid niitsid rahvast.

Poola väed okupeerisid ajutiselt isegi Kiievi. Lahingus Berestetško all sai Ukraina armee lüüa.

Belaja Tserkovi all oli Hmelnitski 1651. aasta sügisel sunnitud Poola kuningaga uuesti rahu sõlmima. Selle rahu tingimuste kohaselt piirdus hetmani-Ukraina territoorium vaid Kiievi vojevoodkonnaga. Kasakaregistrit vähendati 20 000 inimeseni.

Sündmuste käik veenis rahvusliku vabadussõja juhte üha

enam selles, et on vaja otsida liitu ja abi tugevalt Vene riigilt. Bogdan Hmelnitski hakkas Vene valitsusega suhteid arendama juba 1648. aastal. Üha visamalt hakkasid Hmelnitski saatkonnad juttu tegema Venemaaga taasühinemisest. Kuid Vene valitsus, kes osutas Ukrainale küll diplomaatilist ja majanduslikku abi, viivitas otsusega Poola vastu sõtta astuda.

Tsaar Aleksei Mihhailovitši sõjalised jõud olid paisatud linnade ülestõusude mahasurumisele Venemaal. Vene feodaalid tundsid hirmu võimsa feodalismivastase liikumise ees Ukrainas. Tsaarivalitsus söandas sündmustesse sekkuda alles pärast seda, kui rahva ülestõusud Venemaal olid maha surutud.

1653. aasta oktoobris võttis Maakogu Moskvas vastu otsuse Ukraina taasühinemise kohta Venemaaga. Pärast seda kuulutati Poolale sõda ja Ukrainasse läkitati pidulik saatkond. Ukrainlased võtsid Moskvast tulnud saadikud vastu kellade helistamise ja siiraste rõõmuavaldustega. Oli saabunud pöördelise tähtsusega hetk mõlema vennasrahva elus, mis määras paljudeks sajanditeks nende ajaloolise saatuse.

Perejaslavi raada. Selle ajalooline tähtsus. 8. jaanuaril **1654. a.** leidis Perejaslavis aset «kogu rahvale nähtav» raada. Sellel olid esindatud ukraina ühiskonna kõik seisused — kasakad, šlahtitšid, linnakodanikud, vaimulikkond ja ümbruskonna külade talupojad.

Kirglikus kõnes, millega Bogdan Hmelnitski pöördus kõigi kokkutulnute poole, rääkis ta kujukalt ukraina rahva põlisest võitlusest välisvaenlastega ja kuulutas, et ainult Venemaa võib Ukrainale pakkuda kindlat kaitset. Rahvas avaldas valjude hüüetega oma heakskiitu ettepanekule ühineda vene rahvaga, et «kõik oleks jäädavalt ühine».

Ukraina taasühinemisel Venemaaga oli suur ajalooline tähtsus. Liitlastena ühises riigis suutsid ukrainlased ja venelased edukalt võidelda oma sõltumatuse eest, kui neid ähvardas võõramaiste vallutajate sissetung. Taasühinemine soodustas majanduslike ja kultuuriliste sidemete tugevnemist vennalike rahvaste vahel, rikastas mõlema rahva kultuuri. Vaatamata tsarismi ja mõisnike survele tekkisid Ukrainas nüüd soodsamad tingimused progressiks. Liitudes alatiseks Venemaaga, kirjutas V. G. Belinski, «avas Ukraina endale ukse tsivilisatsiooni, hariduse, kunsti, teaduse jaoks ... Koos Venemaaga ootab teda nüüd suur tulevik».

Venemaa välispoliitika XVII sajandi teisel poolel. Ida-Siberi rahvaste ühendamine Venemaaga. Sõda Poolaga Ukraina pärast kestis 1667. aastani, mil sõlmiti Andrussovo vaherahu. Venemaale tagastati Smolensk ja Severskimaa koos Tšernigoviga, Poola loobus oma nõudmistest Vasakkalda Ukraina suhtes ja loovutas Kiievi. 1686. aastal Poolaga sõlmitud «Igavene rahu» kinnitas Andrussovo vaherahu tingimusi.

XVII sajandil läksid Vene riigi koosseisu Ida-Siberi mõõtmatud avarused Jenisseist kuni Amuurini ja Ohhoota mereni ning

Baikali järvest kuni Tšukotka ja Kamtšatkani. Sellel territooriumil, Jenissei ja Leena ning nende lisajõgede vahelisel alal elasid neenetsid (samojeedid) ja evengid (tunguusid), jakuudid elasid Leena ja Anadõri vahel, burjaadid ja mongolid — Baikali ääres, ja veel paljud teised rahvad.

Kohalike hõimude peamiseks tegevusalaks oli küttimine ja kalastamine, nad olid säilitanud veel sugukondliku korra. Ainult jakuudid ja burjaadid tegelesid karjakasvatuse ning maaharimisega, neil olid tekkinud juba klassivahekorrad.

Suundudes itta, rajasid vene teenistuslaste salgad Jenissei jõele Krasnojarski ja Jenisseiski, Leenale Verhojanski ning Jakutski, Baikali äärde Irkutski, Amuurile Nertšinski ja Ohhoota mere kaldale Ohhotski. Muutnud kohalikud elanikud Vene riigi alamateks, hakkasid nad neilt võtma jassakki. Siberi kõige suuremaks rikkuseks olid tol ajal karusnahad. Seetõttu tõid jassakimaksjad andamina väärisnahku.

XVII sajandil kulges laial rindel Siberi asustamine talupoegade poolt. Asudes linnade lähedusse, kündsid vene kasakad ja talupojad üles uudismaad, tegelesid metsatööndusega. Üht osa oma maalappidest harisid nad riigi kasuks. Siberi linnadesse asus vene käsitöölisi ja kaupmehi.

Vene feodaalriik rõhus Siberi rahvaid. Kuid Venemaaga ühendamisel oli nende jaoks ka progressiivne tähtsus. See soodustas üksikute hõimude ja rahvaste vahel peetavate sõdade lakkamist.

Alaline ja tihe suhtlemine Siberi rahvaste ning vene töötava rahva vahel rikastas vastastikku nende kultuuri. Siberi rahvad hakkasid üle minema loomakasvatusele ja maaharimisele. Levisid vene tüüpi rõivad, elumajad, põllutöö- ja käsitööriistad. Vene talupojad õppisid aga siberlastelt küttide osavaid võtteid, karusnaha hankimist ja töötlemist, omandasid palju kasulikke teadmisi Siberi looma- ja taimeriigi kohta. Vene talupojad ja Siberi rahvad võitlesid sageli ühiselt neid rõhuvate tsaariametnike vastu.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Koostage paragrahvi 24 kohta plaan-konspekt. 2. Missugused olid XVII sajandil toimunud ukraina ja valgevene rahvaste rahvusliku vabadussõja põhjused ja eesmärgid? 3. Millised ukraina ja valgevene rahva kihid võtsid sellest sõjast osa? 4. Kandke kontuurkaardile Hmelnitski vägede liikumine 1648. ja 1651. aastal, suuremate lahingute kohad ja aastad, ülestõusnud salkade tegutsemise rajoonid Ukrainas ja Valgevenemaal. 5. Kuidas tugevnesid Ukraina ja Venemaa vahelised majanduslikud, poliitilised ja kultuurilised sidemed? Miks oli Ukrainale vajalik Venemaa abi? 6. Milles seisis Perejaslavi raada ajalooline tähtsus?

§ 25. Kultuuri arenemine Venemaal XVII sajandi teisel poolel. Vene rahvuse kujunemise algus.

Kool ja haridus. XVII sajandil tõusis kultuur kõrgemale arenemisastmele. Oli kasvanud ühiskonna vajadus kirjaoskajate ja haritud inimeste järele. Tugevnes tung hariduse poole. XVII

sajandil sai kooliharidus Venemaal, Ukrainas ja Valgevenemaal alla juba tugevad juured. Koolides õpetati grammatika ja aritmeetika algeid, samuti «jumalasõna».

1634. aastal trükiti Moskvas esimene aabits, mille oli koostanud Vassili Burtsev. Aabitsate järele oli suur nõudmine ja neid trükiti rohkesti.

Moskvas rajati Apteekrite Prikaasi juurde Venemaa esimene meditsiiniline kool. See valmistas ette apteekreid, kes pidid valmistama rohtusid linnas avatud apteegi jaoks, ja arste, kes spetsialiseerusid «kõriasjandusele» (kõrva, kurgu ja nina ravimisele) ja «kondisaagimisele» (kirurgid).

Tekkisid ka teised kutsekoolid: trükiladujate kool Moskva Petšatnõi Dvori juures ning käsitöökoolid tehaste juures.

Moskvas, Kiievis ja Tšernigovis asutati akadeemiad — kõrgemad vaimulikud õppeasutused. Kiievi õpetatud munkade osavõtul avati 1687. aastal Moskvas Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemia. Peale kirikuraamatute õppisid akadeemia õpilased ka ladina ja kreeka keelt, ajalugu ja filosoofiat. Moskva ja Kiievi akadeemiate seinte vahelt tuli välja vene valgustusliku mõtte väljapaistvaid tegelasi. Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemias sai oma esialgse hariduse suur vene teadlane Mihhail Lomonossov.

Teadusalased teadmised ja tehnika. Venemaal hakati laiemalt harrastama lugemist. Moskvas Punasel väljakul müüdi venekeelseid raamatuid ja piltidega «saksa (s. o. võõrkeelseid) lehti». Poodides võis alati näha lugemishimulisi endale meelepäraseid raamatuid valimas.

Moskva trükikojad trükkisid nüüd peale kiriku kombetalituse raamatute ka raamatuid sõjaasjandusest, ajaloost ja grammatikast. Käibel olid veel ka käsikirjalised raamatud. Võõrkeeltest tõlgiti raamatuid meditsiini, astronoomia ja geogaafia alalt. Need tutvustasid lugejaid Kolumbuse, Koperniku ja Magalhãesi avastustega.

Geograafia-alaste teadmiste kasvule aitasid palju kaasa XVII sajandi vene «maarändurid» ja meresõitjad. Nemad õppisid esimestena tundma Siberi mõõtmatuid avarusi, seal elavaid rahvaid ja hõime. Semjon Dežnjovi ekspeditsioon, mis asus teele Nižne-Kolõmskist, sõitis 1648. aastal merelaevadel esmakordselt ümber Tšuktši poolsaare ning avastas Aasia ja Põhja-Ameerika vahel asuva väina (mille hiljem uuesti läbi uuris Vene ekspeditsioon Beringi juhtimisel ja mis nimetatigi Beringi väinaks). 1697. aastal sooritas siberi kasakas Vladimir Atlassov oma salgaga ekspeditsiooni Kamtšatkale ja tegi teatavaks esimesed andmed Kuriili saarte kohta.

XVII sajandil läkitati Venemaalt neli saatkonda Hiinasse. Ühte neist juhtis Moskva Saadikute Prikaasi tõlgina tegutsenud väljapaistev moldaavia teadlane Nikolai Spafari-Milescu. Rändu-

rid kogusid üksikasjalikke andmeid Hiina looduse, majanduse, riigikorra ja kultuuri ning Hiina rahva tavade ja kommete kohta. Vene inimesed külastasid XVII sajandil ka teisi Idamaid: Hiivat ja Buhhaarat, Afganistani, Pärsiat ja Indiat.

Vene reisijate poolt kogutud andmed Aasia maade kohta leidsid Lääne-Euroopa teadlaste poolt kasutamist geograafiliste atlaste ja kirjelduste koostamisel.

XVII sajandil arenes edukalt uus tehnika manufaktuurides. Vene käsitöömeistrid ja sellid omandasid vilumust metallivalu alal, õppisid klaasi ja klaasnõude, linase kanga ja muude toodete valmistamise võtteid.

Sadade relva- ja suurtükimeistrite hulgas leidus tõelisi oma ala virtuoose, andekaid leidureid. Pool sajandit töötas Moskva Kremli Relvakojas «ränilukupüssi- ja turvisemeister» Nikita Davõdov. Ta leiutas vintsoonega püssi, «kiirlaskepüssi», lõi käsitulirelva suurepäraseid näidiseid ja õpetas oma kunsti ka teistele meistritele. Mitu aastakümmet said moskvalased imetleda «suurtükivalaja» Jakov Dubina oskuslikku tööd. Ta valas Vene armee jaoks palju kõrgeväärtuslikke relvi. Tema õpilased töötasid suurtükitehastes XVIII sajandi alguses.

Suuline rahvalooming. Kirjandus. XVII sajandi ajaloolised sündmused peegeldusid ilmekalt suulises rahvaloomingus ja paljudes kirjandusteostes. XVII sajandi alguse jutustused ja muistendid pajatasid Venemaa rahvaste kangelaslikust võitlusest poola ja rootsi vallutajate vastu, talurahvasõja dramaatilistest episoodidest. Rahvas lõi kauneid laule ja legende Stepan Razinist ning tema võitluskaaslastest. Rahvalaulud ja legendid ülistasid atamani ja tema «kangeid mehi», õhutasid rõhutuid uuele võitlusele. Ühes rahvakangelase kohta loodud laulus öeldakse:

Tõuse, tõuse sa, kena päikene,
meid sa soojenda, vaeseid viletsaid,
mehepoegi meid pakkuaetuid,
pole kelmid me, pole röövlid ka,
Stenka Razini mehed oleme.

XVII sajandi rahvalik satiiriline jutustus kajastas klassivastuolude teravnemist linnas ja maal. Nii näiteks naeris «Aabits alasti inimesest» välja egoismi ja ahnust, mis ajas jõukaid vaeselt inimeselt tema viimast leivakannikat röövima, «Kaljazini palvekiri» — pappide ja munkade silmakirjalikkust ning kasuahnust, jutustused «Šemjakini kohtust» ja «Jorš Jeršovitšist» — tsaarikohtunike rumalust ja aplust. Rohkete teravmeelsete vanasõnade ja naljadega läbipõimitud satiirilised jutustused jäid kergesti meelde ja levisid laialt. Tabavalt häbimärgistas rahvas oma rõhujaid — pappe ja bojaare — vanasõnades: «Papi tunned ka roguskis ära», «Kuigi pead palvet, täis ei saa salved», «Bojaari õue viib lai värav, sealt välja aga kitsuke».

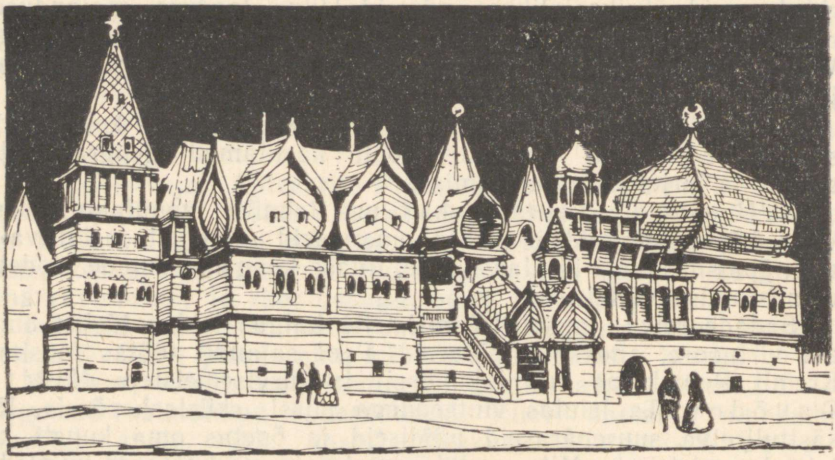

Loss Kolomenskoje külas. *XVIII sajandi gravüüri järgi.*

Tekkis uus kirjandusliik — memuaarid ja päevikud autorite mälestustega tähtsamatest sündmustest ja päevast päeva tehtud ülestähendustega. Nende hulgast paistab silma «Ülempreester Avvakumi elulugu». Teos on kirjutatud elavas rahvalikus keeles ja kirjeldab vene ühiskonna tavasid ning eluolu. See raamat kuulub XVII sajandi vene ja maailmakirjanduse klassikaliste kirjandusmälestiste hulka.

Arhitektuur ja maalikunst. XVII sajandi vene ehituskunst paistis silma oma ereda rahvusliku koloriidi poolest. Vene puuarhitektuuri loojate fantaasia ja suur meisterlikkus üllatas ja vaimustas kõiki Venemaad külastanud välismaalasi.

XVII sajandi puuarhitektuuri kõige väljapaistvamaks näidiseks oli tsaari loss Kolomenskoje külas Moskva lähedal. See koosnes mitmest hoonest, mis olid omavahel ühendatud kinniste käikudega. Lossi kaunistasid puunikerdused, omapärase ilmega tornid ja kambrid. Lossis oli 270 tuba ja 3000 akent. Lossi muinasjutuline arhitektuur sulas teda ümbritseva loodusega kokku kauniks harmooniliseks tervikuks.

Moskvas ja teistes linnades hakati ehitama juba kahe- ja kolmekorruselisi maju ning suuri kaubahoove. Kivihoonete väline kujundus ja sisearhitektuur muutus dekoratiivsemaks ja toretsevamaks.

Suursuguste aukandjate, djakkide ja rikaste kaupmeeste uhketesse majadesse ilmusid peeglid, pildid, kellad, välismaise päritoluga lauanõud ja mööbel.

XVII sajandi vene ehitusmeistrid ilmutasid suurt oskust tervete arhitektuuriansamblite loomisel. Niisuguse ehituskunsti

suurepäraseks mälestusmärgiks on Uus-Jeruusalemma klooster, mis püstitati XVII sajandi teisel poolel Moskvasse.

Vene maalikunstis tugevnes märgatavalt elu realistliku kujutamise tendents. Eriti kajastus see Simon Ušakovi loomingus, kellele oli iseloomulik tegelikkuse helge, rõõmus ja looduselähedane kunstiline kujutamine. Ušakov kaunistas Kolomenskoje lossi freskodega, mis kujutasid looduspilte, tähistaevast, allegooriaid sõja ja rahu teemadel. Ušakovi traditsioone jätkasid paljud tema õpilased.

Kirikulõhe. Tähtsaks sündmuseks vene ühiskonna elus oli kirikulõhe. Selleks andis tõuke patriarh Nikoni ajal teostatud kirikliku talituse raamatute läbivaatamine ja parandamine kreeka näidiste järgi. Nii selgus näiteks, et usklikud peavad risti ette lööma mitte kahe, vaid kolme sõrmega. Kirikutes hakati vanu ikoone asendama uutega. Kõik, kes ei võtnud omaks uusi reegleid, kuulutati «raskolnikuteks» (lahkulöönuteks) ja neid hakati julmalt jälitama. «Raskolnikute» hulka kuulusid aga laiad rahvahulgad, kes sel viisil avaldasid oma protesti feodaalse rõhumise vastu. Ametliku kiriku autoriteet ja mõjuvõim lõid tugevasti kõikuma.

Kultuurisidemete laienemine teiste rahvastega. XVII sajandil laienesid tunduvalt Venemaa kultuurisidemed teiste riikidega. Venemaale asusid Ukrainast ja Valgevenemaalt ümber paljud haritud inimesed, keda katoliku kirik taga kiusas. Nad teenisid ohvitseride ja tõlkidena, töötasid meistritena Moskva Relvakojas.

Tugevnesid samuti sidemed Kaukaasia rahvastega — armeenlaste, aserbaidžaanlaste ja grusiinlastega. Moskvasse ja Astra-

Majad Moskvas. Sellistes majades elasid linlased XVII sajandil.

hani tekkisid armeenia ja aserbaidžaani kaupmeeste ning käsitööliste asulad, Gruusia päritoluga inimesed eesotsas tsaar Artšiliga moodustasid Moskvas suure koloonia ja asutasid gruusia trükikoja.

Suhted Lääne-Euroopa maadega muutusid regulaarsemaks. Moskva saatkonnad külastasid Inglismaad, Prantsusmaad, Itaaliat, Rootsit ja teisi riike. Katoliiklikes maades toimuv protestantide tagakiusamine sundis neid ümber asuma teistesse riikidesse. Protestantide hulgas oli palju kogenud käsitöömeistreid, arste ja ohvitsere. Nii tekkis Moskvasse Saksa slobodaa (sakslasteks hüüti tollal kõiki välismaalasi). Moskvalased võtsid välismaalastelt aja jooksul üle palju kasulikku, eriti käsitööoskuste ja sõjaasjanduse alal. Rohkesti välismaiseid eriteadlasi töötas manufaktuurides, kus nad õpetasid oma kunsti ka vene õpipoistele.

XVII sajandi viimastel aastakümnetel hakkas üha enam ilmsiks tulema Venemaa mahajäämus enamarenenud Lääne-Euroopa riikidest. Eesrindlikud vene ühiskonnategelased hakkasid juba aru saama reformide vajalikkusest. Nende hulka kuulus ka Saadikute Prikaasi eesotsas seisev väljapaistev diplomaat ja riigitegelane A. L. Ordin-Naštšokin. Ta pooldas tõhusamat toetust kaubanduse ja tööstuse arendamisele, pidas hädavajalikuks luua regulaarne armee ja sõjalaevastik, taas kätte võita Venemaale kaotsiläinud väljapääs Balti merele.

Vene rahvuse kujunemise algus. XVII sajandil hakkas kujunema vene (suurvene) rahvus.

Vene rahvuse kujunemise protsessi soodustas ülevenemaalise turu arenemine XVII sajandil, üha tihedamaks muutuvad turusidemed, mis murdsid läbi maa eri piirkondade vahel valitsenud majanduslikust eraldatusest ja asusid seda purustama. V. I. Lenin märkis, et «nende rahvuslike sidemete loomine ei olnud midagi muud kui kodanlike sidemete loomine» [1].

Venelastega asustatud alade poliitiline tsentraliseerumine ühe riigi piires tugevdas suurvene rahvuse territoriaalset ühtsust. Laiade rahvahulkade feodalismivastane klassivõitlus, samuti nende võitlus võõramaiste vallutusretkede vastu soodustas vene rahva rahvusliku iseteadvuse kasvu. Suured edusammud keele ja kirjanduse, arhitektuuri ja maalikunsti arenemises tugevdasid rahva kultuurilist ühtsust ja lõid eeldused vene rahvuse edasiseks arenemiseks XVIII sajandil.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Jätkake meie maa rahvaste kultuuri arenemist käsitleva tabeli täitmist. 2. Millest oli tingitud kooliharidus levimine XVII sajandil? 3. Kuidas kajastus suulises loomingus rahva suhtumine rõhujatesse ja talurahvasõja juhisse Stepan Razinisse? 4. Kuidas arenesid Venemaa kultuurisidemed teiste rahvaste ja Lääne-Euroopa maadega? 5. Mis soodustas vene rahvuse kujunemise protsessi XVII sajandil?

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 134.

1597 Ukaas pagenud talupoegade väljanõudmise viieaastase tähtaja kohta.
1598—1605 Boriss Godunovi valitsemisaeg.
1604 Interventsiooni algus. Vale-Dimitri I.
1606—1607 Talurahvasõda I. Bolotnikovi juhtimisel.
1609 Poola-Rootsi avaliku interventsiooni algus. Smolenski piiramine Sigismund III vägede poolt. Novgorodi hõivamine rootslaste poolt.
1611—1612 Ülestõus Moskvas. Rahva maakaitsevägi K. Minini ja D. Požarski juhtimisel. Moskva vabastamine interventidest.
1613—1645 Mihhail Fjodorovitš Romanovi valitsemisaeg.
1645—1676 Aleksei Mihhailovitši valitsemisaeg.
1649 «Maakogu seadustik». Talupoegade lõplik pärisorjastamine.
1648—1650 Rahva ülestõusud Moskvas, Pihkvas, Novgorodis ja teistes linnades.
1662 Ülestõus Moskvas («vasemäss»).
1648—1654 Ukraina rahva vabadussõda Bogdan Hmelnitski juhtimisel. Ukraina taasühinemine Venemaaga.
1670—1671 Talurahvasõda Stepan Razini juhtimisel.

VI peatükk.

VENEMAA XVII SAJANDI LÕPUL JA XVIII SAJANDI ESIMESEL POOLEL. VENE IMPEERIUMI KUJUNEMINE.

§ 26. Venemaa rahvusvaheline ja sisepoliitiline olukord XVII ja XVIII sajandi vahetusel. Suur Põhjasõda a. 1700—1721.

Peeter I reformide ajaloolised eeldused. Peeter I valitsemisajal **(1682—1725)** viidi Venemaal läbi ulatuslikud reformid majanduse, kultuuri, sõjaväe ning riikliku korralduse alal. Reformide jaoks oli valmistanud pinda vene ühiskonna kogu eelnenud sotsiaalne ja majanduslik arenemine. Need reformid ei olnud ühe väljapaistva isiku kätetöö, vaid ajalooliselt seaduspärane nähtus. Toetudes aadlile ja tõusvale kaupmeeskonnale, teostas Peeter I ümberkorraldusi valitsevate seisuste huvides, kindlustades neile avaramaid võimalusi rahvahulkade ekspluateerimiseks.

Klassivõitluse järsk teravnemine Venemaal sundis tsaarivalitsust mõtlema riigiaparaadi tugevdamisele. Majanduslik ja kultuuriline mahajäämus Euroopa enamarenenud maadega võrreldes kätkes endas ohtu kaotada maa rahvuslik sõltumatus. Mahajäänud Venemaa ei saanud teostada päris iseseisvat välispoliitikat. XVII sajandi lõpul halvenes Venemaa rahvusvaheline seisund.

Normaalseks arenemiseks vajas Venemaa mereteid. «Venemaale on tarvis merd,» rääkis Peeter I. Kuid Mustal merel valitses tol ajal Türgi, Balti merel aga tugev Rootsi. Rootsi feodaalid olid juba XVII sajandi alguses enda kätte haaranud Balti mere kaldal asuvad Vene alad. Meri oli küll lähedal, kuid kättesaamatu.

Paleevõitlus. «Hovanštšina». Uue kursi võtmist sise- ja välispoliitikas raskendas paleerühmitustevaheline äge võitlus. Bojaaride ning kõrgema vaimulikkonna reaktsioonilised ringkonnad olid igasuguste uuenduste ägedad vastased. Paleevõitlus takistas aadlikke — tsaarivõimu peamist tuge — ühinemast.

Pärast tsaar Fjodor Aleksejevitši surma (1682) jäid elama tema kaks venda. Vanem neist, kidur ja haiglane tsareevitš Ivan, oli tsaar Aleksei ja tema esimese naise Miloslavskaja poeg; noorem, tsareevitš Peeter, tugev ja terve poiss — teise naise Narõškina poeg. Miloslavskite grupi etteotsa asus võimuahne ja kindlakäeline tsaaritar S o f j a.

Narõškinite poolehoidjad kuulutasid 1682. aasta mais tsaariks kümneaastase Peetri. Kuid tsaaritar Sofja teostas temale lähedal seisvate bojaaride abiga ja Moskva streletsidele toetudes paleepöörde. «Esimeseks» tsaariks kuulutati tema vend Ivan. Peetrit loeti nüüd «teiseks» tsaariks. Sofja sai riigi tegelikuks valitsejaks (1682—1689).

Tema valitsemisajal muutus olukord riigis äärmiselt pinevaks. Moskvas puhkes holoppide ülestõus. Sagenesid feodalismivastased väljaastumised lõunapoolsetel ääremaadel. Pealinnas endas alustas bojaar I. A. Hovanski streletside mässu. Tsaaritar Sofja ja tema favoriit vürst V. V. Golitsõn ei võtnud oma seitsme valitsemisaasta jooksul ette isegi kõige hädavajalikumaid reforme. Uue paleepöörde tagajärjel oli Sofja sunnitud minema kloostrisse ja loovutama võimu Narõškinite rühmitusele. Pärast tsaar Ivani surma (1696) kehtestus Peeter I ainuvalitsus.

Azovi retked. Ümberkorralduste algus. 1695. ja 1696. a. võeti ette retked Azovi kindluse vastu. Voroneži laevatehastes ehitatud laevastiku abiga vallutasid venelased Doni jõe suudmes seisva tugeva kindluse, mis oli olnud Türgi agressiooni baasiks. Kuid sõda paljastas Vene armee mahajäämuse. Võit türklaste üle saadi suurte kaotuste ja asjatute ohvrite hinnaga. Vene inimestel jäi puudu teadmistest ja kogemustest.

Peagi pärast Azovi vallutamist asus Moskvast Lääne-Euroopa poole teele «suur saatkond». Sellega kaasaläinud noorte aadlike hulgas sõitis välismaale «bombardiir Pjotr Mihhailovi» nime all ka Peeter I. Vene «volontäärid» (vabatahtlikud) aadlike ja sõdurite hulgast õppisid tundma merendust, sõjateadusi ja laevaehitust. Töötanud mõnda aega puusepana Hollandi laevatehastes, sõitis Peeter I Inglismaale, et täiendada seal oma teadmisi laevaehituskunstis. Inglismaalt suundus tsaar Austria pealinna Viini, kuid sõnum uuest streletside mässust sundis teda kiires korras kodumaale tagasi pöörduma. Juurdlus näitas, et streletsidel olid salajased suhted tsaaritar Sofjaga ja et nad kavatsesid Peeter I troonilt tõugata. Tsaar karistas mässajaid armutult: sajad streletsid hukati, ülejäänud mässulised saadeti välja kaugetesse linnadesse.

Reaktsiooniliste bojaaride ja vaimulikkonna vastupanu murdes asus Peeter I otsustavalt ümberkorralduste teele.

Moskvas avati kaks kooli: suurtükiväekool ning matemaatika- ja navigatsiooniteaduste kool. Sajad õpilased omandasid teadmisi merenduse ja sõjateaduste alal. Uraalis ja Olonetsi piirkonnas hakati ehitama rauatöötlemistehaseid.

1700. aastast peale hakati Venemaal, nagu teisteski Euroopa riikides, arvestama aastaid Kristuse sündimisest peale. Aasta kuude arvestust hakati pidama 1. jaanuarist (varem oli kasutusel ajaarvamine «maailma loomisest» peale ja uus aasta algas 1. septembril). See reform muutis läbikäimise teiste Euroopa riikidega märksa hõlpsamaks.

Põhjasõja algus. Venemaa vajas oma majandusliku ja kultuurilise arenemise huvides hädasti väljapääsu Balti merele.

Sõjas Rootsi vastu astus Venemaa välja liidus Taaniga ning Saksi kuurvürsti August II-ga, kes veidi aega enne seda valiti Poola kuningaks. Sõja algus **1700 aastal** oli liitlastele ebaedukas. Rootsi kuningas Karl XII tekitas Inglise-Hollandi laevastiku abiga Taanile suuri kaotusi ja sundis teda rahu sõlmima. Koondudes pärast seda Baltimaadele, sundisid Rootsi väed August II lõpetama Riia piiramise ja taganema Kaunasesse.

Sel ajal sõlmis Peeter I rahu Türgiga ja suunas oma väed võimsa Rootsi kindluse Narva alla. Narva piiramine venis pikale. Leidmata Baltimaadel vastupanu Poola-Saksi vägede poolt, ründas Karl XII julgelt venelasi. 1700. aasta hilissügisel toimunud Narva lahingus sai Vene armee lüüa. Ebaedu peamisteks põhjusteks olid vene sõdurite napid lahingukogemused, samuti Vene armees teenivate välismaalaste — kindralite ja ohvitseride reetlikkus.

Karl XII arvas, et ta on Venemaaga juba toime tulnud ja suundus oma peajõududega August II vägede vastu Poolasse, kuhu ta «takerdus» pikemaks ajaks. Vene sõjavägi kasutas seda hingetõmbeaega pealetungiks Baltimaadel. 1702. aastal vallutas Vene sõjavägi tormijooksuga Neeva suudmes asuva Pähkinälinna (Nöteborgi). Peeter I nimetas selle kindluse ümber Schlüsselburgiks (praegune Petrokrepost).

1703. aasta kevadel rajati Neeva jõele Sankt-Peterburg, mis sai mõne aasta pärast riigi pealinnaks. Et tõkestada Rootsi laevastikule läbipääsu Neeva jõele, ehitati jõe suudmesse Kronšlot, seejärel aga Kotlini saarele Kroonlinn. Pärast seda hõivasid venelased Narva ja Tartu. Samal ajal alustati Balti mere laevastiku ehitamist. Vene purjelaevad ja galeerid hakkasid kündma Soome lahe laineid, tungima välja Balti mere avarustele. Edukalt lõid nad tagasi Rootsi laevastiku katsed Peterburi juurde läbi murda.

Kuid selleks ajaks oli sõja käik jõudnud komplitseeruda.

Rootslaste sissetung Venemaale. 1706. aastal õnnestus Karl XII-l sundida August II rahu sõlmima ja Poola troonist loobuma. Karl XII ise hakkas põhjalikult valmistuma sissetungiks Venemaale.

Rootsi kuningas kuulutas avalikult, et ta kavatseb hävitada Vene regulaararmee, võtta ära Venemaalt Novgorodi, Pihkva, Smolenski ja Arhangelski ning kärpida tema territooriumi Moskva vürstiriigi piirideni; et ta tahab Peeter I troonilt tõugata ning jaotada maa üksikuteks vürstiriikideks, mida valitseksid bojaarid. Rootsi kuningas kavatses Venemaaga rahu sõlmida Moskvas, nõudes täielikku kapitulatsiooni, nagu ta seda August II-ga oli teinud.

1708. aasta suvel astus Rootsi armee Valgevene maadele ja hakkas liikuma Smolenski suunas. Vene armee sõjanõukogu otsustas, et vastast tuleb kõigepealt vintsutada, valmistades ühtlasi ette tingimusi purustava löögi andmiseks. Aeglaselt taganedes andsid venelased rootslaste üksustele rea lööke. Ebaedust vihale aetud vallutajad hakkasid riisuma elanikkonda, põletama linnu ja külasid. «Rootslased piinavad, poovad ja põletavad talupoegi, nagu seda varem kunagi pole sündinud,» kirjutas üks sündmuste pealtnägija. Kuid kõik see ainult suurendas viha vaenlase vastu. Kõikjal moodustasid talupojad ja linlased partisanisalku. Nad tapsid rootsi moonamuretsejaid, võtsid rootslasi vangi ja toimetasid neid Vene väejuhatuse kätte.

28. septembril 1708. a. toimus lahing L e s n a j a küla juures. Vene väed eesotsas Peeter I-ga purustasid täielikult Rootsi kindrali Lewenhaupti korpuse, mis suure vooriga liikus Riiast Karl XII-le appi. Võit tugeva vaenlase üle sisendas vene sõduritesse usku, et nad ka arvulises vähemuses olles suudavad «võitmatute» rootslastega toime tulla. Lesnaja lahingut nimetas Peeter I tabavalt «Poltaava lahingu emaks».

Vene armee visa vastupanu, samuti valgevene ja vene talupoegade partisanivõitlus vallutajate vastu sundisid Karl XII loobuma Moskva peale minemise plaanist.

Rootsi armee suundus Ukrainasse. Karl XII arvestas, et tal õnnestub Venemaa vastu sõtta tõmmata Türgit ning Krimmi khaani. Samuti lootis ta saada oma käsutusse Ukraina hetmani Mazepa väed, kes juba ammu Rootsi kuningaga reetlikult suhtles. Kuid ukraina rahvas ja sõjavägi ei järgnenud reeturile. Rootsi laagrisse tuli koos Mazepaga üle vaid käputäis hetmani poolt petetud kasakaid. 40 000-meheline Ukraina sõjavägi liitus Vene armeega ja võitles vapralt vaenlase vastu.

1708/09. a. talvel puhkes Ukrainas üldrahvalik võitlus vallutajate vastu. Venelased tõkestasid rootslastele tee Moskvasse ning taganemisteed Poolasse. Karl XII armee sattus raskesse olukorda, tema võitlusvaim langes.

Poltaava lahing. 1709. aasta kevadel asusid rootslased Poltaavat piirama. Linna vallutamisega tahtis Karl XII lähendada otsustava lahingu hetke, sest tema armee jõud kahanesid päevast päeva. Selleks et tõsta oma sõdurite võitlusvaimu, kuulutas Karl XII tormijooksu eel ülbelt, et venelased annavad alla juba pärast esimest lasku. Kuid kõik tema arvestused kukkusid läbi.

Poltaava väikesearvuline garnison ja linnaelanikud lõid kahe kuu vältel kangelaslikult tagasi kõik vaenlase raevukad rünnakud ja tekitasid talle suuri kaotusi.

Peeter I saatis sissepiiratud Poltaavale appi Vene armee peajõud — kokku 40 000 sõjameest ja tugeva suurtükiväe. Armee eesotsas seisid kogenud, lahingutes karastatud Vene väejuhid — B. P. Šeremetjev, A. D. Menšikov, N. I. Repnin ja teised. Vägede üldjuhtimise võttis enda peale Peeter I.

27. juunil (8. juulil ukj.) **1709. a.** jõudis kätte kuulsa Poltaava lahingu päev. Lahingu eel tehti teatavaks Peeter I prikaas: «Sõjamehed! Kätte on jõudnud tund, mis otsustab Isamaa saatuse. Nõnda siis ei pea teie mõtlema, et võitlete Peetri eest, vaid te võitlete riigi eest, mis on Peetri kätte usaldatud, oma rahva eest, Isamaa eest...»

Hommikul kell kolm alustasid armee eesmised üksused lahingut. Aeglaselt lähenesid teineteisele rootsi ja vene sõdurite read, kuni nad jõudsid kahuri laskekaugusele.

Vene polkude esimene liin tormas vaenlasele vastu. Vene suurtükkide tuli niitis rootslaste ridu. Lahinguvälja kohal kaikusid kogupaugud, hõljus püssirohusuits, vilistasid kuulid, plahvatasid kartetšid. Algas käsitsivõitlus. Venelased sööstsid täägivõitlusse. Rootslased lõid kartma. Kui Karl XII, kes oli jalast haavata saanud, seda märkas, laskis ta ennast kanderaamil võitlevate sõdurite keskele toimetada. Kuid vene kahurikuul purustas kanderaami. Karl oleks äärepealt vangi langenud.

Vene ratsavägi haaras juba vastase armee tiivad pihtide vahele. Relvi maha visates hakkasid rootsi sõdurid paanikas põgenema ja end vangi andma. Asjatult kutsus Karl XII oma veterane: «Rootslased! Rootslased!» Hädavaevu jõuti veel kuningaski hobuse selga aidata ja päästa surmast või vangivõtmisest.

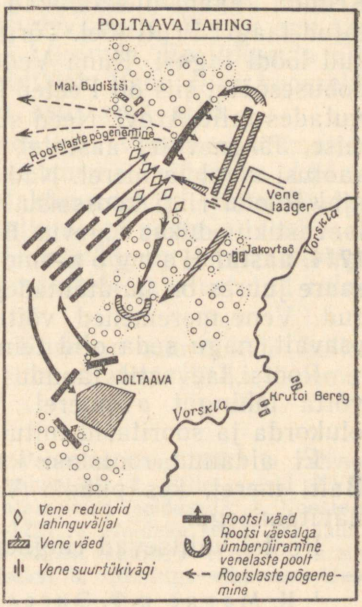

Poltaava lahingus kaotasid rootslased üle 9000 inimese surnutena ja ligi 3000 vangilangenutena. Vangilangenute hulgas olid ka kõik parimad kindralid. Venelaste kaotused surnutena olid seitse korda väiksemad. Rootsi armee riismed põgenesid paanikas. Rootsi kuningas jättis oma sõdurid saatuse hooleks ja põgenes koos reetur Mazepaga Türgisse. 29. juunil jõudsid A. D. Menšikovi polgud Perevolotšnaja juures rootslastele järele. Lõplikult demoraliseerunud rootsi vallutajad kapituleerusid. Umbes 17 000 sõjavangi, 28 suurtükki ja 128 lippu võtsid venelased ilma lahinguta. Karl XII «võitmatu armee» leidis häbiväärse lõpu.

Vaenlase purustamine Poltaava all hajutas jäljetult rootsi vallutajate avantüristlikud vallutusplaanid. «... Karl XII,» kirjutas Friedrich Engels, «tegi katset tungida Venemaale; sel viisil saatis ta hukatusse Rootsi ja demonstreeris silmanähtavalt Venemaa ligipääsmatust.»[1]

Poltaava lahing on üks eredamaid ja õpetlikumaid lehekülgi meie maa rahvaste sajanditepikkuse võitluse ajaloos vallutajate vastu.

Sõja käik aastail 1710—1721. Uusikaupunki rahu. Pärast Poltaavat uuendasid Taani ja August II, kes vahepeal oli uuesti asunud Poola troonile, oma liitu Venemaaga; nendega ühines Preisimaa. Kuid Venemaa liitlased tegutsesid loiult ja ei kasutanud ära kõiki oma võimalusi sõja lõpuleviimise kiirendamiseks. Vene armee hõivas Baltimaades Riia, Viiburi ja Tallinna.

1711. aastal kuulutas Türgi Venemaale sõja. Türgi armee ja Krimmi khaani ülekaalukad jõud piirasid sisse venelaste kindlustatud laagri Pruti jõel. Türgi janitšaride ja tatari ratsaväe rünnakud löödi tagasi. Kuna Vene armeel ei olnud piisavalt moona ja hobusesööta, siis oli Peeter I sunnitud sõlmima Türgiga rahu, loovutades talle Azovi. Need sündmused põhjustasid sõja pikalevenimise. Järgnevatel aastatel tekitasid venelased rootslastele suuri kaotusi maal ja merel. Nad hõivasid kogu Soome, mis kuulus tol ajal Rootsi riigi koosseisu. Otsustavalt mõjutas sõja käiku Vene laevastiku edukas tegevus Balti merel. Võidud Rootsi eskaadri üle **1714. aastal** Hangö neeme juures ja 1720. aastal Grönhamni saare juures on kuldtähtedega Vene sõjalaevastiku ajalukku raiutud. Vene meremehed võitlesid vaenlasega niisama vapralt ja osavalt, nagu seda olid teinud sõdurid Lesnaja ja Poltaava all.

Rootsi laevastik taandus oma sadamatesse, söandamata vastu võtta lahingut avamerel. Vene meremehed kasutasid tekkinud olukorda ja sooritasid mitu julget dessanti Rootsi territooriumile.

Ei aidanud rootslasi ka Inglise eskaadri demonstratsioonid Balti merel, kes püüdis Venemaad ähvardada tema laevastiku hävitamisega.

Rootsi valitsevad ringkonnad veendusid, et edasine vastupanu

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 22, стр. 17.

Poltaava lahing. *M. V. Lomonossovi mosaiikpilt.*

oleks kasutu, ja alustasid rahuläbirääkimisi. **1721. aastal** sõlmiti Uusikaupunki rahu. Rahutingimuste kohaselt loovutas Venemaa Rootsile Soome (välja arvatud Viiburi), Rootsi aga loobus Venemaa kasuks Baltimaadest — Liivimaa, Eestimaa ja piki Neeva jõge laiuvast Ingerimaa provintsist. Vene riigi koosseisu läksid lätlaste ja eestlastega asustatud alad.

Raiunud endale «akna Euroopasse», sai Venemaa võimaluse laiendada oma majanduslikke ja kultuurilisi sidemeid Lääne-Euroopa maadega. Oma tööga manufaktuurides ja laevatehastes, oma kangelasliku võitlusega rootsi vallutajate vastu aitasid meie maa rahvad raskel ja verisel sõjal võiduka lõpuni jõuda. Sellega oli rajatud alusmüür Vene riigi sõltumatusele ja alustatud reformide lõpuleviimisega.

Võit Põhjasõjas tõstis Venemaa Euroopa suurriikide hulka. 1721. aastal võttis Peeter I endale imperaatori tiitli. Venemaa kuulutati impeeriumiks.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Missugune oli Venemaa sisepoliitika ja rahvusvaheline olukord XVII ja XVIII sajandi vahetusel? **2.** Milles seisid XVIII sajandi esimese veerandi ümberkorralduste ajaloolised eeldused? **3.** Koostage tabel sõjategevuse käigust Põhjasõjas 1700.—1721. a. Näidake selles ära lahingute aasta, koht ja tulemused. **4.** Miks sai Rootsi kuninga Karl XII armee lahingus Poltaava all hävitava kaotuse osaliseks? **5.** Märkige vihikusse Uusikaupunki rahu tingimused.

§ 27. Peeter I majanduslik ja sotsiaalne poliitika. Pärisorjusliku rõhumise tugevnemine. Rahva ülestõusud.

Manufaktuur. XVIII sajandi esimesel veerandil tekkis Venemaal umbes 200 manufaktuuri. Manufaktuuritööstuse peamisteks harudeks olid metallurgia ning relvade, lõuendi ja kalevi tootmine. Tekkisid samuti naha-, suka-, paberi- ja muud manufaktuurid, mille toodang läks turustamisele. Raua- ja vasetöötlemistehaseid rajasid riik ja kaupmehed rajoonidesse, kus leidus rikkalikke maagivarusid — Tuulasse, Lipetskisse, Olonetsi piirkonda, Uraali ja Siberisse. Tekstiili- ja kergetööstuse ettevõtteid rajati Moskvasse, Peterburi, Jaroslavli, Kaasanisse ja teistesse linnadesse.

Venemaal hakkas välja kujunema alaliste manufaktuuritööliste kaader, kes oli proletariaadi eelkäijaiks. Vabapalgalisi töömehi värvati possaadiinimeste ja ulgtöödest elatuvate obrokitalupoegade hulgast. Varem peeti areteerituid kinni vangimajades. Peeter I ajal hakati kerjuseid, hulguseid, areteerituid ja asumisele saadetuid sunniviisiliselt manufaktuuridesse suunama. Nad töötasid armetu päevateenistuse eest. Laialt levis naiste ja laste töö. Kaupmeestel-manufaktuuriomanikel lubati mõisnikelt osta asustatud külasid. Tehaste juurde ostetud talupoegi hakati nimetama possessioonitalupoegadeks. Ka nemad olid pärisorjuslikud talupojad, kuid kaupmees ei tohtinud neid manufaktuurist lahus müüa. Peale selle kinnistati tehaste juurde riigitalupoegi. Neid nimetati registritalupoegadeks. Eriti ulatuslikult kasutati pärisorjuslikku tööd Uraali mäetööstuses ja kalevimanufaktuurides.

Tööinimesed said kõige halastamatuma ekspluateerimise osaliseks. Tööpäev kestis 12—16 tundi, vilets töötasu aga suutis vaevalt kindlustada armetut, poolnäljas elu töölisele ja tema perekonnale. Manufaktuuride omanikel oli õigus karistada töölisi keppidega, saata neid sunnitööle, anda sõduriks jne. XVIII sajandi esimesel poolel toimusid manufaktuurides laialdased tööinimeste rahutused.

Tööinimeste peksmine.

Peeter I valitsus soodustas manufaktuuritööstuse arenemist ning lubas «kõigil ja igaühel» rajada «maagikaevamise tehaseid» aladel, kus avastatakse loodusliku maagi leiukohad. Manufaktuure rajavatele kaupmeestele pakuti laenuks suuri

rahasummasid, neile anti üle ka riigi kulul ehitatud ettevõtteid. Valitsus astus ühtlasi samme manufaktuuride varustamiseks tooraainega.

Need abinõud aitasid kaasa manufaktuuritootmise jõudsale tõusule. XVII sajandi lõpust kuni XVIII sajandi 30-ndate aastateni suurenes malmi sulatamine 150 000 puudalt 1 miljoni puudani aastas. Malmi ja raua tootmise poolest asus Venemaa ühele esimestest kohtadest Euroopas. Ta hakkas malmi ja rauda välismaale eksportima. Lakkas täielikult relvade ja lahingumoona sissevedu Venemaale.

Põllumajandus. Edusamme oli teinud ka põllumajandus. Maa lõuna- ja idarajoonides arenesid tubakakasvatus ja veinitööstus, Kesk-Venemaal — linakasvatus. Rajati hobusekasvandusi, aretati paremat tõugu lambaid ja piimakarja. Kuid valitsev pärisorjuslik kord ja see, et suured hulgad talupoegi valgusid küladest ära ehitustöödele ning armeesse, põhjustas küla laostumist. Sageli tabasid põlde ikaldused ja talurahvast näljahäda. Kõigist feodaalriigi majandusharudest arenes põllundus kõige aeglasemalt.

Sise- ja väliskaubandus. Hoogsalt arenes sise- ja väliskaubandus. Käsitöö, kohaliku tööonduse ja põllumajanduslike toodete vahetus muutus elavamaks. Linnade elanikkonna kasvu tõttu suurenes nõudmine toiduainete ja muude kaupade järele. Võšni Volotšoki ja Laadoga kanali ehitamine soodustas sisekaubanduse arenemist.

Väliskaubanduses etendas eriti tähtsat osa Peterburi. 1725. aastal ulatus Peterburi sadamasse tulnud kaubalaevade arv tuhandeni. Väliskaubandus arenes ka teiste Baltimaade sadamalinnade — Viiburi, Riia ja Tallinna kaudu. Peamisteks väljaveoartikliteks olid kanep, lina, rasv, raud, juhtnahk, linased kangad, metsamaterjal; Venemaale veeti sisse kalevit, värve, veine, suhkrut ja puuvillaseid kangaid. Venemaa väliskaubanduse käive ületas üldsummas 6 miljonit rubla.

Valitsus soodustas sise- ja väliskaubanduse arenemist. Ta lõi soodsad tingimused vene kaupade väljaveoks välismaale ja raskendas kõrgete tollimaksude abil nende välismaa kaupade sissevedu, mida oli võimalik toota Venemaal.

Selleks et saavutada väljaveo ülekaalu sisseveo suhtes ja kapitalide akumuleerumist Venemaal, teostas Peeter I *merkantilismi* poliitikat.

Aadli tõus. Mõisnike maavalduse tugevnemisega kaasnes aadli tõus. 1714. aastal kehtestatud *ainupärimise ukaasiga* võrdsustati aadlike teenismõisad pärusmõisatega ja kuulutati need valdaja pärilikuks omandiks. Kuid aadlikud pidid endist viisi teenima armees.

Aadli seisuslikke privileege aitas kindlustada 1722. aasta «Auastmete (rangide) tabel». «Tabelis» oli kindlaks määratud riigiteenistuse kord, mille kohaselt pidi kulgema aadlike teenistus-

käik ohvitseridena ratsa- ja mereväes, ametnike ja õukondlastena. See jaotas kõik ametinimetused 14 auastmeks (rangiks), igaühele neist vastas teatud teenistuskoht. Näiteks armees oli ette nähtud auastmed lipnikust feldmarssalini, tsiviilteenistuses — kolleegiumiregistraatorist kantslerini. Teistest seisustest pärit olevad isikud muutusid pärilikeks aadlikeks, kui nad olid teeninud välja teatava auastme. Iga aadlisugukond sai vapi; teenistuse alal silmapaistnud aadlikele annetati mõisaid ning autasusid, neid edutati kõrgetele kohtadele sõjaväes ja riigiaparaadis. Aadel muutus isevalitsuse peamiseks toeks, tõrjudes tagaplaanile suursuguse päritoluga bojaaride-vürstide aristokraatia.

Talupoegade edasine pärisorjastamine. Ülendades aadlit, tugevdas Peeter I valitsus talupoegade pärisorjastamist. Ta laiendas aadli maavaldust riigi- ja paleetalupoegade maa arvel, kusjuures viimased muudeti pärisorjadeks. Vene mõisnikud haarasid enda kätte maid lõunapoolsetel ääremaadel, Volgamaal ja Ukrainas. Pärisorjuslikku survet süvendas pearaha sisseseadmine, mida hakati võtma kõigilt riigi- ja mõisatalupoegadelt. Pearahaga maksustati ka meessoost possaadiinimesed, olenemata nende east ja töövõimelisusest, samuti holopid. Holopid ja mõisatalupojad sulasid sel kombel üheks pärisorjastatud talupoegade kategooriaks.

Rahvahulkade olukord halvenes tunduvalt. Kulutused, mis olid seotud sõdade pidamise, armee ja kasvanud bürokraatliku aparaadi ülalpidamise, uute linnade, kindluste, kanalite ja riigimanufaktuuride ehitamisega, lasusid ränga koormana rahva õlgadel.

Rahva ülestõusud. Kõik see tekitas rahvahulkades meelepaha. **1705.—1706. a.** toimus ülestõus Astrahanis. Sellest võtsid osa streletsid, sõdurid, töö- ja possaadiinimesed, ning pagenud talupojad. Astrahanlastega liitusid ümbruskonna külade talupojad ja Tereki kasakad. Ülestõusnud tapsid vojevoodi ja valisid oma valitsuse. Üheksa kuud kuulus võim linnas ülestõusnud rahvale. 1706. a. kevadel jõudsid Astrahani alla ülestõusu maha suruma saadetud regulaarväe polgud. Selleks ajaks oli ülestõusnute hulgas tekkinud lõhe. Rikkad kaupmehed ja streletsid sattusid vastuollu lihtrahvaga, kes nõudis, et jõukamatele linlastele kuuluvat vara ja leiba jagataks nälgivale kehvistule. Lahkhelid nõrgestasid ülestõusnute jõude. Taplus oli veel täies hoos, kui sissepiiratud kremlist väljusid juba «oma pattu kahetsedes» streletsiväe peamehed ja jõukad linlased. Ülestõus oli maha surutud, ülestõusnuid karistati piinamise ja surmanuhtlusega.

Halastamatu rahvuslik ja koloniaalne rõhumine äratas protesti mittevene rahvaste hulgas. Nii kestis ülestõus Baškiirias mitu aastat (1705—1711).

Ulatuslik feodalismivastane liikumine puhkes **1707. aastal** Donil. Ülestõusnute tuumiku moodustasid

kasakakehvistu ja pagenud talupoegade salgad, kes elasid Doni lisajõgede kindlustes. Nendega ühinesid soolakaevanduste tööinimesed, samuti ukraina talupojad ja kasakad. Ülestõusnud hävitasid J. Dolgoruki karistussalga, mis oli saadetud Donile pagenud talupoegi püüdma ja tagasi tooma. Liikumise etteotsa astus Doni kasakas Kondrati Bulavin. Kasakate ülemkiht eesotsas sõjaväeataman Lukjan Maksimoviga astus välja Bulavini vastu; tema üksus purustati ja Bulavin taandus Zaporožjesse.

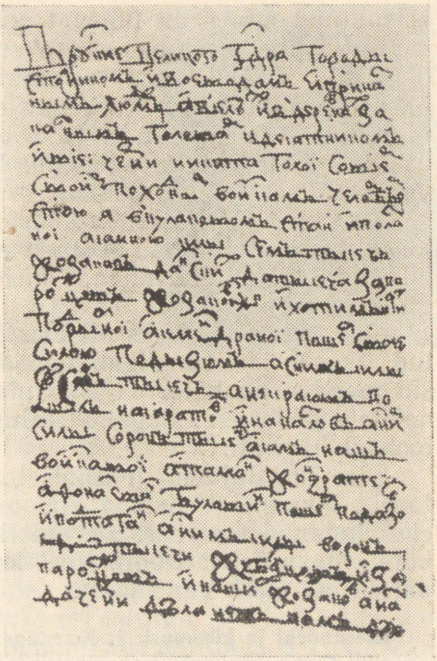

Ataman N. Golõi «meelitav kiri», milles ta pöördub kasakakehvistu poole üleskutsega ühineda ülestõusuga. Kiri on kirjutatud «kiirkirjas».

1708. aasta kevadel algas liikumine uue jõuga. Pristani kindlusest Hopjori jõel liikus Bulavin Doni kasakaväe pealinna Tšerkasski poole. Teel olles saatis ta laiali «meelitavaid kirju», pöördudes neis lihtrahva poole üleskutsega hävitada bojaare ja vojevoode, vabastada vanglatest vange, ühineda ülestõusuga. Peatselt kasvas Bulavini vägi 5000 inimeseni. Azovist tema vastu suunatud tsaariväed ja Lukjan Maksimovi üksus löödi puruks. Selleks ajaks kui Bulavin jõudis Tšerkasski alla, oli tema armee kasvanud 15 000 inimeseni.

Samal ajal haaras liikumine juba kogu Doni ülemjooksu ja selle lisajõgesid, kus asus palju jooksiktalupoegade ja «hulkuvate» inimestega asustatud kindlusi, samuti aga Volga alamjooksu alasid kuni Tsaritsõni ja Saraatovini. Liikumine levis ka Vene riigi lõunapoolsetesse (Tambovi ja Kozlovi) kreisidesse. Kehvikute hulka kuuluvad kasakad ja talupojad tapsid tsaarivojevoode ja valisid oma atamane. Kasakate ja talupoegade üksused haarasid enda kätte Borissoglebski ja Jampoli; Volgal hõivasid nad Kamõšini ja Tsaritsõni ning piirasid sisse Saraatovi.

1708. aasta mais vallutas Bulavin kohaliku kasakakehvistu kaasabil Tšerkasski linna. Lukjan Maksimov hukati ja kasakaväe atamaniks valiti Bulavin. Tema salgad piirasid sisse Azovi,

ei suutnud aga seda tugevat kindlust vallutada. Tsaarivalitsus saatis Donile ülestõusu maha suruma tugeva armee, mille eesotsas oli V. Dolgoruki — kasakate poolt tapetud tsaariarmee üksuse pealiku vend. Karistusväe ülemad kasutasid ära Bulavini vigu, mis tulid sellest, et ta ei osanud koondada oma jõude ja usaldas liialt kasakavanemaid. Need aga sepitsesid Tšerkasskis vandenõu ja Bulavin hukkus.

Kuid ülestõus jätkus ka pärast Bulavini hukkumist. Kasakate ja talupoegade salgad panid veel kaua tsaarivägedele vastu. Nikita Golõi mitme tuhande meheline vägi purustas tsaari regulaararmee polgu.

1708. aasta sügiseks oli ülestõus suure julmusega maha surutud. Tsaari karistussalgad tapsid tuhandeid ülestõusnuid, põletasid maha sadu külasid ja asulaid. Nad ei heitnud armu isegi naistele ja lastele. Pagenud talupoegade «kindlused» Doni ülemjooksul hävitati.

Ülestõus Bulavini juhtimisel oli üks suuremaid feodalismivastaseid liikumisi Venemaa ajaloos. Surunud küll ülestõusu maha, ei söandanud tsaarivalitsus ometi veel täielikult likvideerida kasakate omavalitsust Donil. Veel kaua varjasid siin end pagenud pärisorjad Kesk-Venemaalt.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Koostage õpiku teksti järgi XVIII sajandi esimese veerandi rahva ülestõusude skemaatiline kaart. Kandke sellele ülestõusude rajoonid, märkige juurde aastaarvud. 2. Millised abinõud võttis Peeter I valitsus tarvitusele manufaktuuritootmise ja kaubanduse laiendamiseks? 3. Kes töötasid manufaktuurides? Keda nimetati «possessioonitalupoegadeks» ja keda «registritalupoegadeks»? 4. Mille poolest erinesid XVII sajandi manufaktuurides töötavad «vabapalgalised» tööinimesed XIX sajandi kapitalistlike vabrikute töölistest? 5. Milliseid abinõusid võttis tarvitusele Peeter I valitsus aadli positsiooni tugevdamiseks ja tema omandiõiguste kindlustamiseks maa ja talupoegade suhtes? 6. Mis oli XVII sajandi riigimaksudega maksustamise üksuseks? Millise talupoegade ja linlaste maksustamise süsteemi seadis sisse Peeter I ja mis oli selle tagajärg?

§ 28. Kesk- ja kohaliku halduse reform. Regulaararmee ja sõjalaevastiku loomine. Absolutismi väljakujunemine.

Korrake paragrahvi 22.

Keskhalduse reform. Senat ja kolleegiumid. XVIII sajandi esimesel veerandil loodi riigiasutuste uus süsteem. Venemaal kujunes lõplikult välja absoluutne monarhia.

XVIII sajandi Vene riiki nimetas V. I. Lenin «tšinovniklikuks aadlimonarhiaks», kus isevalitsus toetus vahetult bürokraatiale ja teenistusseisustele, elades läbi ka üksikuid «valgustatud absolutismi» ajajärke [1].

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 306; 17. kd., lk. 114.

Aadlile toetudes murdis Peeter reaktsioonilise bojaari-aristokraatia vastupanu, likvideeris Bojaaride Duuma ja kuulutas enda absoluutseks monarhiks, võttes imperaatori tiitli. Seadus kuulutas, et «ülevenemaaline imperaator on isevalitsuslik ja piiramatu monarh. Jumal ise käsib alistuda tema ülemvõimule mitte ainult hirmu pärast, vaid ka südametunnistuse sunnil».

Peeter I portree.
I. Nikitin.

1711. aasta ukaasiga loodi Senat kui kõrgeim haldusorgan. Erinevalt Bojaaride Duumast oli Senat bürokraatlik organ, mis täitis imperaatori korraldusi. Senat kontrollis kesk- ja kohalikku haldust, maksude kogumist ja kulutamist, töötas välja seadusi imperaatori ukaaside elluviimiseks.

Senati ja tema kantseleide igapäevase töö üle valvas kindralprokurör. Ta oli «valitseja silmaks» Senati juures.

1718. aastal asutati prikaaside asemele kolleegiumid. Igaüks neist tegeles riikliku halduse eri haruga. Välisasjade Kolleegiumi kompetentsi kuulus välispoliitika, Sõjakolleegiumi omasse — maaväg i, Admiraliteedikolleegiumile allus merelaevastik, Justiitskolleegiumile tsiviil- ja kriminaalkohus, Mäe- ja Manufaktuurikolleegiumile mäetööstus ning manufaktuurid jne.

Iga kolleegiumi eesotsas olid president, tema asetäitja (viitsepresident) ja mitu nõunikku. Kõiki küsimusi lahendati kolleegiumis mitte presidendi poolt isiklikult, vaid ühiselt, kollegiaalselt. Kolleegiumide ja nende kantseleide tegevuse juhtimiseks anti välja Generaalreglement, Manufaktuurikolleegiumi reglement, Vaimulik reglement jt. Kõik riikliku halduse organid allutati rangele korrale. Selle poolest erinesidki kolleegiumid XVI ja XVII sajandi prikaasidest.

Eriline koht keskorganite süsteemis oli salapolitseil. Riiklikud kuriteod (osavõtt «mässudest», poliitilistest vandenõudest, «majesteedi solvamisega» seotud süüasjad) kuulusid Preobraženski Prikaasi, hiljem Salajase kantselei kompetentsi. Nende asjadega tegeles imperaator isiklikult.

Kirikureform. Peeter I püüdis kirikut täielikult allutada isevalitsuslikule võimule. Patriarhiamet kaotati. Kirik allutati Vaimulikule Kolleegiumile ehk valitsevale Sinodile. Vaimulik Kolleegium, mis koosnes kõrgemate vaimulike esindajaist, muutus tsaari tahtele kuulekaks bürokraatlikuks organiks.

Sinod jälitas julmalt kõiki «jumalasalgajaid», juurutas sunni-

Peterburi kaldaäärne. *A. Zubovi gravüür.*

viisiliselt ristiusku mittevene rahvaste hulgas, teostas trükitud väljaannete tsensuuri.

Sinodi enda tegevust kontrollis ülemprokurör — tsiviilametnik, kelle määras ametisse tsaar. Aadlike huvides piiras Peeter I kiriku maavaldust. Ta käsutas kindlakäeliselt kirikute ja kloostrite pärusmaid ning tulusid, kasutades neid riigi vajadusteks. Kõik need abinõud tekitasid rahulolematust mõnede kirikuhierarhide hulgas, kes osutasid talle visa vastupanu. Selle vastu, et tsaar kirikuasjadesse vahele segab, astusid välja metropoliit Stefan Jarovski (kes oli enne Sinodi asutamist patriarhi asetäitja) ja tema mõttekaaslased. Selleks et «musta vaimulikkonda» (munki) rangemini tsaarivõimule allutada, keelas Peeter I mungaks pühitseda alla 30 aasta vanuseid inimesi ja pärisoriseid talupoegi. Ärajooksnud munki käskis ta aga «pidada surmani ahelates kloostritöödel». Peeter I kohustas kõiki preestreid lugema kirikutes talupoegadele «õpetuseks» jutlusi ja manitsusi, samuti õpetama lastele palveid, et need juba maast-madalast kasvaksid jumalakartuses ja tsaariaustuses. Kirik muutus Vene absolutismi ideoloogiliseks toeks.

Linnahalduse reform. XVIII sajandi esimesel veerandil elas Venemaa linnades umbes 350 000 inimest. Linnades süvenes sot-

siaalne kihistumine veelgi. Tugevnes kaupmeestest, kaubitsejatest, manufaktuuriomanikest, käsitöömeistritest ja laevaomanikest koosnev ülemkiht. Linlaste põhimassi moodustasid käsitöölised ja juhuslikust teenistusest elatuv possaadirahvas. Suuremates linnades elas juba võrdlemisi palju manufaktuuritöölisi.

Kohe oma valitsemisaja alguses asutas Peeter I Moskvasse Bürgermeistrite palati, provintsilinnadesse aga valitavad bürgermeistrid. Linnade ülemkihi huvidele vastu tulles kaotas ta vojevoodide jurisdiktsiooni possaadides. 1720. aastal loodi Peterburis Peamagistraat. Sellele allusid kohalikud magistraadid eesotsas bürgermeistrite ja raehärradega, kes valiti linnaelanike poolt. Kõik kodanikud jaotati «regulaarseteks» ja «alatuteks» (alamateks). «Regulaarsed» jagunesid kahte gildi. Esimesse kuulusid jõukad kaupmehed ja «vabakutselised» isikud (arstid, apteekrid, kunstnikud jt.); teise gildi olid arvatud käsitöölised ja kaubitsejad. Käsitöölised ühinesid tsunftidesse ametite järgi. «Alatuid inimesi», kes elatusid palgatööst, ei arvatud «regulaarsete» kodanike hulka ja nad olid ilma jäetud viimastele antud õigustest.

Kaupmeeste kuuluvuse esimesse või teise gildi määras nende kapitali suurus. Manufaktuure omavad kaupmehed kasutasid erilisi privileege: nad olid vabastatud possaaditeenistusest (vägede majutamisest, valitavate ametite pidamisest, nekrutite andmisest) ning allusid Manufaktuurikolleegiumile.

Kasvava kaupmeesteseisuse soosimisega laiendas Peeter I isevalitsuse sotsiaalset baasi linnades, ta rajas sellele kindlama ja organiseerituma toetuspunkti «regulaarsete kodanike» keskkonnas.

Linnareform soodustas linnade majanduslikku tõusu ja linnaelanike arvu kasvu. Seadusega oli lubatud linna asuda ning tsunftidesse astuda kõigil, kes tegid käsitööd «müügiks või võõraste inimeste jaoks». Elanike juurdevoolu linnadesse kergendas samuti asjaolu, et «kõigil inimestel mis tahes ametiastmes» oli lubatud «vabalt kaubelda». Need abinõud muutsid osaliselt 1649. a. «Maakogu seadustiku» sätet, mille kohaselt talupoegadel oli lubatud linnades müüa vaid oma majapidamise saadusi ja kaubelda ainult oma vankrikoormal või paatidel.

Kohaliku halduse reform. Kohaliku võimuaparaadi tugevdamiseks ja elastsema keskhalduse loomiseks jaotati 1708. aastal kogu maa kaheksaks kubermanguks. Hiljem kubermangude arvu suurendati. Nende eesotsas olid kubernerid, keda määrati tsaari ukaasiga; kuberneride kätte oli koondatud administratiivne, sõjaline ja kohtuvõim. Kubermangud olid algul jaotatud kreisideks, seejärel aga provintsideks.

Ukraina haldamiseks loodi Väikevene Kolleegium eesotsas tsaariohvitseriga. See kolleegium valvas hetmani tegevuse üle. Pärast hetman I. Skoropadski surma 1722. aastal keelati uued valimised ära, ametisse seati ajutine (määratud) hetman.

Sõjaväereform. Peeter I ajal loodi Venemaal regulaararmee. Selle reakoosseis komplekteeriti nekrutite võtmisega talupoegade ja linlaste hulgast, ohvitserideks olid eranditult ainult aadlikud. Teenistus armees oli eluaegne.

Sõjavägi oli varustatud kodumaal toodetud räniluku ja täägiga püssidega, ta sai ühtlase mundri ja tegi regulaarselt sõjaväeõppusi. Eriti tugevdati suurtükiväge.

Vananenud relvad asendati täielikult uutega — suurtükkide, mortiiride ja haubitsatega, mis olid valmistatud vene spetsialistide jooniste järgi.

Piiriäärsetes punktides rajati uusi kindlusi, mis vastasid kaasaegse fortifikatsioonitehnika nõuetele. Balti merele loodi tugev sõjalaevastik. Peeter I ajal ehitati Peterburi laevatehastes 52 purjelaeva, peale selle mitusada galeeri ja muud laeva.

Suuresti aitas armee tugevdamisele kaasa 1716. aasta «Sõjaväemäärustik». Sõjaväemäärused nõudsid ohvitseridelt, et nad õpetaksid sõduritele, «kuidas lahingus toimida», et nad tunneksid «sõduriteadust kuni selle alusteni» ja et nad ei klammerduks määrustiku külge, «nii nagu pime seinast kinni hoiab», vaid näitaksid lahingus üles arukat initsiatiivi.

Peeter I poolt rajatud sõjakoolid lasksid välja piisavalt vene ohvitsere armee ja laevastiku vajadusteks, mis võimaldas tsaaril loobuda välismaalaste palkamisest.

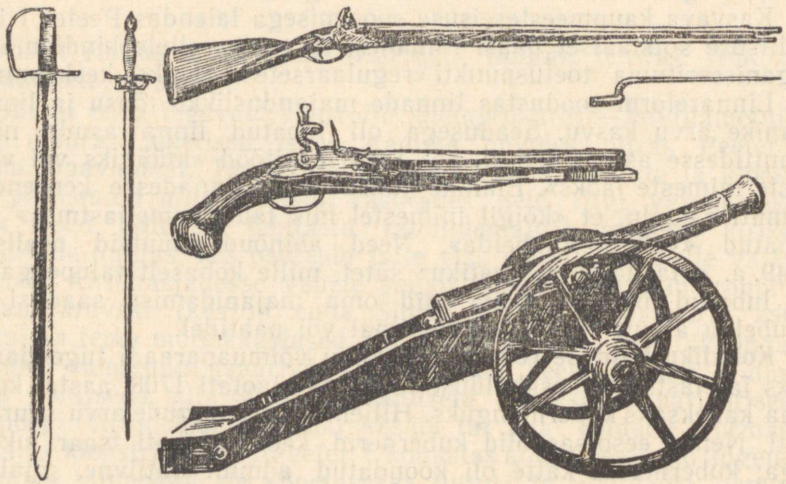

Vene relvad XVIII sajandist: tragunimöök (palašš), soldati möök, räniluku ja täägiga püss, räniluku ja täägiga püstol ja malmsuurtükk. Võrrelge seda joonist joonistega lk. 82 ja 119. Millised muudatused olid toimunud Vene vägede relvastuses XV—XVI sajandil, XVII sajandil ja XVIII sajandi alguses? Milles väljendus külm- ja tulirelva järkjärguline täiustumine?

Sõjaväereformi tulemuseks oli, et Vene armee ei jäänud oma organisatsiooni, relvastuse ja lahinguoskuste poolest Lääne-Euroopa maade armeedest enam maha, vaid jõudis nendest isegi ette. Vene armee ja laevastik said jagu Rootsi armeest, mida peeti üheks kõige tugevamaks Euroopas, ja nad näitasid üles kõrgeid lahinguomadusi kogu XVIII sajandi jooksul.

Ümberkorralduste tulemused. XVIII sajandi esimese veerandi ümberkorraldustel oli suur progressiivne tähtsus. Nad tugevdasid Vene riiki, tõstsid ta Euroopa suurriikide hulka. Reformid aitasid Venemaal üle saada sajanditepikkusest tehnilisest, majanduslikust ja kultuurilisest mahajäämusest. F. Engels iseloomustas selle ajastu vene rahvast kui «tõusvat natsiooni», märkis ära Venemaa edusamme võitluses rahvusliku sõltumatuse eest.

Samal ajal kaasnes reformidega pärisorjusliku rõhumise edasine tugevnemine Venemaal. Tsarismi ametnike ja aadlike aparaat surus julmalt maha rahva ülestõuse, avaldas ränka survet impeeriumi mittevene rahvastele, kasutades selleks riisumist ja rahvuslikku rõhumist.

Progressiivsed ümberkorraldused põhjustasid suursuguse päritoluga bojaari-aristokraatia ja kõrgema vaimulikkonna reaktsioonilise ringkondade vastupanu, ümberkorralduste vastu oli suunatud ka reaktsiooniline streletside mäss 1698. aastal. Reformide vastaste leeris oli Peeter I poeg tsareevitš Aleksei, kes 1718. aastal riigi reetmise pärast surma mõisteti.

Peeter I pulbitsev energia, avar poliitiline silmaring ja tema ustavus riigi huvidele mõjutasid suurel määral ümberkorralduste käiku ja nende suunda. Peeter I oli aga aadlitsaar ja tema juures ilmnesid «sallimatu ja isemeelse mõisniku» jooned (A. S. Puškin). Eriti julm ja karm oli tsaar «alatute» seisuste vastu: sunnitöö, võllas ja tapalava said osaks neile, kes võitlesid pärisorjusliku rõhumise vastu.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Koostage skeem «Vene impeeriumi riiklik korraldus pärast Peeter I reforme». Märkige skeemi kesk- ja kohaliku halduse organid. 2. Miks viidi läbi kirikureform, milles seisis selle olemus ja eesmärk? 3. Millised linnahalduse organid lõi Peeter I ja miks? 4. Missugused olid sõjaväereformi eesmärgid ja tulemused? Milles avaldusid Peeter I sõjalise koolkonna progressiivsed jooned?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

VENE AADLIKE ELUST-OLUST JA KOMMETEST.

Peeter I ajal toimusid muudatused aadlike elus-olus. Tsaar püüdis lõppu teha vene aadlike senisele suletusele ja «inimpelgusele», vene aadlinaiste eraklikele eluviisidele. Sel eesmärgil käskis ta korraldada «assambleesid» — avalikke koosviibimisi ja balle. Käitumisreeglite õpetamiseks noortele aadlikele tõlgiti vene keelde raamat «Noorsoo kommete peegel».

Peetri assambleed.

(Holšteini aadliku Bergholtzi päevikust.)

Ütlen siin lühidalt, mis need assambleed on ja millistest reeglitest nende puhul kinni peetakse. Esiteks, neid korraldatakse kõigi kõrgemate aukandjate poolt, kuid seejuures ei peeta silmas mingit erilist korda ega järjestust: siinne komandant küsib, kas tema Majesteedilt Imperaatorilt, kelle juurde see käsib kokku koguneda, või jälle aukandjate endi käest, millal ja kus neile sobib, ning seejärel, enne kui seltskond laiali läheb, teatab külalistele, kus nad peavad kogunema järgmine kord... Assambleele on igaühel õigus tulla.

Teiseks, peremees ei pea oma toast kellelegi vastu tulema, ei pea ka kedagi välja saatma, olgu too siis kas või imperaator ise. Kolmandaks, selles toas, kus tantsitakse, peab olema valmis pandud: laud piipudega, tubakaga ja puust peergudega (mida kasutatakse siin paberitükkide asemel piipude süütamiseks) ning veel mitu teist lauda male ja kabe mängimiseks; kaarte aga assambleedel ei sallita ega pakuta.

Neljandaks, peremees, perenaine või keegi kodustest alustab tantsimist... Viiendaks, igaühel on õigus teha seda, mida tahab, s. o. ta võib kas tantsida, tubakat suitsetada või jälle mängida, või juttu ajada, või teisi silmitseda... Peremees aga ei ole kohustatud, ta isegi ei tohi sundida külalisi sööma ja jooma, vaid tohib ainult ütelda, mis tal kostitamiseks on, pärast seda aga jätab ta külalistele täieliku vabaduse...

Mis mulle nendes assambleedes ei meeldi, on esiteks see, et toas, kus viibivad daamid ja kus tantsitakse, suitsetatakse ka tubakat ja mängitakse kabet, millest tekib haisu ja klõbinat, mis pole üldse sünnis daamide juuresolekul ja muusika mängides; ja teiseks see, et daamid istuvad alati meestest eraldi, nii et nendega ei saa vestelda ega õnnestu neile üldse ütelda peaaegu ühtegi sõna; kui nad ei tantsi, siis istuvad kõik otsekui tummad ja ainult vahivad üksteisele otsa.

Küsimusi. 1. Millest on näha, et ballid ja avalikud koosviibimised olid vene aadlikele veel harjumatuks asjaks? 2. Milles avalduvad endisaegse aadli eluolu igandid? 3. Mida uut tõid aadlike elusse-olusse assambleed?

«Noorsoo kommete peegel ehk juhatus igapäevaseks käitumiseks».

1. Ennekõike ja kõigepealt peavad lapsed isa ja ema suure au sees hoidma. Ja kui keegi vanematest midagi käsib, tuleb alati kübarat käes hoida ja nende ees mitte pähe panna ja nende ees mitte istuma jääda ja mitte enne neid maha istuda, nende juuresolekul kogu kehaga mitte ennast aknast välja küünitada, ja alati... suure aupaklikkusega, mitte nende kõrval, vaid nendest veidi tahapoole hoides kõrval seista, nii nagu mõni paaž või teener.

5. Ei ole neil sünnis lauas istudes käte ja jalgadega rabelda, vaid tuleb vagusi süüa. Aga kahvlite ja noaga ei tohi taldrikuid, laudlina ega liuda kriipida, sorkida ega kolistada, vaid peab istuma vaikselt ja vagusalt, sirgelt, mitte käsi puusa ajades.

6. Kui vanemad või keegi teine kutsub, siis peab neid kuulda võtma ja vastama otsekohe, niipea kui häält kuuldakse. Ja siis ütlema, et mida soovite, härra isake või proua emake... aga mitte nii, et mis, mida, mis sa räägid, mida tahad... ja öeldu kohta mitte uuesti teist korda küsida...

22. Nooruk peab olema väga aupaklik ja viisakas nii sõnades kui ka tegudes: ta ei tohi olla kerge käega ega riiakas, samuti peab ta vastutulijaid tervitama juba kolme sammu kauguselt, kübarat meeldival viisil peast võttes, aga mitte alles mööda minnes ja tagasi vaadates. Sest et sõnades viisakas olla ja kübarat käes hoida ei tee kahju, vaid on kiitusväärne ning parem, kui mõnest räägitakse: ta on viisakas, vagune kavaler ja tubli noormees, kui et öeldakse mõnest: ta on upsakas tolvan...

27. Noored poisid peavad isekeskis alati rääkima võõraid keeli, et nad võiksid sellega harjuda, iseäranis aga siis, kui neil tuleb rääkida midagi salajast, et teenrid ja teenijad teada ei saaks ning et neid võiks eraldada teistest rumalatest tolvanitest; sest et iga kaupmees kiidab oma kaupa ja müüb, nagu oskab...

55. Samuti siis, kui juttu ajades või seltskonnas juhtutakse koos seisma; laua taga istudes, või isekeskis vesteldes, või mõnega tantsides, siis ei pea keegi sündmatul viisil teiste keskel sülitama, vaid seda tuleb teha kõrvale...

59. Väga sündmatu on veel, kui keegi taskuräti või sõrmega nina uuristab justkui mingi salviga võides, iseäranis aga teiste ausate inimeste juuresolekul...

Kui sa juhtud istuma teistega laua taga, siis pea ennast korralikult üleval niisuguse reegli järgi:

Esiteks, lõika ära oma küüned, et mitte ei paistaks, nagu oleksid need sametiga palistatud. Pese käed ja istu maha väärikalt, istu sirgelt ja ära haara esimesena liua pealt... Hambaid ära puhasta noaga, vaid hambaorgiga, ja teise käega varja suu ära, kui hambaid puhastad. Leiba ära lõika rinnale surudes, söö seda, mis su ette pandud on, kuid ära krahma... Söögi juures ära matsuta nagu siga, ja ära kratsi pead, pala alla neelamata ära räägi, sest et nõnda teevad talupojad...

Oma taldriku juurde ära ehita tara kontidest, leivakoorikutest ja muust niisugusest. Kui oled söönud... pese käed ja nägu ning loputa suud...

Küsimusi. 1. Kas autor tunneb muret noorte aadlike tõelise kasvatuse või ainult nende välise lihvi pärast? Põhjendage oma järeldust. 2. Millised autori näpunäited räägivad aadlike umbusklikust ja põlglikust suhtumisest oma teenritesse ja talupoegadesse? 3. Milliseid autori poolt soovitatud käitumisnorme noormeestele peate teie kasulikeks ja õigeteks?

§ 29. Paleepöörded XVIII sajandi teisel veerandil ja nende klassiolemus. Venemaa osavõtt Seitsmeaastasest sõjast.

Õukonnarühmituste võitlus. XVIII sajandit Venemaa ajaloos võib nimetada paleepöörete epohhiks. Eriti sageli toimus troonil asuvate isikute vahetus esimestel aastakümnetel pärast Peeter I surma. Selle aja jooksul jõudis Vene troonil järjest istuda mitu tsaari ja tsaarinnat. Imperaatorite sagedane vahetamine oli seotud võitlusega paleerühmituste vahel, millede eesotsas seisid mõjukad võimukandjad, bürokraatia esindajad ja kindralkond. Paleepöörete sõjaväeliseks toeks olid aadli kaardiväepolgud.

Dünastiline võitlus ei muutnud midagi riigi ja tema võimuorganite klassiolemuses, seetõttu toimusid paleepöörded imekergelt. Vanas pärisorjuslikus aadliühiskonnas, rääkis V. I. Lenin, «olid pöörded otse naeruväärselt kerged, niikaua kui juttu oli sellest, et võtta võim ära ühelt aadlike või feodaalide käputäielt ja anda teisele»[1]. Igapäevaseks nähtuseks muutusid soosikute valitsemine, tsaariõukonna parasitism ja pillavus, riigivara riisumine favoriitide poolt, alamate ja kõrgemate ametnike omavolitsemine ning korruptsioon.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 28. kd., lk. 390.

1725. aastal, pärast Peeter I surma, pandi troonile tema naine Katariina I Aleksejevna (1725—1727). Tema keisrinnaks kuulutamisel etendas peaosa suurt mõjuvõimu omav A. D. Menšikov ja viimasele kui Sõjakolleegiumi presidendile alluv kaardivägi. Kahe aasta pärast Katariina I suri. Kompromissi tulemusel Menšikovi pooldajate ja aristokraatliku päritoluga kõrgete aukandjate rühmituse (vürstid Dolgorukid, Golitsõnid jt.) vahel kuulutati imperaatoriks 15-aastane Peeter — tsareevitš Aleksei poeg, Peeter I pojapoeg. Peeter II Aleksejevitši lühiajalise valitsemisaja jooksul (1727—1730) kasvas järk-järgult aristokraatliku rühmituse mõjuvõim.

Senati asemele loodud «Salajases Ülemnõukogus» etendasid peaosa Dolgorukid ja Golitsõnid. Nad saavutasid Menšikovi areteerimise ja Siberisse asumisele saatmise. Kuid peatselt suri Peeter II rõugetesse.

«Ülemnõunike» vandenõu. Võim läks üle «Salajase Ülemnõukogu» liikmete — «ülemnõunike» kätte. Nad leppisid omavahel kokku, et Vene troonile kutsutakse Kuramaa hertsoginna Anna Ivanovna — Peeter I vennatütar.

Anna Ivanovna kirjutas alla «ülemnõunike» poolt koostatud tingimustele («konditsioonidele»), mis piirasid isevalitsust vürstide aristokraatia huvides.

Kuid aadel astus otsustavalt välja «ülemnõunike» plaanide vastu ja isevalitsusliku korra kaitseks. Anna Ivanovna rebiski «konditsioonid» puruks ja kuulutas enda isevalitsejaks.

Keisrinna Anna ajal (1730—1740) anti välja seadus, mis lubas aadlikel jagada kinnisvara pärijate vahel «kõigile võrdselt». Peeter I ukaasi, mille kohaselt aadlikud olid kohustatud teenima armees, alustades sõdurina, enam ei täidetud. Aadlikud said nüüd ohvitseri auastme pärast kadetikorpuse lõpetamist või panid oma alaealised pojad polkudes kirja, et need sõduriteenistuse fiktiivselt läbi teeksid. Kõrgeimaks võimuorganiks kujunes faktiliselt «Ministrite kabinet», mis koosnes keisrinna usaldusalustest.

Mitmesugustel ettekäänetel eemaldas Anna Ivanovna õukonnast vene aadlikke, kes olid aktiivselt võidelnud «ülemnõunikega», ja ümbritses ennast Kuramaalt pärit sakslastega.

«Bironlus». A. Volõnski süüasi. Selle õukondliku kliki etteotsa asus keisrinna favoriit, harimatu ja jõhker Ernst Biron, kes oli elukutselt hobuste ratsastaja. Laisk ja vaimselt piiratud Anna Ivanovna veetis oma aega palvetamise, hobusetallide külastamise ning kojanarride seltsis lõbutsemisega. Tohutuid summasid raiskas ta hiilgavatele ballidele, pidustustele ja ilutulestikele; tema soosikud lausa kümblesid kullas ja kalliskivides. Keisrinna lõbustamiseks ehitati Peterburis jäässt palee ja korraldati selles uhke lilliputtide pulm. Samal ajal riisusid «bironlased» riigikassat, haarasid enda kätte riigile kuuluvad tehased Uraalis, nõudsid talupoegadelt ja linlastelt halastamatult võlgu sisse, teostasid

rahvuse huve kahjustavat välispoliitikat. Kogu isevalitsuslik riigiaparaat hakkas logisema ja see ähvardas kahjustada vene aadli huve.

Anna Ivanovna valitsemisaja lõpul tekkis vandenõu, mida juhtis üks «kabineti» liikmetest — A. P. Volõnski. Volõnski ja tema mõttekaaslased astusid välja välismaalaste ülevõimu vastu; nende taotluseks oli taastada Senat tema endistes õigustes ja hakata uuesti ellu viima Peeter I sisepoliitika põhimõtteid. Vandenõu avastati. Volõnski ja veel kaks vandenõulast hukati, ülejäänuid peksti nuutidega ja saadeti Siberisse asumisele.

Paleepööre 1741. aastal. Surres määras Anna Ivanovna troonipärijaks imikuealise Ivan Antonovitši, oma õetütre, Braunschweigi hertsoginna poja. Troonipärija täisealiseks saamiseni määrati regendiks E. Biron. Kuid Biron vangistati peagi ja regentideks said Ivan Antonovitši vanemad. Valitsuse eesotsas olid endiselt välismaalased. Vene aadlikud, kes sellega leppida ei tahtnud, organiseerisid vandenõu Peeter I tütre Jelizaveta kasuks. Toetudes Preobraženski kaardiväepolgule teostasid Jelizaveta pooldajad 1741. aastal uue paleepöörde.

Jelizaveta Petrovna ajal (1741—1761) kuulutati Senat jälle riigi kõrgeimaks valitsusorganiks. Kuid tegelikult koondus võim käputäie keisrinna favoriitide (vendade Vorontsovide, Šuvalovite jt.) kätte. Tähtsat osa etendasid õukonnas aadlisoost kaardiväelased, kes olid Jelizaveta troonile aidanud. Kõik nad said heldeid rahalisi annetusi, neid edutati auastmeis ja neile kingiti tohutu suuri maavaldusi.

Jelizaveta Petrovna valitsuse sisepoliitika oli allutatud aadli huvidele. Mõisnikele jagati riigitalupoegade maid, eriti ääremaadel — Volgamaal ja Ukrainas. Üha uued vene ja mittevene talurahva kihid muutusid «õilsate» aadlike pärisorjadeks. Tsarism rakendas julma rahvusliku rõhumise poliitikat. Mittevene rahvaste sunniviisiline ristiusku pööramine võttis laia ulatuse ja seda teostati äärmiselt jõhkrate ning ebainimlike vahenditega. Vene aadlikud haarasid enda kätte või ostsid tühise hinnaga kokku «muulaste» maid.

Venemaa osavõtt Seitsmeaastasest sõjast (1757—1763) XVIII sajandi keskel teravnes järsult rahvusvaheline olukord Euroopas. Preisi kuningas Friedrich II, kes tahtis Kesk-Euroopas oma võimu maksma panna ning haarata Poola ja Baltimaad, vallandas üleeuroopalise sõja. Ta tungis kallale Austriale ja võttis temalt Austria kõige jõukama provintsi — Sileesia. Friedrich II kavatses vallutada ka Kuramaa, Tšehhimaa ja Saksimaa. Inglismaa, kes tahtis tugevat Preisi armeed kasutada võitluseks Prantsusmaa vastu, sõlmis enne Seitsmeaastase sõja puhkemist Friedrich II-ga liidulepingu. Friedrich II oli selleks ajaks loonud suure ja hästi väljaõpetatud armee, mis koosnes preislastest ja palgasõduritest. Inglise diplomaatia poolt pakutav toetus jul-

gustas Preisi kuningat. 1756. aastal tungis Friedrich II sõda kuulutamata Saksimaa territooriumile. Saksimaa kapituleerus. Preisi armee tekitas suuri kaotusi austerlastele ja prantslastele. Teda hakati nimetama «võitmatuks». Kuid Vene armee hajutas selle müüdi ja jättis Friedrich II ilma «suure» väejuhi aupaistest.

1757. aasta suvel vallutas Vene armee Ida-Preisimaa ja preislastel tuli temalt vastu võtta esimene kaotus Gross-Jägersdorfi juures. Järgmisel aastal sai Preisi sõjaväele, mille eesotsas seisis Friedrich II, osaks suur kaotus lahingus Zorndorfi juures. Pärast seda ei suutnud preislased saavutada enam mingisugust edu. Vene väed hõivasid Königsbergi. Lahingus Kunersdorfi all 1759. aastal purustasid nad Friedrich II «võitmatu» armee täielikult. Preisi kuningas ise põgenes lahinguväljalt ja kavatses meeleheites lõpetada elu enesetapmisega. Vene armee eelväed hõivasid Berliini.

Lõplikust kaotusest päästsid Preisi kuninga vastuolud liitlaste leeris ja keisrinna Jelizaveta Petrovna äkiline surm. Vene troonile asunud keiser Peeter III, päritolult Holšteini prints, oli Friedrich II innukas pooldaja. Ta sõlmis viivitamatult Preisiga rahu ja alustas läbirääkimisi Taani-vastase sõjalise liidu loomiseks, et laiendada oma valdusi Holšteinis. Läbirääkimiste lõppu ära ootamata saatis Peeter III Vene armee korpuse Friedrich II-le appi ja tegi korralduse kaardiväe väljasaatmiseks sõjakäigule. See tekitas suurt rahulolematust pealinna aadli keskel. 1762. aastal panid kaardiväepolgud eesotsas vandenõulaste grupiga troonile Peeter III naise Katariina II. Peeter III tapeti.

Oma trooni kindlustamise eest hoolt kandes ei uuendanud Katariina II sõda Preisimaaga. Sel kombel loobus ta Venemaa vallutustest Seitsmeaastases sõjas. Samal ajal lükkas ta tagasi ka Preisimaaga sõjalise liidu sõlmimise projekti.

Vene vägede võitudel Seitsmeaastases sõjas oli suur ajalooline tähtsus. Friedrich II agressiivsed plaanid, mis nägid ette kogu Poola ja Baltimaade vallutamist, aeti nurja. Sõda tugevdas Venemaa rahvusvahelist autoriteeti, Venemaa mõju sündmuste käigule Euroopas suurenes.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Õppige tundma Seitsmeaastase sõja käiku õpiku teksti põhjal. Märkige vihikusse tähtsamate lahingute kohad ja aastaarvud. 2. Milline tähtsus oli Vene vägede võitudel Seitsmeaastases sõjas? 3. Milles seisis «ülemnõunike» vandenõu olemus ja miks see läbi kukkus? 4. Missugused olid «bironluse» tagajärjed? 5. Iseloomustage Jelizaveta Petrovna valitsuse sisepoliitikat.

§ 30. Vene teadus ja kultuur XVIII sajandi esimesel poolel.

Kool ja haridus. Manufaktuuride, kanalite ja kindluste ehitamine ning sõjatehnika, laevaehituse ja arhitektuuri arenemine andsid tugeva tõuke ilmaliku hariduse ja teadusalaste teadmiste

levimisele. Peeter I reformid rajasid alusmüüri paljude teadus- ja tehnikaharude arenemisele Venemaal, kultuurisidemete tugevnemisele Lääne-Euroopa ja Idamaadega.

Peeter I ajal rajati Moskvasse suurtükiväekool ja navigatsioonikool, seejärel meditsiiniline kool hospidali juures ning mitu sõjaväeinseneride kooli. 1715. aastal avati Peterburis Mereakadeemia; selle lõpetasid paljud väljapaistvad vene meremehed. Laevaehitusmeistreid valmistati ette koolides, mis olid rajatud Peterburi, Kaasani, Voroneži, Astrahani ja teiste linnade laevatehaste juurde. Uraali metallurgiatehaste juurde tekkisid tööstuskoolid. Noored aadlikud ja ametnike lapsed õppisid kolleegiumide juurde asutatud tõlkide ja kantseleiametnike koolides.

Peetri-aegsete koolide progressiivseks jooneks olid hariduse ilmalik iseloom (õppeainete hulka ei kuulunud usuõpetus) ja õppetöö ühendamine praktikaga. Nii näiteks harjutasid suurtükiväekooli õpilased polügoonidel laskmist ja õppisid suurtükitehastes tundma metallurgiat; Mereakadeemia õpilased viibisid praktikal sõjalaevadel ja laevatehastes; meedikud praktiseerisid hospidali juures asuvas anatoomikumis.

Algkoolid ei saanud laiemalt välja areneda, sest riik ei eraldanud nende jaoks raha. Tekkisid vaid mõned «arvutuskoolid» ja üks eragümnaasium.

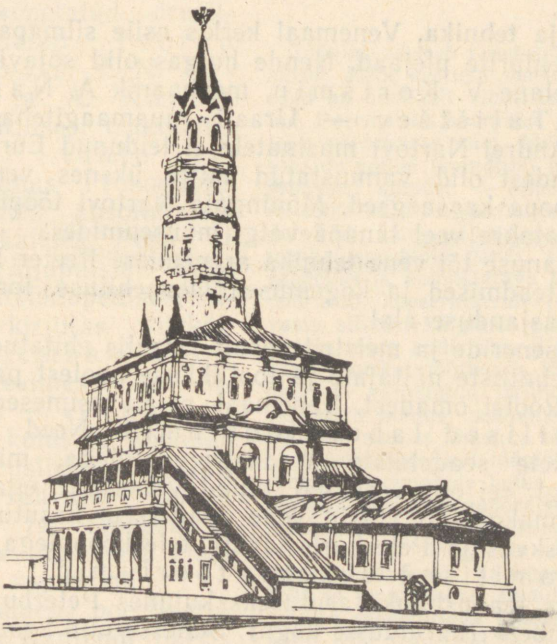

Navigatsioonikool Moskvas (Suhharevi torn).

Teaduse ja hariduse arenemist soodustas vanade kirikuslaavi kirjatähtede asendamine uue «ilmaliku» kirjaga. Uues tähestikus trükiti õpikuid ja teadusliku sisuga raamatuid. Moskvas ja Peterburis rajatud trükikojad andsid välja raamatuid kõigi kaasaegsete tehnika- ja teadusharude alal: raamatuid ilmus matemaatika, astronoomia, merenduse ja sõjateaduse, arhitektuuri, meditsiini jne. kohta.

Õpikute hulgas etendas eriti tähtsat osa L. Magnitski «Aritmeetika», mis sisaldas andmeid matemaatika, astronoomia, geodeesia ja navigatsiooni kohta. Avaldati samuti geomeetria ja trigonomeetria, mehhaanika ja arhitektuuri õpikuid, trükiti Euroopa ja Ameerika geograafilisi kaarte.

1703. aastal hakkas Venemaal ilmuma esimene trükitud ajaleht «Vedomosti» («Teated»). Selles toodi ära andmeid koolide ja tehaste avamisest, lahingutest rootslastega, teateid välismaalt. Ajaleht avardas oma lugejate silmaringi ja andis sündmustele valitsuse seisukohast kõige soodsamaid tõlgendusi. Märksa tihedamaks muutusid kultuurisidemed Lääne-Euroopaga. Aadlike ja jõukate kaupmeeste lapsi saadeti Inglismaale, Hollandisse, Itaaliasse ja teistesse maadesse õppima keeli, sõja- ja kommertsteadusi. Paljud vene reisijad on jätnud järele huvitavaid märkmeid, mis sisaldavad nende muljeid Lääne-Euroopa linnadest, muuseumidest, teatritest, võõraste maade kommetest ja tavadest.

Teadus ja tehnika. Venemaal kerkis esile silmapaistvate tehnikute ja leidurite plejaad. Nende hulgas olid sõjaväeinsener ja suurtükiväelane V. Kortšmin, mehhaanik A. Nartov, insener V. N. Tatištšev — Uraali rauamaagitehaste ehitaja. Paljudele Andrei Nartovi masinatele ei leidunud Euroopas võrdseid ja nendest olid vaimustatud mitte üksnes vene, vaid ka Lääne-Euroopa kaasaegsed. Mõningaid Nartovi tööpinke ja aparaate säilitatakse veel tänapäevalgi muuseumides.

Suure panuse tõi vene tehnika arenemisse Peeter I, kellel olid laialdased teadmised ja kogemused laevaehituse, fortifikatsiooni ja suurtükiasjanduse alal.

Vene inseneride ja meistrite poolt Uraalis ehitatud kõrgahjud olid oma tehniliste näitajate ja tootlikkuse poolest paremad Inglismaa ja Rootsi omadest. Venemaal rajati esimesed teaduslik-tehnilised laboratooriumid. Need olid varustatud rohkete seadeldiste ja instrumentidega, mida Nartovi sõnade järgi «ei ole veel iial olnud Venemaal ega ka kuskil mujal». Esmakordselt võtsid vene teadlased kasutusele mikroskoobi. Moskvas ja Peterburis avati teleskoopidega varustatud astronoomilised observatooriumid.

Tähtsaks teaduslikuks asutuseks kujunes Peterburis asutatud «Kunstikamber» (harulduste kogu). Sellesse olid koondatud mineraalide, meditsiiniliste preparaatide ja vanade müntide kogud.

Seal oli ka zooloogiline kabinet ja etnograafiline kollektsioon (paljude rahvaste majatarbed ja rõivad), mitu maa- ja taevagloobust. Üks gloobus meenutas tänapäeva planetaariumi; tema välimine külg kujutas maa pealispinda, sisemine aga taevast mõlema poolkera tähekogudega. Inimene, kes istus tiirleva kera keskel, võis jälgida tähtede ja planeetide liikumist. Samal ajal rajati Peterburis Sõjamereväe ja Suurtükiväe muuseumid.

1725. aastal avati Peterburi Teaduste Akadeemia selle juures asuva gümnaasiumiga.

Kirjandus ja ühiskondlik mõte. Sügava jälje jätsid vene teaduse ja kirjanduse ajalukku «õpetatud družiina» tegelased Feofan Prokopovitš, V. N. Tatištšev ja A. Kantemir. Poliitilises traktaadis «Monarhi tahte õigus» arendas Prokopovitš «valgustatud absolutismi» ideid ja kaitses Peeter I reforme. Väljapaistev vene teadlane entsüklopedist V. N. Tatištšev kirjutas viieköitelise «Venemaa ajaloo» ja koostas esimese vene entsüklopeedia — «Vene leksikoni», kuhu ta koondas palju väärtuslikku materjali Venemaa rahvaste ajaloo, geograafia ja etnograafia kohta kõige vanemast ajast kuni XVIII sajandini.

Vene esimene poeet-satiirik Antiohh Kantemir naeris

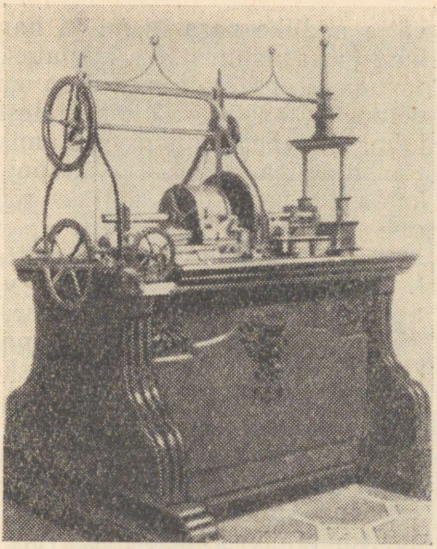

A. Nartovi poolt konstrueeritud suur kopeeriv treipink. *Riiklik Ermitaaž Leningradis.*

Tööpink asetseb tammepuust nikerdatud alusel. Kõik keeruka mehhanismi metallosad on hoolikalt viimistletud ja poleeritud. Paremal on kaunistus pronkssammastega võidukaare näol. Mehhanismi keskosas on võllile (spindlile) paigutatud suur pronksist silinder — kopeerimisseadeldis reljeefse kujutusega (mudel). Selle lähedal võib näha väikest puittoorikut. Kui mehhanism tööle pandi, siis kopeerimisseadeldis ja valmistatava toote puittoorik pöörlesid, kopeerimisrull («sõrm») võttis vastu silindri külgmise pinna kumerusi ja õnarusi ning andis oma liigutused täpselt edasi toorikut töötlevale lõiketerale. Tööpink on varustatud iseliikuva supordiga (lõiketera hoidev mehhanism), mis automaatselt suunas lõiketera tööd. A. Nartovi poolt konstrueeritud tööpink kuulus üldse esimeste treipinkide hulka maailmas, mis töötasid iseliikuva supordiga. Kuulus vene mehhaanik leiutas ja konstrueeris peale selle veel treipinke, mis olid kohaldatud keermelõikamiseks, hammasratta lõikamiseks ja puurimiseks, samuti valmistas ta optilise seadeldisega kiirlaskekahuri ning palju teisi seadeldisi ja instrumente.

välja aadlike parasitismi ja harimatust, vaimulike silmakirjalikkust ja kasuahnust. Ta kuulutas, et «Aadam pole aadlikke sünnitanud» ja et kõik inimesed on oma olemuses ühesugused, sest nad põlvnevad kõik «põlluharijatest». Kantemir paljastas aadlike julma ja ebainimlikku suhtumist teenritesse ning holoppidesse. Kaastundega kirjutas ta talupojast, tema raskest tööst ja sellest, kuidas mõisnik teda paljaks röövib ja kuidas ta «aganate peal rasva läheb».

Tolle aja ühiskondliku mõtte tähtsaks mälestusmärgiks on I. T. Possoškovi «Raamat vaesusest ja rikkusest». Selle autor oli algul käsitööline, hiljem aga rikastus ja sai kaupmeheks. Ta oli Peeter I majanduspoliitika poolehoidja, kuid eelkõige kaitses ta vene kaupmeeskonna huve; kaubanduse ja manufaktuuri arenemises nägi ta maa rikkuse peamist allikat. Possoškov väitis, et mõisnikud ei ole oma talupoegade igavesed isandad, vaid ainult nende ajutised valdajad, ja et aadlikud laovad talupoegade õlgadele «väljakannatamatuid koormaid». Possoškov ei nõudnud küll pärisorjuse kaotamist, kuid ta tegi ettepaneku talupoegadelt nõutavate mõisakoormiste hulk seadusega kindlaks määrata.

M. V. Lomonossov. Suure teadlase ja patrioodi M. V. Lomonossovi **(1711—1765)** tegevus kujutas endast tervet epohhi vene teaduse ja kultuuri ajaloos. Arhangelski pomoori (nii hüüti Valge mere rannikul elavaid venelasi) poeg Mihhailo Lomonossov tuli 19-aastaselt jalgsi Moskvasse ja astus Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemiasse. Tema õppeaastad möödusid vaesuses ja puuduses. Suur tööarmastus ja erakordne andekus aitasid Lomonossovil jagu saada kõigist raskustest, omandada teadmisi ja saada üheks XVIII sajandi silmapaistvaimaks teadlaseks. Oma hariduse viis Lomonossov lõpule Peterburi Teaduste Akadeemias ja välismaal.

Oma veerand sajandi pikkuse teadusliku tegevuse jooksul professorina ja Peterburi Teaduste Akadeemia liikmena rikastas Lomonossov Venemaa ja maailma kultuuri paljude väljapaistvate avastuste ja töödega. Ta tõi vene teadusele kuulsust, aitas kaasa vene rahva haridustaseme tõstmisele. Sügavaid ja mitmekülgseid teadmisi omava teadlasena püüdis ta teadust praktikaga ühendada. Ta oli füüsik ja keemik, geoloog ja metallurg, ajaloolane ja luuletaja, eesrindlike ühiskondlike ideede ja loodusteaduslike vaadete tulihingeline kaitsja.

Lomonossov sõnastas ja tõestas esimesena teaduse ajaloos aine ja liikumise jäävuse seaduse. «Niipalju kui ühe keha küljest ära võetakse, niisama palju tuleb juurde teisele, nii et kui kuskil jääb mateeriat vähemaks, siis suureneb selle hulk mujal,» kirjutas ta. Lomonossovi sõnade järgi «kaotab keha, mis paneb oma jõuga liikuma teise, niisama palju oma jõust, kui palju ta seda annab teisele kehale, mis temalt liikumise saab». Lomonossov heitis kõrvale ebateadusliku teooria «flo-

gistonist» (erilisest ainest, millele omistati võimet kehasid soojendada) ja tõestas, et soojusnähtusi kutsub esile aatomite mehhaaniline liikumine. Oma töös «Maa kihtidest» näitas ta, et maakoore geoloogilised struktuurid tekkisid looduses endas toimunud pikaajaliste muutuste tulemusena. See seisukoht lubas tal õigesti seletada selliste kasulike maavarade teket, nagu kivisüsi, turvas ja põlevkivi.

Geniaalsele vene teadlasele kuulub ka rida tähtsaid teaduslikke ideid geograafia valdkonnast. Nii töötas ta näiteks välja projekti Suure Põhjamere-tee kasutuselevõtmisest. Ta uuris samuti elektrilisi nähtusi atmosfääris, välku ja virmalisi, valmistas piksevardataolise seadeldise. Lomonossov tegi esimesena kindlaks, et planeet Veenust ümbritseb atmosfäär. Ta astus julgelt välja universumi piibelliku tõlgendamise vastu ja esitas tõestusi selle kohta, et maailm (kosmos) on lõpmatu ja et peale päikesesüsteemi on olemas veel lõpmatu hulk tähemaailmu.

M. V. Lomonossovi rinnakuju.
F. I. Šubin.

Öös tähed igavikku väärt...
ei tähel lõppu, ruumil äärt...

Lomonossovi töödel oli suur mõju vene kirjakeele arenemisele. Ta rikastas keelt paljude teaduslike terminite ja mõistetega. Lomonossovi «Vene grammatika» oli esimene teaduslik vene keele grammatika. Oma töös «Kiri vene luulekunsti reeglitest» põhjendab ta vene värsitehnika reformi. Lomonossovi luuletused ja oodid ülistasid Vene armee võite, propageerisid teadusalaseid teadmisi, neis naeris ta välja harimatuid kirikutegelasi. Tema luuleteoseid iseloomustavad sügav sisu ja poeetilised väärtused.

Lomonossov uskus vene teaduse ja kultuuri edusammudesse tulevikus ning ta kutsus üles oma kaasaegseid:

Nüüd leidugu teil küllalt julgust
ja küllalt indu näidata,
et oma Platonite üllust
ja Newtonite mõttekküllust
võib sünnitada Venemaa...

Lomonossov viis ellu oma eluaegse unistuse, töötades välja projekti Venemaa esimese ülikooli ja gümnaasiumide (aadlikele ja mitteaadlikele) loomiseks. **1755. aastal** avati tema projekti järgi Moskva ülikool. Ülikooli esimesed professorid olid Lomonossovi õpilased ja järelkäijad. Moskva ülikool kujunes kõige tähtsamaks eesrindliku teaduse koldeks, hariduse ja kultuuri taimelavaks. Ülikooli professorite avalikud loengud, tema teaduslikud ja kirjanduslikud väljaanded etendasid suurt osa loodusteaduslike teadmiste ja eesrindliku ühiskondlik-poliitilise mõtte levimisel vene ühiskonna demokraatlikes kihtides.

Arhitektuur ja maalikunst. XVIII sajandi esimesed aastakümned jätsid ereda jälje vene arhitektuuri ja maalikunsti ajalukku. Ehituskunstis domineerisid nüüd ilmalikud hooned. Paleesid, elumaju ja ühiskondlikke hooneid hakati ehitama toretsevas ja keerulises «vene barokkstiilis». Uudse arhitektuurilise ilme poolest paistis silma Peterburi oma korrapärase tänavate asetuse, laiade ja sirgete prospektidega. Loodi majesteetlikke ansambleid keisri paleede ja väljaspool linna asuvate residentside näol.

Vene arhitektide projektide järgi ehitati Peterburis Petropavlovskaja kindlus, Admiraliteedi hoone, «Kaheteistkümne Kolleegiumi» (praeguse ülikooli) hoone, «Kunstikambri», Peeter I Suvepalee, Kaubahoovi hoone ja mitmeid teisi. «Kunstikambri» — vene teaduse hälli hoones töötas M. V. Lomonossov.

Algas Peterhofi (Petrodvoretsi) ehitamine kõigi tema kuulsate purskkaevudega, skulptuuridega ehitud puiesteede ja treppidega. Peterhofi ansambel loodi vene arhitektide, inseneride ja kujurite mitme põlvkonna tööga.

Uue arhitektuuri mälestusmärkideks Moskvas on Menšikovi torn, Leforti palee, Arsenalihoone Kremlis. Peeter I ajal ehitati Moskvasse ka avalik teater — «Komöödiamaja». Esimene töötuslikuks otstarbeks ehitatud kivihoone praeguses pealinnas oli Moskva Kalevihoov, mis ehitati Moskva jõe kaldale Kamennõi silla lähedale.

Kuid hiilgavate losside ja paleede kõrval seisid endiselt linnakehvistu viletsad majaubrikud, õlgkatusega suitsutared kitsaste piludega akende asemel, ettelükatavate puust lauatükkidega klaasi asemel. Mõne sammu kaugusel suurepärastest parkidest seisid kroonukõrtsid, hulkusid räbaldunud kerjuste salgad. Linnavahid peletasid neid kaugemale, eemale siidis ja sametis uhkeldavate aadlike ja võimukandjate silme alt, kes toredates tõldades tänaval sõitsid.

Maalikunstis olid vene realistliku portree pioneerideks kunstnikud I. Nikitin ja pärisorjast maalikunstnik I. Argunov. Peale portreede maalisid nad lahingupilte, valides aineks Vene ajaloo kangelaslikke episoode (näiteks Kulikovo lahing). I. Argunov maalis rahvariietes tundmatu vene talunaise portree. Pandi alus kunstilisele gravüürile ja mosaiigile. Andeka meistri A. Zubovi

I. Argunov. Rahvariietes vene talunaise portree.

käe all sündis gravüüride seeria Peterburi vaadetest ja lahingustseenidest, M. V. Lomonossov lõi esimesed vene mosaiikpildid (Peeter I portree, Poltaava lahing).

Uskumatult rasketes tingimustes, taludes alandusi, mis said neile osaks aadliladviku ja tsaarivõimude poolt, lõid vene ehitusmeistrid ja kunstnikud surematuid teoseid, mille üle meie rahvas õigusega uhkust tunneb.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Koostage tabel «XVIII sajandi esimese veerandi reformid kultuuri ja hariduse alal». Märkige sinna õppeasutused, teaduslikud asutused, trükiteosed, silmapaistvate vene leidurite ja inseneride nimed. 2. Valmistage ette suuline jutustus vene teadlasest ja patrioodist M. V. Lomonossovist. 3. Milline tähtsus oli esimese Vene ülikooli loomisel Moskvasse Lomonossovi projekti järgi?

Tähtsamad aastaarvud.

1682—1725 Peeter I valitsemisaeg.
1695—1696 Esimene ja teine Azovi sõjaretk.
1700—1721 Põhjasõda.
1705—1706 Feodalismivastane ülestõus Astrahanis.
1707—1708 Feodalismivastane ülestõus Donil K. Bulavini juhtimisel.
1709 Rootsi armee purustamine Poltaava all.
1714 Vene laevastiku võit Hangö neeme juures.
1725 Peterburi Teaduste Akadeemia asutamine.
1755 Moskva ülikooli asutamine.
1711—1765 Suure vene õpetlase M. V. Lomonossovi elu ja tegevus.

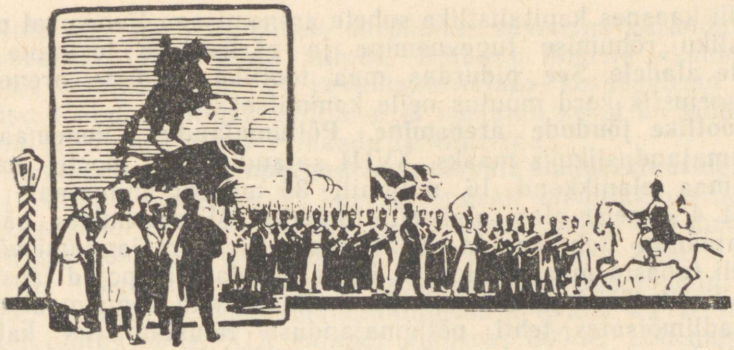

KOLMAS OSA.

PÄRISORJUSE LAGUNEMINE JA KRIIS. TSARISMIVASTASE REVOLUTSIOONILISE VÕITLUSE ALGUS.

VII peatükk.

VENEMAA XVIII SAJANDI TEISEL POOLEL.

§ 31. Venemaa sotsiaal-majanduslik arenemine XVIII sajandi teisel poolel.

Korrake paragrahvide 21 ja 27 materjali manufaktuuritööstuse arenemise kohta XVII sajandil ja XVIII sajandi esimesel poolel.

Majandusliku arenemise iseloom. XVIII sajandi keskpaiku algas feodaalmajanduse lagunemine. Venemaal kasvasid ja tugevnesid uued, kapitalistlikud suhted. Üha laiemalt levis palgatöö. Turusidemete arenemine õõnestas naturaalmajanduse aluseid. Süvenes ühiskondlik tööjaotus linna ja maa vahel, põllumajandus- ja tööstusrajoonide vahel. Vähehaaval kasvas ka linnade elanikkond.

Suurenenud nõudmine teravilja ja põllumajandusliku tooraine järele sundis üht osa mõisnikest kohandama oma majapidamist turu nõuetele. Samal ajal võttis aadlike hulgas üha enam maad parasitism. Nad raiskasid oma sissetulekuid pillavalt luksuslikule eluviisile. Valitsus soodustas sellist pillamist ja riigi poolt asutatud Aadlipank hakkas aadlimõisaid pandiks võttes välja laenama tohutu suuri summasid. Mõisnike huvidele vastu tulles jagas feodaalne riik neile heldel käel uusi maid ja sadu tuhandeid talupoegi.

Nii kaasnes kapitalistlike suhete arenemisega Venemaal pärisorjusliku rõhumise tugevnemine ja pärisorjuse levimine üha uutele aladele. See pidurdas maa tootlike jõudude arenemist. Pärisorjuslik kord muutus neile kammitsaks.

Tootlike jõudude arenemine. Põllumajandus. Venemaa jäi põllumajanduslikuks maaks. XVIII sajandi teisel poolel kasvas Venemaa elanikkond 16 miljonilt 36 miljoni inimeseni. Kuid ainult 4% neist elas alaliselt linnades. Maaharimises säilisid mahajäänud tehnika ja vaarisade-aegsed majandamisvõtted. Sageli tabasid maad ikaldused ja näljahäda. Talupojad laostusid massiliselt. Tööd ja leiba otsides hulkusid nad kogu maal ringi.

Aadlimõisates tehti põllumajanduse täiustamiseks katseid, hakati juurutama uusi agrotehnilisi võtteid ja paremat tehnikat (väetiste laiem tarvitamine, õige külvikorraga mitmeväljasüsteemi kasutuselevõtmine, hõlmadra, raudpulkadega äkke ja viljapeksumasinate kasutamine, produktiivsete veisetõugude kasvatamine jne.). Laienesid tehniliste kultuuride külvid (lina, kanep, sinep jm.), sai alguse kartulikasvatus.

Juba XVII sajandil ja XVIII sajandi esimesel poolel hakati kasutusele võtma Venemaa lõunarajoonides asuvaid viljakaid maid. Pärast Musta mere äärsete alade ühendamist Venemaaga levis maaharimine Novorossia (nii hakati nimetama vastliidetud lõunapiirkonda), Alam-Volgamaa ja Doni aladele. Maaharimise juurutajaiks olid siin Kesk-Venemaalt ja Ukrainast ümberasunud talupojad. Nüüd oli avanenud võimalus põllumajandusliku toodangu väljaveoks Musta mere sadamate kaudu. Venemaa lõunarajoonides stimuleeris see teravilja ja tehnilisi kultuure müügiks tootva mõisamajanduse arenemist. Kuna neis rajoonides valitses tööjõupuudus, siis olid mõisnikud sunnitud sinna sisekubermangudest «välja vedama» pärisorjuslikke talupoegi või palkama hooajatöölisi ulgtöödele siirdunud talupoegade hulgast.

Kaubalis-rahaliste suhete arenemine ja põllumajanduse kaubalisuse kasv mõjutasid ka laiade talurahvahulkade olukorda. Neis kubermangudes, mis paiknesid mustmullarajoonides ja kus tegeldi peamiselt põllundusega, suurendasid mõisnikud teotööd. Nad hakkasid talupoegadelt põllutööde hooajal nõudma tegu 4, 5 ja isegi 6 päeva nädalas. Selle tagajärjel jäid talupõllud hooletusse ja talupojad laostusid. Mõisapõldude laiendamiseks hakkasid aadlikud talupoegi nende maadelt ära ajama ja sundisid neid töötama mõisas kuuteenistusena väljaantava napi moona eest. Mittemustmullakubermangudes viidi talupojad suurelt osalt üle raharendile, mille suurus kiiresti kasvas. Talupojad, kes ei suutnud renti tasuda oma majapidamise tuludest, hakkasid teenistust otsides massiliselt valguma linnadesse ja neisse rajoonidesse, kus valitses tööjõupuudus. Sellised ulgtöödele siirdunud talupojad elatusid veotöödest, teenisid sulastena mõisates, töötasid laadijatena jõe- ja meresadamates, vedasid Volgal pargaseid, täiendasid manufak-

tuuritööliste ridu. Ulgtöödele siirdumine süvendas varanduslikku ebavõrdsust talupoegade hulgas. Külades ilmusid «kaubatalupojad», «kapitaliga» mehed ja «külakurnajad», kes tegelesid kauplemise, tööonduse, liigkasuvõtmise ja varjatud kujul ka külakogukonna laostunud liikmete maade rentimisega.

Kaupmeestele ja talupoegadele kuuluvate manufaktuuride kasv. XVIII sajandi teisel poolel kasvas jõudsalt manufaktuuritööstus. XVIII sajandi 60-ndail aastail oli Venemaal umbes 650 manufaktuuri, sajandi lõpul oli neid aga juba rohkem kui 2000.

Eriti hoogsalt arenesid need tööstusharud, mis tootsid laiale turule. Nii kasvas lõuendimanufaktuuride arv, mis XVIII sajandi keskel ulatus 60-le, XIX sajandi alguseks 300-le. Lõuendimanufaktuuride omanikeks olid enamasti kaupmehed ja rikastunud talupojad. XVIII sajandi viimasel veerandil tekkis puuvillase riide tööstus. Selle peamisteks keskusteks kujunesid Ivanovo küla ja Šuja linn Vladimiri kubermangus, Kesk- ja Alam-Volgamaa linnad. Kaupmehed paigutasid oma kapitale ka paberivalmistamise, nahatöötlemise, värvimise, seebikeetmise, pudukaupade valmistamise, kübarategemise jt. ettevõtetesse, mis tootsid turu jaoks. Nende tootmisharude manufaktuuritööstus hakkas üha enam omandama kapitalistlikku iseloomu. Manufaktuurides suurenes vabapalgaliste tööliste osatähtsus. Nende hulgas oli mitte ainult rendile üleviidud mõisatalupoegi, vaid ka riigitalupoegi ning linlasi.

Mõnedes teistes tööstusharudes (eriti viinapõletuses, mis oli aadlike monopoliks, ja kalevitootmises) õnnestus aadlikel-ettevõtjatel veel oma positsioone säilitada. Pärisorjuslike tööliste tööjõud leidis kõige laiemalt rakendamist mäe- ja metallurgiatööstuses (Olonetsi piirkonnas, Uraalis). V. I. Lenin kirjutas, et «Uraali kõrge õitseng ja tema valitsev seisund mitte ainult Venemaal, vaid osalt ka Euroopas, oli vanasti rajatud pärisorjusele»[1].

Malmisulatamine suurenes Venemaal 2 miljonilt puudalt 1750. aastal 10 miljoni puudani 1800. aastal. Kuid metallurgia edasises arenemises tekkis seisak. Pärast tööstuslikku revolutsiooni Inglismaal hakkas sealne malmitoodang tunduvalt ületama Venemaa oma. Pärisorjuslik töö osutus nüüd Uraali metallurgiatööstuse languse põhjuseks. Kiiremini arenes metallurgia Lõuna-Uraalis ja Okaa jõe basseinis. Siin olid enamuses kaupmeeste ettevõtted, kes kasutasid vabapalgalist tööd. Need ettevõtted olid tihedamini seotud siseturuga.

XVIII sajandi viimastel aastakümnetel kujunesid välja rajoonid, kus olid eriti levinud talupoegadele kuuluvad tööstusettevõtted. Väikesed käsitöökojad, mis kuulusid pärisorjade hulgast esiletõusnud talupoegadest kaupmeestele, kasvasid suuremateks manufaktuurideks, nende omanikud aga muutusid tõelisteks vabri-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 406.

kantideks. Selliste hulka kuulusid näiteks nugade, lukkude, kääride ja muude toodete valmistamise ettevõtted Pavlovo külas Nižni Novgorodi kubermangus, samuti aga tekstiiliettevõtted Ivanovo külas Vladimiri kubermangus. Samal ajal toimus sundtööl rajanevate manufaktuuride langus.

Sise- ja väliskaubandus. Ülevenemaalise turu arenemist soodustavaks teguriks oli sisetollide kaotamine (1754).

Paranesid liiklusolud nii maismaal kui ka veeteedel. Ehitati uued kanalid, mis ühendasid veeteid Kaspia merest Balti mereni ning etendasid tähtsat osa sise- ja väliskaubanduses. Üha elavamaks muutus kaubavahetus Sise-Venemaa tööstusrajoonide ja maa põllumajanduslike rajoonide vahel. Elavnes ka laadakaubandus. Tunduvalt laienes Venemaa väliskaubandus. 1760-ndail aastail veeti Venemaalt kaupu välja 12 miljoni rubla väärtuses, sisseveetavate kaupade väärtus küündis aga 9 miljoni rublani. Venemaa väliskaubanduse käibes etendas peaosa kaubandus Inglismaa, Prantsusmaa, Preisimaa, Taani ja Hollandiga, Idamaadest aga Hiina, Iraani ja Türgiga. Laienesid kaubandussidemed Poola ja Soomega, Kasahstani ja Kesk-Aasiaga.

Kuid Venemaa majanduslik mahajäämus andis ennast tunda ka väliskaubanduses. Suurenes Venemaa sõltuvus Lääne-Euroopa tööstuskaupade sisseveost. Väliskaubanduses mängisid tähtsat osa välismaised kaubafirmad. Kõigist meresadamate kaudu sisse- ja väljaveetavatest veostest transporditi ainult üks viiendik Vene laevadel. Venemaal ei olnud merekaubalaevastikku, mis oleks suutnud rahuldada tema väliskaubanduse vajadusi.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Millised uued jooned ilmnesid Venemaa majanduselus XVIII sajandi teisel poolel: a) põllumajanduses ja pärisorjuslikus külas; b) manufaktuuritööstuse arenemises? Vastus koostage tabeli kujul. 2. Kes olid töömeesteks Uraali ja Olonetsi piirkonna mäe- ja metallurgiatehastes? Miks need tehased hakkasid kängu jääma? 3. Miks ei kannatanud registri- ja possessioonitalupoegade tööjõudu kasutavad manufaktuurid välja konkurentsi nende ettevõtetega, mis rajanesid vabapalgalisel tööjõul? 4. Milles avaldus pärisorjusliku rõhumise edasine tugevnemine XVIII sajandi teisel poolel?

§ 32. Talurahvasõda Jemeljan Pugatšovi juhtimisel.

1773. aastal algas J. I. Pugatšovi juhtimisel talurahvasõda — kõige võimsam feodalismivastane liikumine Venemaa ajaloos. Ülestõus haaras tohutu suure territooriumi Donist ja Jaikist kuni Uraali, Volga ülemjooksu ja Kaamani. Sellest liikumisest võtsid hulgaliselt osa vene ja ukraina talupojad, samuti manufaktuuride töömehed ning Volgamaa ja Uraali piirkonna mittevene rahvustest talupojad.

Ülestõusu peamiseks põhjuseks oli rahva majandusliku olukorra halvenemine, pärisorjusliku rõhumise tugevnemine. Kogu XVIII sajandi jooksul jagas tsaarivalitsus mõisnikele sadu tuhan-

deid talupoegi. Üksnes Katariina II valitsemisajal (1762—1796) jagati mõisnikele 800 000 talupoega.

Mõisatalupojad olid ilma jäetud kõigist õigustest, nende isandad kohtlesid neid ennekuulmatu julmusega, piinasid ja mõnitasid. Mõisnikud võisid talupoegi vähimagi eksimuse eest saata sunnitööle, anda nekrutiks, müüa neid tervete küladena või üksikult — «väljaveoks». Talupojad «on seaduse ees surnud», kirjutas A. N. Radištšev, neid «müüakse ahelais nagu lojuseid».

Mõisnik võis igal ajal talupoja kaardilauas maha mängida, ta võis teda soovi korral ka koera vastu vahetada. Talupoegade kinnipidamiseks seati mõisates sisse vangikongid, mõisnikud ise mõistsid talupoegade üle kohut ja karistasid neid oma äranägemise järgi. Oma julmusega kuulsaks saanud Saltõtšihha (Moskva kreisi mõisnik Saltõkova) türanniseeris ja tappis elajalikult oma pärisorje. Ja ta ei olnud mingiks erandiks «õilsa» aadliseisuse esindajate hulgas Venemaal.

Riigitalupoegade maadel (riigitalupoegi oli eriti rohkesti mittevene rahvaste hulgas Volga- ja Uraalimaa piirkonnas, Siberis jne.) omavolitsesid ja terroriseerisid talurahvast tsaariametnikud. Eriti raskes olukorras olid Uraali tehaste juurde kinnistatud riigitalupojad ja manufaktuuride töömehed. Nad olid aasta jooksul mitmeks kuuks oma majapidamistest eemale kistud ja see, eriti veel, kui ära tuli olla külvi- ja lõikusajal, laostas registritalupojad tihtipeale lõplikult. Tööpäev kestis manufaktuurides 12—15 tundi, töötasu oli armetult väike. Töölised elasid kitsastes toaubrikutes või kasarmutes, neid sunniti ostma toiduaineid kõrgendatud hinnaga oma peremeeste poodidest. Sanitaartingimused olid manufaktuurides hirmsad. Mustus, mürgitatud õhk, niiskus ja külm, halb toit — kõik see põhjustas haigusi ja taude, tööliste enneaegset vananemist ja surma. Elanikkonna, eriti laste suremus oli Venemaal väga kõrge.

Juba enne 1773.—1775. a. talurahvasõda toimusid Venemaal suured feodalismivastased ülestõusud.

Kloostritalupoegade liikumine võttis nii suure ulatuse, et Katariina II valitsus oli sunnitud kirikutegelastelt nende mõisad ära võtma. Kirikule ja kloostrile kuulunud talupojad viidi üle riigitalupoegade kategooriasse. 1760-ndail aastail toimusid mõisatalupoegade ja töömeeste laialdased rahutused Uraali ja Olonetsi tehastes. 1768. aastal puhkes Paremkalda Ukrainas ülestõus — «Koliivštšina» («Teibasõda») — mille etteotsa asusid Maksim Železnjak ja Ivan Gonta.

Mitmel pool puhkenud feodalismivastased rahutused kasvasid 1773. aastal üle võimsaks talurahvasõjaks. Ülestõusnud talupoegade, kasakate ja töömeeste juhiks sai Jemeljan Ivanovitš Pugatšov (umb. 1742—1775).

Päritolult oli Pugatšov Doni kasakas. Ta võttis osa Venemaa sõdadest Preisimaa ja Türgiga, tundis hästi sõjaasjandust. Tal

Jemeljan Ivanovitš Pugatšov.

oli tulnud viibida mitmel pool Venemaal ja väljaspool Vene riigi piire, mõnda aega varjas ta ennast raskolnikute juures. Oma rännakutel nägi Pugatšov, tema enda sõnade järgi, et «rahvas on kõikjal viletsusse tõugatud» ja peab taluma «palju ülekohut ja makse». 1773. aasta sügisel põgenes Pugatšov Kaasani vanglast Jaiki jõele ja kuulutas end «imperaator Peeter Fjodorovitšiks», s. o. Peeter III-ks, kes olevat pääsenud surmast. 1762. aastal toetasid Jaiki kasakad, kelle hulgas võimude omavoli pärast valitses terav rahulolematus, Pugatšovi. Algul veel väikesearvuline Pugatšovi üksus kasvas peagi võimsaks talupoegade ja kasakate armeeks, kuhu kuulus mitukümmend tuhat inimest.

Talurahvasõja algus ja käik. Vallutanud Tatištševi kindluse ja teisi kindlustatud punkte Jaiki jõel, alustas Pugatšovi armee Orenburgi piiramist. Orenburg oli tol ajal suure garnisoniga tugev kindlus. Orenburgi piiramise ajal täienesid Pugatšovi üksused talupoegade ja töömeestega, kes sõduritena tulid tema poolele üle. Pugatšovi armeega liitusid samuti Volga- ja Uraalimaa mittevene talupojad (tatarlased, baškiirid, kasahhid, marid jt.). Manifestides, mida Pugatšov kõikjal laiali saatis, «kinkis» ta talupoegadele ja kasakatele «igavese vabaduse», «maad kõigi tema viljadega, rahapalka, tina, püssirohtu ja leivaprovianti»; samas kutsus ta üles arveid õiendama «reeturitega» — tsaariametnike ja aadlike-vereimejatega.

Pugatšovi lähimate võitluskaaslaste hulgas olid kõige väljapaistvamateks kasakad Tšika Zarubin, Ivan Potšitalin, töömehed Hlopuša, Ivan Beloborodov ja teised. Ülestõusnud baškiiride üksuste etteotsa asus Salavat Julajev. Ufaa alla saatis Pugatšov Tšika Zarubini; Beloborodov tegutses Kesk-Uraalis. Tsaarivägede esimestel katsetel ülestõusu maha suruda ei olnud edu.

Katariina II valitsust kohutas liikumise suur ulatus, seda enam et Venemaa relvastatud jõud olid sel ajal seotud sõjas Türgi vastu. 1774. aasta märtsis suundusid regulaararmee väeosad ja aadlike üksused Orenburgi alla, appi sissepiiratud kind-

lusele. Pugatšovi väed said lüüa. Orenburgi piiramine lõpetati. Pugatšov ise taandus Baškiiriasse.

Kuid mais sai ülestõus uut hoogu. Pugatšovi peamiseks toeks muutusid nüüd Uraali tehaste töömehed. Pugatšov hõivas Zlatousti ja Krasnoufimski linna, Votkinski ja Iževski tehase. Juulis alustas Pugatšov Kaasani piiramist. Kuid selleks ajaks jõudis tsaarivalitsus koondada Pugatšovi vastu suured jõud. Ägedas lahingus Kaasani all õnnestus tsaarivägedel ülestõusnuid lüüa. 500-mehelise üksusega suundus Pugatšov Volga parempoolsele kaldale ja liikus Tšeboksarõ, Pensa ja Saraatovi kaudu Donile, kus ta kavatses täiendada oma jõude Doni kasakatega.

1774. aasta suvel haaras ülestõus Volga- ja Uraalimaa piirkonna. Vene, tatari, baškiiri, tšuvaši ja mordva talupojad õiendasid arveid mõisnike, tsaariametnike ja kirikutegelastega. Nad ründasid mõisaid, haarasid enda kätte aadlike ja «kroonu» vara ning jaotasid selle omavahel. Rahutused ähvardasid kanduda maa sisekubermangudesse. Sõlminud kiiresti rahu Türgiga, paiskas valitsus Pugatšovi ja ülestõusnud talupoegade vastu suure armee. Pugatšovile sai osaks veel üks kaotus Tsaritsõni all ja ta taganes väikese üksusega Volga taha, et uuesti Jaiki jõele jõuda. Kuid siin võttis käputäis oma naha pärast hirmul olevaid reetureid, kelle eestvedajaks oli I. Tvorogov, Pugatšovi kinni ja andis ta tsaarivõimudele välja. Pugatšov toodi puuris Moskvasse ja hukati pärast julma piinamist 10. jaanuaril **1775. a.** Bolotnaja väljakul.

Karistussalgad hakkasid ülestõusnutega veriselt arveid õiendama. Tuhanded talupojad, töömehed ja kasakad vangistati, saadeti sunnitööle või hukati. Tsaaritimukad põletasid maha terved külad ja lasksid elanikkonna hirmutamiseks Volgat mööda alla ujuda parvedel, millele olid seatud võllad ülespoodud inimestega. Pagenud talupojad said hirmsate piinamiste osaliseks ja nad saadeti mõisnike juurde tagasi. Talurahvasõda lämmatati veres.

Feodalismiaegsete talurahva ülestõusude lüüasaamise põhjused ja nende ülestõusude ajalooline tähtsus. J. I. Pugatšovi juhtimisel toimunud ülestõus oli viimaseks talurahvasõjaks feodaalse Venemaa ajaloos. See vapustas tsarismi ja pärisorjusliku korra aluseid, kuid nagu kõik eelnenud talupoegade ülestõusud, nii lõppes seegi lüüasaamisega. Talurahva ülestõusude ebaedu põhjuseks oli see, et need väljendasid rõhutud hulkade stiihilist protesti, mida ei suunanud veel poliitiline teadlikkus ja selge tegutsemisprogramm. Õiendati küll arveid otseste rõhujatega — mõisnike, ametnike ja teistega, kuid seejuures jäid talupojad «tsaristideks»: nad uskusid «heasse» tsaari ega mõistnud, et tsaarivõim kaitseb aadlike huve. Peale selle tegutsesid talupojad relvastatud võitlusele asudes kooskõlastamatult ja isoleeritult. Pugatšovi juhtimisel toimunud talurahvasõjas avaldusid küll mõned organiseerituse elemendid, kuid ka seekord jäi liikumine

stiihiliseks. Talurahvajuhid suutsid enda ümber koondada suuremaid väeüksusi ainult lühikeseks ajaks.

Ivan Bolotnikovi, Stepan Razini ja Jemeljan Pugatšovi juhtimisel toimunud talurahvasõdade kogemused Venemaal näitasid, et talupojad üksi ei suuda klassivaenlast võita. Ainult liidus oma vendade töölistega ja nende juhtimisel suutsid talupojad rajada teed vabadusele ja õnnele.

Hoolimata nimetatud nõrkustest oli feodalismiajastu talurahva ülestõusudel suur progressiivne tähtsus. Nad õõnestasid feodaal-pärisorjusliku korra aluseid, suurendasid veelgi talupoegade vihavaenu mõisnike vastu. Rahvas lõi laule ja legende Razinist ning Pugatšovist, ülistas neid kui oma kangelasi, mehiseid võitlejaid töörahva vabaduse ja õnne eest.

Aadlidiktatuuri tugevnemine Katariina II ajal. Oma valitsemisaja alguses püüdis Katariina II jätta endast muljet kui «valgustatud monarhist», kes kannab hoolt kõigi alamate heaolu eest. Sellisena tahtis ta end näidata ka oma kirjavahetuses prantsuse valgustajate Voltaire'i ja Diderot'ga. Katariina II andis välja julmi pärisorjuslikke seadusi, samal ajal aga kuulutas ta silmakirjalikult, nagu kavatseks ta talupoegade olukorda parandada. Talurahvasõja sündmused paljastasid julma, ara ja verejanulise keisrinna tõelise palge. Halastamatult õiendas ta talupoegadega arveid ja nimetas ennast aadli ees lipitsedes «Kaasani mõisaprouaks».

Võimsast talurahvasõjast hirmutatud Katariina II tugevdas sisepoliitikas reaktsioonilist kurssi. 1775. aastal avaldati «S e a d u s V e n e i m p e e r i u m i k u b e r m a n g u d e h a l d a m i s e k o h t a». Kogu maa jaotati 50 kubermanguks (endise 20 asemel), igas neist oli elanikke 300 000 kuni 400 000; kubermangud jagunesid kreisideks. Kubermangu eesotsas seisis kuberner, kreisi eesotsas kapten-ispravnik, kes valiti kreisi aadlikogul. Talurahvarahutuste puhul ühines mitu kubermangu asehalduskonnaks eesotsas kindralkuberneriga, kellele allusid kohalikud sõjaväegarnisonid. Tunduvalt laiendati kuberneride võimupiire. Need abinõud suurendasid rahva õigusetust veelgi. Tsaariametnike omavoli, altkäemaksuvõtmine, väljapressimised ja linlaste ning talupoegade mõnitamine levisid üha laiemalt.

1785. aastal andis valitsus välja «A a d l i a r m u k i r j a». «Armukiri» kinnitas kõik «õilsa» seisuse vanad õigused ja privileegid: omandiõiguse maale ja pärisorjuslikele talupoegadele, õiguse asutada «vabrikuid», olla vaba maksudest jne. Peale selle kuulutas «Armukiri» aadli vabaks kohustuslikust sõjaväe- ja riigiteenistusest ning kehalistest karistustest. Aadlike üle võisid kohut mõista ainult «nendega võrdsed» isikud äsjaasutatud seisuslikes aadlikohtutes. Aadlile anti õigus moodustada igas kreisis ja kubermangus aadelkondi ning valida kreisi ja kubermangu a a d l i p e a m e h i, neile lubati ka valitsusele oma «vajaduste» kohta

esildisi teha. Aadlike uus seisuslik-poliitiline organisatsioon laiendas nende osavõttu riigi haldusest ja tugevdas mõisnike-pärisorjapidajate diktatuuri.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Missugused olid talurahvasõja põhjused ja tagajärjed? 2. Kes võtsid osa talurahvasõjast? 3. Märkige kontuurkaardile ülestõusust haaratud rajoonid ja kandke sellele Pugatšovi peajõudude retk. 4. Milles avaldus aadlidiktatuuri tugevnemine pärast talurahvasõja lüüasaamist? Milliseid uusi õigusi ja privileege andis mõisnikele 1785. aasta «Aadli armukiri»?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

TALURAHVA OLUKORRAST XVIII SAJANDI TEISEL POOLEL.

(Väljavõtted.)

1760. aasta ukaas mõisnike õigusest talupoegi Siberisse asumisele saata.

Kuulutatakse kogu rahvale teadmiseks. Kuna Siberi kubermangu Irkutski provintsi Nertšinski kreisis leidub põlluharimiseks üsna sobivaid paiku... Sellepärast Valitsev Senat käskisid:

1) Kui keegi mõisnikest soovib oma inimesi ja talupoegi, ka naisterahvaid... ära anda väljakuulutatud asustamiseks, siis neid tuleb nimetatud Siberisse saatmiseks vastu võtta kindlate kaebuste alusel, mis antakse sisse mõisnike endi või nende usaldusmeeste poolt...

1765. aasta ukaas talupoegade sunnitööle saatmise kohta.

... kästakse, et kui keegi mõisnikest oma talupoegi, kes jultunud käitumise tõttu õiglase karistuse on ära teeninud, paremaks vaoshoidmiseks sunnitööle tahab saata, siis selliseid peab Admiraliteedi Kolleegium vastu võtma ja kasutama neid raske töö peal nii pika aja jooksul, kui mõisnikud seda tahavad, ja kogu selle aja jooksul, mil inimesed tööd teevad, peab ta andma neile riigi kulul süüa ja kehakatteid, nagu sunnitöölistele...

«Moskovskije Vedomosti» kuulutused 1797. aastast talupoegade-pärisorjade müümise kohta.

6. linnaosas 4. kvartalis nr. 352 all on müüa hea meeste- ja naistejuuksur, kasvult üle keskmise ja kena kehaehitusega, sobiv toapoisiks, kelneriks või teenriks, 25-aastane; tema naine aga, 24-aastane, pesunaine ja õmbleja, 3-aastase tütrega, mõlemad on korraliku käitumisega. Nende lõplikuks hinnaks on 1000 rubla.

On müüa korraliku ülalpidamisega mõisa meistrimehed: 2 rätsepat, kingsepp, kellassepp, kokk, tõldsepp, ratassepp, graveerija, kullassepp ja 2 kutsarit, näha ja hinna kohta teateid saab 3. linnajaos 4. kvartalis nr. 51 all mõisniku enda juures. Samas on müüa 3 noort võidusõiduhobust, üks täkk ja 2 ruuna, ja kari jahikoeri, arvult 50.

15. linnajaos 2. kvartalis Tšetvjortaja Meštšanskajas, nr. 111 all on müüa tüdruk, kes oskab pesu õmmelda... triikida ja tärgeldada, osalt ka sööki valmistada, ja rätsep. Samas on müüa briljantesemeid ja värvilisi kive; ja veel head tõugu pull ning lehm, soodsa hinnaga.

Ülesanne. Jutustage õpiku ja toodud dokumentide teksti põhjal talurahva olukorra halvenemisest XVIII sajandi teisel poolel.

§ 33. Vene-Türgi sõjad XVIII sajandi teisel poolel.

Venemaa rahvusvaheline olukord. XVIII sajandi teisel poolel tugevnes Venemaa kui suurriigi rahvusvaheline prestiiž. Vene diplomaatia kasutas vastuolusid Euroopa riikide vahel, eriti Inglismaa ja Prantsusmaa vahel, Venemaa välispoliitiliste ülesannete ellurakendamiseks. Tsarism püüdis vene mõisnike ja kaupmeeste huvides enda kätte haarata Musta mere rannikut ja suurendada oma mõju riikides, mis olid Türgi ülevõimu all. Euroopa suurriigid aga takistasid seda. Nad püüdsid pidurdada Venemaa võimsuse edasist kasvu, kutsuda esile kokkupõrkeid Venemaa ja tema lähimate naabrite — Rootsi, Preisimaa ja Poola vahel. Tsaarivalitsus, toetudes tugevale armeele ja laevastikule, teostas aktiivset välispoliitikat vene aadli ja kasvava vene kodanluse huvides. Väljapääs Mustale merele oli vajalik põllumajandussaaduste väljaveoks Lõuna-Venemaa mõisatest, kaubanduse laiendamiseks Euroopa ja Lähis-Ida maadega.

Vene-Türgi suhted teravnesid eriti XVIII sajandi viimastel aastakümnetel. Türgi feodaalid rõhusid juba sajandite vältel Balkani poolsaare rahvaid, orjastasid Doonau vürstiriigid (Moldaavia ja Valahhia) ning Taga-Kaukaasia. Musta mere põhjarannikul kuulusid Türgile Azovi ja Taganrogi kindlus ning Krimmi khaaniriik oli tema vasall. Saades toetust Austrialt ja Prantsusmaalt, kes kartsid Venemaa tugevnemist, püüdis Türgi säilitada ja isegi laiendada oma valdusi Musta mere rannikul Vene, Ukraina ja Poola alade arvel.

See oligi kahe Vene-Türgi sõja põhjuseks.

Esimene Vene-Türgi sõda 1768.—1774. a. 1768. aastal kuulutas Türgi Venemaale sõja. Määratu suur Türgi armee koondus Dnestri jõele, et anda lööki Kiievile. Krimmi khaani ratsavägi hakkas laastama Ukrainat. Moldaavias olid türklaste toetuspunktideks tugevad kindlused (Benderõ, Izmail jt.), Mustal merel tegutses suur Türgi laevastik.

Algul kulges sõjategevus vahelduva eduga. Kuid pärast seda, kui Vene armee ülemjuhatajaks määrati väljapaistev väejuht P. A. Rumjantsev, muutus olukord. 1769. aasta septembris jõudsid venelased Iaşisse ja Bukaresti. Ukrainas ja Novorossias paiknevad väed hõivasid Azovi ja Taganrogi. Gruusiasse saadeti türklaste vastu ülestõusnud Imereetia elanikkonnale abiks tugev väeüksus.

1770. aasta juulis purustasid Vene väed Rumjantsevi juhtimisel Türgi armee Larga jõel. Mõni päev hiljem said Türgi vesiiri peajõud, mis koosnesid 150 000 mehest, Kaguli jõel toimunud lahingus hävitavalt lüüa 17 000-meheliselt Vene armeelt.

Selleks ajaks oli G. A. Spiridovi juhtimisel tegutsev Vene eskaader ümber Euroopa sõites Gibraltari kaudu Vahemerre siir-

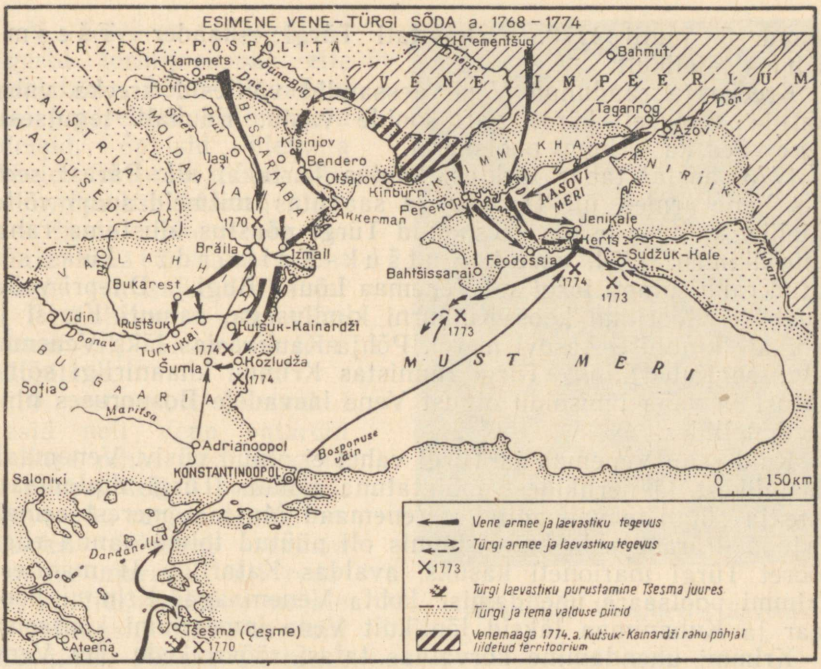
ESIMENE VENE–TÜRGI SÕDA a. 1768 – 1774
R Z E C Z P O S P O L I T A
V E N E I M P E E R I U M
AUSTRIA VALDUSED
MOLDAAVIA
VALLAHH
BESSARAABIA
KRIMM KHAANIRIIK
AASOVI MERI
MUST MERI
Kamenets
Hotin
Dnestr
Prut
Siret
Kišinjov
Iaşi
Bendero
Otšakov
Kinburn
Perekop
Akkerman
Krementšug
Bahmut
Taganrog
Don
Azov
Jenikale
Kertš
Sudžuk-Kale
Feodossia
Bahtšissarai
Dnepr
Bug
Brăila
Izmail
Bukarest
Vidin
Ruštšuk
Turtukai
Kutšuk-Kainardži
Šumla
Kozludža
Sofia
Maritsa
Adrianoopol
Bosporuse väin
KONSTANTINOOPOL
Saloniki
Dardanellid
Tšesma (Çeşme)
Ateena
1768
1769
1770
1771
1772
1773
1774
0 150 km
Vene armee ja laevastiku tegevus
Türgi armee ja laevastiku tegevus
Türgi laevastiku purustamine Tšesma juures
Türgi ja tema valduse piirid
Venemaaga 1774. a. Kutšuk-Kainardži rahu põhjal liidetud territoorium

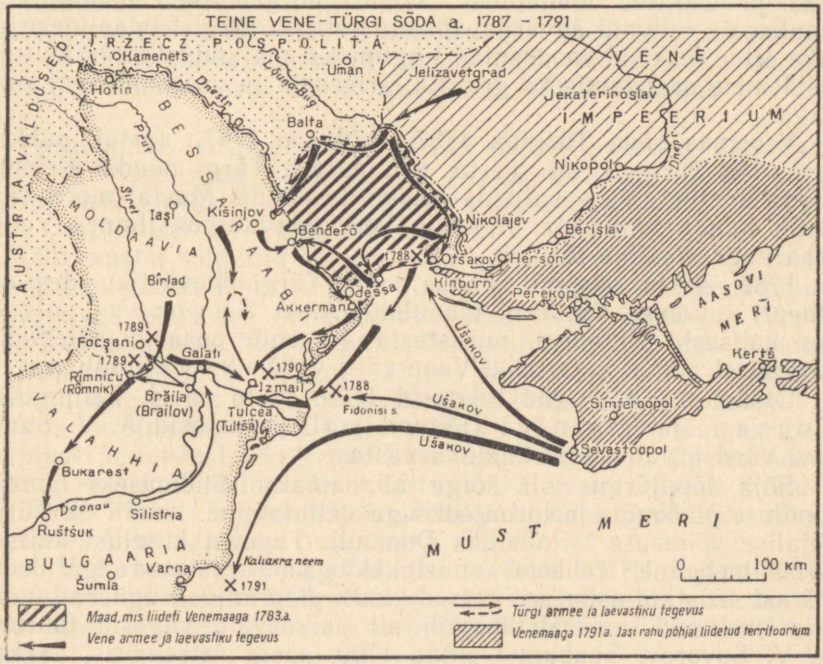
TEINE VENE–TÜRGI SÕDA a. 1787 – 1791
R Z E C Z P O S P O L I T A
V E N E I M P E E R I U M
AUSTRIA VALDUSED
MOLDAAVIA
VALLAHHIA
BESSARAABIA
MUST MERI
AASOVI MERI
Kamenets
Hotin
Dnestr
Prut
Siret
Iaşi
Kišinjov
Bendero
Akkerman
Uman
Jelizavetgrad
Balta
Jekaterinoslav
Nikopol
Dnepr
Nikolajev
Berislav
Hersón
Otšakov
Kinburn
Perekop
Odessa
Birlad
Focşani
Galaţi
Rîmnicu (Rõmnik)
Brăila (Brailov)
Tulcea (Tultša)
Izmail
Fidonisi s.
Ušakov
Kertš
Simferoopol
Sevastopol
Bukarest
Silistria
Ruštšuk
Šumla
Varna
Kaliakra neem
BULGAARIA
Doonau
1787
1788
1789
1790
1791
0 100 km
Maad, mis liideti Venemaaga 1783. a.
Vene armee ja laevastiku tegevus
Türgi armee ja laevastiku tegevus
Venemaaga 1791. a. Iasi rahu põhjal liidetud territoorium

dunud. 5. juulil 1770. a. hävitati Türgi eskaader Tšesma lahes täielikult.

Kreekasse randunud Vene dessandid võitlesid kreeka vabatahtlike toetusel Türgi garnisonide vastu. Edukalt tegutsesid Vene väed ka Krimmi poolsaarel.

1773. aastal tabas türklasi kaotus Turtukai all. Pärast seda läks Vene armee üle Doonau ja saavutas mitmeid suuri võite. Täieliku kaotuse osaliseks saanud Türgi nõustus alustama rahuläbirääkimisi. **1774. aastal** Kutšuk-Kainardži külas sõlmitud rahulepingu järgi sai Venemaa Lõuna-Bugi ja Dnepri vahel asuva territooriumi koos Kinburni kindlusega, samuti Kertši ja Jenikale kindluse Aasovi merel. Põhja-Kaukaasias läks Venemaa valdusse Kabardiinia. Türgi tunnistas Krimmi khaaniriigi sõltumatust ja vaba läbisõidu õigust Vene laevadele Bosporuses ning Dardanellides.

Kuid rahu Venemaa ja Türgi vahel ei olnud püsiv. Venemaale vaenulikest lääneriikidest mõjutatuna püüdis Türgi diplomaatiliste ja sõjaliste vahenditega Venemaad Mustast merest eemale tõrjuda. Pärast seda kui Krimmis oli püütud toime panna riigipööret Türgi marioneti kasuks, avaldas Katariina II manifesti Krimmi poolsaare ühendamise kohta Venemaaga. Krimmi poolsaar ja Kubanimaa läksid lõplikult Vene impeeriumi koosseisu.

Krimmi ühendamine kõrvaldas tatari röövretkede ohu Venemaa ja Ukraina lõunapiiril. Samuti nõrgendas Venemaa võit Kaukaasia rahvaid ähvardavat ohtu sattuda türgi feodaalide orjaikke alla. Tekkisid soodsamad tingimused majanduslike ja kultuurisidemete arendamiseks gruusia, armeenia ja aserbaidžaani rahvaga.

Venemaa sõda Türgiga 1787.—1791. a. 1787. aastal puhkes uus sõda Türgiga, mis kestis neli aastat. Türgi nõudis Krimmi tagasiandmist. Vene valitsus omakorda püüdis Mustal merel lõplikult kanda kinnitada. Ägedate lahingute käigus ilmnes Venemaa suur sõjaline üleolek.

1787. aasta sügisel randus suur Türgi laevastiku dessant Dnepri suudmes Kinburni maaninal. A. V. Suvorovi polgud, kes kaitsesid Kinburni, purustasid dessandi peaaegu täielikult. Järgmisel aastal vallutasid Vene väed Otšakovi kindluse.

Otsustavad lahingud toimusid 1789. aasta suvel. Lahingutes Foçsani ja Rîmnici (Rõmniki) all purustasid A. V. Suvorovi väed arvuliselt ülekaaluka vastase.

Sõja lõppjärgus oli kõige tähtsamaks sündmuseks Izmaili kindluse piiramine ja tormijooksuga vallutamine. Izmail oli Türgi sõjalise võimsuse tsitadelliks Doonaul. Tugevat kindlust kaitses 35 000-meheline rohkete suurtükkidega varustatud garnison. Pärast seda kui esimesed katsed kindlust tormijooksuga vallutada olid nurjunud, määrati Izmaili all paiknevaid vägesid juhtima A. V. Suvorov. Saabunud sinna 1790. aasta detsembris, hakkas

A. V. Suvorov energiliselt vägesid tormijooksuks ette valmistama. Sõdurid seadsid üles patareisid, valmistasid redeleid, õppisid ületama tõkkeid. Suvorov töötas välja tormijooksu plaani, määrates igale atakeerivale kolonnile oma ülesande. Üht kolonni juhtis kindralmajor M. I. Kutuzov — tulevane feldmarssal, Suvorovi lemmikõpilane.

Aleksander Vassiljevitš Suvorov.

10. detsembri hommikul avasid neli Vene patareid kindluse pihta tule. Järgmisel päeval kell 5 hommikul, tugeva udu varjus, algas tormijooks. Sõdurid seadsid vaenlase marutule all redeleid kindlusemüüride najale ja vallutasid ühe bastioni teise järel. Pärast 10 tundi kestnud visa võitlust alistus ligipääsmatuks peetud Izmaili kindlus. Türklased kaotasid surnutena 26 000 inimest, venelased umbes 2000. Võidu põhjuseks oli Suvorovi sõnade järgi «kõigi auastmete piiritu innukus ja vaprus».

Purustanud Türgi dessandi Musta mere Kaukaasia rannikul, hõivasid Vene väed 1791. aastal Anapa kindluse. Noor Vene Musta mere laevastik andeka ja vapra laevastikujuhi F. F. Ušakovi juhtimisel lõi Türgi eskaadreid.

1791. aastal sõlmitud Iaşi rahu järgi sai Venemaa ja Türgi vaheliseks piiriks Dnestri jõgi. Musta mere ranniku ühendamine Venemaaga avas tee merekaubanduseks teiste maadega. Venemaa kindlustumine Musta mere põhjarannikul soodustas Doonau ja Balkani rahvaste vabadusvõitlust türgi feodaalide sajandeid kestnud ikke vastu. Novorossia viljakaid maid hakkasid asustama vene ja ukraina talupojad, ümberasujad Moldaaviast, Bulgaariast, Serbiast ja teistest Türgi poolt ikestatud maadest. Lõuna-Venemaal tekkisid uued linnad: Sevastoopol, Herson, Odessa ja Rostov Doni ääres. Tugeva sõjalaevastiku loomisega Mustal merel tugevdas Venemaa oma positsioone lõunas.

A. V. Suvorov ja tema «Võitmise teadus». XVIII sajandi teise poole sõdades ilmnes hiilgavalt suure Vene väejuhi A. V. Suvorovi talent, kujunes välja suvoorovlik sõdurite kasvatamise koolkond.

Aleksander Vassiljevitš Suvorov (1730—1800) sündis ohvitseri perekonnas. Tema isa oli teeninud Peeter I tentsikuna. Lapsepõlvest peale valmistus Suvorov sõjaväelase elukutseks. Olles füüsiliselt nõrk, karastas ta oma tervist ning uuris suure visadusega raamatuid sõjakunstist.

Oma vaateid sõjakunstist käsitles Suvorov teoses «Võitmise teadus». Selles juhendis on juttu sõdurite väljaõppe reeglitest rahu ajal ja sõjakäikudel, vaenlase ründamise viisidest välilahingus ja tormijooksul kindlustele. Suvorov kasvatas sõdureid pealetungi taktika, kiirete ja otsustavate manöövrite, vaenlasele antavate ootamatute löökide vaimus. Ta rääkis sõjamehe kolmest kunstist: «esimene on silmamõõt», «teine on kiirus», «kolmas on pealetung». Sõjategevuse reeglid, mis olid kirja pandud tabavas rahvalikus keeles, jäid sõduritele kergesti meelde. «Tulista harva, aga tabavalt, torka südisti täägiga.» «Kuul on lollike, kuid tääk on tubli poiss!»

Suvorov nõudis, et rahulikule elanikkonnale ei tehtaks liiga. «Elanikku ära kiusa! Tema söödab ja joodab meid. Sõdur pole röövel.» «Võitmise teaduses» on tähtsal kohal hoolitsus sõduri eest, tema tervise ja toitlustamise eest, sest «sõdur on kallis».

A. V. Suvorovi sõjakunst rajanes põhimõttel, et tuleb usaldada vene sõduri vaprust, sõjalist taibukust ja algatusvõimet. Suvorov ei väsinud kordamast: «Iga sõjamees peab aru saama oma manöövrist.»

Need Suvorovi õpetussõnad olid juhtnööriks tema õpilastele — M. I. Kutuzovile ja P. I. Bagrationile —, kes tõstsid Vene sõjakunsti uuele, kõrgemale arenemisastmele.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Missugused olid Vene-Türgi sõdade põhjused ja millised tagajärjed olid neil sõdadel Venemaale, Ukrainale ning Doonaumaade ja Balkani rahvastele? 2. Koostage õpiku teksti ja lk. 179 asuvate kaartide järgi lühike plaan-konspekt Vene-Türgi sõdade käigust XVIII sajandi teisel poolel. 3. Märkige kontuurkaardile territooriumid, linnad ja kindlused, mis ühendati Venemaaga Kutšuk-Kainardžis ja Iași Türgiga sõlmitud rahulepingute järgi.

§ 34. Tsarism võitluses Prantsuse kodanliku revolutsiooni vastu.

Prantsuse revolutsioon ja Vene tsarism. 14. juulil 1789. a. vallutas Pariisi revolutsiooniline rahvas tormijooksuga Bastille'. Varsti võitis Prantsusmaal kodanlik revolutsioon. Rahvas kukutas kuningavõimu ning kuulutati välja kodanlik vabariik. Prantsuse revolutsiooni mõjul tugevnes Euroopa maades feodalismivastane ja rahvuslik vabadusliikumine.

Katariina II valitsus ja vene aadel võtsid Prantsuse revolutsiooni vastu hirmu ja vihaga. Neil olid veel selgesti meeles J. I. Pugatšovi juhtimisel toimunud talurahvasõja sündmused. 80-ndatel ja 90-ndatel aastatel puhkesid Venemaal uuesti suured

talurahvarahutused. Revolutsioonilised ideed levisid ka Venemaal. Eesrindlikud vene inimesed tervitasid rõõmuga sõnumit Bastille' vallutamisest.

Prantsuse revolutsiooni võidust hirmutatud tsaarivalitsus abistas Prantsuse kontrrevolutsiooni. Katariina II andis varjupaika revolutsiooniliselt Prantsusmaalt põgenenud emigrantidele-aristokraatidele, maksis neile tõhusat rahalist toetust. Ta katkestas pärast Louis XVI hukkamist diplomaatilised suhted Prantsusmaaga ning valmistus sõjaks. Venemaal keelati prantsuse valgustusajastu kirjanike tööde levitamine. Tsarism õiendas ka eesrindlike vene inimestega julmalt arveid.

Tsarismi osavõtt Poola jagamistest. XVIII sajandi viimastel aastakümnetel oli Rzecz Pospolita (Poola) poliitiliselt nõrk riik. Feodaal-pärisorjuslik kord pidurdas seal tootlike jõudude arenemist. Raske feodaalne rõhumine põhjustas alatasa talupoegade ülestõuse magnaatide ja šlahta vastu. Rahvuslikud vastuolud lõhestasid maad. Talupoegade ja kasakate feodalismivastastel liikumistel Ukrainas ja Valgevenemaal oli Poola feodaalide rõhumise vastase rahvusliku vabadusvõitluse iseloom.

Ukraina ja valgevene elanikkond Poolas kaldus üha tugevamini Venemaa poolele.

1772. aastal toimus Preisi kuninga Friedrich II poolt esitatud plaani järgi esimene Poola jagamine. Austria haaras Galiitsia, Preisimaa osa Poola loodealadest, Venemaa osa Baltimaadest, Daugava jõgikonna alad ning Kirde-Valgevenemaa kuni Minskini.

Teisel Poola jagamisel **1793. aastal** sai Venemaa Kesk-Valgevenemaa koos Minskiga ja teiste linnadega ning Paremkalda Ukraina; Preisimaa sai Poola loodealad.

See kutsus maal esile võimsa rahvuslik-patriootilise liikumise, mida juhtis kindral Tadeusz Kościuszko (1746—1817). Preisimaa ja tsaari-Venemaa surusid ülestõusu ülekaalukate jõududega julmalt maha. See ülestõus on Poola ajaloo kangelaslik lehekülg poola rahva võitlusest rahvusliku sõltumatuse eest.

1795. aastal toimus kolmas Poola jagamine: enam kui sajandiks lakkas Poola olemast iseseisev riik. Austria ja Preisimaa haarasid Päris-Poola maad. Venemaale läksid Lääne-Volõõnia, Lääne-Valgevenemaa, Leedu ja Kuramaa.

Poola languse põhjused ja tagajärjed. Üheks Poola languse peamiseks põhjuseks oli tema valitseva klassi, eelkõige suurfeodaalide-aristokraatide omakasupüüdlik poliitika. Poola feodaal-aristokraatia oli ära hirmutatud revolutsioonilisest liikumisest läänes ja omal maal, otsis kaitset Austria, Preisi ja Venemaa reaktsioonilistelt monarhiatelt ning kirjutas just sellega alla Poola riigi surmaotsusele.

Poola rahvale oli riikliku iseseisvuse kaotamine rahvuslikuks tragöödiaks, mis tõi rahvahulkadele raskeid kannatusi ja alandusi

võõramaise rõhumise all. Vallutajad lämmatasid Poola rahvusliku vabadusliikumise ja revolutsioonilise liikumise. Kuid poola rahvas andis tohutu suure panuse kogu Euroopa vabadusliikumisse ning eesrindliku revolutsioonilise mõtte arenemisse XIX sajandil.

Sellel, et Austria monarhia anastas Taga-Karpaatia Ukraina, Bukoviina ja Galiitsia, olid ukraina rahvale halvad tagajärjed. Habsburgide monarhias valitsev julm feodaalne ja rahvuslik rõhumine põhjustas seda, et Lääne-Ukraina maad jäid Austria kõige mahajäänumateks rajoonideks kuni nende ühendamiseni Nõukogude Ukrainaga.

Samal ajal oli Valgevene ja Ukraina maade siirdumine Venemaa koosseisu tähtsaks etapiks kolme vennasrahva ühinemise ning nende rahvusliku kultuuri arenemise teel. Vaatamata tsarismi ja vene mõisnike rõhumisele avanesid ukraina ja valgevene rahvale avaramad võimalused majandus- ja kultuurisidemete kindlustamiseks vennaliku vene rahvaga.

Venemaa ning Kesk-Aasia ja Kasahstani rahvaste vaheliste sidemete laienemine. XVIII sajandil laienesid tunduvalt Venemaa majanduslikud ja poliitilised sidemed Kesk-Aasia riikide Hiiva ja Buhhaaraga ning ka Kasahstaniga. Rändkarjakasvatajad kasahhid, kes kannatasid džungaaride rüüsteretkede all, võtsid juba sajandi keskel vastu Vene alamluse. XVIII sajandi lõpul võtsid Vene alamluse vastu ka kalmõkid, kes rändlesid Kaspia-äärsetes steppides. Tugeva Vene riigi koosseisu siirdumine oli nende rahvaste ajaloos tähelepanuväärseks sündmuseks, mis aitas neid läheneda vene rahvale.

Reaktsiooni tugevnemine Venemaal. Pärast Katariina II surma sai troonile tema poeg Paul I **(1796—1801).** See oli vaimselt piiratud, tujukas ja julm valitseja. Paul I püüdis kindlustada isevalitsuslikku korda ja takistada revolutsiooniliste ideede arenemist Venemaal ning tugevdas selleks reaktsiooni riigis.

Oma lühikese valitsemisaja jooksul jagas ta mõisnikele sadu tuhandeid talupoegi. Talurahva väljaastumiste mahasurumiseks (need olid haaranud 32 kubermangu) saatis keiser regulaararmee polke koos suurtükiväega. Ta andis välja ukaasi, mille järgi saadeti sunnitööle tsaari kohta «jultunud sõnade tarvitajaid».

Paul I tugevdas tsensuuri, sulges eratrükikojad, keelas raamatute ja ajakirjade sisseveo välismaalt. Jälitati kõike, mis kas või väliselt meenutas Prantsuse revolutsiooni. Oli keelatud koguni tarvitada sõnu «isamaa», «kodanik», käia prantsuse moe järgi riides jms. Paul I juurutas Vene sõjaväes Preisi korda: karmi drilli ja kepidistsipliini. A. V. Suvorov naeris Pauli tembutamise sõjaväes õelalt välja: «Venelased on preislasi alati peksnud, mis neilt küll on üle võtta!» Selle eest ta tagandati väejuhatusest ning saadeti maale.

Venemaa osavõtt koalitsioonist kodanliku Prantsusmaa vastu. Niisamasugust reaktsioonilist kurssi hoidis Paul I ka oma välispoliitikas. Tema peamiseks eesmärgiks oli lämmatada Prantsuse kodanlik revolutsioon, milles Paul I nägi ohtu isevalitsusele ja pärisorjusele Venemaal.

1798. aastal organiseeris Inglismaa Euroopa riikide koalitsiooni Prantsusmaa vastu. Sellest võtsid aktiivselt osa tsaari-Venemaa ja Austria. Prantslased lõid Austria vägesid mitu korda rängasti. Austria ees seisis täieliku sõjalise lüüasaamise oht. Paul I oli sunnitud Suvorovi pagendusest tagasi tooma ning määrama ta Vene vägede juhatajaks. Austria valitsuse palvel juhtis A. V. Suvorov Vene-Austria liiduväge. Peamiseks sõjaareeniks kujunesid Vahemeri ja Põhja-Itaalia.

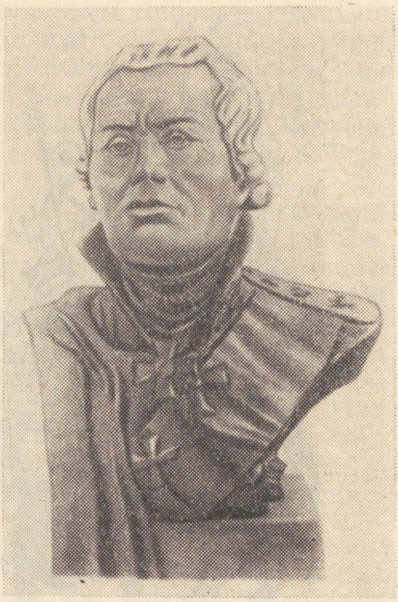

Fjodor Fjodorovitš Ušakov.

1798. aasta sügisel väljus Sevastoopolist Vahemerele Vene eskaader admiral F. F. Ušakovi juhtimisel. Ta saavutas hiilgavaid võite tugeva vastase üle. Vene meremehed vallutasid julgelt ja otsustavalt tegutsedes võimsa merekindluse Korfu saarel Aadria meres.

Vene laevastiku edusammud Vahemeres olid tingitud vene meremeeste kõrgetest lahinguomadustest, F. F. Ušakovi julgest ründetaktikast, ohvitseride ja madruste kõrgetasemelisest väljaõppest, mis rajanes vägede väljaõpetamise suvoorovlikul süsteemil.

A. V. Suvorovi Itaalia- ja Šveitsi-sõjakäik. Itaalia-sõjakäigul tõstis A. V. Suvorov Vene sõjakunsti uutesse kõrgustesse ning saavutas suuri edusamme. Suur väejuht oli sel ajal juba 70-aastane. Tal olid tohutu suured kogemused, sõdurid uskusid tema sõjalisse geeniusse. Vene armee võidud on seda tähelepanuväärsemad, et nad saavutati väga rasketes tingimustes. Armee oli ära lõigatud oma kaugel asuvatest tagalabaasidest ning tegutses ebaharilikes tingimustes. Austria õukond ning õukonna sõjanõukogu segasid alatasa vahele Suvorovi korraldustesse ning mõnikord isegi muutsid tema käske. Austria kindralid ajasid tihti Suvorovi plaanid nurja, tegutsesid aeglaselt ning kõhklevalt.

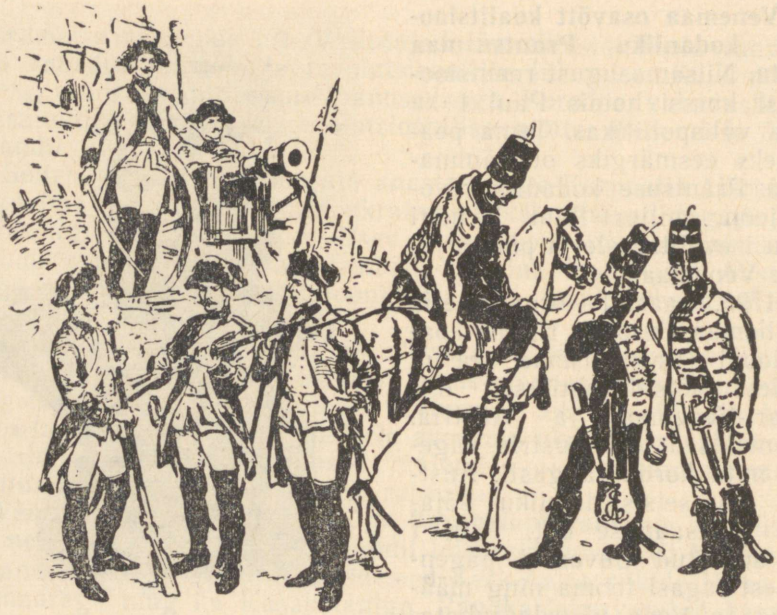

Vene armee sõdurid ja ohvitserid XVIII sajandi teisel poolel.

Aastaid kestnud sõjas karastatud Prantsuse armee kujutas endast ähvardavat jõudu. Ta oli suurepäraselt relvastatud ning kasutas uusi, eesrindlikke võitlusmeetodeid. Armeed juhtisid vilunud kindralid ja ohvitserid. Kõigele sellele vaatamata ilmnes sõjategevuse käigus A. V. Suvorovi sõjakunsti üleolek.

1799. aasta aprillis murdsid liitlasväed A. V. Suvorovi juhtimisel läbi vastase kaitse ning andsid prantslastele otsustava löögi. Suvorovi väed vallutasid Milaano ja Torino. Kuue nädala jooksul vabastati prantslastest kogu Põhja-Itaalia. Parimate prantsuse kindralite juhitud armeed purustati visades ja veristes võitlustes.

Kuid Austria püüdis Vene vägede edusamme Põhja-Itaalias omakasupüüdlikel eesmärkidel ära kasutada. Ta otsustas Itaalia alad liita Austria keisririigiga. A. V. Suvorov sai Austria väejuhatuselt käsu siirduda Šveitsi. Seal asus kindral Masséna tugev Prantsuse armee. Austria armee peajõud ei oodanud ära A. V. Suvorovi vägede saabumist ning siirdusid Reini keskjooksule. Sel ajal, kui Suvorov valmistus Alpide ületamiseks, lõid prantslased puruks Vene-Austria korpuse, mis oli jäetud külgkaitsesse. Nad saavutasid edu Austria väejuhatuse otsese reetmise tagajärjel.

Alpide ületamine kestis 16 päeva. Suvorovi imevägilased ületasid järske mägesid ning käreda vooluga jõgesid, kitsaid mäe-

lõhesid ning sügavaid kuristikke nende kohal rippuvate kõikuvate sildadega ja looklevate teeradadega, nad lõid Prantsuse vägesid ning jõudsid välja Reini orgu. Suvorov ütles: «Vene tääk tungis läbi Alpide.» Isegi vaenlased austasid vene sõduri ennenägematut mehisust, visadust ja vastupidavust. Kindral Masséna ütles, et ta «annaks kõik oma võidud ainsa Suvorovi Šveitsisõjakäigu eest».

Paul I, kes soovis Vene armee väljapaistvate võitude au oma nimele kanda, autasustas A. V. Suvorovit «armulikult» generalissimuse auastmega, kuid pani seejärel hallipäise väejuhi uuesti põlu alla. Varsti tühistati liit Austriaga. Paul I, kes polnud rahul Malta saare okupeerimisega Inglismaa poolt, muutis järsult poliitilist kurssi ning sõlmis Prantsusmaa konsuli Napoleoniga sõjalise liidu. Keisri isemeelsus ning omavoli jõudsid viimase piirini; ta ei säästnud oma vihas isegi kõrgeid aukandjaid. Juba ammu oli valmimas vandenõu, millest võtsid osa troonipärija Aleksander I pooldajad. Asi lõppes Paul I tapmisega 1801. a. 11. märtsi ööl tema palee ruumides. Vandenõusse olid segatud Inglise diplomaatia ning troonipärija ise.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Miks Vene tsarism ja vene mõisnikud kartsid Prantsuse revolutsiooni ning millised abinõud võttis Katariina II tarvitusele revolutsioonilise liikumise lämmatamiseks Euroopas? 2. Missugused olid Poola jagamise põhjused ja tagajärjed? 3. Märkige kontuurkaardile territooriumid, mis liideti Venemaaga Rzecz Pospolita (Poola) kolme jagamise tulemusel. 4. Milles avaldus reaktsiooni tugevnemine riigis Paul I ajal?

§ 35. Kultuur XVIII sajandi teisel poolel.

Teadus ja tehnika. Peamisteks teaduse arenemise keskusteks Venemaal kujunesid Peterburi Teaduste Akadeemia ning Moskva ülikool. Suured teadlased andsid oma tõhusa panuse geoloogia, geograafia, matemaatika, astronoomia ja teiste teadusharude arendamisse. Nad arendasid viljakalt edasi M. V. Lomonossovi teaduslikke traditsioone. Moskva ülikooli professorite avalikud loengud meelitasid kokku suure auditooriumi «teadusearmastajaid». Ülikool andis välja vene ning välismaa teadlaste ja kirjanike töid, teaduslikke ajakirju ning õpikuid.

Vene rahva kõige laiematest kihtidest kerkisid XVIII sajandi teisel poolel esile silmapaistvad tehnikud.

Aurumasina leiutaja I. I. Polzunov (1728—1766) oli Uraali tehastes õpilaseks ja tööliseks. Oma aurumasina ehitas ta 1763. aastal, kakskümmend aastat varem kui inglane Watt. Aurumasinat leiutades püüdis Polzunov oma sõnade järgi kergendada «tulevaste põlvede vaeva», tuua «kasu kogu rahvale». Kuid tsaarivõim ei hinnanud Polzunovi suurepärast leiutist. Varsti pärast tema surma lõhuti masin.

K. D. Frolov (1726—1800) oli väljapaistev vene hüdrotehnik. Ta konstrueeris vesirataste süsteemist koosneva seadeldise, mille abil võis kaevandustest vett välja pumbata ning maaki edasi anda. Frolovi leiutised olid tõeliseks vene XVIII sajandi tehnika imeks.

Kuulus vene tehnik I. P. Kulibin (1735—1818) valmistas kella, mis lõi iga veerand-, pool- ja täistunni tagant ning mängis keskpäeval leiduri komponeeritud hümni. Töötades Teaduste Akadeemia töökojas, valmistas Kulibin aparaate ning instrumente, teleskoope, mikroskoope ja baromeetreid. Ta lõi ühekaarelise Neeva puusilla projekti ning metallist pöördsilla projekti. Kulibin leiutas semafortelegraafi ning valmistas iseliikuva jõelaeva, mille ta nimetas «veesõitjaks». Veesõitja liikus teravmeelse seadeldise abil ise vastu voolu. Poeet G. R. Deržavin nimetas Kulibinit «meie aja Arhimedeseks». Suvorov, kohates Kulibinit Peterburis, surus ta kätt ning hüüdis: «Jumal hoidku, kui palju mõistust! Ta leiutab meil lendava vaiba!»

Kuid enamik Kulibini leiutistest ja avastustest jäi teostamata: tsarism ei hoolinud geniaalsete vene leidurite loovast vaimust. Kulibin lõpetas oma elupäevad viletsuses kodulinnas Nižni Novgorodis.

Kirjandus. Vene ühiskonna elu peegeldub eredalt XVIII sajandi teise poole kirjanike loomingus. Kuulsa vene luuletaja G. R. Deržavini (1743—1816) looming paistab silma kõrge meisterlikkuse ning keele rikkuse ja ilmekuse poolest. Deržavini värssides kõlab terav satiir õukonna elulaadi üle. Poeet paljastas ning naeris halastamatult välja vene aristokraate, suursuguseid logardeid, kes hooplesid oma «päritolu» ning auastmetega. «Sest eesel eesliks ikka jääb, ka siis, kui tärne täis ta puistad!» hüüdis ta oodis «Kõrge aukandja». Puškin nimetas Deržavinit «suurnike vitsaks». Deržavin kirjutas ka isamaalisi oode Vene armee võitude teemadel («Izmaili äravõtmise puhul», «Võitude puhul Itaalias»). Suvorovit nimetas ta «põhjarahva tormide juhiks».

Tsaari despootiat ja pärisorjust paljastas ka kuulus vene kirjanik-satiirik D. I. Fonvizin (1744—1792). Fonvizini loomingus avalduvad tugevasti kirikuvastased ideed: ta naeris välja pappe, kes «püüavad rahvast petta» ning «topivad endal taskud täis». Komöödias «Äbarik» esitab Fonvizin eredaid mõisnike-pärisorjapidajate tüüpe, paljastab nende julmust ja harimatust. Fonvizini «Äbarik» pani aluse vene rahvuslikule komöödiale.

XVIII sajandi lõpul hakkas oma satiiriajakirju «Vaimude post» ning «Vaatleja» välja andma suur vene valmikirjanik I. A. Krõlov (1769—1844).

Arhitektuur. XVIII sajandi väljapaistvate vene arhitektide loomingus kehastusid vene ehituskunsti progressiivsed rahvuslikud traditsioonid, mida oli rikastanud maailma klassikalise arhitektuuri pärand. Kuulus vene arhitekt V. I. Baženov (1737—1799)

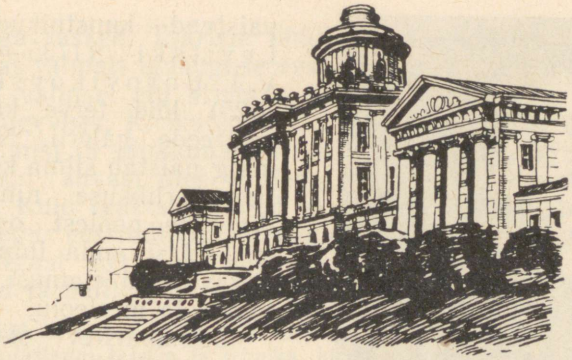

V. I. Baženov. Paškovi maja Moskvas (praegu V. I. Lenini nimelise raamatukogu vana hoone).

sündis vaeses külaköstri perekonnas. Ta lõpetas Moskva ülikooli, jätkas oma haridusteed Peterburi Kunstide Akadeemias, õppis arhitektuuri Pariisis ja Roomas. Peterburis ehitati tema projekti järgi Mihhailovski loss. Moskvas püstitas ta Paškovi maja (praegu V. I. Lenini nimelise raamatukogu vana hoone). Teine Baženovi suurepärane ehitus oli Tsaritsõni loss Moskva lähedal. Tohutu palju vaeva ning rohkesti fantaasiat pani Baženov Moskva Kremli ümberehituse monumentaalsesse projekti. Geniaalse vene arhitekti erakordsed vaimuanded leidsid tunnustust ka Euroopas. Baženov valiti Firenze ja Rooma arhitektuuri akadeemia liikmeks. Kremli ümberehituse projekti väljatöötamisel oli Baženovi kaastööliseks arhitekt M. F. Kazakov (1738—1812). Kazakovi loodud Senatihoone Kremlis, Aadlikogu hoone (praegu Ametiühingute Maja) jt. on tänapäevani Moskva silmapaistvad arhitektuurimälestised.

Maalikunst ja skulptuur. XVIII sajandi teise poole vene maalikunst paistis silma žanrilise mitmekesisuse poolest. Vene kunstnikud maalisid ajaloolistel teemadel ning maastikke ja stseene rahva elust. Portreemaal jõudis tol ajal kõrgele tasemele. Välja-

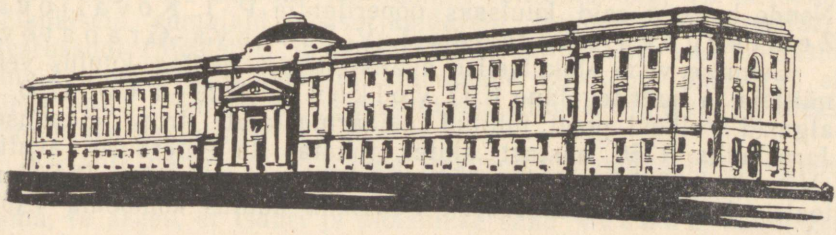

M. F. Kazakov. Senatihoone Kremlis.

Fjodor Grigorjevitš Volkov.

paistvad kunstnikud D. G. Levitski (1735—1822) ja V. L. Borovikovski (1757—1825) lõid terve kaasaegsete portreede galerii. Nende looming paistab silma kõrge kunstimeisterlikkuse ning kujude ilmekuse poolest, oskuse poolest edasi anda inimese kõige sügavamaid elamusi, tema iseloomu ja meeleolu.

Silmapaistev skulptor oli vene realistliku skulptuurportree rajaja F. I. Šubin (1740—1805), kelle suurepärased tööd kaunistavad tänapäevani meie maa suuremaid muuseume. Teiste tähelepanuväärsete skulptuurteoste hulgas on ta loonud M. V. Lomonossovi ja P. A. Rumjantsevi büsti.

Muusika ja teater. Vene muusika tegi suuri edusamme. Esimeste vene heliloojate loomingut iseloomustab sügav huvi rahvamuusika vastu. Tekib koomiline ja olustikuline ooper; vene heliloojad komponeerivad viiuli- ja klaveripalasid. Eriti populaarseteks said J. I. Fomini (1761—1800) ooperid «Mölder, nõid, pettur ja isamees» ning «Küüdimehed vahetusküüdis». Aadlimõisates moodustati pärisoristest talupoegadest orkestreid ja koore.

XVIII sajandi teisel poolel levisid laialdaselt näitlejate-pärisorjade teatrid: ainuüksi Moskva ümbruses oli neid üle 50. Pärisorjade teatrid jätsid vene teatrikultuuri ajalukku tähelepanuväärse jälje. Kõige silmapaistvam neist oli Ostankino paleeteater, mis kuulus N. P. Šeremetjevile. Teatri hoone püstitas arhitekt-pärisori P. I. Argunov, V. I. Baženovi õpilane. Seal lavastati vene ja välismaa autorite oopereid, ballette, draamasid ja komöödiaid. Näitlejad, režissöörid-lavastajad, orkestrandid ja koori liikmed olid kõik Šeremetjevi pärisorjad. Nende hulgast said kuulsaks ooperilaulja P. I. Kovaljova-Žemtšugova ning tantsija T. V. Šlõkova-Granatova.

Esimese vene elukutselise avaliku teatri asutas kuulus vene näitleja ja teatritegelane F. G. Volkov (u. 1729—1763). 1750. a. algasid Volkovi poolt juhitud asjaarmastajate trupi etendused Jaroslavlis. 1756. aastast alates juhatas ta Peterburis avatud «Vene tragöödiate ja komöödiate etendamise teatrit». Peterburi teatris lavastati esmakordselt Fonvizini kuulus komöödia «Äbarik».

Tingimused kultuuri arenemiseks olid XVIII sajandi teisel

poolel väga rasked. Tsarism lämmatas eesrindliku kultuuri võrseid, jälitas julmalt igasuguse «vabamõttelisuse» avaldusi, püüdis ühiskonna vaimset elu allutada oma mõjule. Kiriku reaktsioonine osa tugevnes. Kirikutegelased jutlustasid tsaarile ja mõisnikele alistumist ja sõnakuulmist ning panid kirikuvande alla kõik, kes kutsusid rahvast üles võitlema pärisorjuse ahelatest vabanemise eest. Kuid reaktsioonijõud ei suutnud pidurdada rahvusliku kultuuri ega eesrindliku ühiskondliku mõtte arenemist. Vene rahva hulgast kerkisid esile andekad teadlased, kirjanikud, kunstnikud ja heliloojad.

Ülesandeid. 1. Koostage tabel «Vene kultuur XVIII sajandi teisel poolel» järgmiste jaotustega: teadus ja tehnika, kirjandus, arhitektuur, maalikunst ja skulptuur, muusika ja teater. Kandke sinna silmapaistvate kultuuritegelaste nimed ning kirjeldage lühidalt nende tõid ja teeneid. 2. Valmistage ette referaadid klassis esitamiseks teemadel: «Teadus ja tehnika Venemaal XVIII sajandi teisel poolel», «Vene realistliku maalikunsti ja skulptuuri rajajad», «Pärisorjade teater Venemaal», «Elukutselise vene teatri rajaja F. G. Volkov». Valmistage ise või valige välja illustratsioonid (tehniliste leiutiste skeemid ja joonised, maalide reproduktsioonid, skulptuuride, hoonete ja nende detailide fotod jms.).

§ 36. Pärisorjusevastase ideoloogia kujunemine.

XVIII sajandi teisel poolel tegutsesid Venemaal väljapaistvad valgustajad. XVIII sajandi valgustajad olid vene revolutsionääride aadlipõlvkonna eelkäijad. Nad vihkasid tuliselt pärisorjust kõigis tema vormides, olid rahvahariduse pooldajad, kaitsesid rahvahulkade huve. Kõige silmapaistvamad XVIII sajandi vene valgustajate esindajad olid N. I. Novikov ja A. N. Radištšev.

N i k o l a i I v a n o v i t š N o v i k o v (1744—1818) sündis aadliperekonnas, õppis gümnaasiumis ning teenis siis sõdurina kaardiväes. Ta õppis hästi tundma vene talurahva elu.

60—70-ndatel aastatel andis N. I. Novikov välja satiiriajakirju «Isamesilane» ja «Maalikunstnik». Ajakirja «Isamesilane» epigraafiks valis ta sõnad, mis rõhutavad aadlike parasitismi: «Nemad töötavad, aga teie sööte nende töövaeva.» Novikov paljastas pärisorjuse julmust, tsaarikohtute ja -ametnike väljapressimisi, vene aadlike lömitamist välismaa ees. Ta piitsutas põikpäiseid, rumalaid pärisorjapidajaid Nedoumi (Arulagedat), Besrassudi (Meeletut) ja Hudomõsli (Kõhnmõtet), kes laostasid oma talupoegi ning püüdsid sinnapoole, et «kogu maakeral ei oleks muid olendeid kui suursugused ning et lihtrahvas oleks hoopis ära kaotatud».

Kirjanik näitas, et kõik maa rikkused on loodud talupoegade tööga. Novikov ei kutsunud üles pärisorjust vägivaldselt hävitama, ta arvas, et tsaari ja mõisnikke saab v e e n d a kui mitte talurahva pärisorjust kaotama, siis kas või pehmendama, kergendama vene talurahva miljoniliste hulkade saatust. Sellised

Nikolai Ivanovitš Novikov.

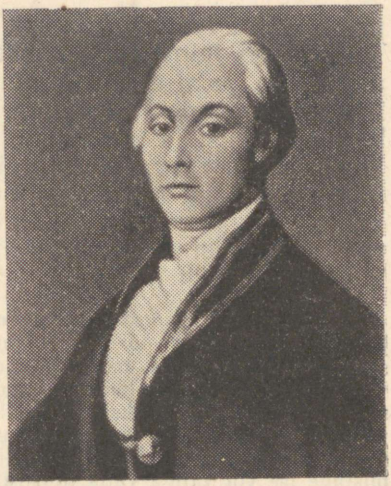

Aleksander Nikolajevitš Radištšev.

illusioonid olid omased ka teistele XVIII sajandi valgustajatele. Kuid Novikovi tegevus andis pärisorjusele kõige tugevama hoobi. Just sellepärast kiirustaski Katariina II kõigi tema satiiriajakirjade sulgemisega. Kuid suur vene valgustaja ei pannud relvi maha. Novikov, kes juhatas Moskva ülikooli trükikoda, arendas laialdast kirjastustegevust. Ta andis mõne aastaga välja hulga raamatuid kõigilt teadusaladelt ning vene ja välismaa kirjanike ilukirjanduslikke teoseid. Vene lugeja tutvus Novikovi väljaandes esimest korda Shakespeare'i, Cervantese, Molière'i ja Beaumarchais' teostega. Novikov avaldas palju lasteraamatuid ning rajas esimese lasteajakirja Venemaal. Tsaari tsensuur kiusas Novikovi taga. Eriti kohutas Katariina II valitsust, et Novikov andis välja XVIII sajandi prantsuse valgustajate Voltaire'i, Diderot' ja Rousseau' teoseid.

1792. aastal areteeriti Novikov Katariina II käsul ning heideti Schlüsselburgi kindlusesse.

Suur vene revolutsionäär-vabariiklane Aleksander Nikolajevitš Radištšev sündis **1749. aastal** Moskvas. Oma lapsepõlve veetis ta isa mõisas Saraatovi kubermangus. Poisi esimesteks kasvatajateks olid isa teenijad-pärisorjad. Seitsmeaastaselt hakkas ta õppima Moskva ülikooli juures asuva gümnaasiumi õpetajate juures, seejärel lõpetas ta Leipzigi ülikooli. Radištšev oli igakülgselt haritud inimene. Prantsuse valgustajate ja revolutsionääride tööd avaldasid talle suurt mõju.

Pärast välismaalt tagasitulekut oli Radištšev palju aastaid riigiteenistuses. Teenistuse ajal nägi ta tsaariametnike kisenda-

vat ülekohut, omavoli ja röövimist, kui julmalt ning ebainimlikult käitusid mõisnikud talupoegadega ja ohvitserid sõduritega. Sõdurite karistamine kantsikuga ning «mässajate» talupoegade ninasõõrmete lõhkikiskumine, keppidega peksmine ning sunnitööle saatmine oli igapäevane asi. «Ma vaatasin enda ümber ringi — mu hing sai haigeks inimkonna kannatuste pärast,» kirjutas Radištšev. Tohutu suurt mõju avaldas talle talurahva ülestõus J. I. Pugatšovi juhtimisel.

Juba sel ajal jõudis Radištšev järeldusele, et «isevalitsus on inimese loomusele kõige vastikum olukord». Radištšev otsustas oma elu pühendada kirjanduslikule tegevusele, võitlusele tsarismi ja pärisorjuse vastu. Ta kirjutas oodi «Priius», milles kutsus rahvast üles revolutsioonile, arveid õiendama tsaari-piinajaga. «Oo, roimar verejanuline!» hüüdis Radištšev. «Pead sada surma surema!» 1790. aastal trükkis Radištšev oma trükikojas raamatu «Reis Peterburist Moskvasse».

Selle suurepärase raamatu lehekülgedelt kõlas esimest korda Vene ajaloos üleskutse hävitada pärisorjus ning isevalitsus ja kehtestada Venemaal vabariik — «rahvavalitsus». Radištšev kujutas eredalt ja tõepäraselt talurahva olukorda pärisorjuslikul Venemaal XVIII sajandil. «Ahned metsloomad, täitmatud kaanid,» hüüdis Radištšev, pöördudes aadlike poole, «mis me jätame talupojale? Seda, mida me ei saa neilt võtta — õhu. Jah, ainult õhu...» Radištšev nimetas mõisnikke riisujateks, vereimejateks ning kurjategijateks. Ta kutsus talupoegi üles oma ebainimlike isandatega arveid õiendama.

Radištševi raamat ilmus sel ajal, kui Prantsusmaal puhkes kodanlik revolutsioon. Katariina II nägi selles raamatus üleskutset tsarismi kukutamiseks Venemaal. «Siin on levinud prantsuse nakkus,» ütles ta ning nimetas Radištševit «Pugatšovist hullemaks mässajaks». Raamat korjati otsekohe ära, Radištšev areteeriti ning mõisteti surma, surmanuhtlus aga asendati väljasaatmisega Siberisse Ilimski vanglasse.

1801. aastal lubati Radištševil Peterburi tagasi tulla. Ta ei pannud relvi maha ning julges esitada uute seaduste projekte talurahva olukorra parandamiseks. Teda ähvardati uuesti asumisele saata. Radištšev ei kannatanud aastatepikkust tagakiusamist välja ning lõpetas **1802. aastal** oma elu enesetapmisega. Ta ütles enne surma: «Järeltulevad põlved maksavad minu eest kätte.»

Tsarism saatis suure vene õpetlase, patrioodi ja revolutsionääri halastamatult hukka. Kuid tema revolutsiooniline tegevus ei hukkunud jäljetult. «Reis Peterburist Moskvasse», ood «Priius» ning teised Radištševi teosed avaldasid suurt mõju ühiskondliku mõtte arenemisele Venemaal. Aadlikud-revolutsionäärid — dekabristid — võtsid üle revolutsioonitungla, mille Radištšev oli läitnud. Radištševi ideed ning tema mehise võitluse eeskuju tsarismi

ja pärisorjuse vastu innustasid vene revolutsionääride uusi põlvkondi. V. I. Lenin nimetas Radištševit vene inimeste «rahvuslikuks uhkuseks».

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Määratlege XVIII sajandi valgustusaja põhijooned. Selgitage, miks valgustajad esinevad Venemaal XVIII sajandi teisel poolel. 2. Millised ühised jooned olid Novikovi ja Radištševi vaadetes ning mille poolest nad erinesid? 3. Millist mõju avaldas Novikovi ja Radištševi tegevus revolutsioonilise liikumise arenemisele Venemaal?

Tähtsamad aastaarvud.

1762—1796 Katariina II valitsemisaeg.
1768—1774 Esimene Vene-Türgi sõda Katariina II ajal.
1772—1795 Poola jagamised.
1773—1775 Talurahvasõda J. I. Pugatšovi juhtimisel.
1785 «Aadli armukiri».
1787—1791 Teine Vene-Türgi sõda Katariina II ajal.
1796—1801 Paul I valitsemisaeg.
1730—1800 Suure vene väejuhi A. V. Suvorovi elu ja tegevus.
1799 A. V. Suvorovi Itaalia- ja Šveitsi-sõjakäigud.
1749—1802 Suure vene revolutsionääri A. N. Radištševi elu ja tegevus.

VIII peatükk.

VENEMAA XIX SAJANDI ALGUSES. 1812. AASTA ISAMAASÕDA.

§ 37. Isevalitsuse sise- ja välispoliitika XIX sajandi alguses.

Vene impeerium sajandite vahetusel. XIX sajandi alguses haaras Vene impeerium tohutu territooriumi: Valgest merest põhjas kuni Kaukaasiani ja Musta mereni lõunas ning Balti merest läänes kuni Vaikse ookeanini idas.

Venemaa oli territooriumi ja rahvaarvu poolest kõige suurem riik Euroopas. Vene rahvas lõi oma töö ja kangelasliku võitlusega võimsa riigi, haris asustamata maadel üles määratu suuri alasid. Venemaa oli paljurahvuseline riik. Tema koosseisu kuulusid mitmesugused rahvad: ukrainlased, valgevenelased, Baltimaade rahvad, tatarlased, baškiirid, marid, tšuvašid, mordvalased, Siberi rahvad ja paljud teised, kes seisid erineval ühiskondliku arenemise tasemel. Oma arenemistaseme poolest jäi Venemaa maha eesrindlikest Lääne-Euroopa maadest: seal olid juba võidule pääsenud kapitalistlik tootmisviis ning kodanlikud ühiskondlikud suhted, aga Venemaal valitses veel feodalism.

Peamiseks takistuseks edasiliikumise teel oli pärisorjus, elanikkonna põhimassi — talurahva orjastamine. Aadel oli valitsev klass. Temale kuulus peamine rikkus — maa. Üle poole kogu

talurahvast oli mõisnike omandiks. Mõisnikud valitsesid kontrollimatult pärisorjade isiku ja varanduse üle. Ülejäänud osa talurahvast, niinimetatud riigitalupojad, olid feodaalses sõltuvuses riigist.

Kuid feodaalkord hakkas juba lagunema, tema rüpes kasvasid uued, kodanlikud suhted. Arenes tööstus ja kaubandus. Tekkisid kapitalistliku ühiskonna klassid — kodanlus ja proletariaat.

Venemaa ees seisis ülesanne kogu ühiskonnakorraldus ümber kujundada kodanlikuks. Kuid mõisnikud-pärisorjapidajad ei tahtnud feodaal-pärisorjuslikke suhteid likvideerida, ei soovinud loobuda oma õigustest ja privileegidest. Nende huvide kaitsel seisis isevalitsuslik monarhia, mahajäänud riigikord, mis pidurdas ühiskonna arenemist. Tsarism püüdis vana feodaalset isevalitsuslikku korda ainult kohandada kodanlike suhete tekkimise tingimustega, säilitades sealjuures mõisnike võimu ning feodaal-pärisorjusliku korra alused.

Isevalitsuse sisepoliitika. 1801. aasta märtsis sai paleepöörde tulemusel troonile Aleksander I (1801—1825).

Uue tsaari iseloomu põhijoonteks olid kavalus, silmakirjalikkus ja variserlikkus. Varasest lapsepõlvest peale tuli tal laveerida vanaema ja isa vahel, kes olid omavahel riius, ning neile meele järele olla. Tsaar oli nõrga tahtejõuga ja laisk inimene. Kasvatajad rääkisid, et ta pole ühtki raamatut lõpuni lugenud. A. S. Puškin iseloomustas seda Vene isevalitsejat nii: «Nõrk keiser, keigar kiilaspäine, tööd vihkav salakaval mees, ausärra sattund juhuslikult.»

Aleksander I oli samasugune aadli huvide väljendaja ja kaitsja nagu tema eelkäijadki. Kuid oma valitsemisaja algul mängis ta liberaali, nagu see tol ajal moes oli, ning püüdis võita populaarsust. Aleksander püüdis poliitikat ajada peenemate meetoditega kui tema isa. Aadli poolehoiu võitmiseks likvideeris ta kõigepealt mõned Pauli valitsemisaja kõige raskemad tagajärjed: amnesteeriti Paul I ajal põlu alla sattunud aadlikud, kergendati Venemaale sissesõitu ning sealt lahkumist, pehmendati mõnevõrra tsensuuri ja eemaldati õukonnast Pauli lemmikud. Need abinõud ei riivanud isevalitsusliku korra aluseid, kuid lõid näiliku liberalismi paiste tsaari «hoolitsemisest» oma alamate eest.

Katsuti leevendada talurahvaküsimuse teravust, sest selle küsimuse lahendamiseta polnud maa edasine arenemine võimalik. Kuna talurahvarahutused kasvasid, arutas Aleksander I valitsus läbi rea projekte talurahva olukorra muutmise kohta. Kuid tegelikult ei tehtud peaaegu mitte midagi ära.

Tolle aja eesrindlike inimeste pahameelt äratas eriti talupoegade müümine üksikult. See laialdaselt levinud praktika kompromiteeris Venemaad Lääne-Euroopa silmis. Seepärast keelas valitsus talupoegade müümise kuulutuste avaldamise ajalehtedes.

Kuid aadel hiilis sellest seadusest kergesti mööda: sellest ajast peale hakati avaldama kuulutusi talupoegade «väljaüürimise» kohta, mis tähendas sisuliselt sedasama.

1803. aastal anti välja ka seadus «Vabadest põlluharijatest». Mõisnikud said selle seaduse põhjal õiguse oma talupoegi koos maaga suure väljaostu eest vabaks lasta. Kuid sel seadusel ei olnud mingit tõsisemat tähendust. Kogu Aleksander I valitsemisaja jooksul kasutasid seda ainult mõned mõisnikud ning «vabade põlluharijate» kategooriasse viidi üle vähem kui pool protsenti pärisorisest talurahvast.

Riigivalitsemise alal toimunud ümberkorraldused ei riivanud ka feodaal-isevalitsusliku korra aluseid. 1802. aastal korraldati ümber bürokraatlik keskaparaat. Vanade Peetri-aegsete kolleegiumide asemele loodi ministeeriumid, kus minister oli ametkonna ainsaks juhiks. Moodustati Sõja-, Mere-, Välis-, Haridus- ja teised ministeeriumid, eri ametkondade funktsioonid piiritleti täpsemalt. Reform aitas kaasa bürokraatliku süsteemi edasisele tsentraliseerimisele.

Hariduse alal ellurakendatud abinõudel oli laialdasem iseloom. Haritud spetsialistide ja ametnike ettevalmistamiseks laiendati kesk- ja kõrgemate õppeasutuste võrku. Tegelikult olid need kättesaadavad ainult aadlikele. Asutati ülikoolid Kaasanis, Harkovis, Peterburis ja Tartus ning rajati mõned ülikoolidele lähedase programmiga lütseumid, sealhulgas Tsarskoje Selo lütseum, kus õppis A. S. Puškin. Märksa nõrgemini arenes algharidus. Pärisorjuslik riik takistas hariduse levimist «alamate» seisuste hulgas.

Üks tolleaegne riigitegelane M. M. Speranski töötas välja suurema reformi projekti: seada Venemaal sisse konstitutsioonilised asutused, säilitades sealjuures monarhia ja pärisorjuse. Speranski projektid tekitasid pärisorjapidajate hulgas rahulolematust. Niisuguste meeleolude kõnetoruks sai tuntud kirjanik ja ajaloolane N. M. Karamzin. Oma märgukirjas «Vanast ja uuest Venemaast» püüdis ta tõestada isevalitsuse vankumatust. Ta kirjutas: «Venemaa rajati võitude ja ainuvõimu varal, läks hukka mitmevõimu läbi ning päästeti targa isevalitsuse kaudu.» Tsaar kõrvaldas Speranski riigiasjade juurest ning saatis asumisele.

Kõik need abinõud ainult kaunistasid «Vene isevalitsuse näotu hoone fassaadi» ning jätsid puutumata isevalitsuse enda ning pärisorjusliku korra. Nende abinõude ülesandeks oli tugevdada seda korda ja lükata edasi selle kokkuvarisemist.

Taga-Kaukaasia ja Moldaavia rahvaste ühendamine Venemaaga. XIX sajandi alguses ühendati suur osa Taga-Kaukaasiast Venemaaga. Taga-Kaukaasia rahvad olid XVIII ja XIX sajandi vahetusel väga raskes olukorras. Armeenia ja Aserbaidžaani rahvad ägasid Türgi ja Iraani feodaalide ikke all. Gruusia oli iseseisev riik, kuid osa temast oli Iraani ja Türgi võimu all. Gruusia

oli nõrgestatud suur- ja väikefeodaalide vahelistest lõpmatutest sõdadest. Teda ähvardas pidevalt täieliku orjastamise oht mahajäänud feodaalriikide Türgi ja Iraani poolt. Türgi ja iraani vallutajate sagedased sõjalised sissetungid Taga-Kaukaasiasse rüüstasid ning laastasid maad ja hävitasid rahvast. Väike-Aasia orjaturud olid kubinal täis Gruusiast, Armeeniast ja Aserbaidžaanist toodud vange.

1795. aastal tegi Iraani šahh järjekordse rüüsteretke Gruusiasse. Gruusia sõjavägi löödi puruks, Tbilisi linn rüüstati ning maa laastati paljaks. Taga-Kaukaasia rahvaste kohal rippus füüsilise hävitamise oht. Seepärast pöörasid nad oma pilgud tugeva Venemaa poole, kes üksi oli suuteline neile abi osutama.

Vene rahva majanduslikud, kultuurilised ja poliitilised sidemed Taga-Kaukaasia rahvastega olid tekkinud juba ammu. Nende rahvaste poliitikategelased ning silmapaistvad kultuuritegelased leidsid varjupaika Venemaal. Gruusia valitsus palus Venemaalt korduvalt sõjalist abi võitluses türgi ja iraani orjastajate vastu. Nüüd, kui teravnes maa orjastamise oht võõramaiste vallutajate poolt, pöördus Gruusia Venemaa poole ühinemispalvega. Vene valitsus ei söandanud seda kohe teha, kartes komplitseerida suhteid Inglis- ja Prantsusmaaga. Alles **1801. aastal** võeti vastu otsus Gruusia ühendamise kohta Venemaaga.

Iraani ja Türgiga peetud sõdade tulemusel ühendati Venemaaga XIX sajandi alguses Dagestan ja Põhja-Aserbaidžaan. Armeenia jäi veel sultani-Türgi ja Iraani ikke alla.

Venemaa kinnitas Taga-Kaukaasias kindlalt kanda. Isevalitsus kehtestas liidendatud territooriumidel koloniaalrežiimi. Arvukad vene ametnikud, kes olid sinna saadetud, riisusid kohalikku elanikkonda, ajasid venestuspoliitikat ning takistasid rahvusliku kultuuri arenemist.

Kõigele sellele vaatamata oli Taga-Kaukaasia Venemaaga ühendamisel suur progressiivne tähtsus grusiinlaste, armeenlaste ja aserbaidžaanlaste seisukohalt. Vene tsarismi koloniaalikke raskusest hoolimata paranesid Taga-Kaukaasia rahvaste elutingimused. Venemaaga ühinemine kindlustas piiride julgeolekut, hoidis ära Türgi ja Iraani uued röövellikud kallaletungid. Tehti lõpp feodaalsetele sisetülidele, mis olid teinud rahvale palju kahju. Kõik see lõi paremad tingimused Taga-Kaukaasia rahvaste majanduse, kultuuri ja teaduse arenemiseks. Venemaa oli Iraanist ja Türgist eesrindlikum maa ning tema kultuuri mõju Taga-Kaukaasia rahvastele oli viljakas. Gruusia, Armeenia ja Aserbaidžaani paremad pojad tervitasid ühinemist Venemaaga.

Samaaegselt Vene-Türgi ja Vene-Iraani sõdadega XIX sajandi alguses pidas Venemaa sõda Rootsiga, mis lõppes Vene vägede võiduga ning Soome ühendamisega (1809).

1812. aasta Isamaasõja eelõhtul, pärast Vene-Türgi sõja edukat lõpetamist, vabastati Türgi ikkest suur osa Moldaaviast.

Bessaraabia läks Venemaa koosseisu. See aitas tal edasi areneda, lõppes sajanditepikkune uskumatult raske Türgi ike. Eesrindlikule vene kultuurile lähenemine avaldas soodsat mõju Moldaavia rahvusliku kultuuri arenemisele. Moldaavia rahvas, nagu teisedki Venemaaga ühendatud rahvad, liitus vene rahva vabadusvõitlusega tsarismi ja pärisorjuse vastu.

Ülesanne ja küsimus. 1. Iseloomustage isevalitsuse sisepoliitikat. 2. Milles seisab Gruusia ja Moldaavia Venemaaga ühendamise progressiivne tähtsus?

§ 38. 1812. aasta Isamaasõda.

Eeldused sõjaks. Venemaa rahvusvaheline olukord muutus XIX sajandi alguses keeruliseks. Napoleon Bonaparte kuulutas enda Prantsusmaa keisriks. Ta lämmatas Prantsuse revolutsiooni ning hakkas suurkodanluse huvides teostama vallutuslikku välispoliitikat. Napoleon püüdis saada maailma valitsejaks, alistada endale kõik Euroopa riigid.

Prantsuse keisririigi loomisega, nagu näitas V. I. Lenin, käis kaasas rea Euroopa suurte rahvaste orjastamine; sellest ajast peale kannavad Napoleoni sõjad vallutuslikku iseloomu ning kutsuvad esile «rahvuslikke vabadussõdu»[1].

Juba sajandi alguses tuli Venemaal sõdida Napoleoni Prantsusmaaga, algul liidus Austriaga ning seejärel Preisimaaga. Neis sõdades ei olnud liitlastel edu. Napoleon lõi 1805. a. Vene-Austria väed Austerlitzi all puruks ning Austria sõlmis temaga rahu. 1806. a. löödi puruks Preisi armee ja Venemaa jäi üksinda võitlema. Tsaarivalitsus sai lüüa ning oli sunnitud sõlmima Tilsiti rahu **(1807. a.)**. Venemaa ei kandnud mingeid territoriaalseid kaotusi. Keisrid leppisid kokku, et Napoleon saab tegevusvabaduse Lääne-Euroopas ning Aleksander I Põhja- ja Ida-Euroopas.

Kuid kokkuvõttes ei olnud see rahuleping Venemaale kasulik. Esiteks, Napoleon moodustas Preisimaa küljest kistud Poola maadest Varssavi hertsogiriigi, mis võis kujuneda soodsaks platsdarmiks kallaletungimisel Venemaale; teiseks kohustus Venemaa ühinema niinimetatud k o n t i n e n t a a l b l o k a a d i g a.

Napoleon ei suutnud Inglismaast sõjaliselt jagu saada ning püüdis seda Prantsusmaa peamist võistlejat majanduslikult lämmatada. Selleks et Inglismaad täielikult Euroopa mandrist ära lõigata, keelas ta kõigil oma võimualustel riikidel Inglismaaga kaubelda, s. o. kehtestas majandusliku blokaadi. Ka Venemaa oli nüüd sunnitud katkestama Inglismaaga kõik kaubandussidemed, mis olid Venemaa jaoks üsnagi tähtsad.

Tilsiti rahu oli ebakindel, ka Napoleon ise polnud sellega rahul. Tal ei õnnestunud Euroopas kehtestada Prantsusmaa täie-

[1] V. I. L e n i n, Teosed, 22. kd., lk. 286.

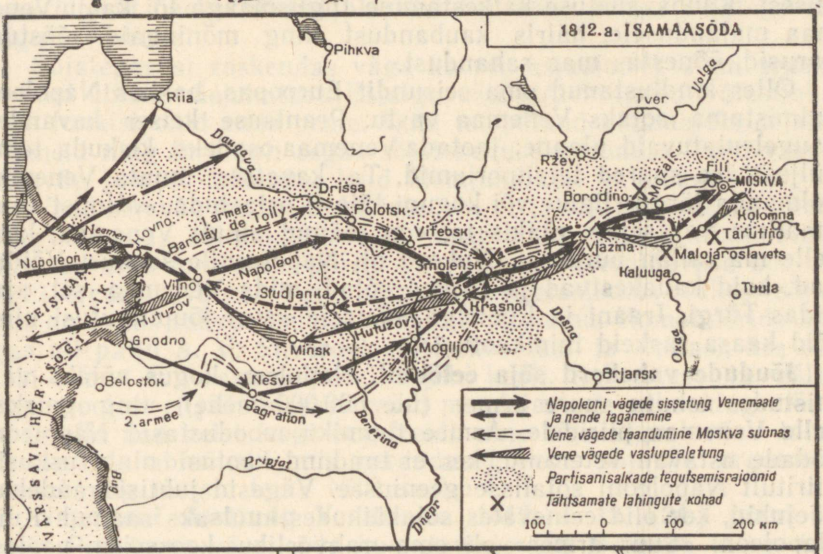
1812. a. ISAMAASÕDA
Pihkva
Riia
Daugava
Tver
Volga
Ržev
Mozaisk
Fili
MOSKVA
Borodino
Kolomna
Tarutino
Malojaroslavets
Kaluuga
Tuula
Drissa
Polotsk
Vitebsk
Smolensk
Vjazma
Krasnoi
Mogiljov
Minsk
Nesviž
Bagration
Studjanka
Vilno
Kovno
Neemen
Napoleon
Barclay de Tolly
1. armee
2. armee
Hutuzov
Grodno
Belostok
PREISIMAA
VARSSAVI HERTSOGIRIIK
Bug
Pripjat
Berezina
Dnepr
Desna
Okaa
Brjansk
Napoleoni vägede sissetung Venemaale ja nende taganemine
Vene vägede taandumine Moskva suunas
Vene vägede vastupealetung
Partisanisalkade tegutsemisrajoonid
Tähtsamate lahingute kohad
100 0 100 200 km

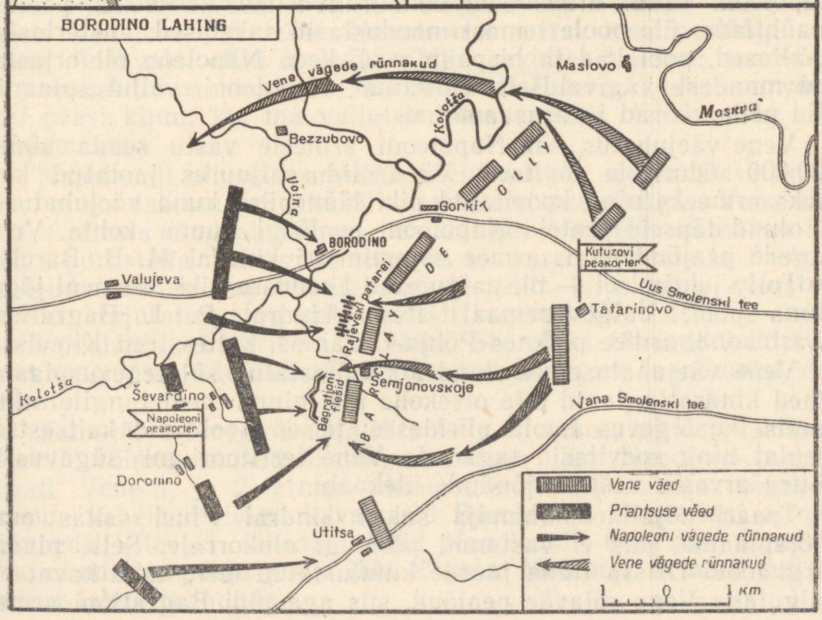
BORODINO LAHING
Vene vägede rünnakud
Maslovo
Moskva
Kolotša
Bezzubovo
Voina
Gorki
BORODINO
Kutuzovi peakorter
Uus Smolenski tee
Valujeva
Rajevski patarei
Tatarinovo
Semjonovskoje
Bagrationi fiesid
Kolotša
Ševardino
Napoleoni peakorter
Vana Smolenski tee
Doronino
Utitsa
Vene väed
Prantsuse väed
Napoleoni vägede rünnakud
Vene vägede rünnakud
1 0 1 km

likku hegemooniat. Venemaa seisis endiselt maailmavalitsemise teel ees. Napoleon hindas seda rahu ainult hingetõmbehetkena uue suure sõja ettevalmistamiseks Venemaa vastu. Tilsiti rahu tekitas rahulolematust Venemaal, eriti aadli hulgas ja kaupmeeskonna nendes kihtides, kes olid huvitatud kaubandusest Inglismaaga, toorainete müügist ning hädavajalike tööstuskaupade saamisest. Kaubavahetuse katkestamine Inglismaaga tõi kahju Venemaa majandusele, häiris kaubandust ning mõningaid tööstusharusid, õõnestas maa rahandust.

Olles kindlustanud oma seisundit Euroopas, hakkas Napoleon valmistuma sõjaks Venemaa vastu. Prantsuse keiser kavandas kaugeleulatuvaid plaane: jaotada Venemaa osadeks, kiskuda tema küljest ära suured territooriumid. Ta kavatses muuta Venemaa kolmanda järgu riigiks või koguni täiesti orjastada. «Minust saab maailma valitseja,» rääkis ta, «on jäänud ainult Venemaa, kuid selle ma tallan puruks.» Olukord oli Napoleonile soodus. Võidukad, kuid kauakestvad ja rasked sõjad, mida Venemaa sel ajal pidas Türgi, Iraani ja Rootsiga, nõudsid suuri jõupingutusi ning tõid kaasa raskeid inimkaotusi.

Jõudude vahekord sõja eelõhtul. Napoleon kogus sõjaks valmistudes tohutu suure armee (üle 600 000 mehe) ning paiskas selle Venemaa piiridele. Armee tuumiku moodustasid Napoleoni sõdade ustavad veteranid, kes ei tundnud kaotusi ning uskusid piiritult Napoleoni sõjalisse geeniusse. Vägesid juhtisid andekad väejuhid, kes olid eelnevates sõjakäikudes kuulsaks saanud. Kuid Napoleoni «Suur armee» oli oma rahvusliku koosseisu poolest ebaühtlane: üle poole temast moodustasid sakslased, austerlased, itaallased, poolakad ja hispaanlased, keda Napoleon oli orjastatud maadest vägivaldselt värvanud. Napoleoni vallutusplaanid olid neile võõrad ja arusaamatud.

Vene väejuhatus sai Napoleoni armeele vastu seada ainult 220 000 sõdurit ja ohvitseri. Väed olid sealjuures jaotatud kolmeks armeeks ning koondatud piki läänepiiri, kuna väejuhatusel ei olnud täpseid teateid Napoleoni pealöögi suuna kohta. Vene vägede peajõud — 1. armee sõjaministri kindral M. B. Barclay de Tolly juhtimisel — oli paigutatud Leedusse piki Neemeni jõge; lõuna pool, Valgevenemaal seisis kindral P. I. Bagrationi 2. armee, 3. armee paiknes Põhja-Ukrainas, kattes teed Kiievisse.

Vene väejuhatusel ei olnud kooskõlastatud sõjategevusplaani. Ühed kindralid panid ette otsekohe üle minna pealetungile ning kanda sõjategevus Poola piiridesse; teised pooldasid kaitsestrateegiat ning soovitasid taganeda Vene territooriumi sügavusse, võttes arvesse vastase jõudude ülekaalu.

Tsaari sõjaline nõuandja saksa kindral Pfuel esitas oma «sõjaplaani», mis ei vastanud põrmugi olukorrale. Selle plaani järgi loodi Drissa linna juurde kindlustatud leer, kuhu kavatseti paigutada Vene sõjaväe peajõud, siis aga pidi Bagrationi armee

andma Napoleonile löögi tiivale ja tagalasse, kuna Napoleon, nagu Pfuel arvas, tungib kõige tõenäolisemalt Peterburi peale. Kuna aga Napoleoni jõud olid arvuliselt rõhuvas ülekaalus, oleks selle plaani ellurakendamine viinud Vene armee purustamisele. Ta oleks olnud Drissa leeri kokku surutud, ilma jäetud teiste väeosade toetusest ning lüüasaamine oleks olnud vältimatu. Sellest tsaari poolt heakskiidetud plaanist tuli kohe pärast sõjategevuse algust loobuda.

Sõjategevust raskendas väga ka see asjaolu, et Vene armees polnud ühtset väejuhatust. Esialgu võttis Aleksander I ülemjuhataja funktsioonid enda peale. Kuid tal polnud vähimaidki sõjalisi võimeid ning ta ainult segas sõjategevuse juhtimist. Teda veendi sõjaväe juurest lahkuma, kuid ülemjuhatajat ei määratud.

Vene sõjaväe tugevaks küljeks oli, et ta võitles oma maa eest, oma kodumaa sõltumatuse eest. Vene sõdurid olid alati olnud kuulsad oma mehisuse, piiritu vapruse ja vastupidavuse poolest. Eriti eredalt avaldus Vene sõjaväe kangelaslikkus selles sõjas, mis omandas rahvusliku vabadussõja iseloomu. Komandöride hulgas oli palju A. V. Suvorovi võitluskaaslasi ja õpilasi, kes olid läbi teinud selle suure Vene väejuhi kooli. Relvastuse ja väljaõppe poolest ei jäänud Vene väed prantslastest maha ning mõnes osas olid nad neist isegi ees. Veidi enne sõja algust võeti tarvitusele rida abinõusid, mis parandasid Vene sõjaväe organisatsiooni ning tõstsid tema võitlusvõimet.

Napoleoni sissetung Venemaale. 1812. a. 12. (24.) juuni ööl tulid Prantsuse väed sõda kuulutamata üle Neemeni ning tungisid Venemaa piiridesse. Napoleon otsustas oma pealöögi suunata Moskvale. «Kui ma võtan Kiievi,» ütles ta, «siis ma võtan Venemaal jalust kinni; kui ma vallutan Peterburi, siis ma võtan tal peast kinni; kui ma vallutan Moskva, siis taban teda otse südamesse.»

Napoleonil oli suur arvuline ülekaal ning seepärast ta arvestas, et suudab oma vasaku tiiva ja tsentri pealetungiga Vene väed sisse piirata ning piiriäärses pealahingus üheainsa otsustava löögiga purustada. Niisugune teguviis tõi varem Austria ja Preisiga peetud sõdades Napoleonile alati kindlalt kiire ning otsustava võidu. Hajutatud ning mitte küllalt tugevad Vene armeed ei võinud pealahingut piiril vastu võtta. See oleks tähendanud hävingut ning Vene väejuhatus oli sunnitud alustama taandumist sisemaale.

Esmajärjekorras oli vaja liita 1. ja 2. armee, mitte jätta Napoleonile võimalust neid ükshaaval puruks lüüa. Napoleon takistas igati Vene 1. ja 2. armee ühinemist, tungides oma vägedega nende vahele. Esialgu kavatsesid Barclay ja Bagrationi armeed ühineda Vitebski lähedal. Kuid Napoleonil õnnestus 2. armee taandumistee põhja poole läbi lõigata. Mõlemal armeel tuli ka edasi lahus taanduda.

Üksikud väekoondised järelväena pidasid visasid võitlusi, tõkestades vaenlase vägede edasiliikumist. Venelased kasutasid iga loomulikku tõket (jõed, asulad) lõõgi andmiseks vaenlase pihta, tema pealetungi pidurdamiseks. Iga samm Venemaa pinnal läks vallutajatele kalliks maksma. Vaenlase väed kandsid raskeid kaotusi ning kahanesid iga päevaga. Nad liikusid oma tagalabaasidest järjest kaugemale. Nende ühendusteed venisid pikaks ning vägede varustamine muutus üha raskemaks. Mida kaugemale prantslased liikusid sisemaale, seda verisemaks muutusid lahingud ning seda ägedamaks muutusid Vene vägede vasturünnakud. Vene sõdurid ja ohvitserid sooritasid mehisuse ning kangelaslikkuse imesid.

Vallutatud aladel kehtestas Napoleon terrori- ja vägivallarežiimi. Vallutajate salgad röövisid rahvast ning märatsesid Valgevenemaa, Ukraina ja Venemaa külades. Napoleon toetas igati mõisnikke. Igasugused talupoegade sõnakuulmatuse avaldused suruti maha selleks eraldatud Prantsuse väesalkade poolt. Siis algas vallutajate vastu rahvasõda. Vene rahvas koos valgevene, ukraina ja meie maa teiste rahvastega tõusis isamaa kaitseks.

Napoleoni esialgne plaan läks nurja. Juba Vitebskis tuli Napoleonil kaheks nädalaks peatuda, et tagalabaase järele tõmmata ning lahingutes lüüasaanud väeosi ümber formeerida. Sel ajal saavutasid Vene väed esimesed suured võidud: Peterburi tee kaitseks eraldatud üksik korpus paiskas tagasi Prantsuse väed, kes tegid katset Peterburi ja Pihkva juurde läbi murda.

Juuli teisel poolel ühinesid 1. ja 2. Vene armee Smolenskis. Nende jõud olid säilinud, taandumisest hoolimata valitses vägedes kõrge võitlusvaim.

Augusti alguses toimusid Smolenski all visad võitlused. Smolenski kaitseks eraldatud Vene väed pidasid kaks päeva kangelaslikult ebavõrdset võitlust. Lahing Smolenski pärast on üks Vene sõjaajaloo kuulsusrikkaid lehekülgi. Selle vana Vene linna vallutamine läks vaenlasele kalliks maksma: prantslased kaotasid Smolenski all umbes 20 000 meest. Vene sõdurid ja ohvitserid näitasid selles lahingus piiritut kangelaslikkust. Kui Vene väed jätsid mahapõletatud ja varemeteks muudetud linna maha, siis läks kogu tsiviilelanikkond sõjaväega kaasa. Vene vägedel õnnestus vastast uuesti peatada ning nad ei lasknud oma taandumisteed ära lõigata.

M. I. Kutuzov. Jõudude ülekaal oli ikka veel vaenlase poolel. Napoleon kippus «Venemaa südamesse», tema põlise pealinna Moskva poole. Kuigi Vene armee taandumine sisemaale ning tohutu suurte maa-alade jätmine vaenlase kätte oli tingitud sõjalisest paratamatusest, tekitas see nii sõjaväes kui ka rahva hulgas suurt rahulolematust. Barclay de Tolly oli hea kindral ning vilunud administraator. Kuid ta oli välismaalane (šotlane), kes

tundis halvasti vene sõdurit ning tal polnud sõjaväes autoriteeti. Seepärast ei võinud ta kogu riigile nii otsustaval hetkel sõjaväge juhtida.

Selleks et sõjaväge viia võidule, pidi tema etteotsa asuma väejuht, kes tundis maad ning keda sõjavägi ja rahvas oleksid usaldanud. Niisugune väejuht Venemaal oli M. I. Kutuzov. Kuid Aleksander I ei sallinud Kutuzovit tema iseseisvuse pärast ning oli kade tema populaarsuse üle. Ainult sõjalise lüüasaamise oht sundis tsaari avalikkuse pealekäimisele järele andma ning määrama M. I. Kutuzovi Vene sõjaväe ülemjuhatajaks. Sealjuures teatas tsaar küüniliselt: «Ma pidin valiku langetama sellele, kelle rahva hääl ära märkis. Mina pesen oma käed puhtaks.»

Mihhail Illarionovitš Kutuzov.

Suur Vene väejuht M. I. Kutuzov (1747—1813) oli A. V. Suvorovi õpilane ja kaasvõitleja. Ta sai andeka ja mehise kindralina kuulsaks juba XVIII sajandi sõdades. Suvorov hindas teda kõrgelt. Pärast tormijooksu Izmailile ütles Suvorov: «Ta oli mul vasakul tiival, kuid oli mu paremaks käeks... Ta näitas uuesti üles oma osavust ja vaprust... oli mehisuse eeskujuks.» Kutuzov polnud mitte ainult suur väejuht, vaid ka tark riigimees ja peen diplomaat. Kutuzovi määramine ülemjuhatajaks sisendas Vene sõjaväele südidust. Kutuzov oskas tõsta sõjameeste võitlusvaimu, sisendada neile veendumust võidusse. Ta sai aru Isamaasõja kui rahvasõja iseloomust ning tegi palju partisanisõja organiseerimiseks võõramaiste vallutajate vastu.

Kutuzov saabus armee juurde, kui see oli juba Smolenski juurest taganenud. Ta ei saanud otsekohe pealahingut anda, sest väed olid veristest järelväelahingutest ja kauakestnud taganemisest kurnatud ning arvuline ülekaal oli endiselt prantslaste poolel. Tingimata oli vaja reservid järele tuua. Seepärast tuli Vene armeel taandumist jätkata.

Borodino lahing. 125 km kaugusel Moskvast, Borodino küla juures (Možaiski lähedal) armee peatus. Kutuzov otsustas siin anda pealahingu. Jõudude vahekord polnud küll veel Vene armee kasuks kujunenud, kuid ei olnud siiski enam nii ebavõrdne kui varem. Venelastel oli 126 000 meest ning 640 suurtükki Napoleoni 135 000 mehe ja 587 suurtüki vastu. Vene väed kippusid

lahingusse ega tahtnud pealinna ilma võitluseta vaenlasele jätta. Kutuzovi püüdeks oli murda eelseisvas lahingus vaenlase pealetungihoog, lasta tal verest tühjaks joosta ning muuta jõudude vahekord Venemaa kasuks. Napoleon aga kavatses selles lahingus Vene armee purustada ning saavutada Venemaa lõplik kapituleerumine.

Vene väed olid paigutatud järgmiselt. Vasakul tiival oli kaugele ette nihutatud Ševardino reduut (Ševardino küla juures). Parema tiiva moodustas kindral Barclay de Tolly 1. armee, mis võttis enda alla Koltša jõe järsu kalda. Positsiooni keskosas asus kindral N. N. Rajevski kindlustatud patarei. Vasaku tiiva (kindral Bagrationi 2. armee) kaitseks ei olnud looduslikke tõkkeid ning siia püstitati kunstlikud kindlustused (Bagrationi flešid).

24. augustil ründasid Prantsuse väed eesmist Ševardino reduuti. Visa võitlus kestis hilise õhtuni ning hoidis kinni hulga vaenlase jõude. Ševardino lahing aitas Vene armeel võita aega oma peapositsioonide kindlustamiseks.

Borodino lahing algas **1812. a. 26. augusti** varahommikul. Harukordselt visa ning verine lahing kestis kogu päeva. Eriti äge võitlus toimus Bagrationi fleššidel. Napoleon paiskas siia oma peajõud, lootes rinde läbi murda ning jõuda 1. Vene armee tagalasse. Kogu Prantsuse kahurväe tuli paiskus fleššidele. Võitlus Bagrationi fleššide pärast kestis 7 tundi. Fleššide mehised kaitsjad panid viimseni vastu. Pidevalt toimusid prantslaste täägirünnakud. Vene väed vastasid neile võimsate vasturünnakutega ning lõid vastase tagasi. Selles võitluses sai surmavalt haavata Isamaasõja kangelane kindral Bagration. Prantslased vallutasid Bagrationi flešid alles keskpäeval, pärast kaheksandat rünnakut. Kuid Vene armee kaitset Napoleonil läbi murda ei õnnestunud. Taandunud väeosad jätkasid visa võitlust järgmisel kaitsejoonel.

Napoleonil ei õnnestunud läbi murda ka rinde keskosas, kus puhkes niisama äge lahing. Prantsuse sõdurid tungisid mitu korda Rajevski patareini, kuid nad löödi iga kord täägirünnakuga tagasi. Vene sõdurid võitlesid sangaritena. Haavatud tulid pärast sidumist rivisse tagasi, kui nad veel vähegi jaksasid relva kanda. Alles õhtuks õnnestus prantslastel tohutute kaotuste hinnaga keskpatarei vallutada. Kuid sel edusammul ei olnud suuremat tähtsust, sest prantslased ei suutnud edasi liikuda.

Napoleonil ei õnnestunudki Vene vägesid puruks lüüa ega võitu saavutada. Prantslased olid sunnitud öösel taganema lähtepositsioonidele, sest nad ootasid Vene vägede vasturünnakuid. Mõlema armee kaotused olid Borodino all väga suured: prantslased kaotasid umbes 60 000 ning venelased umbes 40 000 meest.

Borodino lahing tähendas Prantsuse väejuhi strateegiliste plaanide kokkuvarisemist. Napoleonil ei õnnestunud Vene armeed purustada ega teda kapituleeruma sundida, tal ei õnnestunud ka

murda venelaste võitlusvaimu. Venelased saavutasid selles lahingus kustumatu kuulsuse. Napoleoni jõud seevastu oli murtud. Prantsuse armee sai hoobi, millest ta enam ei suutnud toibuda, sai haava, mis osutus surmavaks. Napoleon ise kaotas oma kindla usu võidusse ega söandanud enam lahingusse tuua oma viimast reservi, kaardiväge. Borodino lahingust peale algas Napoleoni kui võitmatu väejuhi kuulsuse loojang.

Borodino oli venelaste suur võit ning lõi eeltingimused põhilise murrangu teostamiseks sõja käigus. Kui kindral A. P. Jermolovilt küsiti, mis toimus Borodino all, siis ta vastas: «Prantsuse armee purunes vastu Vene armeed.» Napoleon ise hindas seda lahingut järgmiselt: «Kõigist minu lahingutest oli kõige hirmsam see, mille ma andsin Moskva all. Prantslased näitasid seal end võidu väärilistena, aga venelased omandasid õiguse olla võitmatud.» Borodino lahing on hiilgav näide Vene sõjaväe ja rahva sangarlikust võitlusest oma maa iseseisvuse eest.

Kutuzov arvestas kokku oma kaotused ning otsustas taganeda, et hoida sõjaväge edasisteks lahinguteks. Tsaar ja õukonnakamarilja nõudsid uut lahingut. 1. septembril 1812. a. esitas Kutuzov sõjanõukogus Fili külas kindralitele küsimuse, kas on vaja anda uus lahing või jätta Moskva maha lahinguta. Enamik kindraleid tunnistas küll positsiooni Moskva all sõjalisest seisukohast vaadatuna ebasoodsaks, kuid oli siiski uue lahingu poolt, kuigi nad polnud veendunud, et see lõpeb võidukalt. Kutuzov kuulas kõik tähelepanelikult ära ning teatas, et ta on otsustanud Moskva maha jätta ilma uue pealahinguta. Ta ütles: «Moskva kaotamisega pole Venemaa veel kaotatud... Sõjaväe kaotamisega aga hukkuvad Moskva ja Venemaa.» See oli antud tingimustes ainuõige lahendus. Kutuzov lootis armeed tugevdada abivägede arvel ning «Moskva loovutamisega valmistada vaenlasele möödapääsmatu häving». Ta mõistis, et Moskva loovutamine kutsub esile rahvasõja uue puhangu interventide vastu. Geniaalne väejuht võttis endale määratu suure vastutuse, näidates sellega mehisust, ettenägelikkust ning vääramatut usku oma rahvasse ja võidusse.

Moskva tulekahju. Partisaniliikumise tõus. 2. septembril jättis Vene armee Moskva maha. Tema järel lahkus peaaegu kogu pealinna elanikkond. Napoleon sõitis tühjaks jäetud linna, kuhu olid jäänud ainult välismaalased, jõuetud raugad ning juhuslikel põhjustel lahkumata jäänud elanikud. Moskva patrioodid püüdsid grupiviisi ning ükshaaval linna tänavatel ja Kremlis vaenlasele vastupanu osutada, kuid nad võeti kinni ning lasti Napoleoni käsul maha.

Moskva anti Prantsuse armeele riisuda. Algas iidse Vene pealinna laastamine. Sõdurid tungisid majadesse, röövisid ning tapsid elanikke, kes polnud jõudnud linnast lahkuda, rüüstasid toiduaineteladusid ning kauplusi ja veinikeldreid. Joobnud sõdurite salgad hulkusid saaki otsides igal pool ringi. Linnas algasid

Gerassim Kurin.

tulekahjud, tugev tuul puhus tule suureks ning tulekahju möllas mitu päeva. Suur osa Moskvast põles maha. Hilinenud päevakäsud ei suutnud üldist röövimist lõpetada ega korda ja distsipliini sõjaväes uuesti jalule seada. Napoleoni armee hakkas lagunema, muutudes marodööride ja riisujate jõuguks.

Vaenlase vägivallateod ning Moskva tulekahju kutsusid esile rahva viha. Vaenlase poolt vallutatud territooriumil puhkes vallutajate vastu rahvasõda. Armee koosseisust eraldatud partisanisalgad tegid julgeid rünnakuid vaenlase poolt vallutatud territooriumile. Selles «väikeses sõjas» said kuulsaks vaprad partisanid D. V. Davõdov, A. N. Seslavin, A. S. Figner jt.

Talupojad keeldusid prantslasi varustamast toidumoonaga, tapsid vaenlaste moonamuretsejaid, moodustasid oma partisanisalku. Suurt kahju tegid vaenlasele talupojad-partisanid J. V. Tšetvertakovi, G. Kurini ja V. Kožina salkadest. Ühes päevakäsus kirjutas Napoleon, et Prantsuse armee kaotab iga päev moonamuretsemise ajal rohkem mehi kui lahinguväljal.

Kutuzov sooritas suurepärase manöövri, taganedes Moskvast mööda Rjazani maanteed: ta rebis enda vastasest lahti ning läks Moskvast lõuna pool üle Kaluuga maanteele — Tarutinosse. Vene sõjavägi sulges tee lõunasse Tuula relvatehaste ja Kaluuga suunas, kuhu olid koondatud suured relvastuse ja toidumoona tagavarad. Tee Moskvast Smolenski, mille kaudu toimus prantslaste varustamine, oli nüüd ohustatud. Vene armee asus soodsale positsioonile üleminekuks vastupealetungile.

18 päeva jooksul, Tarutino laagris peatumise ajal Vene sõjavägi puhkas, ootas järele reserve, tugevdas ennast maakaitseväe arvel. Toidu- ja lahingumoona veeti juurde. Kutuzov nimetas iga laagris viibitud päeva «kuldseks päevaks».

Napoleoni väljaajamine Venemaalt. Napoleoni armee tundis end Moskvas nagu piiratud kindluses. Napoleon sai aru, et sõda Venemaaga on kaotatud. Kuu aja jooksul, mis Napoleon Moskvas viibis, püüdis ta kolm korda alustada Kutuzoviga ja Aleksander I-ga rahuläbirääkimisi, kuid ei saanud vastust. Patriootiline vaimustus oli nii suur, et rahust ei saanud juttugi olla.

Napoleon otsustas Moskva maha jätta ning mööda laastamata Kaluuga teed taganeda Smolenski—Minski—Vitebski piirkonda, et sealt järgmisel aastal uut kampaaniat alustada.

Enne taganemist hakkasid prantslased põletama kõike, mis veel ei olnud põlenud. Napoleon käskis Kremli ja Vassili Blažennõi kiriku õhku lasta. Ainult vene patriootide ennastsalgav tegevus ei lasknud seda barbaarset käsku täide saata. **1812. a. 6. oktoobri** õhtul hakkasid Napoleoni väed Moskvast taganema. Kuid nende teel seisis ees jõudu kogunud Vene sõjavägi.

Napoleoni katse mööda Kaluuga teed lõunasse läbi murda lõppes täieliku ebaõnnestumisega. Vene väed lõid prantslasi Tarutino ja Malojaroslavetsi all. Eriti visa oli lahing Malojaroslavetsi juures. Linn käis kaheksa korda käest kätte. Venelased jätsid ta alles siis maha, kui olid hõivanud soodsa positsiooni, kust sai tõkestada teed Kaluuga peale. See lahing otsustas, millist teed mööda pidi Prantsuse armee taganema. Napoleon oli sunnitud pöörduma laastatud vanale Smolenski teele. Kutuzov organiseeris taganevate vallutajate jälitamise. Regulaarväe osad ning partisanisalgad tungisid pidevalt kallale Prantsuse vägedele, kes kandsid raskeid kaotusi. Taganemine muutus üha korratumaks.

Napoleoni armee jõudis suure vaevaga Smolenski. Kuid oodatud puhkust ta sealt ei leidnud: linn oli purustatud ning Napoleoni sõdurid ise olid toidumoonalaod paljaks rüüstanud. Vene vägede survel liikus Napoleoni armee edasi. Reas lahingutes kandis ta uusi raskeid kaotusi. Eriti hukatuslik oli prantslastele Berezina jõe ületamine, kus nad kaotasid umbes 30 000 sõdurit. 1812. a. detsembri lõpul ületasid ainult Napoleoni «Suure armee» haledad riismed piiri. **25. detsembril 1812. a.** avaldati manifest selle kohta, et vaenlane on Venemaalt välja aetud ning Isamaasõda on lõppenud.

Nii löödi tagasi «kaheteistkümne keele» (nii nimetati siis Napoleoni armeed) vallutusretk.

Venemaa seisukohalt oli sel sõjal õiglane, vabastuslik iseloom. See oli rahvasõda. Võitles mitte ainult sõjavägi, vaid ka sangarlikud partisanid, kes haarasid relva oma kodumaa sõltumatuse kaitseks. Suure panuse andsid vaenlase üle saavutatud võidu heaks ukrainlased, valgevenelased, tatarlased, baškiirid ja meie maa teised rahvad.

Venemaa võit 1812. aasta Isamaasõjas andis võimsa tõuke Napoleoni keisririigi poolt orjastatud Euroopa rahvaste vabadusvõitlusele.

Vene sõjaväe välismaa-sõjakäigud (1813—1814). Viini kongress 1815. aastal. 1813. aasta alguses jõudis Vene sõjavägi Poola ja Preisimaa territooriumile. See oli signaaliks Euroopa rahvaste rahvusliku vabadusliikumise puhkemisele. Napoleoni ikke vastu.

Napoleoni Prantsusmaa vastu astusid sõtta Preisimaa ja Rootsi ning hiljem Austria. Kogu 1813. aasta jooksul kestis visa võitlus Napoleoniga, kes moodustas uuesti suure sõjaväe, püüdes säilitada oma keisririiki. Otsustav osa selles võitluses kuulus Vene sõjaväele. 1813. aasta sügisel toimus Leipzigi all grandioosne lahing, mida hakati nimetama «rahvaste lahinguks». Liitlaste ühendatud armeed andsid Napoleonile purustava löögi.

Sõjategevus kandus Prantsusmaa territooriumile. 1814. aasta märtsis tungisid liitlaste väed Pariisi. Napoleon loobus troonist ning saadeti Elba saarele. Liitlased taastasid Prantsusmaal revolutsiooni ajal kukutatud Bourbonide dünastia. Viinis tuli kokku rahukongress, mis pidi kindlaks määrama Euroopa riikide sõjajärgsed piirid.

Kuid kongressi tööd ei õnnestunud lõpule viia. 1815. aasta kevadel põgenes Napoleon Elba saarelt ning jõudis kiiresti Pariisi. Tal õnnestus lühikeseks ajaks — 100 päevaks — taastada oma võim Prantsusmaal. Euroopa riigid, kes olid osa võtnud sõjast Napoleoni vastu, saatsid tema vastu tohutu suure sõjaväe ning lõid lahingus Waterloo juures Prantsuse väed lõplikult puruks. Napoleon vangistati, kuulutati Inglismaa, Venemaa, Austria ja Preisimaa ühiseks vangiks ning saadeti uuesti asumisele, nüüd juba kaugele Saint Helena saarele (Aafrika lääneranniku lähedale).

Euroopa riikide reaktsioonilised valitsejad kasutasid Napoleoni üle saavutatud võitu omakasupüüdlikel eesmärkidel. Viini kongressil, mis jätkas oma tööd pärast Napoleoni armee purustamist, taastati vanad feodaalmonarhiad. Euroopa monarhid lõid Püha Liidu, mis sai reaktsiooni kantsiks. Engels iseloomustas seda liitu, mis koondas Euroopa valitsusi võitluseks revolutsioonilise liikumise vastu, «kõigi Euroopa valitsejate vandenõuna oma rahvaste vastu». Aleksander I «hankis» Vene isevalitsusele «Euroopa sandarmi» kurva kuulsuse.

Viini kongressil **1815. aastal** sõlmitud rahuleping oli ülekohtune leping. Ta kujundas Euroopa kaardi omavoliliselt ümber reaktsiooniliste monarhiate huvides, hoolimata paljude rahvaste rahvuslikest püüetest. Monarhid unustasid kõik oma valelikud lubadused, mida nad olid sõja ajal nii heldesti jaganud. Rahvas jäi endiselt orjusesse ja rõhumise alla.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Missugused olid sõja põhjused ja milliseks kujunes jõudude vahekord sõja alguses? Miks Vene armeed olid sunnitud taganema? 2. Milles seisab Borodino lahingu ajalooline tähtsus? Kuidas kulges lahing? 3. Mispärast omandas sõda rahvaliku ja vabastusliku iseloomu? 4. Jutustage sõja käigust, tooge välja tema põhietapid. 5. Kandke kontuurkaardile Vene vägede paiknemise skeem enne sõja algust, näidake armeede liikumisteed, suurte lahingute kohad ja daatumid.

Tähtsamad aastaarvud.

1801 Gruusia ühendamine Venemaaga.
1807 Tilsiti rahu.
12. juuni 1812 Napoleoni armee sissetung Venemaale.
26. august 1812 Borodino lahing.
6. oktoober 1812 Napoleoni taganemine Moskvast.
25. detsember 1812 Napoleoni armee lõplik väljakihutamine Venemaalt.
1813—1814 Vene sõjaväe välismaa-sõjakäigud.
1815 Rahulepingu sõlmimine Viinis.

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

VENE OHVITSERI F. N. GLINKA MÄLESTUSI BORODINO LAHINGUST.

(Väljavõtted.)

Maa hakkas oigama ning äratas üles sõjamehed, kes tema peal magasid. Väljad värahtasid, kuid südamed olid rahulikud. Nii algas 26. augustil Borodino lahing, millele ei leidu võrdset. Mind ja mu seltsimehi äratas üles suurtükikuulide pilv, mis vingudes lendas üle meie osmiku. Kargame üles, vaatame — meie ja nende vahel on tihe udu. Hakkas alles koitma. Vaenlane oli vedanud kokku mitusada suurtükki ning lõi terve põrgu lahti. Pommid ja kuulid rabisesid kui rahe. Igal pool on ragin ja plahvatused. Ühed osmikud varisevad kokku, teised põlevad praginal. Sõjamehed haaravad püssid ja jooksevad tulle. Kõik see toimus keskpaigas, aga meie vasakul tiival möllas äike juba ammugi, seal kõmises vahetpidamata suurtükkide ja vähemate relvade mürin ... Suurema osa sellest hirmsast päevast ma veetsin kas peapatareil, kus oli vürstlik hiilgus, või teel, kus seoti haavatuid.

Sõber! Ma nägin seda uskumatult ägedat lahingut. Midagi niisugust ei ole ma oma elus näinud, midagi niisugust ei ole kuulnud ega vist ka lugenud.

Mõtle ainult, ligi 400 000 kõige paremat sõjameest, kes olid päris tihedalt koos, sest neid oli nii palju, võitlesid ennekuulmatult meeleheitliku ägedusega. 2000 suurtükki mürisesid vahetpidamata. Ümbruskond ägas raskelt ning tundus, et maa vangub võitlejate raskuse all. Prantslased sööstsid peale metsikus raevus, venelased seisid vankumatult nagu kõige kindlam müür. Ühed püüdsid tormates jõuda kõigi vaevade ja kaugete retkede ihaldatud lõpuni, riisuda kokku aardeid, mida neile oli tõotatud, ning nautida kõiki elumõnusid kuulsas iidses pealinnas; teised pidasid meeles, et nad kaitsevad oma rinnaga sedasama pealinna, Venemaa südant ja linnade ema. Teotatud usk, paljaksriisutud maakonnad, pilatud altarid ning hauas häbistatud isade põrm nõudsid valju häälega kättemaksu ja mehisust.

Venelaste südamed võtsid kuulda seda püha hüüet ning meie vägede mehisus oli kirjeldamatu. Paistis, et nad pidasid kalliks iga tolli maad ning võitlesid iga sammu eest surmani. Paljud patareid käisid kuni kümme korda käest kätte. Lahing lõõmas sügavas orus ning tõusis mitmes kohas oma tule ja mürinaga üles kõrgendikele. Tihe suits kerkis nüüd udu asemele. Hallid pilved liikusid meie vasema tiiva kohal ning varjasid ära keskpaiga, samal ajal kui paremal tiival säras hele päike. Ja ka see taevakeha ise oli näinud vähe niisuguseid taplusi maa peal, sellest ajast peale, kui ta seda valgustab. Kui palju voolas verd! Kui palju tuhandeid surnukehi! ...

Võitlus ei vaibunud minutikski ning suurtükkide kiirtuli kestis terve päeva. Pommid, suurtükikuulid ja kartetšid lendasid siin nii tihedasti nagu harilikult püssikuulid — aga kui palju siin lendas püssikuule! ... Seda lahingut ei saa kirjeldada, mina visandasin siin ainult tema piirjooned. Õhtu jõudis kätte ning vaenlane hakkas tagasi tõmbuma. Venelased pidasid vastu! ...

30. augustil. Ei, mu sõber! Ei Doonau ega Reini kaldad, Itaalia väljad ega Saksamaa rajad pole ammuilma, aga võib-olla veel eluilmaski näinud nii palavat, nii verist ja nii õudset lahingut täis suurtükimürinat!

Ainult venelased üksi suutsid siin vastu panna: nad võitlesid kodumaa taeva all ning seisid oma sünnimaa pinnal.

Ülesandeid. 1. Joonistage vägede paiknemise skeem Borodino lahingus. 2. Jutustage selle lahingu iseloomust ning Vene sõjaväe kangelaslikkusest.

IX peatükk.

AADLIETAPI ALGUS VENEMAA VABADUSLIIKUMISES. DEKABRISTIDE ÜLESTÕUS.

§ 39. Vabadusliikumise algus Venemaal.

Revolutsioonilise liikumise leninlik periodiseering. XIX sajandi esimesel veerandil algab Venemaal revolutsiooniline liikumine. Lenin ütles, et «1825. aastal nägi Venemaa esmakordselt tsarismivastast revolutsioonilist liikumist» [1].

Massilistel talurahva ülestõusudel, mis toimusid I. Bolotnikovi, S. Razini ja J. Pugatšovi juhtimisel, puudus poliitiline teadlikkus. Paljude sajandite kestel oli talupoegadele sisendatud orjalikku alistumist tsaarile kui jumala esindajale maa peal. Seepärast oli nende ideoloogia tsaristlik. Talupojad uskusid, et tsaar võib neid kaitsta mõisnike rõhumise eest. Nad võitlesid mitte tsaari isevalitsuse vastu, vaid hea tsaari eest. Talurahvarahutused kandsid organiseerimatut, stiihilist iseloomu. Dekabristid esinesid isevalitsuse likvideerimise programmiga. Nad panid alguse revolutsioonilisele liikumisele Venemaal.

Vene rahva vabadusvõitlus jaguneb kolme perioodi: **1825. aastast kuni 1861. aastani** kestis esimene periood, mida V. I. Lenin nimetas «aadliperioodiks». Võitlust tsarismi vastu pidas väike rühm aadli parimaid esindajaid, kes astus välja rahva vabastamise eest.

Teist perioodi **(1861—1895)** nimetas V. I. Lenin segaseisuslaste (raznotšiinetsite) ehk revolutsiooniliste demokraatide perioodiks. Võitlusse astusid intelligentsi laiemad kihid. Nad olid lähemal rahvale ja esitasid avarama revolutsiooniliste ümberkorralduste programmi. Kuid see ei olnud veel massiline revolutsioonine liikumine. Kolmas periood — proletaarne — algab **1895. aastast.** Sellest ajast peale sammub vabadusliikumise eesotsas Venemaa proletariaat. Kolmas periood lõppes **1917. a.** Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võiduga.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 232.

Oma artiklis «Herzeni mälestuseks» iseloomustas V. I. Lenin revolutsioonilise liikumise ajalugu Venemaal järgmiselt: «... me näeme selgesti kolme sugupõlve, kolme klassi, kes võtsid osa Vene revolutsioonist. Algul — aadlikud ja mõisnikud, dekabristid ja Herzen. Kitsas on nende revolutsionääride ring. Hirmus kaugel on nad rahvast. Kuid nende töö ei olnud asjata. Dekabristid äratasid Herzeni. Herzen arendas revolutsioonilist agitatsiooni.

Seda jätkasid, laiendasid, kindlustasid ja karastasid revolutsionäärid-raznotšiinetsid, alates Tšernõševskist ja lõpetades «Narodnaja Volja» kangelastega. Laienes võitlejate ring, muutus tihedamaks nende side rahvaga. «Tulevase tormi noored tüürimehed» — nimetas neid Herzen. Ent see ei olnud veel torm ise.

Torm — see on masside eneste liikumine. Proletariaat, ainus lõpuni revolutsiooniline klass, asus nende etteotsa ja viis esmakordselt miljonid talupojad avalikku revolutsioonilisse võitlusse. Esimene tormihoog oli 1905. aastal.» [1]

Dekabristide maailmavaate kujunemine. Esimestena alustasid võitlust isevalitsusliku korra vastu aadlinoorsoo, peamiselt ohvitseride parimad esindajad. Lapsepõlvest peale nägid nad pärisorjusliku korra õudusi. Tolle aja eesrindlike, vabadustarmastavate ideede mõjul kasvas neis vihkamine igasuguse rõhumise ja pärisorjuse vastu. Aadlikud-revolutsionäärid mõistsid, et pärisorjuslik kord ja isevalitsus on oma aja ära elanud ning et ilma nende likvideerimiseta on maa edasine arenemine võimatu.

Ideed võitlusest isevalitsuse vastu ja pärisorjuse vihkamine ei olnud Vene ühiskonnas uuteks nähtusteks. Dekabristidel olid eelkäijad. Kogu vene ühiskondliku mõtte arenemiskäik valmistas ette dekabristide väljaastumist. Suurt mõju dekabristide revolutsioonilise maailmavaate kujunemisele avaldas A. N. Radištševi raamat «Reis Peterburist Moskvasse», milles teravalt paljastati Vene tegelikkuse närusust ning kus propageeriti kodumaa ja oma rahva armastamise ideid. Mitmekülgselt haritud inimestena olid tulevased dekabristid tuttavad XVIII sajandi prantsuse valgustajate töödega, lugesid Lääne-Euroopa revolutsioonilist kirjandust ja mõistsid XVIII sajandi Prantsuse kodanliku revolutsiooni tähtsust, mis tegi lõpu feodaalkorrale Prantsusmaal ja avaldas suurt mõju vabadusliikumise hoogustumisele Euroopa maades.

Suurt mõju avaldas dekabristide revolutsioonilise teadvuse ärkamisele 1812. aasta Isamaasõda. Ta näitas vene rahva suurust, mehisust ja kangelaslikkust, mis avaldus võitluses võõramaiste vallutajate vastu. 1812. aasta patriootiline puhang äratas kodumaa-armastuse ja sundis paljusid järele mõtlema rahva olukorra üle. Dekabristid nimetasid ennast 1812. aasta lasteks.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 14—15.

Dekabrist A. A. Bestužev kirjutas: «Napoleon tungis Venemaale, ja siis tundis vene rahvas oma jõudu, siis ärkas südametes esialgu poliitilise, aga seejärel ka rahvusliku sõltumatuse tunne. See oli vabamõtlemise algus Venemaal.»

Paljud dekabristid võtsid osa Isamaasõjast ja näitasid ennast tõeliste kangelastena. Nad mõistsid, et ainult rahva ennastsalgavus, tema suur patriootlik kangelastegu päästsid maa orjastamisest. Samal ajal nägid nad, et rahva olukord pärast sõda halvenes. Talupojad, kes olid kangelaslikult võidelnud maakaitseväes ja partisanisalkades, jäid endiselt mõisnike võimu alla. Mõisnikud aga tugevdasid pärisorjade ekspluateerimist, püüdes tasa teha oma kahjusid sõjas. Venemaal algas sünge reaktsiooniaeg, mis sai nimetuse «araktšeejevlus».

Kindral A. A. Araktšejev, Paul I lemmik, oli jäme, julm, tsaari ees orjameelselt lömitav inimene, kes oli valmis täitma tsaari iga käsku. Need omadused meeldisid ka Aleksander I-le, kes pärast sõda tegi lõpu oma valitsemisaja alguse näilikule liberalismile. Araktšejev sai tsaari järel esimeseks isikuks Venemaal, reaktsioonilise poliitika peamiseks elluviijaks.

Tsaari käsul rajas Araktšejev intensiivselt sõjaväelisi asulaid, mis olid feodaal-pärisorjusliku ikke kõige eredamaks ja koletumaks väljenduseks. Terved talupoegade külad ja vallad viidi üle sõjaväeliste asulate kategooriasse. Talupojad pidid kogu elu olema sõjaväeteenistuses, tegeldes samal ajal põllutööga. Kõike tehti allohvitseride ja ohvitseride komando järgi. Alates seitsmendast eluaastast tegid talupoegade lapsed läbi sõjalise õppuse.

Lõputu drill, üle jõu käiv töö, julmad karistused, inimese üle irvitamine ja täielik õigusetus muutsid sõjaväeasukate elu hullemaks sunnitööst. Nad alustasid korduvalt ülestõuse, mis tsarismi poolt halastamatult maha suruti. Rahvusliku uhkuse üllaid tundeid, mis olid eesrindlikku noorsugu vallanud Isamaasõja võitude mõjul, tumestas teadmine rahva õigusetust, mahasurutud olukorrast. Tugevnes vihavaen isevalitsuse vastu, kes «tänas» rahvast sõjaväeliste asulate sisseseadmisega, araktšeejevlusega, julma reaktsiooniga kultuuri ja hariduse valdkonnas. Kõik see sundis tulevasi dekabriste teravalt kritiseerima tsarismi ja pärisorjuslikku korda.

Dekabristide esimesed salaorganisatsioonid. 1816. aastal loodi esimene dekabristide salaorganisatsioon — «Päästeliit» ehk «Tõeliste ja Ustavate Isamaapoegade Ühing». «Päästeliit» seadis oma eesmärgiks pärisorjuse kaotamise ja isevalitsuse asendamise konstitutsioonilise monarhiaga. Kuid püstitatud eesmärkide saavutamise teed ei olnud küllalt selged. Ühed panid ette keisrite vahetuse ajal esitada oma nõudmised troonipärijale, teised, nagu M. S. Lunin ja I. D. Jakuškin, tegid ettepaneku tappa tsaar ja töötasid välja atentaadi konkreetsed plaanid. Kuid nende ette-

panekud lükati tagasi. Revolutsiooniliseks pöördeks ei jätkunud ühingul veel jõudu. Ühingusse kuulus kõigest 30 inimest.

1818. aastal moodustasid dekabristid «Päästeliidu» asemel uue organisatsiooni — «Hüveolu Liidu». Selles salaorganisatsioonis oli juba 200 liiget ning oma eksisteerimise kolme aasta jooksul tegi ta ära suure töö.

«Hüveolu Liidul» oli oma programm ja põhikiri — «Roheline raamat». Selles määrati kindlaks organisatsiooni ülesanded ja tegevusmeetodid. Liidu liikmed arendasid revolutsiooniliste ideede propagandat. Oma suulistes ja kirjanduslikes väljaastumistes kritiseerisid nad isevalitsuslikku korda, paljastasid mõisnike omavoli ja ametnike altkäemaksuvõtmist, näitasid rahva rasket elu. Revolutsiooniliseks agitatsiooniks kasutati Puškini vabadustarmastavaid luuletusi. 1820. aastal võttis «Hüveolu Liit» vastu otsuse kehtestada Venemaal vabariiklik kord. See oli väga tähtis otsus, mis pani aluse vabariiklikule traditsioonile Vene revolutsioonilises liikumises.

1820. aastal toimus tsaariarmee sõdurite väljaastumine. Semjonovski kaardiväepolgu sõdurid, kes olid viidud meeleheitele lõputu drilli ja ohvitseride julmusega, keeldusid käskudele allumast ning esitasid polgukomandöri peale kaebuse. See oli tsaariarmees tol ajal ennekuulmatu asi. Sõdureid karistati julmalt nagu mässajaid. Kuid semjoonovlaste väljaastumine näitas, et armees küpseb rahulolematus ning teda võib viia ülestõusule. Dekabristid olid aadlikud-revolutsionäärid. Nad kartsid rahvarevolutsiooni ja olid seisukohal, et revolutsiooniline pööre on võimalik ilma rahvahulkade osavõtuta, ainult armee abil. Dekabristide ülesandeks sai sõjaväelise ülestõusu ettevalmistamine. Kuid «Hüveolu Liit» ei võinud seista ülestõusu eesotsas, sest sinna oli tunginud palju juhuslikku elementi. Oli tarvis vabaneda kõhklevatest, mõõdukatest liikmetest. Peale selle sai Liidu olemasolu valitsusele teatavaks ja võis oodata tema purustamist. Seepärast kuulutati «Hüveolu Liit» laialisaadetuks, tema alusel aga loodi aastail **1821—1822** uued salaühingud: Ukrainas «L õ u n a ü h i n g» ja Peterburis «P õ h j a ü h i n g».

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Selgitage lähemalt Vene revolutsioonilise liikumise ajaloo leninliku periodiseeringu sisu. **2.** Missugused olid dekabristide liikumise eeldused? Jutustage nende vaadete kujunemisest ja esimeste dekabristlike organisatsioonide tegevusest.

§ 40. Dekabristide ülestõus ja selle ajalooline tähtsus.

«Lõuna-» ja «Põhjaühingu» tegevus. Nii «Lõuna-» kui ka «Põhjaühing» kujutasid endast ühe salaorganisatsiooni osi. Nende ühingute tähtsaks tööks oli tuleviku-Venemaa konstitutsiooni

väljatöötamine. «Lõunaühingus» koostas konstitutsiooniprojekti P. I. Pestel ja «Põhjaühingus» N. M. Muravjov.

1812. aasta Isamaasõja kangelane Pestel oli üheks kõige väljapaistvamaks kujuks dekabristide liikumises. Ta omas dekabristide hulgas suurt autoriteeti ning oli «Lõunaühingu» tunnustatud ideoloogiks ja juhiks. Kaasaegsed märkisid, et Pestel oli inimene «suurepärase mõistuse ja haridusega, kelle südames pesitses tuline ja üllas patriotismitunne».

Pesteli konstitutsiooniprojekt, mille ta nimetas «Vene Õiguseks», oli oma aja tähelepanuväärne dokument. Selles kuulutati välja isevalitsuse, seisuste ja pärisorjuse kaotamine ning vabariigi kehtestamine Venemaal. Pestel ütles: «Ma sain hinges vabariiklaseks ega näinud milleski suuremat hüve ja õndsust Venemaa jaoks kui vabariiklikus korras.» Pestel oli tugeva tsentraliseeritud riigi pooldaja. Kõrgeimaks riigivõimuorganiks pidi «Vene Õiguse» järgi saama Rahvaveetše, mis pidi valitama kogu rahva poolt otsese ja ühetaolise, kõigi kodanike jaoks võrdse valimisõiguse alusel ilma mingi piirava tsensuseta. Tulevases vabariigis kavatseti läbi viia laialdased demokraatlikud ümberkujundused, kuulutada kõik võrdseks seaduse ees, tagada sõna- ja trükivabadus, alandada tunduvalt makse, lühendada sõjaväeteenistuse aega.

Orjus, öeldi «Vene Õiguses», tuleb «otsustavalt hävitada», «aadel peab tingimata igaveseks lahti ütlema häbistavast eesõigusest omada teisi inimesi». Vabastatud talupojad, vastavalt Pesteli projektile, tuli varustada maaga. Neile pidi minema pool kogu riigi maafondist. Osa mõisnike maadest otsustati konfiskeerida. See oli tolle aja kõige revolutsioonilisem agraarprogramm.

Nikita Muravjovi konstitutsioon eeldas samuti pärisorjuse kaotamist kohe pärast revolutsiooni. «Pärisorjuslik kord ja orjus kaotatakse. Ori, puudutanud Vene maad, saab vabaks.» Kavatseti kaotada seisused, kuulutada kõik võrdseks seaduse ees, kehtestada sõna-, trüki- ja usuvabadus. Kuid N. Muravjovi projekt oli siiski mõõdukam kui Pesteli oma. Venemaa kuulutati mitte vabariigiks, vaid konstitutsiooniliseks monarhiaks. Kõrgeimaks seadusandlikuks organiks oli kahekojaline parlament — Rahvaveetše, mis pidi valitama kõrge varandusliku tsensuse alusel. Täidesaatva võimu etteotsa jäi keiser, kes pidi olema riigi kõrgeimaks ametnikuks.

Ka Nikita Muravjovi agraarprojekt oli piiratum Pesteli agraarprojektist. Ta säilitas aadlike tunduvad eesõigused. Maa loeti mõisnike omandiks, talupojad aga said väikese jaosmaa — kõigest kaks tiinu majapidamise kohta.

Kuigi P. Pesteli ja N. Muravjovi konstitutsiooniprojektid teineteisest märgatavalt erinesid, oli neil mõlemal revolutsiooniline iseloom. Nende elluviimine oleks tähendanud pärisorjuse ja

isevalitsuse kaotamist ning uute, kodanlike suhete kindlustumist Venemaal. See oli kodanliku revolutsiooni programm.

Eriti hoogustus dekabristide tegevus aastail 1823—1825. Märgatavalt suurenes salaorganisatsioonide liikmete arv. 1823. aastal astus «Põhjaühingusse» silmapaistev luuletaja ja revolutsionäär K. F. Rõlejev, kes tegelikult sai ühingu juhiks. «Lõunaühingus» hakkavad kõrvuti Pesteliga suurt osa etendama revolutsionäärid S. I. Muravjov-Apostol ja M. P. Bestužev-Rjumin.

Ukrainas, Rešetilovka alevikus (Poltaava kubermangus) tekkis sel ajal iseseisev salaorganisatsioon — «Ühendatud Slaavlaste Ühing». See organisatsioon ühendas ohvitsere, samuti vaesemaid aadlikke. «Ühendatud Slaavlaste Ühing» seadis oma eesmärgiks kõigi slaavi rahvaste ühiskondliku korra revolutsioonilise ümberkujundamise ja nende ühendamise üldslaavi föderatsiooni. «Ühendatud Slaavlaste Ühing» ühines 1825. aastal «Lõunaühinguga».

1825. aasta sügisel määrasid dekabristid ülestõusu tähtaja 1826. aasta suvele. Kuid välja tuli astuda tunduvalt varem.

1825. a. 14. detsembri ülestõus. Reisi ajal mööda Venemaad suri keiser Aleksander I ootamatult 1825. aasta novembris Taganrogis. Kuna tal ei olnud lapsi ja ka troonipärimise kohta polnud õigeaegselt korraldust tehtud, tekkis interregnum. Aleksandri vanem vend Konstantin oli juba varem, Aleksander I eluajal, troonist loobunud teise venna Nikolai kasuks, kuid sellest teadsid vaid vähesed. Pärast Aleksandri surma sellest ei teatatud ja sõjaväelt ning elanikkonnalt võeti kohe truudusvanne Konstantinile. Nikolai ja Konstantini vahel, kes elas Varssavis [1], algas kirjavahetus, mis kestis kolm nädalat. Lõpuks otsustas Nikolai siiski astuda troonile ja määras uue vandetõotuse andmise päevaks 14. detsembri 1825. a.

Seda rahvale ja soldatitele arusaamatut uut vandeandmist otsustasid kasutada dekabristid. Sellele päevale määras «Põhjaühing» ülestõusu tsarismi vastu. «Juhus on soodne,» kirjutas Puškini sõber I. I. Puštšin. «Kui me midagi ette ei võta, siis oleme tõepoolest väärt kandma lurjuste nime.» Dekabristid teadsid, et pööre on seotud suurte raskustega, et neil on vähe jõudusid, kuid sellele vaatamata ei tahtnud nad momenti mööda lasta. «Me oleme nii kindlalt veendunud, et me kas suudame seda õigeaegselt teha või sureme, et ei rääkinud vähimatki kokku ebaõnnestumise puhuks,» ütles hiljem kirjanik-dekabrist Bestužev.

Dekabristid valmistusid otsustavalt ja julgelt ülestõusuks. Väljaastumise eelõhtul läksid mõned ühingu liikmed sõdurite kasarmutesse, kutsudes neid üles keelduma vandetõotusest Nikolaile. 13. detsembril toimus haige Rõlejevi korteris dekabristide

[1] Konstantin oli tsaari asehalduriks Poola kuningriigis, mis 1815. aastal Varssavi hertsogiriigi likvideerimise tulemusena läks Venemaale.

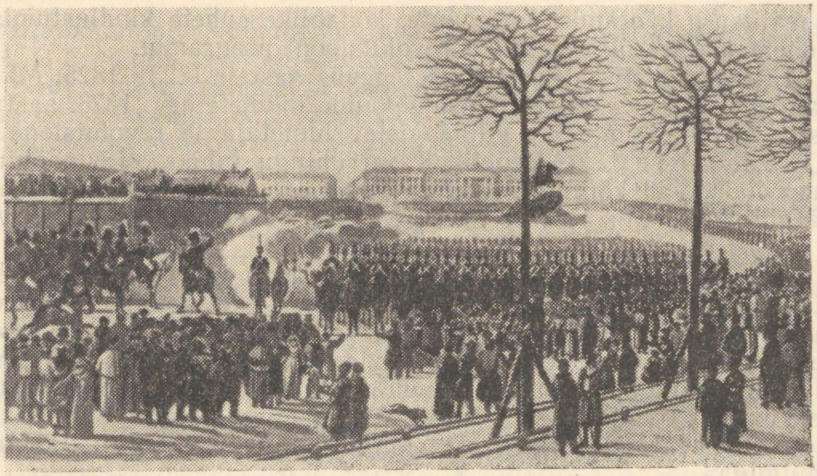

Ülestõus Peterburis Senati väljakul 14. detsembril 1825. a.
K. I. Kolmani maali järgi.

viimane nõupidamine. Siin töötati lõplikult välja ülestõusu plaan ja valiti ülestõusu juht — polkovnik vürst S. P. Trubetskoi. Koosolekul kinnitati «Manifest vene rahvale».

Manifest kuulutas välja pärisorjuse kaotamise ja kogu riigikorra laialdase demokraatliku ümberkorraldamise. Riigis kehtestati sõna-, usu-, tegevusala valiku ja liikumisvabadus; kõik seisused kuulutati seaduse ees võrdseks, lühendati sõjaväeteenistuse aega. Selle suure tähtsusega dokumendi kavatsesid dekabristid impeeriumi kõrgeimate riigiorganite — Riiginõukogu ja Senati nimel välja kuulutada ülestõusu päeval. Selleks otsustati takistada senaatoreid ja Riiginõukogu liikmeid Nikolai I-le vannet andmast ning sundida neid «Manifestile» alla kirjutama, s. t. sanktsioneerima riigipööret võimu autoriteediga. Just sellepärast oli kogunemiskohaks määratud Senati väljak (praegu Dekabristide väljak Leningradis).

1825. a. 14. detsembri varahommikul olid dekabristid juba kasarmutes ja kutsusid sõdureid minema Senatihoone juurde, et protesteerida vande andmise vastu Nikolai I-le. Esimesena tuli Senati väljakule Moskva kaardiväepolk vendade M. A. ja A. A. Bestuževite ning D. A. Štšepin-Rostovski juhtimisel. Nende järel saabusid ka teised väeosad. Üldse kogunes väljakule ligi kolm tuhat sõdurit ja madrust. Dekabristid K. F. Rõlejev, J. P. Obolenski, I. I. Puštšin, P. G. Kahhovski, V. K. Küchelbecker ja paljud teised olid samuti väljakul.

Kuid dekabristide poolt ülestõusu eelõhtul kavandatud plaan

ei õnnestunud. Senat ja Riiginõukogu olid juba varahommikul andnud Nikolaile vandetõotuse. Trubetskoi, kes oli määratud ülestõusu juhiks, ei ilmunud üldse väljakule. Alles õhtuks valiti uus diktaator — Obolenski, kuid õige aeg oli mööda lastud.

Dekabristid ei võtnud ette mingeid pealetungioperatsioone: ei vallutanud Talvepaleed, ehkki neil oli selleks võimalus, ei haaranud enda kätte suurtükke. Nad kartsid ülestõusule kaasa tõmmata rahvast, kes hulgaliselt kogunes väljakule ja ülestõusnutele energiliselt poolehoidu avaldas. Kaasaegsete tunnistust mööda palus «pööbel» dekabriste õhtuni vastu pidada, lubades toetust, ning pildus valitsusvägede hulka kive ja puuhalge.

Mitu korda püüdis Nikolai I keelitada ülestõusnuid relvi maha panema. Ta saatis nende juurde läbirääkimistele kindraleid, metropoliidi, oma noorema venna Mihhaili. Kuid need katsed lõppesid ebaõnnestumisega. Kõigist parlamentääridest oli dekabristidele eriti ohtlik Peterburi kindralkuberner M. A. Miloradovitš, aktiivne osavõtja 1812. aasta Isamaasõjast, kes oli sõdurite hulgas populaarne. Läbirääkimiste ajal haavas dekabrist Kahhovski teda surmavalt.

Selleks ajaks koondas Nikolai I temale ustavaks jäänud väed ja piiras nendega Senati väljaku ümber. Mitu korda ründasid ratsakaardiväelased ülestõusnuid, kuid löödi püssitulega tagasi. Kartes rahvahulkade ülestõusu, käskis Nikolai I õhtuks ülestõusnute vastu valmis seada suurtükid ja tulistada neid kartetšiga.

Mitu suurtükkide kogupauku ülestõusnute sekka pani nende read vankuma ja ajas sõdurid laiali. M. A. Bestužev püüdis sõdureid rivistada Neeva jääl, et vallutada Petropavlovskaja kindlust. Kuid see ei läinud tal korda. Jää pragunes suurtükimürskude all ja ülestõusnud uppusid jões. Ööseks oli ülestõus purustatud.

Pärast seda kui ülestõus Peterburis oli maha surutud, toimus 1825. aasta detsembri lõpus Ukrainas Vassilkovi linna lähedal Tšernigovi jalaväepolgu ülestõus. Ülestõusu juhtisid «Lõunaühingu» liikmed Sergei Muravjov-Apostol ja Mihhail Bestužev-Rjumin. (Pestel oli areteeritud juba 13. detsembril 1825. a.). Kuid «Lõunaühing» kordas «Põhjaühingu» vigu. Ka dekabristid-lõunalased ei läinud üle pealetungile, ei ilmutanud vajalikku initsiatiivi, ja mis kõige tähtsam, kartsid toetuda rahvahulkadele. Mõne päeva pärast oli dekabristide ülestõus Ukrainas verre uputatud.

Tsaarivalitsus õiendas dekabristidega julmalt arveid. Kohtuliku uurimise alla võeti 579 inimest; üle 100 nendest mõisteti sunnitööle ja asumisele Siberisse, paljud alandati reameesteks või saadeti eri kubermangudesse politsei valve alla. Ülestõusust osavõtnud sõdurid aeti läbi kadalipu ning saadeti karistuspataljonidesse ja Kaukaasiasse tegevarmeesse. Viis dekabristi — K. F. Rõlejev, P. I. Pestel, S. I. Muravjov-Apostol, M. P. Bestužev-Rjumin ja P. G. Kahhovski — mõisteti piinarikkasse surma — neljaks

Almanahhi «Poljarnaja Zvezda» kaas hukatud dekabristide portreedega.

raiumisele. Kuid Nikolai I ei söandanud maailma imestama panna niisuguse keskaegse hukkamisviisiga. 13. juulil 1826. a. poodi viis dekabristi Petropavlovskaja kindluse kroonvärgil.

Dekabristide ülestõusu tähtsus. Dekabristid olid esimesed vene revolutsionäärid, kes armastusest oma kodumaa ja rahva vastu moodustasid salaühinguid ja organiseerisid avaliku revolutsioonilise ülestõusu tsarismi vastu. Nad võitlesid rahva vabaduse ja õnne eest. Just sellepärast nimetas V. I. Lenin dekabriste vene inimeste rahvuslikuks uhkuseks.

Mahajäänud pärisorjuslikul Venemaal, sellal kui rahvas oli veel «tuim ja tardunud», esitasid dekabristid oma aja kohta kõige eesrindlikuma programmi — kogu ühiskondliku korra kodanliku ümberkujundamise ja kodanliku revolutsiooni programmi. Kirjutades oma lipule isevalitsuse ja pärisorjuse vastu võitlemise loosungi, väljendasid nad riigi kõige tungivamaid vajadusi.

Kuid dekabristide revolutsioonilisus oli piiratud. Nad olid kaugel rahvast ja tahtsid revolutsioonilist pööret teostada ilma rahvahulkade osavõtuta. See kangelaslik katse lõppes nurjumisega: ülestõus, mis ei tugine rahva toetusele, on määratud lüüasaamisele.

Kuid dekabristide töö ei olnud asjatu. Suure vene luuletaja A. S. Puškini prohvetlikud sõnad: «Ei kao te murerikas töö, te igatsuste üllas janu...» täitusid. Kahurimürin Senati väljakul äratas uue põlvkonna võitlejaid isevalitsuse ja pärisorjuse vastu. Loosungid, mis esimesena esitati dekabristide poolt, innustasid veel kaua Venemaa parimaid inimesi revolutsioonilisele võitlusele. Oma väljaastumisega algatasid dekabristid revolutsioonilise liikumise Venemaal, ja revolutsionääride järgnevad põlvkonnad õppisid nende kogemustest.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Võrrelge P. Pesteli «Vene Õigust» ja N. Muravjovi konstitutsiooni. Milles seisab nende sarnasus ja milles erinevus? **2.** Iseloomustage dekabristide taktikat ülstõusu ajal. Milles seisid nende vead? **3.** Missugune on dekabristide ülestõusu ajalooline tähtsus?

Tähtsamad aastaarvud.

1816 Dekabristide esimese salaorganisatsiooni — «Päästeliidu» loomine.
1818—1821 «Hüveolu Liidu» tegevus.
1821—1822 Dekabristide «Põhja-» ja «Lõunaühingu» moodustamine.
14. detsember 1825 Dekabristide ülestõus Peterburis.

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

1. MANIFEST VENE RAHVALE.

(Dekabristide programm, mis töötati välja ülestõusu eelõhtul.)

Senati manifestis kuulutatakse:

1. Endise valitsuse hävitamine.
2. Ajutise valitsuse moodustamine kuni alalise, valitava kehtestamiseni.
3. Trükivabadus ja seepärast tsensuuri kaotamine.
4. Vaba jumalateenistuse pidamine kõigile uskudele.
5. Inimestele laieneva omandiõiguse kaotamine.
6. Kõigi seisuste võrdsus seaduse ees, ja sellepärast sõjakohtute ning iga liiki kohtukomisjonide kaotamine, kelle käest kõik kohtuasjad lähevad üle lähimate tsiviilkohtute ametkonda.
7. Igale kodanikule kuulub õigus tegelda sellega, millega ta tahab; ja sellepärast aadlik, kaupmees, väikekodanlane ja talupoeg omavad ühteviisi õigust astuda sõjaväe- ja tsiviilteenistusse ning vaimulikku seisusse, tegelda hulgi- ja jaekaubandusega, tasudes kauplemiseks kehtestatud maksud. Soetada iga liiki omandit, nagu: maad, majad (külades ja linnades). Sõlmida omavahel iga liiki kokkuleppeid, teineteisega kohtu ees protsessida.
8. Pearaha maksu ja selle võlgade kustutamine...
10. Nekrutite võtmise ja sõjaväeliste asulate kaotamine.
11. Sõjaväeteenistuse aja lühendamine alamatele auastmetele, ja selle kindlaksmääramine pärast sõjaväekohustuse võrdsustamist kõigi seisuste vahel.
12. Eranditult kõigi alamate auastmete errulaskmine, kes on teeninud 15 aastat.
13. Valdade, maakondade, kubermangude ja oblastite valitsuste loomine ja nende valitsuste valimise korra kehtestamine, kes peavad asendama kõiki ametnikke, kes seniajani määrati tsiviilvalitsuse poolt.
14. Kohtute avalikkus.
15. Vandekohtunike tegevusserakendamine kriminaal- ja tsiviilkohtutes.

Asutab valitsuse 2-st või 3-st isikust, kellele allutab kõik kõrgema juhtimise organid, see on kõik ministeeriumid, Nõukogu, Ministrite Komitee, armee, laevastiku. Ühesõnaga kogu kõrgema täidesaatva võimu, kui hoopiski mitte seadusandliku ega kohtuvõimu...

Ajutisele valitsusele tehakse ülesandeks täide viia:

1. Kõigi seisuste õiguste võrdsustamine.
2. Kohalike valdade, maakondade, kubermangude ja oblastite valitsuste moodustamine.
3. Sisemise rahvavalve moodustamine...
5. Nekrutite andmise kohustuse võrdsustamine kõigi seisuste vahel.
6. Alalise armee kaotamine.
7. Valimiste korra väljatöötamine rahvaesindajate kogu saadikute valimiseks, kes peavad kinnitama tulevikus kehtima hakkava Valitsemise korra ja Riikliku Seadustiku.

Ülesanne ja küsimus. 1. Esitage IX peatüki ja käesoleva dokumendi teksti põhjal dekabristide programm. **2.** Missuguseid põhilisi ümberkujundusi tahtsid dekabristid läbi viia?

II. DEKABRIST N. A. BESTUŽEVI JUTUSTUS 14. DETSEMBRIL 1825. a. PETERBURIS SENATI VÄLJAKUL TOIMUNUD ÜLESTÕUSUST.

Minu mõõk oli ammu tuppe pistetud; ma seisin Moskva karree[1] ja Kaardiväe ekipaaži kolonni vahelisel intervallil, müts silmile tõmmatud ja käed vaheliti, korrates endamisi Rõlejevi sõnu, et me hingame vabaduse õhku: ma nägin murega, et see hingamine tõmbus koomale. Meie vabadus ja sõdurite hõiked sarnanesid rohkem oietega, surija kähisemisega! Tõepoolest, me olime igast küljest ümber piiratud, tegevusetus halvas mõistust, meeleolu langes, sest see, kes sellel teel korraks seisma jääb, on juba pooleldi võidetud. Pealegi jäätas läbitungiv tuul vere ohvitseride ja sõdurite soontes, kes olid nii kaua seisnud lahtise taeva all. Rünnakud meile ja meie vastutulistamine katkesid, sõdurite hurraahüüded jäid harvemaks ja nõrgemaks. Päev hämardus. Äkki me nägime, et meie vastas seisvad polgud nihkusid kahele poole laiali ja nende vahele asetus suurtükipatarei, mis oli tuhmilt valgustatud hämaruse halli viraga.

Metropoliit, kes oli saadetud meid manitsema, pöördus edutult tagasi, juurdesõitnud Suhhozanetile[2], kes näitas meile suurtükiväge, hõigati valjusti «lurjus» — ja see oli ka viimne puhang, meie sõltumatuse viimased jõupingutused.

Esimene kahur kärgatas ja kartetš pudenes laiali; osa kuule lõi sillutisse ja tõstis rikošettidega sambaina lund ja tolmu, teised rebisid frundist[3] välja mitu rida, kolmandad lendasid vingudes üle peade ja leidsid oma ohvrid rahva hulgas, kes oli surunud ennast Senatihoone sammaste vahele või seisis naabermajade katustel. Purustatud aknaruudud klirisesid maapinnale langedes, kuid inimesed, lennates neile järele, jäid lamama hääletult ja liikumatult. Esimesest lasust langes seitse inimest minu ümber: ma ei kuulnud mitte ühtki ohet, ei märganud mitte ühtki kramplikku liigutust — nii halastamatult tabas kartetš sellelt vahemaalt. Täielik vaikus valitses elavate ja surnute vahel. Teine ja kolmas niitis maha rühma sõdureid ja lihtrahvast, kes seisid salkadena meie lähedal. Ma seisin täpselt samas asendis, vaatasin kurvalt surmale silma ja ootasin saatuslikku lööki; sel minutil oli olemasolu nii kibe, et hukkumine näis mulle hüvanguna. Kuid saatus tahtis teisiti.

Viienda või kuuenda lasu järel võpatas kolonn ja kui ma ümber vaatasin, oli minu ja põgenejate vahel juba terve väljak ning sajad kartetšiga mahaniidetud vabaduse ohvrid. Ma pidin järgnema üldisele liikumisele ja pääsesin mingi surnud tundega hinges vaevaga edasi tapetute vahel; siin ei olnud liigutust, karjet ega oigamist, ainult laskude vaheajal võis kuulda, kuidas pulbitsev veri nirises sillutisel, sulatades lund ja seejärel ise punetades külmus.

Meie järele saadeti ratsakaardiväe eskadron, ja kui sisenemisel kitsale Galernaja tänavale põgenejad murruna tunglesid, jõudsin ma ihukaardiväelasteni, kes tulid tagantpoolt, ja sain kokku vend Aleksandriga. Siin me peatasime mõnikümmend inimest, et ratsaväe pealesurumise korral anda vastulöök ja kaitsta taandumist, kuid imperaator eelistas jätkata tulistamist piki kitsast ja pikka tänavat.

Kartetšid jõudsid paremini järele kui hobused, ja meie poolt koostatud rühm hajus. Sõdurid ja rahvas varises surnutena igal sammul: sõdurid jooksid majadesse, koputasid väravatele, püüdsid peitu minna soklite väljaulatuvate osade varju, kuid kartetšid põrkasid seinast seina ega heitnud armu ühelegi varjupaigale. Sel kombel jõudsid salgad esimese risttänavani ja siin võeti neid vastu Pavlovski grenaderipolgu tulega.

Ülesanne ja küsimus. 1. Jutustage 1825. a. 14. detsembri ülestõusu viimasest etapist. **2.** Kuidas suhtus Bestužev dekabristide taktikasse Senati väljakul?

---

[1] Karree — vägede rivistus: neli kolonni jalaväge, mis on koondatud ristküliku või ruuduna.

[2] Suhhozanet — kindral, kes käsutas suurtükiväge, mis tulistas ülestõusnuid.

[3] Frunt — front, sõjaväeosa, rivi.

PÄRISORJUSLIKU SÜSTEEMI KRIIS. VENEMAA XIX SAJANDI TEISEL KOLMANDIKUL.

§ 41. Isevalitsuse reaktsiooniline poliitika (1825—1855).

Tsarismi võitlus revolutsioonilise liikumise vastu. Pärast dekabristide ülestõusu mahasurumist algas pikk reaktsiooniajajärk. Üle hukatud dekabristide laipade astus tsaaritroonile Paul I kolmas poeg Nikolai I, kellele rahvas andis hüüdnime «Palkin»[1].

F. Engels andis Nikolaile ereda ja tapva iseloomustuse: «...endaga rahulolev keskpärasus, roodukomandöri silmaringiga inimene, kes peab julmust energiaks ja kapriisset kangekaelsust tahtejõuks...»[2] «Soldat kutsumuselt, soldat hariduselt, väliselt ja seesmiselt,» nii iseloomustasid teda kaasaegsed. Nikolai I vihkas igasugust «individuaalse vabaduse ning iseseisvuse avaldust ja armastas ainult käskluste järgi toimuvat väehulkade hingetut liikumist». Nikolai I ühiskondliku korra ideaaliks oli kasarm. Ta püüdis kogu maa muuta suureks kasarmuks ja sundida teda vastuvaidlematult alluma valitsuse igasugustele, ka kõige totramatele korraldustele. Oma valitsemisaja kolmekümne aasta jooksul (1825—1855) ängistas Nikolai I maad ja viis ta sõjalise katastroofini. A. I. Herzen nimetas tema valitsemist «katkuajaks».

Dekabristide ülestõusust hirmutatud Nikolai I nägi kõiges revolutsioonitonti ja suunas kogu oma energia võitlusele vabamõtlemise ja revolutsioonilise liikumise vastu. «Revolutsioon on Venemaa lävel,» teatas ta troonile astumisel. «Kuid vannun, ta ei pääse Venemaale, kuni minus on veel eluhingust.»

Riigivalitsemise tsentralisatsioon viidi äärmuseni. Bürokratism võttis uskumatu ulatuse. Suur maa paljumiljonilise elanikkonnaga anti «riisuda ja röövida» suurearvulisele ametnike armeele. Kõrgetele ametikohtadele valitsuses määrati harimata ja andetud kindralid. Isegi Sinodi eesotsas oli kindral. Nikolai I arvas, et keskpärasused võivad olla tema tahte parimateks täitjateks. Nikolai I-le lähedastest inimestest moodustasid valdava osa balti-saksa mõisnikud, kes olid tsaarile erakordselt ustavad ning julmad inimesed, kes põlgasid vene rahvast ja olid talle täiesti võõrad. Ametnike altkäemaksuvõtmine ja riigivargus saavutasid suurima õitsengu just Nikolai I valitsemisajal.

Mitte kedagi usaldav Nikolai I püüdis kogu valitsemist koondada enda kätte. Suurt osa riigi juhtimises hakkas etendama

[1] Palkin sõnast *палка* — kepp, malakas.
[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIV, ч. II, стр. 24.

keisri isiklik kantselei. Võitluseks revolutsioonilise liikumisega loodi poliitiline politsei tsaari kantselei III osakonna näol. Selle etteotsa pandi balti mõisnik kindral A. H. Benkendorff, kes oli teeninud tsaari armastuse ettekannetega dekabristide kohta ning lömitamise ja silmakirjalikkusega. Ta omandas riigis tohutu mõju. Abiks III osakonnale võitluses «riiklike kuritegudega» loodi sandarmikorpus. Kogu maa jaotati sandarmiringkondadeks. Helesinised mundrid, millesse tsaar rõivastas oma sandarmid, sisendasid elanikkonna kõigile kihtidele hirmu. III osakond valvas seltskonna ja rahva meeleolude järele rohkearvuliste salajaste spioonide abil, keda värvati ametnike, keskpäraste kirjanike, õpetajate, teenrite ja kojameeste hulgast. Isamaasõja kangelane kindral A. P. Jermolov rääkis mürgiselt, et nüüd «on igaühel kas helesinine munder, helesinine vooder, ehk kas või ainult helesinine paik». Inimeste erakirjavahetus vaadati valitsuse agentide poolt läbi.

Kõige väiksematki rahulolematuse avaldust, vabamõttelisust, kõige arglikumat valitsuse ja isegi üksikute ametnike kritiseerimist jälitati halastamatult. Vanglad, kloostrite piinakambrid ja sunnitöölaagrid olid täis poliitilisi vange või inimesi, keda kahtlustati «ebaustavuses».

Rahva alamate kihtide jaoks tarvitati laialdaselt karistamist kadalipuga: süüalust sõdurit, talupoega või töölist veeti püsside külge seotuna läbi sõdurite rivi, kes olid relvastatud keppidega. Selline karistamine lõppes sageli süüdimõistetu surmaga.

Kirjanduse ja hariduse tagakiusamine. Tugevdatud tagakiusamise ja jälitamise ohvriks langes vene kirjandus. Kehtestati kõige rangem tsensuur. Iga teost kontrollis 2—3 tsensorit, kes kustutasid maha kõik, mis neile kahtlasena tundus. Eriti karmile tsensuurile allutati populaarsed teosed, mida võisid lugeda alamkihid. «Mässulise» artikli läbilaskmise pärast pandi tsensorid vangi või kihutati teenistusest minema.

Venemaa parimad kirjanikud — A. S. Puškin, M. J. Lermontov, A. I. Herzen, N. P. Ogarjov, luuletaja A. Poležajev ja paljud teised langesid reaktsiooni ohvriks. «Hirmus ja sünge saatus,» kirjutas Herzen, «langeb meie juures osaks igaühele, kes julgeb tõsta pead kõrgemale keiserliku skeptri poolt äratähendatud tasemest; olgu ta poeet, kodanik või mõtleja — kõik tõugatakse kalgi saatuse poolt hauda... Rõlejevi poos Nikolai. Puškin surmati kahevõitluses kolmekümne kaheksa aasta vanuselt. Gribojedov tapeti äraandlikult Teheranis. Lermontov surmati kahevõitluses Kaukaasias kahekümne seitsme aastasena... Belinski tappis kolmekümne viie aastaselt nälg ja vaesus. Poležajev suri sõjaväehospidalis pärast seda, kui oli sunnitud kaheksa aastat teenima sõdurina... Baratõnski suri pärast kaksteist aastat kestnud pagendust. Bestužev hukkus Kaukaasias üsna noorena pärast Siberi sunnitööd.»

Kõike seda tehti selleks, et kindlustada isevalitsust, lämmatada väikseimgi rahulolematus, sisendada rahvale hirmu, võtta talt igasugune tahtmine arutleda ja mõtelda.

Ka isevalitsuse poliitika hariduse alal oli äärmiselt reaktsioonilise iseloomuga. Tsarism kartis haridust, kartis haritud ja mõtlevaid inimesi. Nikolai ministrid olid seisukohal, et haridust tuleb «anda... ainult valitsuse retsepti järgi», et «teadused on kasulikud üksnes siis, kui neid nagu soola tarvitatakse ja mõõdukalt õpetatakse, arvestades inimeste seisundit ja vajadust, mis igal seisusel nende järele on».

Kõrgem haridus oli kättesaadav ainult privilegeeritud klassidele, eelkõige aadlile. Talupoegade lapsed võisid õppida ainult madalamates kiriku-kihelkonnakoolides äärmiselt piiratud programmi järgi. Nende koolide peamiseks ülesandeks oli sisendada õpilastele kohustusi «jumala, iseenda, ligimeste ja nende üle seatud võimude» vastu.

Algkoolist kesk- ja seejärel kõrgemasse kooli astumine muutus võimatuks ilma täiendava ettevalmistuseta, kuna mingisugust järjekestvust programmides ei olnud. Elanikkonna enamik ei õppinud üldse.

Üliõpilaste arv ülikoolides vähenes järsult, õppemaks aga tõusis. 40-ndatel aastatel kavatses Nikolai I koguni ülikoolid sulgeda ja vallandas reaktsioonilise haridusministri selle eest, et see, ehkki äärmiselt arglikult, astus nende kaitseks välja. Kuid seda kavatsust ei õnnestunud Nikolail teostada — juba niisugune mõte ise oli liiga absurdne. Õppeprogrammidest kõrvaldati niisugused ained, nagu filosoofia, loodusteadus jt., et mitte lubada liigset «targutamist». Õppeasutused, õppejõud ja üliõpilased seati range poliitilise järelevalve alla. Kõikjal levitati reaktsioonilist ideoloogiat, mille aluse moodustasid väited isevalitsuse ja pärisorjuse kõikumatusest ning vene rahva truualamlusest monarhiale ja õigeusu kirikule.

Talurahvapoliitika. Nikolai I nimetas ennast esimeseks mõisnikuks, aadlikke aga luges oma politseiks.

Nikolai I sisepoliitika peaeesmärgiks oli terava kriisi ajajärku astuva feodaal-pärisorjusliku korra kõikumatuse säilitamine. Seepärast püüdis valitsus kohandada seda korda uutele tingimustele ja uuendada teda, et vältida krahhi.

Tugevnevad talurahvarahutused sundisid valitsust pärisorjusliku korra üle järele mõtlema. Nii Nikolai I kui ka tema võimukandjad said aru, et varem või hiljem tuleb pärisorjus likvideerida. Sandarmite šeff ja III osakonna ülem Benkendorff, kandes tsaarile ette talurahvarahutuste kasvust, tegi ühes oma aruandes järelduse, et «pärisorjus on püssirohukelder», mis iga minut võib plahvatada. Niisugune olukord kutsus esile ärevuse. Nikolai I valitsemisaja jooksul tegutses talurahvaküsimuses üle 100 salakomitee. Kuid nende tegevuse tulemused olid äärmiselt piiratud.

Aastail 1837—1841 viidi läbi riigitalupoegade haldusreform: loodi Riigivaranduste ministeerium ja temale alluvate organite võrk, kes kohapeal juhtisid elu riigimaadel. Korrastati maksude sissenõudmist, talupoegade koormisi ja nekrutite värbamist. Tihedasti asustatud aladelt asustati talupoegi ümber väheasustatud piirkondadesse ja varustati jaosmaaga. Mõnel pool avati koole ja haiglaid.

Kuid talupoegade olukord muutus vähe. Ametnike arv, kes istusid talupoja turjal, kasvas tunduvalt. Selle tagajärjel suurenesid maksud, altkäemaksuvõtmine ja omavoli. Sellepärast kutsus reform esile massiliste rahutuste uue tõusu.

Nikolai I sisepoliitika ei saavutanud oma eesmärki. Valitsuse terror ja üksikud järeleandmised «aja vaimule» ei suutnud takistada feodaalkorra lagunemist ning ära hoida kogu feodaalsüsteemi langust.

Küsimus. Missuguste meetoditega võitles Nikolai I valitsus revolutsioonilise liikumise vastu?

§ 42. Kapitalistlike suhete arenemine Venemaal XIX sajandi esimesel poolel.

Kapitalistliku tööstuse arenemine. Pärisorjuse eksisteerimise viimastel aastakümnetel algas kogu Venemaa feodaalsüsteemi kriis. Pärisorjuslik kord takistas ühiskonna tootlike jõudude edasiarenemist. Kasvav kapitalistlik tööstus vajas vabu töökäsi. Samal ajal olid miljonid talupojad endiselt pärisorjad. Ebatootliku pärisorjusliku töö kasutamine põllumajanduses muutus mõisnikele endile kahjulikuks. Talupojad võitlesid järjest visamalt vabaduse eest. Pärisorjuslik kord läks vältimatult vastu hukule. Tema asemele pidi tulema kapitalistlik tootmisviis, mis oli feodaalsega võrreldes progressiivsem.

Kodanlikud suhted hakkasid Venemaal kujunema XVIII sajandi teisel poolel; XIX sajandi esimesel poolel olid nad juba märgatavalt arenenud.

Tööstuses algas üleminek masinalisele tootmisele. Manufaktuur oma käsitsitööga muutus kapitalistlikuks vabrikuks, mis põhines masinate kasutamisel. 30-ndatest aastatest alates ilmusid vabrikutes ja tehastes aurumasinad. Algas tööstuslik pööre.

Tööstuslikul pöördel on kaks külge — tehniline ja sotsiaalne. Tööstuslik pööre algab muutustega tootmistehnikas, käsitsitöö asendamises masinatega. Tehniline pööre tõi endaga kaasa sotsiaalse pöörde, mis seisis uute tootmissuhete tekkimises ja arenemises, kapitalistliku ühiskonna uute klasside — kodanluse ja proletariaadi tekkimises.

Venemaal algas tööstuslik pööre XIX sajandi 30—40-ndatel

aastatel ja jõudis lõpule reformijärgsel ajal, 70—80-ndatel aastatel. Kõige varem hakati masinaid kasutusele võtma puuvillatööstuses, aga seejärel ka teistes tööstusharudes. Esialgu veeti masinaid sisse välismaalt. Kuid peagi tekkisid Venemaal masinate ja instrumentide tootmiseks oma ettevõtted.

Tööstusettevõtete üldarv Venemaal ulatus 1825. aastal 5200-ni, 1854. aastal oli neid 10 000. Nende hulgas olid ülekaalus kapitalistlikud manufaktuurid, mis olid rajatud vabapalgalisele tööle ja mis vastavalt masinate levikule muutusid kapitalistlikeks vabrikuteks. Kuid suuri ettevõtteid oli alles vähe.

Tööstuses kasutati järjest laiemalt vabapalgalist tööd. Palgatöölised on rohkem huvitatud oma töö tulemustest kui pärisorjad, sellepärast on nende töö viljakam. Kõige arenenumaks tööstusharuks, kus olid enamuses palgatöölised, oli puuvillatööstus.

Ometi ei olnud palgatöölised tol ajal veel vabad proletaarlased. Enamikus olid need pärisorjuslikud talupojad, keda mõisnik oli lasknud minna teenima; tunduva osa oma töötasust olid nad sunnitud obrokina andma mõisnikule. Mõisnik võis neid igal ajal tagasi kutsuda, mis põhjustas kogu tootmise desorganiseerimise. Vabu töölisi, kes ei olnud pärisorjad, oli vähe.

Tööstusharud, kus valitses sunniviisiline pärisorjuslik töö, jäid märgatavalt maha. Nende hulka kuulusid Uraali metallurgia- ja metallitöötlemise tööstus ning kalevi-, lina- ja kanepivabrikud. Mõisnike pärisorjade tööle rajatud pärusmanufaktuurid ja possessioonieettevõtted käisid alla. Nad ei kannatanud välja konkurentsi kasvava kapitalistliku vabrikuga. Pärisorised talupojad keeldusid nendes töötamast, aga julmadele karistustele vastasid nad põgenemise ja vastuhakkudega.

Pärisorjuslik kord pidurdas Venemaa tööstuslikku arenemist.

Sise- ja väliskaubanduse kasv. XIX sajandi esimesel poolel jätkus ülevenemaalise turu kujunemine, tunduvalt kasvas väliskaubanduse käive.

Linnaelanikkond moodustas sajandi keskpaigas juba ligi 8% kogu Venemaa elanikkonnast (XVIII sajandi lõpul 4%); linnade kasvu ja tootmise spetsialiseerumise tugevnemisega maa üksikutes rajoonides kaasnes *sisekaubanduse* kasv. Suurte linnade ja kasvavate vabrikute ning tehastega tööstuspiirkond vahetas kaupu maa lõuna- ja kaguosa põllumajandusrajoonidega. Linnades suurenes kaupluste ja poekeste arv. Mõned laadad, näiteks Nižni Novgorodi laat, omandasid oma miljoniliste kaubakäivetega ülevenemaalise tähtsuse. Tekkisid uued suured laadad Ukraina, Siberi ja Taga-Kaukaasia linnades.

Järjekindlalt kasvas *väliskaubandus*. Venemaalt veeti välja peamiselt põllumajandussaadusi: lina, kanepit, rasva ja teravilja. Tööstuskaupadega varustasid vene kaupmehed ainult veelgi mahajäänumaid maid: Kesk-Aasiat, Iraani ja Türgit. Venemaale veeti sisse peamiselt tööstustooteid: masinaid, villaseid ja

siidkangaid, värve, puuvilla jm., samuti suhkrut ja teed. Üldine väliskaubanduse käive suurenes 30 aastaga umbes $2^1/_2$ korda. Kogu kasu sellest said endale kaupmehed ja mõisnikud.

Kaubanduse arenemine soodustas tekkiva vene kodanluse rikastumist.

Jõe-*aurulaevanduse* tekkimisel oli suur tähtsus kaubanduse arenemisele. Esimene aurik ilmus Neevale 1815. aastal, kuid alles 40—50-ndatel aastatel hakkasid aurulaevad regulaarselt mööda Neevat, Volgat, Dneprit ja teisi jõgesid liikuma. 1850. aastaks oli Venemaal ligi sada aurulaeva.

Veel suuremat osa maa majanduslikus arenemises etendas *raudteede ehitamine*. 30-ndate aastate alguses ehitasid leiutajad-pärisorjad isa ja poeg J. A. ja M. J. Tšerepanovid esimese auruveduriga raudtee Nižni-Tagili tehases. Pärisorjapidajad olid raudteede ehitamise vastu, väites, et need rikuvad rahva kõlblust. Siiski ehitati 1838. aastal 25 versta pikkune raudtee Peterburist Tsarskoje Selosse (praegu Puškin). **1843. aastal** algas raudtee ehitamine Peterburist Moskvasse. Ehitus kestis kuni **1851. aastani** ja läks väga kalliks.

Seda raudteed ehitanud talupoegade sunnitööga sarnanevat elu kujutas eredalt N. A. Nekrassov oma poeemis «Raudtee». Pärisorjuslik kord pidurdas raudteede ehitamist Venemaal; raudteeliinide kogupikkuselt oli Venemaa ühel viimastest kohtadest Euroopas.

Muutused põllumajanduses. Põllumajandus, kus valitsesid pärisorjuslikud suhted, arenes äärmiselt aeglaselt. Kuid ka sellesse mahajäänud majandusharusse tungisid uued nähtused. Mõisnik ja talupoeg ei tulnud enam toime ilma tööstuskaupadeta. Et omada võimalust vajalike kaupade ostmiseks, pidid nad müüma oma majapidamistooteid turul. Samal ajal jäi mõisate tulukus pärisorjusliku töö ja mahajäänud tehnika valitsemise tingimustes äärmiselt madalaks. Paljud mõisnikud laostusid ja pantisid oma mõisad. Mõned püüdsid oma majapidamist ratsionaliseerida: tellisid välismaalt masinaid, seadsid sisse mitmeväljasüsteemi, aretasid tõukarja. Kuid need katsed ei andnud harilikult tulemusi. Mõnes kubermangus hakkasid mõisnikud üle minema tootlikumale vabapalgalisele tööle. Kuid see ei võinud anda suuri tulemusi vabade töökäte vähesuse tõttu. Põllumajanduse progressiivsed meetodid ei sobinud kokku pärisorjusega.

Enamik mõisnikke aga pidas kinni vanadest pärisorjuslikest majandamismeetoditest. Ainsaks vahendiks oma sissetulekute suurendamisel pidasid nad talupoegade feodaalse ekspluateerimise tugevdamist. Laiendades oma künnimaad talupoegade maade arvel, suurendasid nad ühtlasi teotööd. Mustmullakubermangudes ulatus teotöö 4—6 päevani nädalas; mõisnikud jätkasid talupoegade üleviimist «kuumoonale», s. t. kihutasid talupoja tema maalapilt täielikult minema ja sundisid kogu aeg töötama enda

kasuks tühise tasu eest produktide näol. Talupoegade põhimassi olukord halvenes üha.

Kaubalis-rahaliste suhete arenemise mõjul toimus maal talurahva kihistumine. Kõrvuti kehvade ja kõigest ilmajäetud talupoegade massiga kasvas «kapitaliga» talupoegade kiht, kes tegelesid kaubanduse ja liigkasuvõtmisega või paigutasid oma raha tööstusettevõtetesse. Rikaste talupoegade hulgast kerkis esile rikkaid ettevõtjaid, kes suure summa eest ostsid ennast vabaks ja asutasid oma vabrikud. Niisugused olid Savva Morozov, Prohhorovid, Garelinid ja teised.

Kapitalistlike suhete arenemine majanduses teravdas järsult nende vastuolusid valitseva feodaal-pärisorjusliku korraga. Seda näitas klassivõitluse kasv ja pärisorjusevastase liikumise tugevnemine vene ühiskonnas.

Ülesanne ja küsimus. 1. Iseloomustage feodaalsüsteemi kriisi. 2. Milles seisab tööstusliku pöörde olemus?

§ 43. Talurahvaliikumine ja rahvuslik vabadusliikumine.

Talurahvarahutused. Feodaalsüsteemi kriisi eredaks väljenduseks oli massilise rahvaliikumise (eelkõige talurahvaliikumise) tugevnemine. V. I. Lenin märkis: «Kui oli pärisorjus, siis võitles kogu talurahva mass oma rõhujate vastu... talupojad olid siis täiesti vaimupimeduse kütkes, talupoegadel ei olnud abilisi ega vendi linnatööliste seas, kuid talupojad võitlesid siiski, nii nagu nad oskasid ja suutsid.» [1]

Rahva protest avaldus väga mitmesugusel viisil. Üheks kõige levinumaks viisiks oli talupoegade põgenemine mõisnike juurest, mis võttis nüüd massilise iseloomu. Talupojad pagesid pärisorjuslikust ikkest üksikult, perekondade ja külade kaupa, mõnikord aga tervete valdadena. Põgeneti lõunasse, kus loodeti saada maad ja «vabadust». Valitsus paigutas jooksikute püüdmiseks suurtele teedele sõjaväe varitsussalgad, korraldas haaranguid, kuid see ei aidanud. Teiseks võitlusvormiks oli keeldumine tööst mõisniku kasuks, kaebused ebaseadusliku pärisorjastamise üle. Sagenesid mõisahoonete süütamise ja mõisnike tapmise juhud.

Kõrgeimaks võitlusvormiks olid avalikud ülestõusud mõisnike, ametnike ja politsei vastu. 30-ndate aastate alguses veeres üle Venemaa niinimetatud k o o l e r a m ä s s u d e laine. Kasutades võitlust kooleraepideemiaga, tugevdasid ametnikud ja politsei veel enam väljapressimist, omavoli ja rahva üle irvitamist. Härraste vastu kogunenud vihkamine puhkes avalikeks vastuhakkudeks. Talupojad arvasid, et ametnikud vaevavad rahvast meelega ja mürgitavad kaeve. Talupoegade ja tööliste ärritatud salgad purustasid politseijaoskondi ning haiglaid, tapsid ametnikke ja arste.

[1] V. I. L e n i n, Teosed, 6. kd., lk. 383—384.

Sevastoopolis toimus tõeline sõjaväeline ülestõus. Madrused, töölised ja nende naised tõusid üles kohalike võimude vastu, kes rõhusid ja riisusid lihtrahvast karantiini ettekäändel. Väeosad keeldusid ülestõusnute pihta tulistamast ja linn läks mitmeks päevaks ülestõusnute kätte. Kuid valitsus tõi kohale teised sõjaväeosad ja ülestõus suruti julmalt maha.

Suure ulatuse võttis sõjaväeasukate ülestõus Staraja Russas. Sellest võttis osa 12 polku. Ülestõusnud purustasid peavahi ja politseijaoskonna. Vihatud ametnike ja ohvitseride üle korraldati avalik kohus ning paljud nendest peksti surnuks. See oli pärisorjusevastane liikumine ja kajastas rahva viha aadlike vastu. Üks liikumisest osavõtja väljendas ülestõusnute meeleolu järgmiste sõnadega: «Mis siin arutada! Lollide jaoks mürk ja koolera, aga meil on tarvis, et teie aadli sokusugu poleks olemas.» Suure vaevaga õnnestus valitsusel ülestõus maha suruda.

Talurahvarahutused puhkesid maa kõige erinevamates rajoonides: keskkubermangudes, Uraali piirkonnas, Volgamaal ja kaugetel ääremaadel. Õhkkond oli nii kuumaks köetud, et iga ajend, iga kuuldus vabadusest kutsus esile plahvatuse talupoegade keskel. Talurahvas tõusis võitlusse mõisnike-pärisorjapidajatega. Feodalismivastasesse liikumisse lülitusid ukraina, valgevene, gruusia ja teiste meie maa rahvaste talupojad. Ukraina talupoegade võitlust mõisnike vastu juhtis enam kui 20 aasta jooksul legendaarne Ustim Karmeljuk. Seitse korda mõistis tsaari kohus Karmeljuki sunnitööle, kuid iga kord ta põgenes ja alustas uuesti partisanivõitlust mõisnike vastu. Talupojad armastasid ja toetasid teda. 30-ndate aastate keskpaiku tapeti ta mõisnike varitsuspaigast.

Talupoegade väljaastumised olid stiihilised, organiseerimata ja killustatud. Talupojad vihkasid mõisnikke ja ametnikke, kuid uskusid veel «isakest-tsaari», arvates, et ta «ei tea» midagi nende hädadest. Valitsus surus need väljaastumised võrdlemisi kergesti maha. Siiski andis talurahvaliikumine pärisorjusele raskeid hoope ja õõnestas tema aluseid.

Poola ülestõus aastail 1830—1831. Viimastel reformieelsetel aastakümnetel toimus rahvusliku vabadusliikumise tõus isevalitsuse ikke vastu. Eriti ulatuslik oli Poola ülestõus aastail **1830—1831.** Isevalitsus jälitas poola rahvuslikku kultuuri, määras Poolasse vene ametnikke ja ajas venestamispoliitikat. See viiski ülestõusule.

Ülestõusnud vallutasid Varssavi, seejärel aga haaras ülestõus tunduva osa Poolast. Kuid ülestõusu etteotsa asusid poola mõisnikud. Nad püüdsid eraldada Poolat Venemaast ja luua iseseisvat riiki, millega taheti liita osa Ukraina ja Valgevene maid. Samal ajal ei soovinud nad midagi muuta talurahva olukorras, kes ei saanud maad ega vabadust. Seepärast ei toetanud poola, ukraina

ja valgevene talurahva laiad kihid ülestõusu. F. Engels nimetas seda «konservatiivseks revolutsiooniks».

Tsaarivalitsus paiskas ülestõusnute vastu ülekaalukad sõjalised jõud. Pärast 9 kuud kestnud visa, kuid ebavõrdset võitlust suruti ülestõus maha. Tsaarivõimud õiendasid ülestõusnutega julmalt arveid. Paljud ülestõusnud pandi vanglasse ja saadeti Siberisse sunnitööle või asumisele. Ülestõusu tähtsus seisis selles, et ta nõrgestas tsarismi ja äratas teised rahvad võitlusele oma vabaduse eest.

Ülesanne ja küsimus. 1. Iseloomustage ajajärgu talurahvaliikumist. 2. Missugused protestivormid olid reformieelsel ajal eriti levinud?

§ 44. Ühiskondlik liikumine XIX sajandi 30—50-ndatel aastatel.

Vastukajad dekabristide ülestõusule. 20—30-ndate aastate revolutsioonilised ringid. Valitsuse terror, mis järgnes dekabristide ülestõusu purustamisele, andis vabadusliikumisele Venemaal raske hoobi.

Vene ühiskonna parimad esindajad, kes olid tõstnud protestihääle «näruse vene tegelikkuse» vastu, tapeti, heideti vanglasse või saadeti sunnitööle.

Isevalitsus ja pärisorjapidajad pühitsesid võitu. Paljusid eesrindlikke inimesi haaras meeleheide ja pessimism ning nad kaotasid usu rahva jõusse ja tema paremasse tulevikku. Kõige eredamalt väljendas neid meeleolusid A. S. Puškini ja paljude dekabristide sõber P. J. Tšaadajev oma «Filosoofilises kirjas», mis avaldati 1836. aastal. Selles kirjas maalis Tšaadajev vene tegelikkuse sünge pildi, piitsutas pärisorjuslikku korda ja isevalitsust. Kuid tema järeldused olid ebaõiged. Ta ei uskunud võimalusse võidelda isevalitsusliku korra vastu ja otsis pääsemist religioonis.

Kuid vene rahvas leidus jõude, kes reaktsiooni võidutsemise tingimustes alustasid võitlust rõhumise ja vägivalla vastu. Dekabristide lipu tõstis uus võitlejate põlvkond, «keda oli äratanud kahurite mürin Senati väljakul».

Suure revolutsioonilise organisatsiooni loomiseks ei jätkunud jõudu. Sellepärast muutusid võitlusvormid ja -meetodid. Noorsoo hulgas liikus rohkesti A. S. Puškini, K. F. Rõlejevi ja A. I. Poležajevi vabadustarmastavaid luuletusi, mis äratasid viha tsarismi vastu. Noored tundmatud poeedid ülistasid oma luuletustes dekabristide kangelastegu. Ilmusid epigrammid tsaari ja tema kõrgete aukandjate kohta. Nii näiteks levis laialt järgmine allkiri Nikolai I portreel:

«С ног до головы — детина, а с головы до ног — скотина.

Немного царствовал, но много начудесил: 125 в Сибирь сослал и пятерых повесил»[1].

Reas linnades — Moskvas, Vladimiris, Orenburgis ja Kurskis — tekkisid revolutsioonilised ringid. Need olid lähedaste seltsimeeste ja sõprade väikesed rühmad, kus arutati rahva olukorda ning koostati plaane konstitutsioonilise korra kehtestamiseks Venemaal. Mõned ringid püüdsid propageerida revolutsioonilisi ideid üliõpilaste ja soldatite hulgas. Erinevalt dekabristide organisatsioonidest hakkavad nendes ringides tähelepanuväärset osa etendama mitteaadlikud — madalama vaimulikkonna, väikeametnike ja väikekodanluse hulgast pärit olevad isikud.

Mitte ükski nendest ringidest ei kujunenud salaorganisatsiooniks. Valitsus purustas nad kohe nende tegevuse alguses. Ringide liikmetele määrati kõige karmimad karistused — tähtajata sunnitöö, vangla, väljasaatmine politsei järelevalve all, alandamine reameesteks. Kuid nad etendasid tähtsat osa, valmistades ette uut võitlejate põlvkonda isevalitsuse vastu. Andes nendele revolutsioonilistele väljaastumistele hinnangu, kirjutas Herzen: «Ametliku Venemaa — «fassaadi-impeeriumi» pealispinnal olid näha kaotused, julm reaktsioon, ebainimlik jälitamine, tugevnev despotism ... See-eest riigi sisemuses toimus suur töö — töö ..., mis oli energiline ja pidev; kõikjal kasvas rahulolematus. Selle kahekümne viie aasta jooksul levisid revolutsioonilised ideed laialdasemalt kui kõigi eelnevate sajandite kestel.»

Kõige suurem tähtsus nende hulgast oli V. G. Belinski, A. I. Herzeni ning N. P. Ogarjovi ja N. V. Stankevitši ringidel.

XIX sajandi 30—50-ndate aastate Venemaa ühiskondlikus elus etendasid väljapaistvat osa V. G. Belinski ja A. I. Herzen.

V. G. Belinski. Vissarion Grigorjevitš Belinski **(1811—1848)** sündis vaese sõjaväearsti perekonnas ja veetis lapsepõlve kreisilinnas Tšembaris (Pensa kubermangus). Juba nooruses nägi ta kõiki pärisorjusliku korra õudusi ja vihkas pärisorjust kogu elu kestel. Kaheksateistkümneaastaselt õiendas ta edukalt sisseastumiseksamid ja astus kroonu ülalpidamisel Moskva ülikooli.

Belinski ümber kujunes üliõpilasring, mida toa numbri järgi, kus ringi liikmed koos käisid, nimetati «üheteistkümnenda numbri ringiks». Üliõpilased arutasid vene rahva saatust, sündmusi Euroopas, A. S. Puškini, A. S. Gribojedovi ja teiste eesrindlike kirjanike teoseid. Siin luges Belinski ette oma draama «Dmitri Kalinin», milles kujutati nooruki-pärisorja saatust, kes hukkus võitluses pärisorjusliku omavoli vastu. Selle draama kirjutamise eest heideti Belinski ülikoolist välja.

Algas raske elu ilma rahata, ilma tööta, ilma toetuseta. Kui-

[1] «Jalgadest peani — turske sell, aga peast jalgadeni — elajas. Vähe valitses, kuid palju korda saatis: 125 Siberisse ja viis võllapuusse.»

dagi vireles ta eratundide andmise, palvekirjade ümberkirjutamise ja muu juhusliku teenistuse abil. Sel ajal astus Belinski aadlinoorsoo ringi, mis oli grupeerunud N. V. Stankevitši ümber. Selle ringi liikmed suhtusid eitavalt isevalitsusse, kritiseerisid kehtivat korda, kuid revolutsioonilisi järeldusi nad sellest ei teinud. Nad innustusid peamiselt filosoofilistest probleemidest, oma lootused aga sidusid nad hariduse arenemisega Venemaal. Kuid Belinski jäi truuks oma noorusideaalidele.

Vissarion Grigorjevitš Belinski.

1834. aastal algas Belinski kirjanduslik tegevus. Juba oma varastes artiklites võitles Belinski realismi ja rahvalikkuse eest kirjanduses, eluvõõra «puhta kunsti» teooria vastu, paljastas kroonulikku ideoloogiat, mis jutlustas rahva leplikkusest ja alandlikkusest.

Eriti eredalt puhkes V. G. Belinski hiilgav talent õitsele 40-ndatel aastatel, mil ta esines suurte publitsistlike ja kirjandusteaduslike teostega. Nendes analüüsis Belinski igakülgselt vene kirjanduse arenemist ja püstitas vene elu suured probleemid. Ta aitas lugejal sügavamalt mõista A. S. Puškini, M. J. Lermontovi ja N. V. Gogoli teoseid, avas nende loomingu ühiskondliku tähtsuse. Belinski suunas vene kirjanike loomingu rahva teenimisele, võitlusele rahva vabaduse ja õnne eest. Ta kasvatas lugejas armastust vabaduse ja tõe vastu ning igasuguse rõhumise vihkamist.

Belinski ideaaliks oli sotsialistlik ühiskond, milles elavad ja töötavad vabad ning võrdõiguslikud kodanikud. Kuid tema sotsialism ei olnud teaduslik, vaid utoopiline. Ta ei näinud pärisorjuslikul Venemaal seda jõudu, mis viib sotsialismi võiduni. Kuid erinevalt Lääne-Euroopa sotsialistidest-utopistidest mõistis Belinski, et rahulikul teel ei ole võimalik sotsialismi saavutada. Ta oli revolutsionäär. Nähes rahvas ajaloo loojat, tuli ta järeldusele, et ainult rahvarevolutsioon võib hävitada vägivalla ja rõhumise.

Ühena esimestest Venemaal nägi Belinski kodanliku korra ebaõiglust, tööliste viletsust ja õigusetust kodanlikes riikides. Ta

suhtus põlgusega inimestesse, kes kummardasid kõige välismaise ees, oskamata selles eraldada halba heast.

Belinski oli tulihingeline vene patrioot, ta armastas oma rahvast ja uskus tema helgesse tulevikku. Temale kuuluvad prohvetlikud sõnad, mida me nüüd uhkusega loeme: «Kadestame meie lapselapsi ja lapselapselapsi, kellele on määratud näha Venemaad 1940. aastal seismas haritud maailma eesotsas, andmas seadusi teadusele ja kunstile ning võtmas vastu harrast austust kogu valgustatud inimkonnalt.»

Veidi aega enne surma kirjutas Belinski oma kuulsa «Kirja Gogolile», mille kohta Lenin ütles, et see «...oli üks tsensuurivaba demokraatliku ajakirjanduse parimaid teoseid...»[1]. Kritiseerides Gogolit tema vigade eest raamatus «Valitud kohti kirjavahetusest sõpradega», kus Gogol ilustas selle aja «närust vene tegelikkust», sõnastas Belinski rahva vabaduse eest võitlemise programmi. Ta maalis tolle aja vene tegelikkuse õudustäratava pildi ja tegi järelduse, et peamisteks ülesanneteks on võitlus isevalitsuse ning pärisorjuse vastu ja hariduse levitamine rahva hulgas. Belinski kirjutas raevukalt: «Venemaa... näeb oma pääsu tsivilisatsiooni, hariduse, humaansuse edusammudes. Talle pole vaja jutlusi (ta on neid küllalt kuulnud) ... vaid nii mitme sajandi kestel porri ja kõntsa kadunud inimväärikuse tunde äratamist rahva hulgas, talle on vaja õigusi ja seadusi, mis oleksid kooskõlas mitte kiriku õpetusega, vaid terve mõistuse ja õiglusega.» See kiri sai XIX sajandi 40-ndate aastate revolutsioonilise noorsoo manifestiks. Belinski suri noorelt tiisikusse. Ainult surm päästis ta vangistusest.

V. G. Belinski loomingul oli tohutu suur tähtsus Vene ühiskondliku mõtte ja ühiskondliku liikumise ajaloos. Ajakirjad «Otetšestvennõje Zapiski» («Isamaalised Kirjad») ja «Sovremennik» («Kaasaegne»), milledele ta tegi kaastööd, muutusid kõige populaarsemateks Venemaal. Maa kõigis nurkades ootas noorsugu kannatamatult ajakirja uut numbrit Belinski artiklitega ja luges neid ahnelt.

Belinski oli päritolult segaseisuslane (s. t. mitteaadlik). V. I. Lenin kirjutab: «Raznotšiinetsite poolt aadlike täieliku väljatõrjumise eelkäijaks meie vabadusliikumises oli... V. G. Belinski.»[2] Koos A. I. Herzeniga sai Belinski revolutsioonilis-demokraatliku ideoloogia ja revolutsioonilis-demokraatliku liikumise esiisaks Venemaal.

A. I. Herzen. Belinski sõbraks ja kaastööliseks võitluses isevalitsuse vastu oli kuulus vene kirjanik, mõtleja ja revolutsionäär Aleksander Ivanovitš Herzen **(1812—1870).** A. I. Her-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 219.
[2] Sealsamas.

zen oli pärit rikkast aadliperekonnast, sai väga hea kasvatuse ja hariduse algul kodus, seejärel Moskva ülikoolis. Juba noormehena tõotas ta koos oma sõbra N. P. Ogarjoviga kätte maksta dekabristide surma ja kannatuste eest, tõotas pühendada kogu oma elu revolutsioonilisele võitlusele. Sellele vandele jäi ta truuks elu lõpuni.

Aleksander Ivanovitš Herzen.

Ülikoolis olid Herzen ja Ogarjov üliõpilaste revolutsioonilise ringi hingeks. Ringi liikmed mõistsid teravalt hukka isevalitsuse ja pärisorjuse, unistasid vabariiklikust korrast Venemaal. Kindlat programmi ringi liikmed välja ei töötanud, kuid nende meeleolud ja vaated olid revolutsioonilise iseloomuga. «Ideed olid ähmased,» meenutas Herzen, «me propageerisime dekabriste ja Prantsuse revolutsiooni... vabariiki, poliitiliste raamatute lugemist ja jõudude koondamist ühte ühingusse. Kuid kõige rohkem propageerisime me viha igasuguse vägivalla, valitsuse igasuguse omavoli vastu. Meie propaganda ajas sügavaid juuri kõigis teaduskondades ja ulatus kaugele välja ülikooli seinte vahelt.»

Tsarism õiendas selle ringi liikmetega julmalt arveid. Nad areteeriti revolutsiooniliste, valitsusvastaste laulude laulmise eest ja saadeti pärast pikaajalist vanglakaristust välja politsei valve alla: Ogarjov Pensasse, Herzen aga Permi ning seejärel Vjatkasse ja Vladimiri. Pärast tagasipöördumist saadeti ta uuesti asumisele Novgorodi. Pagendus rikastas Herzenit elukogemustega, lihtrahva hädade ja meeleolude tundmisega, karastas tema revolutsioonilisi veendumusi.

1840-ndail aastail kirjutas Herzen rea filosoofilisi teoseid, milles ta astus välja kui materialist ja ateist. Lenin märkis, et Herzen «... suutis tõusta sellisele kõrgusele, et oli samal tasemel omaaja suurimate mõtlejatega» [1]. Oma jutustustes ja romaanides «Kes on süüdi?», «Doktor Krupov» ja «Varas-harakas» piitsutas Herzen isevalitsust ja pärisorjuslikku omavoli, tsaariametnike kuritarvitusi ja harimatust. Kõiki tema teoseid läbib palav armastus rahva vastu ja viha rahva orjastajate vastu. Nagu Belinski, nii oli ka Herzen revolutsionäär ja sotsialist-utopist. Ta mõistis ühena

[1] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 9—10.

esimestest, et dekabristide ülestõusu kaotuse peamiseks põhjuseks oli eraldatus rahvast. Seepärast püüdis ta leida teed rahva juurde, läheneda rahvale, äratada rahvas inimväärikuse ja iseseisvuse tunnet. Herzen tegi ära suure töö revolutsioonilis-demokraatliku ideoloogia aluste väljatöötamisel. 1860-ndail aastail sai temast koos N. G. Tšernõševskiga revolutsioonilis-demokraatliku liikumise juht ja innustaja. Herzen andis kogu oma jõu rahvarevolutsiooni ettevalmistamiseks Venemaal.

1847. aastal sõitis Herzen välismaale. Prantsusmaal oli ta 1848. aasta revolutsiooni tunnistajaks. Revolutsioonilise rahva lüüasaamine ja kontrrevolutsiooni võit jätsid Herzenile väga tugeva mulje. Ta hakkas mõistma kodanliku korra rahvavaenulikku olemust, nägi kodanluse reetlikku osa rahva suhtes, nägi, et kodanluse võit toob töötavatele klassidele uue rõhumise, uusi kannatusi. Herzen pööras uuesti oma pilgu Venemaa poole lootuses, et just tema kodumaa on kogu maailmale revolutsioonilise uuenemise teel eeskujuks.

1853. aastal organiseeris Herzen Londonis «Vaba Vene trükikoja» ja hakkas välja andma kogumikku «Poljarnaja Zvezda», seejärel kuulsat ajakirja «Kolokol». Need väljaanded levisid laialdaselt Venemaal ja etendasid väga suurt osa revolutsionääride uue põlvkonna kujunemisel. «Kolokoli» deviisiks olid sõnad: «Kutsun elavaid.» Ajakiri piitsutas pärisorjuslikku korda, kutsus võitlema vabaduse, õnne ja õigluse eest. Herzen nägi kodanliku korra silmakirjalikkust ja mõistis hukka tööliste julma ekspluateerimise kapitalistide poolt. Ta esitas vene talurahvasotsialismi teooria. Herzen lootis, et Venemaa võib vahele jätta kapitalistliku korra ning otse talurahvakogukonna kaudu üle minna sotsialismile. See oli utopistlik teooria, kuid selles kajastus rahva viha orjastajate vastu, kajastusid rahva lootused paremale tulevikule.

Läänlased ja slavofiilid. XIX sajandi 40-ndail aastail tekkis Vene ühiskondlikus liikumises liberaalne suund, mis väljendas kodanliku arenemise ideoloogiat. Vene liberalismi esindajateks neil aastatel olid läänlased. Läänlaste hulka kuulusid ajalooteadlased T. N. Granovski, T. D. Kavelin, kirjanik I. S. Turgenev, V. P. Botkin ja teised. Läänlased kritiseerisid feodaalkorda ja nõudsid pärisorjuse kaotamist, sõna- ja trükivabadust, konstitutsioonilist korda. See oli nende programmi progressiivne osa. Samal ajal idealiseerisid läänlased kapitalismi ja kodanlikku riigikorda. Nad olid revolutsiooni ja sotsialismi vastased. Läänlased tahtsid kodanlikku korda saavutada rahulike reformide, tsarismi poolt tehtavate üksikute järeleandmiste teel.

Teiseks tolle aja ühiskondlikuks vooluks oli slavofiilsus. Slavofiilide ideeliseks juhiks oli A. S. Homjakov, nende kõige aktiivsemateks esindajateks aga vennad I. V. ja P. V. Kirejevskid, vennad I. S. ja K. S. Aksakovid, A. I. Koševljov ja

teised. Need olid aadlikud-mõisnikud, kes olid jõudnud arusaamisele, et pärisorjus on oma aja ära elanud. Slavofiilid kritiseerisid pärisorjusliku korra pahesid ja tegid ettepaneku pärisorjus kaotada, kuid nad kartsid kodanlikku arenemist, arvates, et see viib revolutsioonile.

Ühiskondliku korra puudusi seletasid nad sellega, et Venemaa olevat kõrvale astunud oma ühiskondliku arenemise «algupäraselt teelt». Süüdlaseks selles pidasid nad Peeter Suurt, kes olevat Venemaa vägivaldselt pööranud läänelikule arenemisteele ja kehtestanud vene rahvale võõrad kombed. Slavofiilid kutsusid üles taastama patriarhaalseid tavasid ja Peetri-eelse Venemaa valitsemiskorda. Selles nägid slavofiilid pääsmist ähvardavast revolutsioonist ja «proletaarluse paisest». See oli reaktsiooniline loosung.

Slavofiilid kajastasid nende mõisnike huve, kes maad ähvardava talurahvarevolutsiooni tõttu olid valmis kaotama pärisorjust «ülalt», tsaari isevalitsuse poolt. Nende plaanide kohaselt pidi maa ka pärast pärisorjuse kaotamist jääma aadli kätte koos võimalusega ekspluateerida «vabu» talupoegi. Aadli ja kodanluse vaateid kajastavate slavofiilide ja läänlaste vastas seisid Belinski ja Herzen. Nad esindasid revolutsioonilise demokraatia leeri, kaitsesid rahvahulkade huve.

Petraševskilased. XIX sajandi 40-ndail aastail elavnes ühiskondlik liikumine Venemaal. Belinski ja Herzeni järel asus isevalitsusega võitlema uus revolutsioonilise noorsoo põlvkond. Suurim tähtsus oli petraševskilaste ringi tegevusel. Ringi nimetus pärineb tema juhi Mihhail Vassiljevitš Butaševitš-Petraševski (1821—1866) nimest. See ring tekkis 1845. a. Ringi liikmed (üliõpilased, õpetajad, ametnikud ja kirjanikud) kogunesid reedeti Petraševski korterisse. Nad arutasid oma koosolekutel vene elu kõige tähtsamaid küsimusi, poliitilisi uudiseid ning loetud raamatuid. Petraševski «reeded» omandasid suure populaarsuse. Seal käisid kirjanikud M. J. Saltõkov-Štšedrin, F. M. Dostojevski, luuletajad A. N. Pleštšejev, A. N. Maikov ja paljud teised. Ringi liikmed organiseerisid kollektiivse raamatukogu revolutsioonilistest raamatutest. Nad propageerisid ajakirjanduses sotsialistlikke ideid, kasutades Aisopose keelt (mõistuütlemisi), mis kaasaegsetele oli siiski arusaadav.

Petraševskilased mõistsid hukka isevalitsuse ja pärisorjusliku korra ning unistasid Vene tulevikuühiskonna sotsialistlikust korraldusest. Nende sotsialism oli utopistlik, kuid erinevalt Lääne-Euroopa sotsialistidest-utopistidest esitasid petraševskilased üleskutse revolutsiooniliseks tegevuseks tsarismi vastu.

Petraševskilaste ringid tekkisid ka Moskvas, Tambovis, Kaasanis, Kiievis ja teistes linnades. Kokku hõlmasid nad mitusada inimest.

Elavalt reageeriti Venemaal 1848. aasta revolutsioonile Prantsusmaal, Saksamaal, Ungaris ja teistes Euroopa maades. Revo-

lutsioon sisendas hirmu pärisorjapidajate leeris ja kohutas vene liberaale, kes ruttasid valitsusele oma truualamlikkust kinnitama. Rahvas ja revolutsioonilised ringkonnad seevastu suhtusid revolutsiooni palava poolehoiuga. 1848.—1849. a. tugevnesid talurahvarahutused. Petraševskilased püüdsid sel ajal oma ringide baasil luua salaühingut revolutsiooni vahetuks ettevalmistamiseks Venemaal. Nad töötasid välja rahva ülestõusu plaanid ja alustasid revolutsiooniliste ideede propagandat rahva hulgas.

Valitsus, olles petraševskilaste tegevusest III osakonna agendi pealekaebuse kaudu teada saanud, õiendas nendega julmalt arveid. Üle saja inimese anti kohtu alla, 21 inimesele määrati surmanuhtlus, ülejäänud saadeti mitmesugusteks tähtaegadeks sunnitööle ja asumisele. Surmamõistetuil tuli üle elada kogu surma ootamise õudus: nad viidi väljakule, seoti postide külge kinni ja pandi kotid pähe. Põristati trumme ja kõlas käsklus... ning alles pärast seda kuulutati neile tsaari «armulikkust» — surmanuhtlus asendati sunnitööga.

T. G. Ševtšenko. Belinski ja Herzeni eesrindlikud ideed mõjutasid teiste meie maa rahvaste ühiskondliku liikumise ja ühiskondliku mõtte arenemist. 1840-ndail aastail elavnes ühiskondlik liikumine Ukrainas. Rühm noori moodustas salajase Kyrillos-Methodiose Ühingu (slaavi kirja loojate Kyrillose ja Methodiose auks). Ühingu eesmärgiks oli Ukraina vabastamine tsaari rõhumise alt, tingimuste loomine ukraina kultuuri õitsenguks liidus eesrindliku vene kultuuriga. Selle ühinguga oli seotud ka suur ukraina poeet, rahva mõtete ja lootuste väljendaja Tarass Grigorjevitš Ševtšenko (1814—1861).

Talupoja-pärisorja pojana koges ta ise pärisorjuse kogu ränkust. Eesrindlikud vene inimesed ostsid ta vabaks. Ševtšenko teosed (luuletuskogu «Kobsaar», poeem «Haidamakid») kutsusid võitlema rahva orjastajate vastu. Ševtšenko loomingul oli tohutu suur tähtsus mitte üksnes ukraina rahva vabadusvõitluses, vaid ka ülevenemaalises revolutsioonilises liikumises. Ševtšenko kujutas ukraina rahva vabastamist ainult liidus vene rahvaga ja kutsus neid ühisele võitlusele vabaduse eest.

Tsarism õiendas ukraina noorsooga julmalt arveid. Ühingu liikmed areteeriti, pandi vanglasse või saadeti asumisele. Eriti karmilt karistati T. G. Ševtšenkot, kellele tsaarivalitsus maksis kätte tema vabadustarmastavate värsside eest: pärast vanglakaristust anti ta 10 aastaks sõduriks ja saadeti sunnitööle Orenburgi stepi kaugetesse garnisonidesse. Arveteõiendamine T. G. Ševtšenko ja petraševskilaste kallal kiskus vene ühiskonna ridadest tema parimad, kõige energilisemad revolutsioonilised tegelased.

XIX sajandi 30—50-ndate aastate ühiskondlikul ja revolutsioonilisel liikumisel oli suur tähtsus. Revolutsionäärid — dekabristide järglased — andsid feodaalkorra üldkriisi perioodil uusi

hoope isevalitsusele ja pärisorjusele. Nad arendasid edasi revolutsioonilist teooriat ja, teadlikena dekabristide vigadest, jõudsid päris lähedale rahvarevolutsiooni ideele kui rahva vabastamiseks peetava võitluse põhialusele.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Jutustage V. G. Belinski ja A. I. Herzeni elust ja tegevusest. 2. Kuidas kujunes Venemaal revolutsioonilis-demokraatlik ideoloogia? 3. Missugustes põhiküsimustes toimus tollal ühiskonna ideeline võitlus?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

V. G. BELINSKI MÕJU 40—50-NDATE AASTATE EESRINDLIKULE NOORSOOLE.

(Väljavõte I. S. Aksakovi kirjast.)

Palju olen ma sõitnud mööda Venemaad. Belinski nimi on tuntud igale pisutki mõtlevale noormehele, igaühele, kes januneb värske õhu järele keset provintsielu haisvat sood. Ei ole kubermangulinnades ainsatki gümnaasiumiõpetajat, kes ei teaks peast Belinski kirja Gogolile. Üksikutesse Venemaa rajoonidesse on see mõju alles praegu tungimas ja suurendab proselüütide[1] arvu. Selles ei ole midagi imelikku. Iga järsk eitamine meeldib noorusele, iga rahulolematus, iga avaruse, tõe nõudmine võetakse vastu vaimustusega seal, kus täielik jõledus, rõhumine, orjus ja alatus ähvardavad neelata inimest, ähvardavad teda sisse piirata, tappa temas kõike inimlikku. «Me oleme Belinski tänuvõlglased endi päästmise eest,» räägivad mulle kõikjal noored ausad inimesed provintsis. Ja tõepoolest, te võite näha provintsis kahte inimeste klassi: ühelt poolt altkäemaksuvõtjad, tšinovnikud selle sõna tõelises mõttes, kes janunevad lintide, ristide ja aukraadide järele, ideolooge põlgavad mõisnikud, kes on seotud oma härrasväärikuse ja pärisorjusega ning üldse palju alatuid. Te keerate neile selja ja pöördute teisele poole, kus näete ausaid noori inimesi, keda vihastab kurjus ja rõhumine, kes pooldavad emantsipatsiooni ja igasugust avarust, kel on humaansed ideed ..Ja kui teil on vaja ausat inimest, kes on võimeline kaasa tundma rõhutute haigustele ja hädadele, ausat arsti, ausat uurijat, kes oleks valmis võitlema, — otsige selliseid provintsis Belinski pooldajate hulgast.

Küsimusi. 1. Kuidas hindab Aksakov Belinski mõju eesrindlikule noorsoole? 2. Missugustes ringkondades oli see mõju eriti tugev?

A. I. HERZEN REVOLUTSIOONIST.

(Väljavõte raamatu «Vastaskaldalt» pühendusest oma pojale.)

Armas Sašal
Pühendan Sulle selle raamatu...
Ma sugugi ei karda anda Sinu nooruslikesse kätesse seda iseseisva isiksuse kohati jultunud protesti iganenud vaate vastu, mis on orjameelne ja täis valet, absurdsete ebajumalate vastu, kes kuuluvad teise aega ja veedavad mõttetult meie hulgas oma viimseid päevi, eksitades ühtesid ja hirmutades teisi.
Ma ei taha Sind petta: tunne tõde, nagu mina seda tunnen; saagu ta Sulle osaks mitte piinavate eksituste, mitte suretavate pettumuste hinnaga, vaid lihtsalt pärimisõiguse põhjal.

[1] Proselüüt — millegi innukas pooldaja.

Sinu ellu tekib teistsuguseid küsimusi, teistsuguseid kokkupõrkeid... kannatustest, tööst ei tule puudu...

Meie ei ehita, meie lammutame; me ei kuuluta uut ilmutust, vaid kõrvaldame vana valet. Kaasaegne inimene... ehitab vaid silda, keegi teine, tundmatu, saabuv läheb sellest üle. Võib-olla saad Sina teda näha... ära jää vanale kaldale... Parem on koos revolutsiooniga hukkuda, kui päästa end reaktsiooni vanadekodus.

Tulevase ühiskondliku ümberkorralduse religioon on ainus religioon, mille ma Sulle pärandan. Ta on ilma paradiisita, ilma tasudeta peale omaenda teadvuse, omaenda südametunnistuse... Mine, kui saabub aeg, seda jutlustama meie juurde, koju: seal armastati kunagi mu keelt ja vahest meenutatakse mindki.

Õnnistan Sind sellele teele inimmõistuse, isikuvabaduse ja vennaliku armastuse nimel!

Sinu isa.

Küsimusi. 1. Kuidas suhtus Herzen revolutsiooni? 2. Missugune on Herzeni pühendus oma pojale?

§ 45. Venemaa välispoliitika XIX sajandi teisel kolmandikul. Tsarism ja Kaukaasia rahvad.

Tsarism — Euroopa sandarm. Tsarismi välispoliitika oli nii sama reaktsiooniline kui tema sisepoliitika. Vene isevalitsus oli reaktsiooni ja kontrrevolutsiooni kantsiks Euroopas. Revolutsiooniline liikumine ükskõik missugusel maal hirmutas ja vihastas Nikolaid. Ta toetas Euroopa riikide kontrrevolutsioonilisi valitsusi nende võitluses oma rahvaste vastu, oli «Euroopa sandarmiks». Nikolai I oli valmis viima oma vägesid ükskõik missugust revolutsioonilist liikumist maha suruma. Nii oli see 1830. aastal, mil üksnes Poola ülestõus takistas Nikolail vägede saatmist Lääne-Euroopasse. Nii oli see ka 1849. aastal, kui tsarism aitas Austria monarhial maha suruda Ungari revolutsiooni. Sõjakäik Ungarisse oli Venemaal äärmiselt ebapopulaarne. Sõdurid deserteerisid ja läksid üle Ungari armeesse, eesrindlikud ohvitserid väljendasid avalikult oma pahameelt. See «Euroopa sandarmi» poliitika kutsus esile Euroopa kõigi vabadustarmastavate jõudude viha Vene isevalitsuse vastu ja oli Venemaa rahvusvahelise isolatsiooni üheks põhjuseks Nikolai I valitsemisaja lõpul.

Venemaa poliitika Lähis-Idas. Vene valitsuse välispoliitika teiseks tähtsamaks suunaks oli oma positsioonide kindlustamine Kesk- ja Lähis-Idas. Tsarismi peamiseks ülesandeks oli sulgeda Türgi käes olevad Bosporuse ja Dardanellide väinad võõramaistele sõjalaevadele ja kindlustada oma laevadele vaba väljapääs Vahemerele. Samaaegselt püüdis isevalitsus hõivata kindlad positsioonid Balkani poolsaarel. Seejuures kasutas tsarism Balkani rahvaste — kreeklaste, bulgaarlaste, serblaste ja rumeenlaste võitlust Türgi ikke vastu. Türgi sultaniriigi poolt orjastatud rahvad lootsid slaavlastele lähedasele sõbralikule vene rahvale.

Venemaa vastaseks Lähis-Idas olid Euroopa suurriigid — Ing-

lismaa ja Austria. Nad pretendeerisid ise ülevõimule Lähis-Idas ja Balkani poolsaarel ning takistasid kõigiti Venemaa positsioonide tugevnemist. Kõige agressiivsemat poliitikat ajas Inglismaa. XIX sajandi 20-ndate aastate lõpul muutusid vastuolud Lähis-Idas eriti pinevateks.

Uued sõjad Iraani ja Türgiga. Iraani ja Türgi feodaalid ei suutnud leppida rikaste Taga-Kaukaasia maade kaotsiminekuga. Nad ei loobunud kavatsusest uuesti orjastada Kaukaasia rahvaid, rikkusid pidevalt Venemaaga sõlmitud lepinguid ja provotseerisid uusi sõjalisi kokkupõrkeid. Seda avantüristlikku poliitikat toetas kõigiti Inglismaa.

1826. aastal alustas Iraani šahh Inglise diplomaatia survel sõda Venemaaga, kuid Iraani väed said lüüa. Teherani kaotamise hirmus võttis Iraani šahh Venemaa tingimused vastu ja sõlmis rahu. Venemaa sai Nahhitševani ja Erivani khaaniriigid, s. o. Ida-Armeenia. Iraan kaotas õiguse omada Kaspia merel sõjalaevastikku. See oli märkimisväärne edu. Tagasi löönud Iraani feodaalide pealetungi, kindlustas Venemaa ennast Taga-Kaukaasias.

1820-ndate aastate lõpul teravnesid ka Vene-Türgi suhted. Kokkupõrke ajendiks oli niinimetatud K r e e k a k ü s i m u s. Kreeka rahva kangelaslik võitlus sajandeid kestnud Türgi ikkest vabanemiseks kutsus esile vene rahva poolehoiu ja toetuse. Aleksander I valitsus tahtis 1820-ndate aastate alguses puhkenud kreeklaste ülestõusu toetada. Kuid ta ei söandanud sinna viia oma sõjaväge, kartes kokkupõrget Inglismaa ja Austria-Ungariga. Türgi väed õiendasid ülestõusnutega halastamatult arveid, ülestõusu kolded hävitati tule ja mõõgaga. Kreeka rahvast ähvardas täielik füüsiline hävitamine.

Nikolai I otsustas aktiivselt sekkuda Kreeka asjadesse. Selleks et vältida Venemaa ühekülgset vahelesegamist ja tema mõju tugevnemist Balkani rahvaste hulgas, tegi Inglismaa ettepaneku ühiselt esineda Türgi valitsuse ees ja nõuda Kreekale autonoomiat.

1827. aasta sügisel blokeeris Inglise-Prantsuse-Vene ühendatud eskaader Türgi laevastikku N a v a r i n o lahes. Türklased astusid lahingusse, lootes oma jõudude arvulisele üleolekule ja Inglise-Prantsuse komandöride kõhklemisele, kuid said ränga kaotuse osaliseks. Peaaegu kogu Türgi eskaader hävitati. Türgi laevastiku purustamisel etendasid otsustavat osa Vene laevad, kelle vastu oli suunatud rannakaitsesuurtükkide ja enamiku Türgi laevade tuli. «Näis, nagu oleks kogu põrgu avanenud meie ees,» kirjutas sellest lahingust noor ohvitser P. S. Nahhimov. «Ei olnud kohta, kuhu poleks langenud kuulid ja kartetš ... oli vaja võidelda erilise mehisusega, et vastu pidada kogu sellele tulele ...» Eriti paistis silma liinilaev «Azov» kapten M. P. L a z a r e v i, mehise ja külmaverelise komandöri juhtimisel. Navarino lahingus kirjutasid

meremehed uue kuulsusrikka lehekülje Vene sõjalaevastiku ajalukku.

Türgi valitsus vastas oma merejõudude purustamisele vaenulike aktidega Venemaa vastu: pidas kinni Vene laevu, omastas nende laadungid, paljaksriisutud kaupmehed aga saatis Türgi piiridest välja. Valitsus kutsus «pühale sõjale» «uskmatute» vastu.

1828. aasta kevadel, pärast sõja lõpetamist Iraaniga, algas sõda Türgiga. Sõjategevus käis kahel rindel — Balkani poolsaarel ja Taga-Kaukaasias. Kaukaasia rindel vallutas vene armee Anapa ja Poti linna, Ahhaltsõhhi, Bajazeti, Karsi ja Erserumi kindluse ning avas endale tee Türgi siseprovintsidesse. Balkani rindel kohtasid Vene väed Türgi kindluste visa vastupanu. Nende piiramine venis õige pikale. Rasked ilmastikutingimused, halb varustus, veenappus ning katku- ja kooleraepideemiad raskendasid lahingutegevust. Kuid **1829. aastal** ületas Vene armee Balkani mäed ja hõivas lahinguta Adrianoopoli linna. Konstantinoopol oli hädaohus.

Türgi sultan palus rahu, mis kirjutati alla Adrianoopolis (Adrianoopoli rahu). Venemaa sai Doonau suudmeala ja kogu Musta mere idaranniku kuni Batumini. Türgi tunnustas Venemaa vallutusi Kaukaasias ja Kreeka sõltumatust, kinnitas Serbia autonoomia ning kohustus andma autonoomia Moldaaviale ja Valahhiale.

See oli Venemaa suur võit. Kuigi tsarism ei seadnud endale mingeid vabastuslikke eesmärke, olid võidul objektiivselt progressiivsed tagajärjed. Adrianoopoli rahu oli tähtsaks tähiseks Balkani maade vabanemise teel Türgi ülemvõimu alt ning nende sõltumatuse kättevõitmisel.

Kaukaasia mägilaste võitlus sõltumatuse eest. Võit sõdades Iraani ja Türgiga võimaldas tsaarivalitsusel alustada Kaukaasia mägirajoonide veel sõltumatute hõimude ja rahvaste alistamist.

Nende rajoonide vallutamiseta polnud Venemaa ülevõim Taga-Kaukaasias kindel. Dagestani, Tšetšeenia ja Adõgee mägilased alustasid üldrahvalikku vabadusvõitlust tsaarivägede vastu ja osutasid neile ägedat vastupanu. Sõda mägirahvastega oli erakordselt pikaldane ja ränk.

Looduslikud tingimused raskendasid suuresti sõjategevust: kõrged metsaga kaetud mäed, kiired mäestikujõed ja kitsad mäekurud ei võimaldanud tegutseda suurte jõududega. Sõjategevus väljendus üksikute ekspeditsioonide saatmises, mägilaste poolt aga partisanirünnakutes venelaste väesalkadele ja kindlustele.

Dagestani, Tšetšeenia ja Adõgee mägirajoone asustavad rahvad olid tollal jõudnud feodaalsuhete kujunemise perioodi. Talupojad sattusid feodaalsesse sõltuvusse oma khaanidest, bekkidest ja vanematest. Kuid sugukondlikud hõimusuhted olid veel tugevad. Nende rahvaste ühiskondlike suhete mahajäämust näitas tootlike jõudude madal arenemistase, põlluharimise primitiivsus.

Kuid need olid uhked, vabadustarmastavad rahvad, kes ei tahtnud orjata oma feodaale. Kuid nad ei tahtnud alluda ka tsaariametnikele, kelle võim tähendas omavoli, vägivallategusid, rahvusliku kultuuri ja kohalike tavade mahasurumist.

Tsarism meelitas igati mägilaste ladvakihti, ostis ära kohalikke feodaale, annetades neile raha, aukraade ja ordeneid, võttis neid oma teenistusse. Kuid mägilaste aristokraatia ei kavatsenud oma võimu jagada; ta tahtis ise piiramatult riisuda oma rahvast ja unistas Kaukaasia lahutamisest Venemaast. Kasutades oma sugukonna- ja hõimujuhtide autoriteeti, ässitasid mägilasfeodaalid oma rahvaid venelastele kallale.

Suurt osa sõja õhutamisel etendas muhamedi vaimulikkond, kes kasutas relvana islami reaktsioonilist, sõjakat suunda — müridismi. Selle õpetuse peamiseks dogmaks oli «püha sõda» («ghasavat») «uskmatute» (mittemuhameedlaste) vastu kuni nende täieliku hävitamiseni. Müriidid, selle õpetuse järgijad, olid kohustatud pidama sõda «uskmatute» vastu oma elu kõige tähtsamaks tööks. Selle eest lubati neile õndsust hauataguses elus. Müriidid pidid lahti ütlema maailmast, elama askeetlikult ja vasturääkimata alluma oma õpetajatele, eriti aga kõrgemale ülemusele — imaamile.

Müridism, mis jutlustas fanaatilist vihkamist «uskmatute» ja alandlikkust vaimulike võimude vastu, oli sobivaks abinõuks klassirõhumisel ja rahvusliku vaenu õhutamisel. Just seepärast võttis mägirahvaste feodaalne ladvakiht selle õpetuse vastu. Müridism sai nende ühinemise lipukirjaks.

Kaukaasia vallutamise ajal teostas tsarism julma koloniaalpoliitikat. Sõjaliste ekspeditsioonidega kaasnes elanikkonna riisumine, auulide hävitamine, mägilaste ümberasustamine viljatutele maadele. See kutsus esile elanikkonna viha ja tigeduse, erakordse visaduse võitluses.

Veerand sajandit (1834—1859) juhtis mägilaste võitlust tsaari-Venemaaga Šamil — tark, mehine ja halastamatu inimene. Saanud imaamiks, s. o. kõrgeimaks vaimulikuks ja ilmalikuks valitsejaks, ühendas Šamil rea mägilaste hõime ja lõi omapärase tsentraliseeritud riigi — imamaadi, mille kogu organisatsioon oli allutatud Venemaa vastu peetava sõja huvidele. Šamil kehtestas oma sõjaväes range distsipliini, maksustas elanikkonna ja pani üksikute piirkondade etteotsa oma asevalitsejad — naiibid.

Sõda venis pikale ja oli kurnav Vene armeele, veel enam aga mägilastele, kes võitlesid mehiselt iga auuli pärast. Mitu korda piirasid tsaariväed Šamili koos tema väega ümber, kuid Šamilil õnnestus piiramisrõngast välja pääseda. Kauakestev sõda kurnas mägilaste jõude. Neil tuli taganeda üha kaugemale ja kaugemale mägedesse. Võitluses Venemaa vastu kasutas Šamil Türgi ja Inglismaa abi. Ta lubas Türgi sultanile astuda tema alamlusse ja sai

selle eest relvi ning sõjamoona. Krimmi sõja ajal püüdis Šamil Aserbaidžaani ja Gruusia kaudu läbi murda, et ühineda Türgi armeega, kuid kohtas aserbaidžaanlaste ja grusiinlaste otsustavat vastupanu.

Mägilaste hulgas kasvas rahulolematus Šamili ja tema naiibide despotismiga. Uus feodaalne aristokraatia, kellele Šamil tugines, kasutas oma piiramatut võimu rahva riisumiseks isikliku rikastumise eesmärgil. Paljud mägilaste auulid lõid Šamilist lahku ja võtsid osa võitlusest tema vastu. 1859. aastal piirati ümber Šamili viimane peidupaik — kõrgmägedes asuv Gunibi auul, mille tsaariväed pärast 15 päeva kestnud piiramist vallutasid. Šamil langes vangi.

Loode-Kaukaasia hõimud ja rahvad lõpetasid vastupanu 1864. aastal.

Mägilaste liikumisel oli rahvusliku vabadusliikumise iseloom. See oli suunatud tsarismi koloniaalse rõhumise vastu. Mägilaste hõimud võitlesid oma vabaduse ja sõltumatuse eest, õiguse eest iseseisvalt korraldada oma saatust. Kuid mägilaste aristokraatia ja muhamedi vaimulikkond kasutas seda võitlust omakasupüüdlikel eesmärkidel. Nemad tõid liikumisse reaktsioonilised jooned — religioosse fanatismi, viha kõigi mittemuhameedlaste vastu. Rahva huve reetes leppisid nad kokku Türgi sultaniriigiga ja olid valmis end tema võimu alla andma.

Põhja-Kaukaasia rahvaste lülitamine Vene impeeriumi koosseisu oli nendele positiivse tähtsusega. Mägirahvaste lähenemine vene rahvale soodustas nende kultuuri ja majanduse arenemist. Märkimisväärselt kiirenes mägirahvaste ajalooline arenemine. Kiiresti hakkasid kasvama tootlikud jõud, ilmusid uued majandusharud, arenes kaubandus, surid välja vanad kahjulikud tavad, nagu orjus, veritasu jt. Samal ajal pidurdas tsarismi koloniaalike Kaukaasia rahvaste arenemist. Ametnike omavoli ja vägivallateod kutsusid esile elanikkonna põhjendatud rahulolematuse. Ühises võitluses tsarismi vastu tugevnesid vene rahva sõbralikud suhted Põhja-Kaukaasia rahvastega.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Iseloomustage kaht peamist suunda tsarismi välispoliitikas. 2. Missugused olid Vene-Iraani ja Vene-Türgi sõja tulemused? 3. Missuguse iseloomuga oli mägilaste liikumine Šamili juhtimisel? Milles seisab Kaukaasia rahvaste Venemaaga ühendamise tähtsus?

§ 46. Krimmi sõda.

Sõja põhjused. «Ida-küsimuse» teravnemine. Tsarismi reaktsioonilise sise- ja välispoliitika seaduspäraseks kokkuvõtteks oli häbistav läbikukkumine Krimmi sõjas.

«Selleks et isevalitsuslikult võimutseda sisemaal,» kirjutas F. Engels, «... pidi tsarism oskama oma alamate tingimusteta

kuulekust hüvitada üha uute ja uute vallutustega.»[1] Pärast Ungari revolutsiooni mahasurumist 1849. aastal, kui isevalitsus oli päästnud lagunemisest Austria monarhia, tuli Nikolai I järeldusele, et on õige aeg «I d a - k ü s i m u s e», Türgi jagamise küsimuse lahendamiseks. Tsarism püüdis purustada Türgit, kindlustada lõplikult oma mõju Balkani poolsaarel ja väinades, mis oleks märksa tugevdanud tsaari-Venemaa sõjalist võimsust.

Tsaarivalitsus pidas 1850-ndate aastate alguse situatsiooni sobivaks nende ülesannete lahendamiseks. Türgi oli mahajäänud feodaalriik ja tema purustamine ei olnud raske. Prantsusmaa polnud veel jõudnud toibuda pärast 1848. aasta revolutsiooni. Nikolai I arvestas Austria ja Preisi monarhide toetust «tänuks» selle abi eest, mida Nikolai I oli neile osutanud võitluses revolutsioonilise liikumise vastu. Lõpuks lootis Nikolai I kokku leppida Inglismaaga, lubades talle osa Türgi valdusi — Egiptuse ja Kreeta.

Kuid kõik need arvestused osutusid ebaõigeks. Inglise kodanlus, kes taotles ülevõimu maailmas, tahtis ise Lähis-Idas ja Balkani poolsaarel kanda kinnitada. Inglise valitsus tõukas Türgit sõtta, lootes tema abil purustada Venemaa ja niiviisi kõrvaldada oma võistleja. Ka prantsuse kodanlusele ei olnud Venemaa ülevõimu kehtestamine Lähis-Idas majanduslikult kasulik. Uus Prantsuse keiser Napoleon III vajas edukat sõda oma võimu kindlustamiseks. Austria omalt poolt taotles valitsevat seisundit Balkani poolsaarel ja kartis Venemaa mõju tugevnemist, kuna see ähvardas õõnestada tema võimu slaavi rahvaste üle. Austriat toetas Preisimaa, kes asus Venemaa suhtes vaenulikul positsioonil. Tsaari-Venemaa oli isoleeritud, seisis üksi Euroopa riikide võimsa koalitsiooni vastas. Isevalitsusevastaselt olid meelestatud ka Euroopa rahvad, kes nägid Vene tsarismis sandarmit, revolutsioonilise liikumise lämmatajat.

Sellises olukorras algas **1853. aasta** oktoobris sõda Venemaa ja Türgi vahel.

Sõja algus. Sõjategevus puhkes esialgu kahel rindel: Doonaul ja Taga-Kaukaasias. Venemaa okupeeris Doonau vürstiriigid Moldaavia ja Valahhia ning lõi tagasi Türgi vägede vastulöögid Doonau tagant. Sõja esimese etapi kõige tähtsamaks sündmuseks oli merelahing Türgi ja Vene laevastiku vahel Türgi sadama Sinope lahes 1853. aasta oktoobris. Musta mere eskaader admiral P. S. N a h h i m o v i juhtimisel purustas täielikult Türgi Musta mere laevastiku, laevastiku komandör võeti vangi. See suur võit merel demonstreeris Vene laevastiku sõjakunsti ja madruste ennastsalgavat mehisust.

Türgi laevastiku purustamine tekitas ärevust Euroopa riikides ning oli sobivaks ettekäändeks Inglismaa ja Prantsusmaa vahelesegamisele, kes selleks ajaks lõpetasid ettevalmistused sõjaks.

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 2, стр. 29.

Rikkudes varasemaid lepinguid Venemaaga, viisid nad oma eskaadrid Mustale merele ja 1854. aasta märtsis astusid avalikult sõtta Türgi poolel. Ilmnes, et kõik Nikolai I arvestused Türgi isoleerimisest olid ehitatud liivale. Jõudude vahekord muutus otsekohe Venemaa kahjuks.

Venemaa sõjaline mahajäämus. Inglismaa ja Prantsusmaaga võrreldes oli Venemaa majanduslikult mahajäänud maa. Tsarism pidurdas sõjanduse arenemist. Armee relvastus oli vananenud. Vene jalaväe põhimass oli relvastatud eestlaetavate tulelukupüssidega, mis tulistasid ainult 300 sammu kaugusele. Liitlaste vintpüssid ületasid neid laskekauguse, -kiiruse ja tabavuse poolest. Märksa nõrgem oli ka Vene suurtükivägi, kuna see oli varustatud vanade ja väikese laskekaugusega kahuritega. Pealegi ei jätkunud mürske. Pärisorjadest töölistega ja mahajäänud tehnikaga sõjatehased ei suutnud varustada armeed relvastuse ja sõjamoonaga. Raudteede ehitamine Venemaal alles algas. Raudteid, mis oleksid ühendanud maa keskust äärealadega, ei olnud olemas. Vägede ümberpaigutamine, toiduainete ja sõjamoona järelevedu mööda halbu külavaheteid võttis väga palju aega.

Venemaal ei olnud peaaegu üldse aurulaevu. Täielikult tuulest ja ilmast sõltuv purjelaevastik oli vaenlase tugeva aurulaevastiku ees abitu. Väga halvasti oli organiseeritud armee meditsiiniline teenindamine ja varustamine. Riigivargus ja altkäemaksuvõtmine intendantuuri ametnike poolt omandasid pärisorjuse eksisteerimise viimastel aastatel tohutu ulatuse. Tsaariarmees valitses drill ja kepidistsipliin. Armeed valmistati ette mitte sõjaks, vaid paraadideks. Engels märkis, et Venemaal seisis ees «primitiivse tootmisviisiga rahva lootusetu võitlus kaasaegse tootmisega rahvaste vastu»[1].

Krimmi sõda aastail 1853—1856 oli ebaõiglane vallutussõda mõlemalt poolt. Nii Venemaa kui ka tema vastased taotlesid Lähis-Idas oma valduste laiendamist ja ülevõimu kehtestamist valitsevate klasside huvides. Eriti agressiivsed olid Inglise valitsuse plaanid. Ta unistas Venemaalt Baltimaade, Poola, Krimmi ja Taga-Kaukaasia äravõtmisest ning Venemaa muutmisest teisejärguliseks riigiks.

Sõjategevuse käik 1854. aastal. 1853.—1854. a. talvel valitses nii Taga-Kaukaasia kui ka Balkani rindel vaikus. Türgi armee aktiviseerus alles Inglismaa ja Prantsusmaa sõttaastumisega. Ta alustas pealetungi Gruusiale, püüdes hõivata Tiflisi. Suure arvulise ülekaalu tõttu saavutasid türklased mõningat edu. Põhjast liikusid neile appi Šamili väed. Kuid Türgi armeel ei õnnestunud pealetungi edasi arendada ega esialgset edu kindlustada. Tänu vene sõdurite ja Gruusia miilitsa kangelaslikkusele ning visadusele löödi Šamili väesalgad tagasi ning Tiflisi vallutamise oht

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXIX, стр. 128.

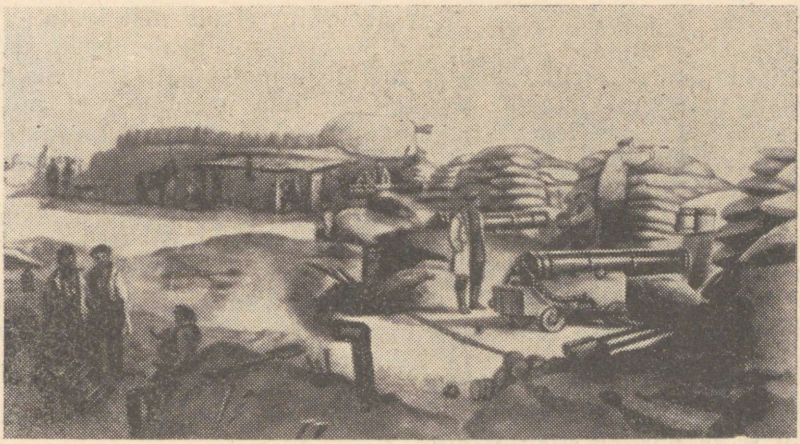

Sevastoopoli bastionidel. *V. Timmi maali järgi.*

oli likvideeritud. Vene armee läks üle pealetungile ning purustas reas lahingutes vastase väed.

Balkanil kulges sõjategevus loiult. Vene väed olid seotud Silistria kindluse piiramisega. Vene armee aktiviseerumist takistas ka Austria vaenulik positsioon. Koondanud suure armee Venemaa piirile ja ähvardades sõjaga, esitas Austria valitsus Preisimaa toetusel Venemaale ultimaatumi. Austria nõudis Vene vägede väljaviimist Doonau vürstiriikidest. Venemaa oli sunnitud rahuldama selle nõudmise ja viima oma väed Pruti jõe taha.

Inglise ja Prantsuse laevastik ületas Vene laevastiku nii arvuliselt kui ka tehnilise varustuse poolest. Inglise-Prantsuse laevad pommitasid Petropavlovskit Kamtšatkal, Solovetsi kloostrit (Valgel merel) ja Odessat. Väikesed Vene garnisonid panid kangelaslikult vastu ja paiskasid vaenlase dessantüksused merre. Suur liitlaste eskaader blokeeris Venemaale kuuluvat Balti mere rannikut, lootes vallutada Sveaborgi (Viiburi) ja Kroonlinna merekindlusi, kuid ei söandanud neid siiski suurte kaotuste kartusel rünnata.

Alles **1854. aasta sügisel** alustasid liitlased aktiivset sõjategevust eesmärgiga vallutada Krimm. Septembris maandus Krimmis (Jevpatoria lähedal) takistamatult rohkem kui 60 000-meheline liitlaste armee (millesse kuulus Inglise, Prantsuse ja Türgi väeüksusi) ning alustas pealetungi Sevastoopolile. Katse vaenlast Alma jõel peatada ei õnnestunud. Vaatamata sellele et Vene armee oli halvemini relvastatud ja peaaegu poole väiksem vaenlase omast, oli lahing väga visa ja verine. «Veel üks säärane võit,» ütles ühe Inglise diviisi komandör, Cambridge'i hertsog, «ja Inglismaal pole enam sõjaväge.» Lahing Alma jõel näitas

inglastele ja prantslastele, et kerget võitu ei ole neil loota.

Inglise-Prantsuse väed liikusid Sevastoopoli peale, lootes seda vallutada kombineeritud löögiga merelt ja maismaalt, kuid Sevastoopoli kaitsjad uputasid purjelaevad lahe suudmes, et mitte lasta siia vaenlase laevastikku. Olles selgitanud, et laevastiku toetus langeb ära ning venelased on valmis end visalt kaitsma, loobusid liitlased viivitamatust rünnakust.

Liitlased liikusid ida poolt ümber linna ja asusid positsioonidele lõunas. Nad hõivasid Balaklava ja hakkasid ette valmistama pealetungi Sevastoopolile.

Sevastoopoli kaitsmine. Sevastoopol oli Venemaa suurim meresadam, Musta mere laevastiku baas. Sevastoopoli kaotus tähendas laevastiku hävitamist ja Venemaa ülevõimu lõppu Mustal merel. Sellepärast suunasid liitlased oma pealöögi sellele merekindlusele. Sevastoopol oli ligipääsmatu mere poolt, kuid mandri poolt väga nõrgalt kindlustatud.

Vene armee ülemjuhataja, elatanud ja andetu vürst A. S. Menšikov, viis armee Sevastoopolist Bahtšissaraisse, jättes Sevastoopoli saatuse hooleks. Kogu võitluse raskus tugeva vaenlasega langes kindluse kangelasliku garnisoni õlgadele.

Sevastoopoli kaitsmist juhtisid admiralid V. A. Kornilov, P. S. Nahhimov ja V. I. Istomin. Kindlustuste ehitamisel etendas silmapaistvat osa sõjaväeinsener E. I. Totleben. Kogu Sevastoopoli elanikkond lastest kuni raukadeni asus kodulinna kaitsma. Lühikese ajaga püstitati kaitsetõkked ümber Sevastoopoli.

Kui liitlased tegid oktoobrikuus katse vallutada Sevastoopolit tormijooksuga, põrkasid nad visale kaitsele ning olid sunnitud üle minema pikaajalisele piiramisele. Rohkem kui 11 kuud lõid Sevastoopoli garnison ja linna elanikud vaenlase rünnakuid tagasi. Linna pommitati maruliselt suurtükkidest. Mitmel korral võttis vaenlane ette üldise rünnaku linnale, kuid löödi iga kord suurte kaotustega tagasi.

Sevastoopoli kaitsjatel oli nappus suurtükkidest, mürskudest ja püssirohust. Inimkaotused olid väga suured. Kuid linn kaitses end visalt ja madrused ilmutasid tõelist kangelaslikkust. Haavatud suurtükiväelased ei lahkunud oma suurtükkide juurest, kui nad ainult suutsid püsida jalgadel. Kindluse kaitsjad läksid üle vasturünnakutele, tegid hulljulgeid öisi retki vaenlase leeri. Nendest rünnakutest osa võtta soovijaid oli nii palju, et tuli teha valik kõige tugevamate ja vastupidavamate kasuks. Nendes äkkrünnakutes vaenlase vastu sai oma vahvusega kuulsaks madrus Pjotr Koška. Naised abistasid ennastsalgavalt oma isasid, mehi ja vendi. Sevastoopoli kaitsmise kangelannaks sai lihtne vene naine Darja Sevastopolskaja — esimene halastajaõde armees. Sevastoopoli kaitsmisel hukkusid kaitsmist juhtinud admiralid Kornilov, Nahhimov ja Istomin.

Sevastoopoli kaitsmine on üks kangelaslikke lehekülgi vene rahva ajaloos. Sevastoopoli kaitsjate kuulsusesära ei tuhmu. Isegi vaenlased tundsid vaimustust vene sõdurite ja madruste mehisusest ning kangelaslikkusest.

Tsaari väejuhatuse katsed vaenlase jõude Sevastoopolist eemale juhtida ja puruks lüüa läksid nurja. Ainsat edu Balaklava all ei arendatud edasi, lahingutes Inkermani juures (1854. aasta novembris) ja Tšornaja jõel (1855. aasta augustis) said Vene väed tsaarikindralite andetu juhtimise tõttu lüüa.

Sevastoopoli piiramine läks liitlastele kalliks maksma. Inglismaal ja Prantsusmaal tekitas pikaleveninud sõda rahulolematust. **1855. aasta augusti** lõpul algas Sevastoopoli viimane, kõige tugevam pommitamine. 800 suurtükki tulistasid linna vahetpidamata. Algas üldine tormijooks. Liitlastel õnnestus tohutute kaotuste hinnaga vallutada Malahhovi kurgaan, linna valitsev kõrgendik. Pärast selle langemist oli kindluse edasine kaitsmine lootusetu. Sevastoopoli kaitsjad siirdusid aegsasti üle lahe ehitatud silda mööda põhja poole ja jätsid linna maha. Sevastoopol langes.

Sevastoopoli kangelaslik kaitsmine ajas nurja Inglismaa ja Prantsusmaa vallutusplaanid. Liitlaste jõud olid kurnatud. Neil ei õnnestunud hõivata isegi mitte kogu Krimmi. Nende armee ei olnud võimeline jätkama aktiivset tegevust. Tehes sõjategevusest kokkuvõtet, kirjutasid K. Marx ja F. Engels: «... Liitlased vallutasid Sevastoopoli lõunaosa, Kertši, Kinburni, Jevpatoria ... liitlaste saavutused ei ole aga kaugeltki nii suured, et õigustada Inglise ajakirjanduse kiitlemist.»[1]

Sevastoopoli langemine otsustas sõja tulemuse. Vene armee oli samuti verest tühjaks jooksnud ning riigi finantsid olid ammutatud. Kuigi Vene väed saavutasid Taga-Kaukaasias suure võidu — vallutasid peaaegu ligipääsmatu Karsi kindluse, ei olnud sellel edul otsustavat tähtsust: ta võis kaotuse kibedust ainult pisut leevendada.

Sõja tulemused. Tsarism oli sunnitud sõlmima Venemaale raske Pariisi rahulepingu **(1856. aasta märtsis).** Venemaa kaotas Doonau suudmealad ja Bessaraabia lõunaosa ning õiguse omada Mustal merel sõjalaevastikku. Musta mere kindlused likvideeriti. Must meri kuulutati neutraalseks ja avatuks kõigi maade kaubalaevadele. Venemaa lõunapiirid jäid kaitseta vaenlase võimaliku kallaletungi ees. Nõrgenes Venemaa mõju Balkani poolsaarel.

Tsarism sai sõjas lüüa. Tema rahvusvaheline prestiiž oli õõnestatud ning ta ei võinud enam endist viisi etendada Euroopa sandarmi osa. Võidu vilja kasutas Inglismaa, Prantsusmaa ja Austria kontrrevolutsiooniline kodanlus.

V. I. Lenin märkis: «Krimmi sõda näitas, et pärisorjuslik

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. X, стр. 591.

Venemaa on pehkinud ja jõuetu.»[1] Tsarismi lüüasaamine oli Venemaa sõjalise, majandusliku ja poliitilise mahajäämuse tagajärg. See näitas selgesti, et ilma pärisorjuse kaotamiseta ei ole maa edasiarenemine võimalik. Tsarismi häbiväärne lüüasaamine kiirendas revolutsioonilise situatsiooni küpsemist Venemaal.

Ülesanne ja küsimusi. 1. Missugused olid Krimmi sõja põhjused ja jõudude vahekord sõjas? 2. Jutustage sõjategevuse käigust. 3. Missugused olid Pariisi rahulepingu tingimused?

D.OKUMENTAALSET MATERJALI.

SEVASTOOPOLI KAITSMINE.

(Väljavõtteid P. V. Alabini märkmetest.)

Sevastoopol, 15. märtsil (1855. a.).

Sõjapidamise viisid Sevastoopoli kaitsmisel on erakordselt mitmekesised. Me võitleme vaenlastega merel ja maal, mullatööde abil, mida teeme maa peal ja maa all.

Ei möödu peaaegu päevagi, ilma et ei juhtuks õnnetust kellegagi elanikest, teised ei pööra sellele aga mingit tähelepanu — nad on täiesti harjunud surma lähedusega, on temaga sõbraks saanud... «Siin,» räägivad nad, «oleme me sündinud, siin ka sureme, siin hukkuvad meie mehed ja vennad, ühes nendega, kui jumal tahab, hukkume ka meie!» Kogu Malahhovi kurgaani põhja- ja läänekülg on täis madruste majakesi (savionne), kus elavad nende perekonnad... Madrusenaine toob mehele toitu bastionile, istub suurtüki juures koos temaga, kuni ta sööb, et anumat tagasi viia, veedab mehega kaks-kolm tundi, vaatamata sellele et vahetpidamata lendavad vaenlase mürsud. Üldise pommitamise ajal kandsid naised vahetpidamata vett bastionidele tööst ja leitsakust piinatud võitlejate kosutamiseks. Kui tapetakse keegi meie ohvitseridest, panevad seltsimehed ta surivoodile. Tingimata tuleb kas tapetu perenaine või naabrinaine, et kangelase põrmu juures kaastundepisaraid valada, et panna pea ümber... värskeid pelargooniumi ja mirdi oksakesi. Mõnikord juhtub, et lüüakse häirekella. Mida naised siis teevad? Karjuvad, jooksevad? Mitte sinnapoolegi: nad on nüüd harjunud — seisavad oma aiaväravate juures pisarsilmi ja muretsedes, jälgides oma kohtadele jooksvaid sõdurite salku; nad palvetavad ja nutavad tasakesi, andes oma saatuse jumala kätte.

Naiste juuresolek ei vähenda Sevastoopoli kaitsjate mehisust, ei! Nähes naiste meelekindlust kõige ohtlikumatel silmapilkudel, saab kõige nõrgemgi sõdur jõudu juurde. Mõte, et samm tagasi vaenlase eest on samm armastatud perekonna hukkumise poole, innustab sõdurit ja aheldab ta ülemate poolt kättenäidatud kohale, mida ta ei jäta maha kuni surmani...

Jutustades Sevastoopoli naistest, ei saa vaikida ka nende lastest. Sevastoopol sai kangelaste taimelavaks. Kõiki, kes elasid tema kaevikutes, kasvatas sõda, ümbritses hädaoht, toitis häda ja hellitas puudus. Silmitsege teraselt siinsete laste elu. Üks jookseb mitu korda päevas vaenlase mürsurahe all isa juurde patareile, viib kord süüa, kord juua, kord puhta särgi, kord kasuka või parandatud säärikud. Teine poiss, aastat kaksteistkümmend vana, sõuab päev päeva kõrval vabal jullal ühelt lahe kaldalt teisele, alal, kus õige sageli lööb vee vahule lahe kohal lõhkenud pommi kild või merevette vajunud pomm ise, või raksatab rakett hirmsa müraga ja ta raudne kest ujub nagu muinasjutuline meremadu, libisedes vete virvendusel ja ähvardades surmaga, millest nooruk püüab kõigest jõust kõrvale hoida oma veel ebakindla aeru järjest tihedamate löökide abil.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 92.

Pärast Sevastoopoli esimest pommitamist käskisid mereväe ülemad kokku korjata vaenlase mürsud ja viia selleks määratud kohtadesse, lubades igaühe eest kopika hõbedat. Mürske vedeles kõikjal hulgaliselt; mõnes kohas olid päris malmihunnikud. Algul oli nii, et sõdurid hakkasid mürske tassima. Kui aga nähti, et selle tööga tegelevad innukalt lapsed, siis loovutasid sõdurid selle teenistuse neile. Oleks pidanud nägema, missugused stseenid siin toimusid! Vaenlase tulele vaatamata tassisid terved poisikeste artellid kuule päris patareide külje alt. Kellel pole jaksu kanda, see veeretab kuuli, teised tassivad teda kahekesi koti sees, ühed jälle veavad üht, kaht või kolme kuuli väikesel vankril. Vaatad, vankri ees on teiste hulgas ka tüdrukutirts, ise pisut suurem kuulist. See mürskude kättetoimetamine sarnanes täiesti sellega, kuidas sipelgapesa elanikud tassivad pessa mingisuguseid materjale, mida on vaja pesa ehitamiseks ja eksisteerimiseks...

Ülesanne. Jutustage, kuidas naised ja lapsed Sevastoopoli kaitsmisest osa võtsid.

§ 47. Vene kultuur XIX sajandi esimesel poolel.

Teadus. XIX sajandi esimene pool oli kultuuri kiire arenemise ajaks. Tsarismi rõhumisele vaatamata suutis vene rahvas saavutada teaduses, kirjanduses ja kunstis suurt edu. Vene kultuur omandas silmapaistva koha maailma kultuuris. Tema ideeliseks sisuks oli võitlus rahva vabaduse ja õnne eest. Eesrindlik kultuur arenes võitluses isevalitsusliku korra vastu, tsarismi reaktsioonilise poliitika kiuste.

Suurt edu saavutati matemaatika alal. Geniaalne matemaatik N. I. Lobatševski (1792—1856) töötas välja õpetuse mitteeukleidilisest geomeetriast. See oli suur avastus. Teoreetilist ja rakenduskeemiat arendasid edasi teadlased N. N. Zinin, V. V. Markovnikov ja A. M. Butlerov. Füüsika alal tegid ülemaailmse tähtsusega avastusi V. V. Petrov ja B. S. Jakobi. Silmapaistev arst-kirurg ja pedagoog oli N. I. Pirogov (1810—1881), Sevastoopoli kaitsmisest osavõtja, kes tegi väga palju loodusteaduste, eriti meditsiini arendamiseks.

Vene meremehed ja geograafid sooritasid rea ümbermaailmareise. Maailmakuulsaks said Vene meresõitjate ja õpetlaste F. F. Bellingshauseni, J. F. Lisjanski, I. F. Krusensterni, G. I. Nevelski, M. P. Lazarevi, V. M. Golovnini, F. P. Litke ja teiste nimed. Nad avastasid Antarktise ja palju saari Vaiksel ookeanil, koostasid uued, täiuslikumad kaardid. Mõnedel saartel ja väinadel on tänini vene nimed (Kutuzovi, Suvorovi, Rumjantsevi, Peeter Suure saared, Nevelski väin jt.).

Suurt edu saavutas ajalooteadus. N. M. Karamzini (1766—1826) «Vene riigi ajalugu» avastas Puškini sõnade järgi «Vene ajaloo Venemaa jaoks».

XIX sajandi esimesel poolel algas silmapaistva ajaloolase S. M. Solovjovi (1820—1879) tegevus, kes kirjutas mitmeköitelise kapitaalse töö «Venemaa ajalugu kõige vanemaist aegadest alates».

Vene leidurid tegid rea suuri tehnilisi avastusi. Tsarism on süüdi selles, et paljud teadlaste ja inseneride leiutised jäid ellu rakendamata. Teaduse arendamiseks eraldati kõige tühisemad summad. Paljude leiutuste prioriteeti ei kindlustatud.

Kirjandus. Vene rahva rahvusliku iseteadvuse arendamisel ja ühiskondlikus liikumises oli tohutu tähtsus kirjandusel, mis saavutas sel perioodil tõelise õitsengu. Sajandi teisel veerandil kujunes vene kirjanduses valitsevaks kirjanduslikuks suunaks realism. Eesrindlikus ilukirjanduses kajastusid rahva huvid, peegeldusid tõepäraselt tema elu ja vajadused.

Vene keele arendamiseks tegi palju N. M. Karamzin, kuigi tema sentimentalistlikud teosed («Vaene Liisa»), mis kujutasid elu idülliliselt, lakkasid peagi lugejat köitmast. V. A. Žukovski (1783—1852) vormilt hiilgavad romantilised luuletused etendasid suurt osa poeesia arenemises. Kuid tema melanhoolsed, unistavad värsid olid eluvõõrad. V. A. Žukovski tegi suure töö Homerose «Odüsseia» ja Idamaa eepose («Rustem ja Zorab») tõlkijana. 1812. aasta Isamaasõja sündmustele pühendas ta patriootilise luuletuse «Laulik vene sõjameeste laagris».

Tähelepanuväärseks nähtuseks XIX sajandi esimese veerandi kirjanduses oli A. S. Gribojedovi (1795—1829) surematu komöödia «Häda mõistuse pärast». Juba käsikirjaliselt levis see paljudes eksemplarides üle kogu Venemaa. Elu tõepärane kujutamine, kujundirikas keel ja teema julge valik (uue, eesrindliku kokkupõrge vana, reaktsioonilisega) kindlustasid sellele teosele määratu suure edu. A. S. Gribojedovi elu katkes traagiliselt saadikuna Iraanis.

Kuid uue vene kirjanduse ja kirjandusliku keele tõeliseks loojaks oli suur poeet Aleksander Sergejevitš Puškin (1799—1837). Kõigis kirjandusliikides (luule, proosa, draama) lõi Puškin silmapaistvaid kunstiteoseid. Puškin oli vene realismi rajaja, oma teostes esitas ta tõepäraseid pilte elust. Puškini geniaalne poeem «Jevgeni Onegin», rahvadraama «Boriss Godunov», suurepärased luuletused ja jutustused on vene rahva uhkuseks ning kuuluvad maailmakirjanduse meistriteoste hulka. Puškin suhtus eitavalt Vene isevalitsusse ja vihkas kogu hingest pärisorjust. Jätkates A. N. Radištševi traditsioone, kirjutas Puškin oodi «Priius», mis oli immutatud vihast tsarismi vastu. Puškin oli dekabristide sõber ja pühendas neile luuletused «Arion», «Siberi kaevanduste sügavuses...». Puškini luulet läbib armastus ja lugupidamine Venemaa rahvaste vastu. Valitsus jälitas Puškinit, saatis teda korduvalt asumisele, kehtestas tema üle politseilise järelevalve. Tsensuur ei lasknud paljusid tema teoseid trükki. 1837. aastal hukkus Puškin duellil välismaalase käe läbi. Selle duelli lavastasid poeedi vaenlased, tsaarile lähedased inimesed.

Geniaalne vene luuletaja Mihhail Jurjevitš Lermontov (1814—1841) reageeris Puškini hukkumisele luuletusega

P. A. Fedotov. Majori kosjad.

«Poeedi surm», milles ta visandas ereda pildi kõrgema seltskonna laostumisest ja süüdistas teda poeedi surmas. Lermontov lõi luule ja realistliku proosa meistriteosed, avas sügavalt oma kaasaegse ühiskonna pahed. «Meie aja kangelases» joonistas Lermontov oma kaasaegse tüüpilise kuju — ülearuse inimese kuju. Tsarism jälitas Lermontovi kogu elu jooksul. Nagu Puškin, nii hukkus ka tema duellil palgatud mõrvari käe läbi.

Meie maa rahvaste kultuuri arenemises on erakordselt suur osa Nikolai Vassiljevitš Gogolil (1809—1852). «Surnud hingedes» ja «Revidendis» paljastas Gogol pärisorjusliku Venemaa paiseid ja mõistis need karmilt hukka. Gogoli geniaalsed teosed viisid lugeja järeldusele, et on vaja võidelda pärisorjuse vastu ja likvideerida kord, mis on rajatud vägivallale, riisumisele, riigivargusele ja harimatusele. «Juba ammu pole maailmas olnud kirjanikku,» kirjutas N. G. Tšernõševski, «kes oleks olnud nii tähtis oma rahvale kui Gogol Venemaale.»

Puškini ja Gogoli mõju all alustasid XIX sajandi 40—50-ndail aastail oma loomingulist tegevust vene kirjanduse suurkujud, kirjanikud F. M. Dostojevski, N. A. Nekrassov, I. S. Turgenev, M. J. Saltõkov-Štšedrin, I. A. Gontšarov, A. N. Ostrovski ja L. N. Tolstoi.

Eesrindlik vene kirjandus mõjutas väga tugevasti meie maa teiste rahvaste kultuuri arenemist.

Mihhail Ivanovitš Glinka.

Kunst. Märkimisväärse õitsengu saavutas vene kunst — teater, muusika, arhitektuur ja maalikunst. Kujutavale kunstile tõid kuulsust sellised suurepärased kunstnikud, nagu K. P. Brüllow (1799—1852) («Pompeii viimne päev»), A. G. Venetsianov (1780—1847) («Rehealune», «Majapidamisega tegelev mõisaproua», «Villa kraasiv talunaine»). P. A. Fedotovi (1815—1852) maalid («Majori kosjad», «Värske kavaler») kuulusid maalikunsti paljastavasse, gogollikku suunda. Kunstnik A. A. Ivanov (1806—1858) püüdis oma tuntud maalis «Kristuse ilmumine rahvale» väljendada rahva vaimse ärkamise ideed.

Arhitektuuri alal pälvisid teenitud kuulsuse A. N. Voronihhini (1759—1814) tööd (Kaasani peakirik ja Mäeinstituudi hoone Peterburis, mis paistavad silma majesteetlikkuse, suurejoonelisuse ja kaunite vormide poolest). Arhitekt C. I. Rossi (1775—1849) projektide järgi püstitati Peterburis Mihhailovski loss (praegune Vene muuseum), Peastaabi hoone Palee väljakul, Aleksandri teater koos selle juurde kuuluva Rossi tänavaga.

Üle kogu maailma kõlas XIX sajandi esimese poole vene muusika. Sellesse aega kuulub suure helilooja Mihhail Ivanovitš Glinka (1804—1857) looming. Glinka romansid ja sümfoonilised teosed, tema klassikalised ooperid «Ruslan ja Ludmilla» ning «Ivan Sussanin» on ka tänapäeval kogu maailmas kuulsad.

Vene realistliku teatri loojaks olid sellised väljapaistvad näitlejad, nagu V. A. Karatõgin (1802—1853), P. S. Motšalov (1800—1848) ja eriti M. S. Štšepkin (1788—1863). Suur näitleja M. S. Štšepkin oli oma päritolult pärisori. Peaaegu kogu oma elu veetis ta Moskva Väikese Teatri laval, mida tihti nimetatakse «Štšepkini koduks». Linnaülemana Gogoli «Revidendis», Famussovina Gribojedovi komöödias «Häda mõistuse pärast» ja paljudes teistes näidendites rajas Štšepkin oma sügavalt tunnetatud osatäitmistega alused realistlikule koolkonnale vene teatrikunstis.

Väga tähtsat osa vene kultuuri ja meie maa teiste rahvaste kultuuri arenemises etendasid V. G. Belinski ja A. I. Herzen. Nad töötasid välja oma aja kohta kõige eesrindlikuma

materialistliku maailmavaate. Nende võitlus realismi eest kunstis, see, et nad nõudsid kirjanikelt, kunstnikelt ja näitlejailt rahva elu tõepärast kujutamist, nende ennastsalgav võitlus isevalitsuse ja pärisorjusliku korra vastu innustas kultuuritegelasi oma rahva omakasupüüdmatule teenimisele ning oligi nende loomingu ideelise rikkuse aluseks.

Vene kultuur arenes isevalitsusliku ja pärisorjusliku rõhumise rasketes tingimustes. Enneaegne surm, vangla, sunnitöö ja tähtajata sõduriks andmine kiskusid kultuuritegelaste parimad esindajad elust eemale. Sellele vaatamata suutis vene rahvas enda keskelt esile tõsta selliseid talente, kes lõid ülemaailmse, üldinimliku tähtsusega meisterlikke kunstiteoseid.

Venemaa rahvaste kultuurialane koostöö. XIX sajandi esimene pool oli vene kodanliku rahvuse ja rea meie maa teiste rahvuste (ukraina, valgevene, gruusia, armeenia jt.) kujunemise perioodiks. Kõigil Venemaa rahvastel arenes oma rahvuslik kultuur. Ukraina rahva keskelt tõusis silmapaistev luuletaja T. G. Ševtšenko, kes lõi suurepärased teosed, millel on ülevenemaaline ja ülemaailmne tähtsus. Valgevenemaal alustas XIX sajandi esimesel poolel oma tegevust valgevene kirjandusliku keele rajaja V. I. Dunin-Martsinkevitš.

Laialt said tuntuks gruusia poeedi A. Tšavtšavadze ja N. Baratašvili, kelle teoseid läbib palav armastus oma kodumaa — Gruusia vastu. Uue aserbaidžaani kirjanduse rajaja oli Mirza Fatali Ahhundov. Valgustaja ja demokraat, usupimeduse ja harimatuse vastu võitleja Ahhundov pooldas nagu teisedki rahvuskultuuride silmapaistvad esindajad lähenemist vene rahvale. Armeenia suur kirjanik H. Abovjan pani aluse uuele armeenia kirjandusele. Tuntuks sai tema romaan «Armeenia vermed», kus on tõepäraselt kujutatud armeenia rahva rasket elu Iraani ikke all. Edukalt arenes sellal ka teiste Venemaa koosseisu kuulunud rahvaste kultuur.

Rahvuskultuuride arenemises etendas positiivset osa meie maa rahvaste sõbralik koostöö, kultuuride vastastikune mõjutamine, eesrindliku vene kultuuri ja revolutsioonilise ühiskondliku mõtte mõju.

Ülesandeid. 1. Jutustage Venemaa rahvaste kultuuri arenemisest XIX sajandi esimesel poolel. 2. Valmistuge sõnavõttudeks teemal: «XIX sajandi esimese poole väljapaistvad vene kunstnikud», «Suur vene helilooja M. I. Glinka», «M. S. Štšepkini elu ja tegevus». Valige esinemiseks illustratsioonid, maalide reproduktsioonid ja muud materjalid.

Tähtsamad aastaarvud.

1826—1828 Vene-Iraani sõda. Ida-Armeenia ühendamine Venemaaga.
1828—1829 Vene-Türgi sõda. Kaukaasia Musta mere ranniku ühendamine Venemaaga.

1830—1831 Rahvuslik-vabastuslik ülestõus Poolas.
1811—1848 V. G. Belinski elu ja tegevus.
1812—1870 A. I. Herzeni elu ja tegevus.
XIX sajandi 30—50-ndad aastad Põhja-Kaukaasia mägilaste võitlus oma sõltumatuse eest Samili juhtimisel.
1843—1851 Esimese suure raudtee ehitamine Venemaal Peterburi ja Moskva vahel.
1853—1856 Krimmi sõda.
September 1854 — august 1855 Sevastoopoli kangelaslik kaitsmine.

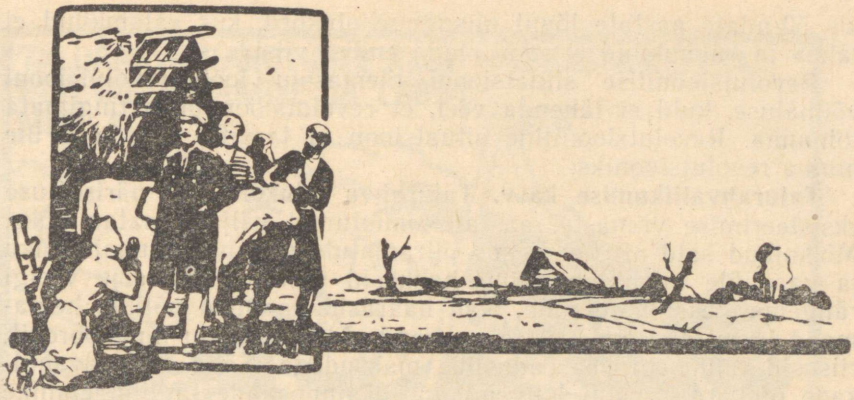

NELJAS OSA.

VENEMAA KAPITALISMIPERIOODIL. PROLETAARIAADI REVOLUTSIOONILISE VÕITLUSE ALGUS.

XI peatükk.

XIX SAJANDI 60—70-NDATE AASTATE KODANLIKUD REFORMID. 60-NDATE AASTATE REVOLUTSIOONILIS-DEMOKRAATLIK LIIKUMINE.

§ 48. Revolutsiooniline situatsioon reformi eel.

V. I. Lenin 1859.—1861. aasta revolutsioonilisest situatsioonist. XIX sajandi 50-ndate aastate lõpul tekkis Venemaal äärmiselt pinev olukord, mis ähvardas lõppeda revolutsioonilise plahvatusega ja talurahva massilise ülestõusuga. Feodaal-pärisorjusliku süsteemi kriis muutus äärmiselt teravaks. Krimmi sõda näitas, et tsarism on pehkinud, paljastas Venemaa tehnilise ja majandusliku mahajäämuse ning teravdas äärmuseni sotsiaalseid vastuolusid. Sõjaline lüüasaamine näitas, et juhul, kui pärisorjus püsima jääb, ei ole Venemaa edasiarenemine võimalik.

V. I. Lenin iseloomustas seda aega **(1859—1861)** kui Venemaal tekkinud revolutsioonilise situatsiooni perioodi. Oma teostes juhtis ta tähelepanu iga revolutsioonilise situatsiooni kolmele põhijoonele. Esiteks, «harilikust suurem rõhutud klasside häda ja viletsuse teravnemine»; teiseks töötavate hulkade revolutsioonilise aktiivsuse tunduv tõus; kolmandaks «ülemkihtide» kriis, s. o. valitsevatel klassidel ja valitsusel ei ole enam võimalik vanade meetodite abil valitseda. Ka Venemaal tek-

kis 50-ndate aastate lõpul niisugune olukord, kus «alamkihid ei taha» ja «ülemkihid ei saa» elada endist viisi [1].

Revolutsioonilise situatsiooni olemasolu loob revolutsiooni võimaluse, kuid ei tähenda veel, et revolutsioon peab tingimata toimuma. Revolutsiooniline situatsioon ei tarvitse iga kord üle minna revolutsiooniks.

Talurahvaliikumise kasv. Talurahva olukord oli pärisorjuse eksisteerimise viimastel aastatel muutunud väljakannatamatuks. Mõisnikud said aru, et nende piiramatule võimule talupoja isiku ja vara üle tuleb lõpp ning hakkasid seetõttu pärisorje veelgi rängemalt ekspluateerima. Nad haarasid paremad põllud, heinamaad ja metsad enda kätte, suurendasid mõisategu ning obrokit, riisusid talupoegi ebaseaduslike maksudega. Sõda oli rahvahulkade olukorda veelgi halvendanud. Talupoegade ja linnaelanike maksud ning mitmesugused kohustused olid suurenenud.

Talurahvas hakkas järjest aktiivsemalt võitlema oma vabanemise eest. Juba Krimmi sõja ajal oli märgata talurahvaliikumise tunduvat tõusu. Talupojad ei võidelnud nüüd ainult pärisorjusliku korra äärmuste vastu, vaid nõudsid pärisorjuslike suhete täielikku likvideerimist, vabadust ja maad. Näiteks riiklikku maakaitseväkke kutsumises nägid talupojad võimalust saada «tsaari teenimise» eest vabadust. Kuueteistkümnes kubermangus lõpetasid talupojad mõisnike kasuks töötamise ja läksid linnadesse, nõudes enda võtmist maakaitseväkke. Eriti tormiliseks kujunes liikumine Ukrainas, kus mälestused kasakate vabadusest olid ikka veel värsked. Valitsus pidi «isamaa kaitseks» ülestõusnud talupoegi jõuga rahustama ja neid valve all kodukohtadesse tagasi saatma.

See laine ei langenud ka pärast sõja lõppemist. Tuhanded talupojad siirdusid lõuna poole (Krimmi) «vabadust saama», sest liikusid kuuldused, et seal antakse soovijatele maad ja vabastatakse nad pärisorjusest.

Eriti suure ulatuse võttis talurahvaliikumine 50-ndate aastate lõpul. Kui XIX sajandi esimesel veerandil tuli iga aasta kohta keskmiselt 11 talurahvarahutust ja teisel veerandil umbes 24, siis aastail 1855—1860 oli ligikaudu 80 talurahvarahutust. Võitlusse astus Valgevenemaa, Ukraina ja teiste meie maa piirkondade talurahvas. 1857. aastal puhkes Lääne-Gruusias suur talurahva ülestõus, mille sõjavägi suure vaevaga maha surus. Talurahvaliikumine oli küll stiihiline ja killustatud, kuid ta tekitas talurahvarevolutsiooni reaalse ohu ja andis feodaalkorrale purustavaid hoope.

Revolutsioonilis-demokraatlik liikumine. Võitluses pärisorjuse vastu ei olnud talurahvas enam üksi. Tema kaitseks astus välja tol ajal kujunenud revolutsioonilise demokraatia

[1] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 187.

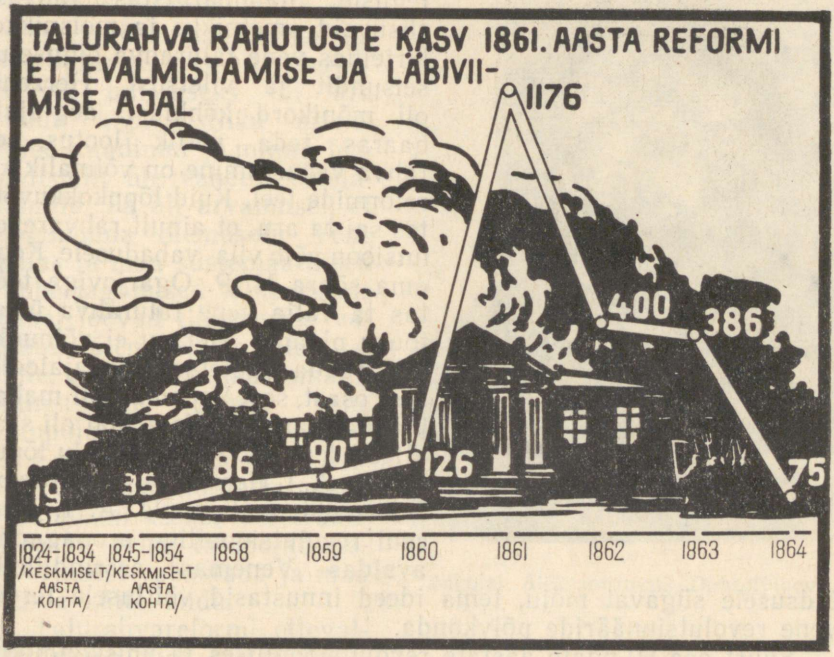

leer. Venemaa vabadusliikumises oli alanud revolutsioonilis-demokraatlik ehk raznotšiinetsite periood **(1861—1895).** Aadlisoost haritlaste paremad esindajad ja raznotšiinetsid, s. o. linnakodanike, väikeametnike ja alamate vaimulike hulgast pärit olevad isikud, väljendades rahvahulkade meeleolu ja lootusi, astusid võitlusesse isevalitsuse vastu. Revolutsioonilised raznotšiinetsid olid vene rahva vabadusvõitluse peategelasteks kogu reformijärgse perioodi kestel. Nad olid rahvale lähemal, teadsid paremini tema vajadusi ja püüdlusi, teenisid ise raske tööga elatist. Revolutsioonilised demokraadid suutsid jagu saada aadlisoost revolutsionääride programmi piiratusest, samuti nende kartusest rahvarevolutsiooni ees. Raznotšiinetsite loosungiks sai rahvalik talurahvarevolutsioon, nende praktiline tegevus oli aga suunatud talurahva huvide kaitsmisele.

Ühendavaks lüliks revolutsioonilise liikumise esimese ja teise etapi vahel oli A. I. Herzen. Ta kuulus aadlisoost revolutsionääride põlvkonda, kuid 50-ndate aastate lõpul asus ta kindlalt revolutsioonilis-demokraatlikule seisukohale ja hakkas tolleaegses Vene ühiskondlikus liikumises etendama suurt osa. Tema kuulsa «Kolokoli» tuhanded eksemplarid leidsid tee Venemaale. Herzeni ajakiri sai võimsaks revolutsioonilise propaganda vahendiks. Ta avas pärisorjuse paised, paljastas tsarismi rahvavastaseid kuri-

Nikolai Gavrilovitš Tšernõševski.

tegusid, häbimärgistas rahvast riisuvaid ametnikke ja mõisnikke, kirjeldas vene talurahva õigusetut seisundit ja viletsust. Herzenil oli mõnikord kõhklusi, aeg-ajalt haaras teda petlik lootus, et rahva vabastamine on võimalik ka reformide teel. Kuid lõppkokkuvõttes sai ta aru, et ainult rahvarevolutsioon võib viia vabadusele. Koos oma sõbra N. P. Ogarjoviga töötas ta välja vene talurahva ülestõusu plaanid. Herzen ei võinudki aru saada proletariaadi ajaloolisest osast, sest Venemaa oli mahajäänud maa ja proletariaat oli seal alles tekkimas. Kuid oma elu lõpul pööras A. I. Herzen pilgu K. Marxi Internatsionaali poole. A. I. Herzeni revolutsiooniline propaganda avaldas Venemaa eesrindlikule üldsusele sügavat mõju, tema ideed innustasid võitlusele tervet vene revolutsionääride põlvkonda.

Suurt osa 60-ndate aastate revolutsioonilises ja ühiskondlikus liikumises etendasid N. G. Tšernõševski ning tema võitluskaaslased N. A. Dobroljubov ja N. A. Nekrassov.

Nikolai Gavrilovitš Tšernõševski **(1828—1889)** oli Saraatovi vaimuliku poeg. Pärast Peterburi ülikooli lõpetamist töötas ta mõnda aega gümnaasiumiõpetajana Saraatovis, siis sõitis pealinna ja hakkas siin ajakirjadele kaastööd tegema. Juba noormehena hakkas ta kehtivat korda kõigest hingest vihkama. Võitlus isevalitsuse ja pärisorjuse vastu ning Venemaa sotsialistliku ümberkujundamise eest sai tema elu peaeesmärgiks. Tolleaegse eesrindliku ajakirja «Sovremennik» kaastöölisena ja hiljem juhina sai Tšernõševski 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate aastate alguses revolutsioonilis-demokraatliku liikumise juhiks, selle ideoloogiks ja organiseerijaks.

Oma filosoofiliste vaadete poolest oli N. G. Tšernõševski materialist ja ateist. Kõigist oma kaasaegsetest jõudis ta K. Marxi ja F. Engelsi õpetusele kõige lähemale. Oma revolutsioonilistes vaadetes ja tegevuses oli Tšernõševski printsipiaalne, mitte kunagi ei asunud ta tsarismi ja kodanliku liberalismiga kokkuleppimise teele. Kõik oma lootused pani ta rahvarevolutsioonile, sest ainult rahva enda võitluse tulemusena võis sotsialistlik kord tema arvates võidule pääseda.

Kuid N. G. Tšernõševski sotsialistlik teooria oli utopistlik. Herzeni järel hakkas ta teravalt ja halastamatult kritiseerima

kodanlikku korda, mille aluseks on ühe klassi ekspluateerimine teise poolt. Tšernõševski unistuseks oli ära hoida kapitalistliku arenemise staadiumi ja minna feodalismilt üle vahetult sotsialismile. Ta oli arvamusel, et kogukonna olemasolu Vene külas ja maa süstemaatilised ümberjagamised talupoegade vahel loovad tingimused vahetuks üleminekuks sotsialismile, sest kodanlikud omanikuinstinktid olevat vene talupojal väiksemad kui Lääne-Euroopa talupojal. Selleks et kogukond võiks saada sotsialismi «eoks» või «rakukeseks», tuleb talupojad pärisorjusest vabastada ja maa nende kätte anda.

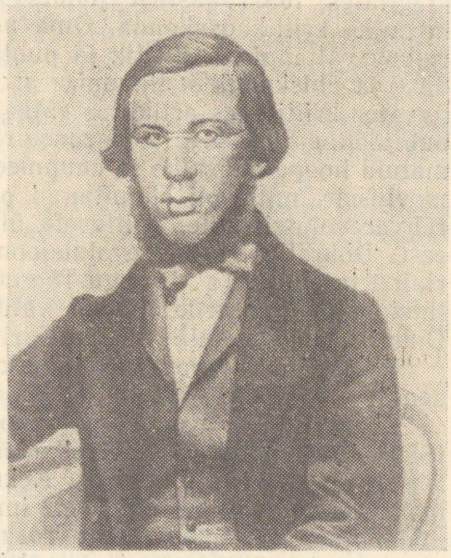

Nikolai Aleksandrovitš Dobroljubov.

Talurahvareformi ettevalmistamise ajal esitas Tšernõševski oma programmi, mis nägi ette kogu maa tasuta üleandmise talupoegadele. See oli talurahvarevolutsiooni programm. Reformi ettevalmistamist juhtisid aga feodaalmõisnikud ja liberaalid ning sellepärast ei maksnud selle programmi elluviimisele lootagi. Ja Tšernõševski suunas kogu oma tegevuse valitsuse ja selle poolt ettevalmistatava «jälkuse» paljastamisele, revolutsiooni praktilisele ettevalmistamisele Venemaal.

V. I. Lenin märkis N. G. Tšernõševski tegevuse tohutu suurt tähtsust ja tema väljapaistvat osa reformijärgse Venemaa revolutsioonilises liikumises. Ta kirjutas: «...Tšernõševski ei olnud ainult sotsialist-utopist. Ta oli ka revolutsiooniline demokraat, ta oskas mõjutada kõiki oma ajastu poliitilisi sündmusi revolutsioonilises vaimus, viies tsensuuri tõkkeist ja takistustest läbi talurahvarevolutsiooni idee, idee masside võitlusest kõigi vanade võimude kukutamiseks.» [1]

Nikolai Aleksandrovitš Dobroljubov **(1836—1861)** oli Tšernõševski sõber, tema truu ja andekas kaaslane võitluses tsarismi vastu. Ka tema oli sündinud vaimuliku perekonnas. Hariduse sai ta Peterburi pedagoogilises peainstituudis. Juba üliõpilasena ühines Dobroljubov revolutsioonilise võitlusega isevalitsuse vastu.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 94.

Alates 1857. aastast juhatas Dobroljubov ajakirja «Sovremennik» kriitikaosakonda. Oma noorusele vaatamata oli Dobroljubov väljapaistev kriitik ja publitsist, kes etendas vene kirjanduse ja ühiskondliku liikumise arenemises tähtsat osa. Oma hiilgavates kriitilistes artiklites «Mis on obloomovlus?», «Millal saabub tõeline päev?» ja «Pimeduse riik» andis Dobroljubov halastamatuid hoope mõisnike ja kaupmeeste pimeduseriigile ning obloomovlusele, mille oli sünnitanud pärisorjus. Ta kutsus üles talurahvarevolutsioonile, võitlusele õigluse ja oma rahva vabaduse eest. Dobroljubov oli revolutsiooniline demokraat, võitlev materialist ja ateist. Ta oli nagu Tšernõševskigi 60-ndate aastate revolutsioonilise noorsoo mõtete valitseja. V. I. Lenin kirjutas, et Dobroljubov on kallis «kogu haritud ja mõtlevale Venemaale» [1].

N. A. Dobroljubov suri tuberkuloosi üsna noorena (25-aastasena), oma loomingulise jõu õitseajal.

Väga suurt osa revolutsioonilise liikumise arenemises 1850—1860-ndatel aastatel etendas Nikolai Aleksejevitš Nekrassovi luule. N. A. Nekrassov **(1821—1877)** oli «kättemaksu ja kurbuse laulik». Tema imetlusväärsed luuletused ja poeemid kujutasid vene talupoja rasket elu ja olid revolutsioonilise propaganda võimsaks relvaks. Nekrassov oli üks «Sovremenniku» juhte ja revolutsioonilise demokraatia väljapaistev esindaja.

Innustatuna Tšernõševskist, Dobroljubovist ja Nekrassovist, võitlesid revolutsioonilised raznotšiinetsid talurahvaküsimuse õiglase lahendamise eest, talupoegade täieliku vabastamise eest rahvarevolutsiooni teel, kusjuures maa pidi minema talupoegade kätte. Nad viisid terve kangelasliku revolutsioonilise noorsoo plejaadi võitlema «talurahva ürituse» eest. Nende progressiivsed ideed leidsid teiste meie maa rahvaste hulgas elavat vastukaja. Tarass Ševtšenko Ukrainas, Konstantin Kalinovski Valgevenemaal, Sigismund Sierakowski Leedus, Ilja Tšavtšavadze Gruusias, Mikael Nalbandjan Armeenias ja Tšokan Valihhanov Kasahstanis astusid ühisesse võitlusse isevalitsuse vastu ning hakkasid propageerima revolutsioonilisi ideid oma rahva hulgas.

«Ülemkihtide kriis». Tsarismi sõjaline lüüasaamine õõnestas tema autoriteeti isegi valitseva klassi — aadli hulgas. Aadli liberaalsed esindajad hakkasid avalikult kritiseerima Venemaa mahajäämust, ametnike võimutsemist ja kuritarvitusi. Eriti hirmutas liberaale talurahvarevolutsiooni oht. Selle revolutsiooni vältimiseks ja mõisnike valitseva seisundi säilitamiseks esitasid nad mõõdukate reformide programmi; nad pidasid vajalikuks ja võimalikuks teha rahvale mõningaid järeleandmisi. Samal seisukohal asusid ka läänlased ja slavofiilid, kes pooldasid pärisorjuse kaotamist ülaltpoolt. Talupojad tuli nende arvates vabastada niiviisi, et mõisnikud saaksid kõige vähem kannatada: kogu maa

[1] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 287.

peab jääma mõisnike omandiks, talupojad peavad oma isikliku vabastamise eest tasuma määratu suurt väljaostumaksu. Pärast niisugust «vabastamist» säiliks talupoegade täielik majanduslik sõltuvus mõisnikest.

Isegi konservatiivide ja pärisorjuslaste leeris tugevnesid opositsioonilised meeleolud. Kõik see näitas, et oli puhkenud «ülemkihtide kriis».

Sellises olukorras ei olnud valitsusel muud pääsu, kui hakata ette valmistama pärisorjuse kaotamist kui tolle aja tähtsaimat reformi.

Küsimus. Milles seisab revolutsioonilise situatsiooni olemus ja kuidas ta avaldus aastail 1859—1861?

DOKUMENTAALSET MATERJALI

N. G. TŠERNÕŠEVSKI. LÄKITUS «MÕISATALUPOEGADELE».

(Väljavõtted.)

Ja mis siis meie, vene inimesed, peaksime tegema, et tõepoolest vabadeks inimesteks saada? Selle asja saab läbi viia; ja see polegi väga raske; meeste vahel peab ainult olema üksmeel, ka vilumust peab olema ja jõudu tuleb koguda.

Teie, mõisatalupojad, moodustate niisiis poole kõigist vene maameestest. Teise poole aga moodustavad riigi- ja udellitalupojad. Ka neil ei ole vabadust. Ja teie leppigegi nendega kokku, seletage neile ära, missugune vabadus neile tuleb, nagu eespool näidatud. Et ei oleks enam nekrutipõlve ja pearaha ja passe ja ringkonnaülemaid ja kõiki neid näruseid ametnikke nende üle, vaid et ka neil oleks kogukond kõigi pea...

Ja seal on ka sõdurid — nad on tulnud jällegi maameeste hulgast, on samuti teie vennad. Sõduri najal aga seisab üleval kogu praegune kord. Aga mis kasu on sõduril seista praeguse korra eest? On ta elu siis liiga hea? Või on ta palk kõrge? Neetud on meil praegu sõduri elu. Nekrutiks on neid ju võetud väevõimuga, ja kõik nad tahaksid kroonuteenistusest vabaks saada. Ja teie rääkigegi neile täit tõtt, nagu nende kohta on kirjutatud. Kui maameestel on vabadus käes, siis antakse ka igale sõdurile vabadus: kes tahab, olgu sõdur, ja kes ei taha, see võib vabalt lahti saada...

Ja veel — tervitage meie poolt tublisid ohvitsere, sest on olemas ka niisuguseid ohvitsere, ja neid on küllaltki palju. Nii et sõdurid otsigu üles sellised ohvitserid, keda võib usaldada ja kes hoiavad rahva poole, ja las sõdurid kuulevad niisuguste ohvitseride käest, kuidas vabadust saada.

Ja veel üks asi, mida teie, mehed, sõduritelt paluge: et nad õpetaksid teile, kuidas sõjaväelist korda pidada. Suurt riviõppust pole teile vaja, et sõdurite moodi sammu pidada ja saapanina välja sirutada — ka ilma selleta saab läbi. Kuid teil tuleb õppida, kuidas õlg õla kõrval kindlamini seista, käsklust kuulata ja mitte asjatult hirmu tunda, nii et oleksite mehised igas asjas, tasakaalukad ja järelikult ka külmaverelised. Te peate teadma, et niikaua kui trügid edasi, hoiad tihedalt ühte ja kuulad käsklust, pole häda midagi; suur oht tekib ainult siis, kui lööd kõikuma, hakkad kõhklema ja kui kiiresti taganed — siis on asi juba halb. Aga niikaua kui edasi sammud, teeb sulle suurtükk vähe häda. Sajast suurtükikuulist tabab ju inimest ehk ainult üks, teised aga lähevad kõik mööda. Ja püssikuulide kohta tuleb sedasama ütelda. Kära on siin palju, aga kahju vähe.

Ja peale selle kogugu püsse, kes saab, ja igasuguseid muid relvi.

Lugu on siis nii: kõik mehed peavad omavahel kokkuleppele jõudma, et olla

üheskoos, kui aeg käes on. Niikaua aga, kui aeg pole veel saabunud, on vaja jõudu hoida, asjatult mitte lasta häda enda peale tulla, järelikult olla rahulik ja oma plaane mitte kellelegi näidata. Vanasõna ütleb, et üks pääsuke ei too veel kevadet. Mis kasu sellest on, kui ühes külas välja astutakse, teistes küladesaga ei olda selleks veel valmis? See tähendab ainult asja rikkumist ja enda hukkasaatmist. Aga kui kõik on valmis, kõikjal on toetus olemas, noh, siis hakka aga peale. Enne seda aga ära lase kätel käia, tee vaga nägu pähe, ise aga seleta oma meestele ja manitse neid, nii et asi oleks tõesti klaar. Ja kui te olete ühele meelele jõudnud, siis tuleb ka käsk, et on tulnud aeg kõigil üksmeelselt peale hakata. Me juba näeme, kui aeg käes on, ja teatame sellest. Meil on ju kõigis kohtades oma inimesed, igalt poolt teatatakse meile, kuidas rahvaga lood on. Ja sellepärast me teamegi, kus kohas ei olda veel valmis. Kui aga juba valmis ollakse, siis on see meile samuti näha. Siis me saadamegi niisuguse teate, et vene inimestel on aeg alustada õilsat üritust, et igal pool algab see õilis üritus üheaegselt, sest siis on rahvas kõikjal valmis ja ühel meelel ning üks koht ei jää teisest maha. Siis on ka kerge vabadust kätte võita. Kuni selle ajani aga valmista asja ette, ja ära ise näita, et sinu juures käib asja ettevalmistus.

Seda meie kirja lugege omavahel ja andke üksteisele edasi. Kuid see käib ainult teiesuguse maamehe ja sõduri kohta, kõigi teiste eest aga peitke seda kirja, sest ta on kirjutatud maameestele ja sõduritele ja mitte kellelegi muule; niisiis peale teie, talupoegade ja sõdurite, ei tohi keegi sellest midagi teada. Jääge terveks ja oodake meilt sõnumeid. Hoidke ennast, kuni tuleb tund, ja te saate meilt juhatusi, kui aeg on käes.

Küsimusi. 1. Missugused jõud pidid Venemaal revolutsiooni teostama? 2. Kuidas kavatses Tšernõševski ülestõusu organiseerida? 3. Missugust osa pidi tema arvates etendama sõjavägi?

§ 49. Pärisorjuse kaotamine.

Talurahvareformi ettevalmistamine. 1855. aastal, pärast Nikolai I surma, astus tsaaritroonile tema vanem poeg Aleksander II (1855—1881). Uus tsaar oli reaktsionäär. Kuid revolutsioonilise liikumise kasvu olukorras ei saanud ta enam valitseda vana viisi, kepi ja rividrilli abil, nagu seda oli teinud tema isa. Juba 1856. aastal ütles Aleksander II aadli esindajatele: «Kehtiv hingede valdamise kord ei või jääda muutmatuks. Parem on kaotada pärisorjus ülaltpoolt kui oodata seni, kuni see iseenesest hakkab kaduma altpoolt.»

Valitsuse juhendi kohaselt asutati kubermangudes aadli *kubermangukomiteed* talurahvareformi ettevalmistamiseks. Nendes komiteedes hakati koostama pärisorjuse kaotamise projekte. Sellega kaasnes laialdane võitlus mõisnike üksikute rühmituste vahel.

Suurmõisnikud, kellele kuulusid kümned tuhanded pärisorjad, tegid ettepaneku vabastada talupojad ilma maata (jättes neile ainult õueaiamaa) ja säilitada pikaks ajaks talupoegade sundtöö ning nende sõltuvus mõisnikest.

Keskmised mõisnikud, kes olid huvitatud põllumajanduse kodanlikust arenemisest, pakkusid agraarküsimuse lahendamiseks teisi teid. Mittemustmullavööndis, kus maa viljakus oli väike, olid obrokimõisate omanikud nõus vabastama talupoegi koos maaga,

kuid nad tahtsid saada võimalikult suurt väljaostumaksu mitte üksi maa eest, vaid ka talupoja isiku eest. Mustmullavööndis, kus maa väärtus oli suur, tegid teoorjuslike mõisate omanikud ettepaneku vabastada talupojad üsna väikese jaosmaaga, et sundida talupoegi rentima mõisnikelt maad ja muuta nad oma moonakateks.

Kõik aadlike projektid, vaatamata neis esinevatele üksikutele erinevustele, väljendasid mõisnike huvisid. See oli võitlus valitseva klassi raamides. Ühes asjas aga olid projektide autorid üksmeelsed — kõik nad püüdsid vältida talurahvarevolutsiooni ja olid selle saavutamiseks valmis asuma reformi teele. Agraarsuhteid täielikult lõhkumata tahtsid mõisnikud feodaalmajanduse järk-järgult üle viia kodanlikele rööbastele. Kuid seda kavatsesid nad teha talurahva paljaksriisumise arvel.

Talupojad, kellel ei ole küllaldaselt maad ja kes on sunnitud tasuma määratu suurt väljaostumaksu, jäävad mõisnikest majanduslikult sõltuvaks ja muutuvad sobivaks ekspluateerimisobjektiks. Seda teed mööda arenes põllumajandus Preisimaal. Sellepärast nimetas V. I. Lenin seda kapitalistliku agraararenemise teed p r e i s i t e e k s, «roiskuvate osade aeglase väljasuremise» teeks. Rahva seisukohalt oli see piinarikas protsess. Tsarism tõukas Venemaa just sellele teele.

Talurahvas võitles stiihiliselt pärisorjuslike suhete täieliku likvideerimise eest, «maa ja vabaduse eest». Talupoegade huvisid kaitsesid revolutsioonilised demokraadid, kes nõudsid kogu maa tasuta üleandmist talupoegadele. See oli agraarrevolutsiooni tee. Objektiivselt tähendas see feodaalkorra kiiret likvideerimist ja kapitalistliku farmimajanduse loomist maal. V. I. Lenin nimetas seda teed kodanliku arenemise a m e e r i k a t e e k s.

Rahva hulgas populaarne loosung «Maa ja vabadus» sai revolutsionääride tegevuse lipukirjaks. Selle nimetuse («Zemlja i Volja») võttis endale ka esimene revolutsiooniliste demokraatide salaorganisatsioon, mis tekkis 60-ndate aastate alguses.

Revolutsiooniline situatsioon, mis oli tekkinud 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate aastate algusés, ei kasvanud üle revolutsiooniks. Rõhutud ja harimata vene talurahvas, kes oli sajandeid olnud pärisorjuse ahelais, ei suutnud astuda organiseeritud revolutsioonilisse võitlusesse, tema killustatud ja stiihilised ülestõusud aga surus valitsus hõlpsasti maha. Vene kodanlus oli majanduslikult nõrk ja arg ning sõltus tsarismist. Sellepärast ei tahtnud ta revolutsiooni ega võinud seda juhtida. Revolutsiooniliste demokraatide arv oli suhteliselt väike, neil ei jätkunud jõudu ja vahendeid, et stiihilise talurahvaliikumise etteotsa asuda ja sellele organiseeritud kuju anda.

Aadlikomiteed esitasid oma projektid «Talurahvaküsimuse Peakomiteele», mille koosseisu kuulusid kõrgemad ametnikud ja suurmõisnikud. 1860. aasta lõpul jõudsid «Talupoegade vabasta-

mise seadused» Riiginõukogusse, sealt aga läksid need tsaarile kinnitamiseks.

1861. aasta 19. veebruari manifest. 19. veebruaril 1861 kinnitas Aleksander II talupoegade vabastamise seaduse eelnõud, mis 5. märtsil ka avaldati. Neile eelnes manifest, mis kujutas reformi «suursuguse aadli vabatahtliku annetusena», rahvale osaks saava heateona, ja kutsus rahvast üles säilitama rahu ja sõnakuulelikkust. Valitsus kartis kangesti, et tema «heategu» kutsub esile pahameelepuhangu. Pealinnas paiknevad väed seati lahinguvalmis. Need kartused ei olnud asjatud. Valitsus oli arvestanud mõisnike soove ning ette valmistanud ebaõiglase, laostava reformi, mille tagajärjel mitmemiljonilised talurahva hulgad paljaks rööviti.

Talupoegade isiklik vabastamine. Talupojad said isiklikult vabaks. Nüüdsest peale ei võinud mõisnik talupoegi enam osta, müüa või kinkida, tal ei olnud õigust käsutada neid kui asju. Talupojad võisid nüüd abielluda mõisniku loata, iseseisvalt sõlmida lepinguid ja kaubandustehinguid, vabalt tegelda tööndusе või kaubandusega, astuda teise seisusesse (linnakodanikuks, kaupmeheks), minna teenima või astuda õppeasutusse. Talupojad said õiguse omandada vallas- ja kinnisvara, vabalt seda käsutada ja seaduste ning tavade põhjal pärida ja pärandada. Talupoja isiku vabastamine oli rahva tähtsaim saavutus tema põlises võitluses pärisorjuse vastu.

Kuid valitsus tegi kõik, et talupoegadel raskendada «kingitud» õiguste kasutamist ja talupoegade vabadust piirata. Veel palju aastaid pidid talupojad elama mõisniku võimu all — nad ei saanud jaosmaast loobuda ja külast lahkuda. Endiselt moodustasid talupojad mittetäieõigusliku seisuse. Erinevalt aadlikest, kaupmeestest ja vaimulikest pidid nad läbi tegema nekrutipõlve ning maksma pearaha. Neile võidi jagada ka ihunuhtlust.

Talupoegade jaosmaad. Valitsus oli sunnitud vabastama talupojad koos maaga. Kuna valitsus kartis rahva üldise pahameele puhkemist, siis ei tahtnud ta talurahvalt maad ära võtta. Peale selle olid talupojad peamised maksumaksjad. Maa äravõtmine talupoegadelt oleks õõnestanud riigitulude peamist allikat. Kuid maa andmisel talupoegadele lähtuti mõisnike huvidest. Talupoegade jaosmaa suurus tuli üldreeglina kindlaks määrata mõisnike ja talupoegade «vabatahtlike» kokkulepete alusel. Seal, kus niisugust kokkulepet ei saavutatud, määrati kindlaks teatud jaosmaanormid, mis olid mõisnikele kasulikud. Need normid olid mitmesugused ja olenesid piirkonnast. Kogu territoorium jaotati kolmeks vööndiks — mittemustmullavöönd, mustmullavöönd ja stepivöönd. Iga vööndi jaoks määrati kindlaks jaosmaa ülem- ja alammäär.

Mõisnikul oli õigus jätta endale vähemalt $^1/_3$ kogu maast, stepikubermangudes aga vähemalt $^1/_2$ maast. Kui talupoegade

kasutuses oli enne reformi rohkem maad, kui seadus seda ette nägi, siis võeti neilt üks osa maad mõisnike kasuks ära. Neid talupoegadelt äravõetud maid nimetati *äralõigeteks*.

Eriti palju maad (30—40%) võeti talupoegadelt ära mustmullakubermangudes, sest siin olid ette nähtud kõige väiksemad jaosmaad. Mittemustmullakubermangudes, kus maa ei olnud kuigi viljakas, said talupojad maad märksa rohkem, et mõisnik võiks saada suurt väljaostumaksu. Mõisamaa ja talupoegade maa jaotamisel võtsid mõisnikud paremad maatükid enda kätte ja saatsid talupojad «liivakutele»; mõisnike omandiks läksid metsad, suur osa heinamaadest ja muudest kõlvikutest. Maade piirid aeti nii, et mõisnike kõlvikud tungisid sageli kiiluna talupoegade maadesse ja lõikasid ära tee, mis viis loomade joogikoha juurde, heinamaale või kaugetele põldudele. Seetõttu olid talupojad sunnitud neid maid kõige ebasoodsamatel tingimustel rentima.

Niisiis oli talupoegade vabastamise tagajärjeks nende olukorra järsk halvenemine ja talupoegade maa vähenemine.

Talupoegade kohustused. Väljaostulepingu sõlmimiseni loeti talupojad «ajutiselt kohustatuteks» ja nad pidid jaosmaa kasutamise eest kandma endisi kohustusi — tegema tegu või maksma obrokit (vastavalt mõisniku soovile). Teomeestele anti õigus minna kahe aasta pärast obrokile, kuid tingimused selleks olid väga rasked: nad pidid maksma obroki poole aasta peale ette, kusjuures obroki arvestamisel võeti aluseks niihästi maast saadud tulu kui ka mittepõllumajandusliku tööndu se tulu. «Ajutiselt kohustatute» seisund likvideeriti alles 1881. aastal. Kõik «ajutiselt kohustatud» talupojad (neid oli jäänud ligikaudu 20%) pidid oma jaosmaa välja ostma.

Kuid reform tegi kohe ka mõningaid muudatusi mõisnike ja talupoegade vastastikustes suhetes; kohustused ja obrok määrati täpselt kindlaks, mõisnikul ei olnud enam õigust võtta täiendavaid makse (lindude, seente, marjade jm. näol), ta ei võinud sundida talupoegi täiendavaid töid tegema. Tal ei olnud enam tegemist iga üksiku talupojaga, vaid terve külakogukonnaga, kellega ta ajas asju kogukonna vanema kaudu.

Väljaostumaks. Selleks et saada maa omanikuks, pidid talupojad maksma väljaostumaksu. Väljaostuoperatsioon kujutas endast talupoegade häbematut riisumist. Talupojad pidid maksma nii maa eest kui ka oma isiku eest. Väljaostumaksu näol said mõisnikud hüvitust niihästi talupoegadele antud maa väärtuse eest kui ka nende mittepõllumajanduslike sissetulekute eest, mis varem mõisniku kasuks läksid.

Sealjuures arvutati väljaostumaks selliselt, et see talupoegadele läinud maa väärtuse märksa ületas. Ühe tiinu maa turuhind ei ületanud tol ajal 25 rubla. Ometi pidi talupoeg maksma selle eest kaks-kolm korda rohkem. Talupoegadel ei olnud aga sularaha. Seoses sellega kehtestati järgmine kord: väljaostulepingu tegemisel maksavad talupojad otsekohe 20% väljaostumaksu üldsummast, ülejäänud 80% aga andis riik talupoegadele otsekui laenuks ja maksis selle mõisnikele välja. Talupojad pidid selle «võla» koos protsentidega riigile 49 aasta jooksul tagasi maksma. Kokku tuli talupoegadel maksta üle 2 miljardi rubla. Selle tagajärjel sattus puruvaene Vene küla nii mõisniku kui ka riigi võlaorjusse.

1861. aasta 19. veebruari seadused käisid ainult mõisatalupoegade kohta; nad ei laienenud riigi- ja udellitalupoegadele. Valitsus kartis talupoegade üldist pahameelt, mida oli oodata vastuseks talupoegade häbematule paljaksriisumisele. Alles pärast seda kui vahetult reformile järgnenud talurahvaliikumine oli maha surutud, «vabastas» valitsus seaduste alusel (mõningate muudatustega) 60-ndate aastate jooksul järk-järgult ka teised talupoegade kategooriad.

Vene kubermangude järel kaotati pärisorjus ka Leedus, Valgevenemaal, Ukrainas, Taga-Kaukaasias ja Põhja-Kaukaasias. Kõik-

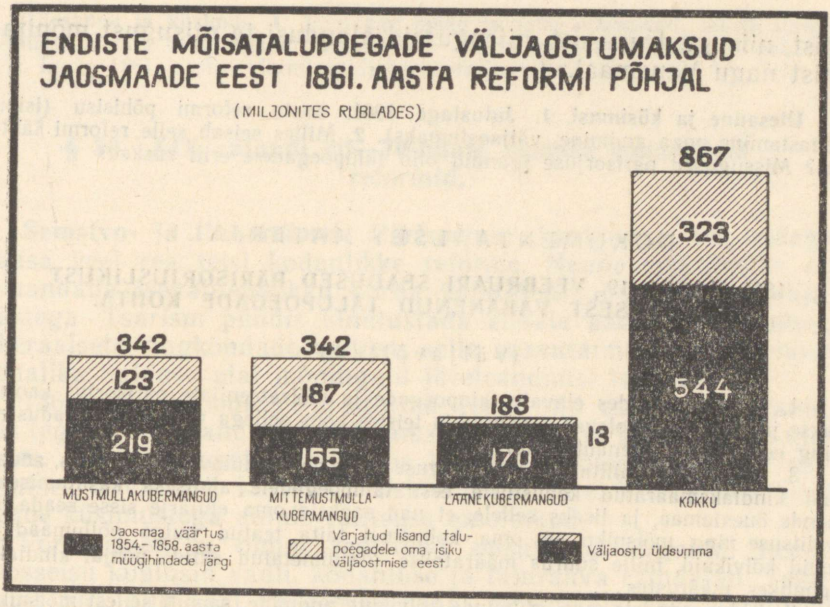

jal lähtus valitsus kohalike mõisnike huvidest. Reformi tingimused rahvuslikel ääremaadel olid enamasti veel raskemad kui Venemaal.

Reformi hinnang. Pärisorjuse kaotamine oli tähtsaks tähiseks Venemaa ajaloos. See tähendas feodaalse formatsiooni lõppu ja uute, kodanlike suhete kindlustumist Venemaal. See andis teatud perspektiivi tootlike jõudude ja kapitalismi arenemiseks. Selles seisis 1861. aasta reformi progressiivne tähtsus.

Kuid see oli kodanlik reform, mille mõisnikud-pärisorjapidajad oma huvides läbi viisid. Sellepärast säilis põllumajanduses suur hulk feodaal-pärisorjusliku korra igandeid, mis veel kaua aheldasid Vene küla ja pidurdasid tema kapitalistlikku arenemist. Alles jäid mõisnike latifundiumid, ajutiselt kohustatute suhted koos obroki ja teoorjusega, talupoegadel puudusid endiselt igasugused poliitilised õigused. «Kurikuulus «vabastamine» kujutas endast talupoegade kõige jultunumat paljaksröövimist,» kirjutas V. I. Lenin, «vägivalda nende kallal ja nende teotamist igal sammul.»[1]

Pärisorjusliku reformi tagajärjel olid talupojad kahekordse ikke — nii feodalismi igandite kui ka kapitalismi ikke all, nad olid majanduslikult mõisnike, külakulakute ja linnakapitalistide orjuses. V. I. Lenin märkis: «Ühelgi maal kogu maailmas pole talurahvas ka pärast «vabastamist» üle elanud niisugust laostu-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 91.

mist, niisugust vaesust, niisuguseid alandusi ja niisugust mõnitamist nagu Venemaal.»[1]

Ülesanne ja küsimusi. 1. Jutustage 1861. aasta reformi põhisisu (isiku vabastamine, maa andmine, väljaostumaks). 2. Milles seisab selle reformi tähtsus? Missugused pärisorjuse igandid olid talupoegadele eriti rasked?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

1861. AASTA 19. VEEBRUARI SEADUSED PÄRISORJUSLIKUST SÕLTUVUSEST VABANENUD TALUPOEGADE KOHTA.

(Väljavõtted.)

1. Mõisate piirides elavate talupoegade ja mõisateenijate pärisorjus kaotatakse jäädavalt käesolevas seaduses ja teistes koos sellega väljaantud seadustes ning eeskirjades ettenähtud korras...

3. Mõisnikud, säilitades omandiõiguse kogu neile kuuluva maa suhtes, annavad kindlaksmääratud kohustuste eest talupoegadele alaliseks kasutamiseks nende õueaiamaa, ja lisaks sellele, et nad saaksid oma elujärje sisse seada ja valitsuse ning mõisniku ees oma kohustusi täita, teatud hulga põllumaad ja muid kõlvikuid, mille suurus määratakse ülalnimetatud aktide põhjal kindlaks kohalikes määrustes...

6. Talupoegadele maa ja muude kõlvikute andmine, samuti sellest mõisniku kasuks tulenevad kohustused määratakse kindlaks eeskätt vabatahtliku kokkuleppega mõisnike ja talupoegade vahel...

8. Mõisnikud, kes kohalike määruste alusel on kindlaksmääratud kohustuste eest andnud talupoegadele alaliseks kasutamiseks maad, ei ole edaspidi kohustatud mingil juhul andma neile lisaks sellele ükskõik missugust hulka maad...

17. Pärisorjuslikust sõltuvusest vabanenud talupojad moodustavad majanduslikes asjades külakogukonnad, otseseks valitsemiseks ja kohtumõistmiseks aga ühinevad nad valdadeks. Igas külakogukonnas ja igas vallas pannakse ühiskondlike asjade juhtimine *mir*'ile (külakogule) ja tema poolt valitud isikutele käesolevas seaduses ettenähtud alustel...

148. Mõisniku hoole alla jääb allpool toodud alustel ja piirides mõisapolitsei, kes tegutseb tema maal elavate ajutiselt kohustatud talupoegade külakogukonnas, ja koos sellega on mõisnik antud külakogukonna hooldaja.

149. Mõisnikul on õigus teostada järelevalvet avaliku korra ja ühiskondliku julgeoleku kaitsmise üle temale kuuluva mõisa territooriumil...

158. Mõisnikule antakse esimese üheksa aasta jooksul pärast selle seaduse kinnitamist õigus teha kogukonnale, kui ta tunnistab teatava talupoja viibimise kogukonnas kahjulikuks või ohtlikuks, ettepanek selle talupoja väljaheitmiseks ja tema andmiseks valitsuse korraldusse. Juhul, kui kogukond ei ole mõisniku ettepanekuga nõus, võib viimane pöörduda sellekohase palvega vahemeeste maakonnakogu poole, et see esitataks talurahva-asjade kubermangukomisjonile...

160. Juhul, kui külakogu otsus on mõisniku arvates olemasolevate seadustega vastuolus või külakogukonna heaolude kahjulik või siis rikutakse sellega mõisniku õigusi, siis paneb mõisnik niisuguse otsuse täitmise seisma ja teeb selle teatavaks vahemehele, kes peab mõisniku seaduslikud nõudmised otsekohe rahuldama...

187. Iga külakogukond vastutab niihästi kogukondliku kui ka krundiviisilise või taludejärgse (päriliku) maakasutuse puhul ühiskäenduse alusel iga oma liikme eest, et need korralikult täidaksid kroonu, semstvo ja kogukonna kasuks ettenähtud kohustusi...

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 64.

Ülesanne ja küsimus. 1. Jutustage õpiku ja selle dokumendi teksti alusel, missugused olid talupoegade vabastamise tingimused. 2. Mispärast nimetas V. I. Lenin 1861. aasta reformi «paljaksröövivaks reformiks»?

§ 50. XIX sajandi 60—70-ndate aastate kodanlikud reformid.

Semstvo- ja linnareform. Pärisorjuse kaotamine tõi endaga kaasa veel rea teisi kodanlikke reforme. Nende eesmärgiks oli kohandada isevalitsuslikku korda kapitalistliku arenemise vajadustega. Tsarism püüdis kindlustada endale aadli ja kodanluse liberaalsete ringkondade toetust; selle saavutamiseks oli ta nõus kohaliku halduse alal mõningaid järeleandmisi tegema.

1864. aastal loodi s e m s t v o d. Need olid valitavad organid, kes tegelesid majanduslike küsimustega kreisi ja kubermangu ulatuses. Nende kompetentsi kuulus kohaliku tähtsusega teede ehitamine, tervishoid, haridus, tulekindlustus jne. Varem tegelesid nende küsimustega ainult valitsuse ametnikud.

Formaalselt ei olnud semstvod seisuslikud organid: nende koosseisu kuulusid aadli, kodanluse ja talurahva esindajad. Tegelikult aga olid seal valitseval kohal mõisnikud, sest valimised toimusid kõrge varandusliku tsensuse alusel.

S e m s t v o t e t ä i s k o g u d valisid oma täidesaatvad organid — k u b e r m a n g u - j a k r e i s i s e m s t v o v a l i t s u s e d, mis kinnitati kuberneri poolt.

Semstvote tegevust kontrollis valvsalt valitsusvõim — kuberner ja politsei. Semstvotel puudus administratiivvõim, nad sõltusid täielikult riigiorganitest. Igale semstvo katsele ületada neid kitsaid raame, mis tulenesid kohalike vajaduste arutamisest, tehti karmilt lõpp. Kuberner võis semstvo otsuse täitmise seisma panna.

«Niisiis oli semstvole juba algusest peale määratud olla viiendaks rattaks Vene riigi valitsemise vankri all,» märkis V. I. Lenin, «rattaks, mida bürokraatia *sallis* ainult niivõrd, kuivõrd see ei häirinud ta piiramatut võimu, elanikkonna esindajate osa aga piirdus puhtpraktiliste ülesannetega, nende ülesannete ringi puhttehnilise täitmisega, mis olid kätte näidatud sellesama bürokraatia poolt... Ja teinud säärase endale kahjutu järeleandmise, hakkas valitsus juba järgmisel päeval pärast semstvo loomist teda süstemaatiliselt kitsendama ja piirama: kõikvõimas tšinovnikute klikk *ei võinud* leppida kõigi seisuste hulgast valitud esindusega ja hakkas teda igati kiusama.» [1]

Semstvod tõid mõningat kasu koolide, tervishoiu ja teede arendamise alal. Kokkuvõttes aga olid nende tegevuse tulemused üsna väikesed.

---

[1] V. I. L e n i n, Teosed, 5. kd., lk. 32.

Semstvoasutuste eeskujul korraldati 1870. aastal ümber ka linnaomavalitsused. Valitavad linnavolikogud arutasid heakorra, tervishoiu ja hariduse küsimusi linna territooriumi ulatuses. Juhtivat osa linnavolikogudes etendas suurkodanlus.

Kohtureform. Üheks tähtsamaks reformiks tol ajal oli kohtureform. Enne reformi oli kohus seisuslik (s. o. igal seisusel oli oma kohus), valitsusvõimust ja sealhulgas ka politseist täielikult sõltuv, tema tegevus ei olnud avalik (kohtuistungid toimusid kinniste uste taga, kaebealustel puudusid kaitsjad).

1864. aasta kohtumäärused muutsid oluliselt kohtupidamise korda. Seadus kuulutas kohtu valitsusvõimust sõltumatuks: kohtunikke võidi ametist tagandada ainult kohtukorras. Eeluurimist teostasid kohtu-uurijad, kes ei allunud politseile. Kohus muutus avalikuks: kohtuistungitel võisid viibida ajakirjanduse esindajad ja rahvas. Seati sisse protsess võistlevuse põhimõttel: süüdistust toetas prokurör, kaitset aga advokaat.

Kriminaalasju arutati vandemeeste osavõtul. Vandemehed esindasid kõiki seisusi (välja arvatud isikud, kes töötasid palgatööl, s. o. töölised, teenistujad jne.). Vandemehed otsustasid kaebealuse süü või süütuse üle, kohus aga määras karistuse.

Seati sisse mitu kohtuinstantsi: a) rahukohus, kes otsustas väikesi kriminaal- ja tsiviilasju; b) ringkonnakohus, kes otsustas suuremaid kriminaal- ja tsiviilasju ning arutas madalamate ametnike ametialaseid kuritegusid; c) kohtupalat arutas ringkonnakohtu otsuste peale esitatud apellatsioone, riigivastaseid kuritegusid, poliitilisi asju ja kõrgemate ametnike ametialaseid kuritegusid. Eriti tähtsaid asju arutas kõrgem kriminaalkohus.

Kohtureform kujutas endast kõige järjekindlamat kodanlikku reformi.

Kuid õige pea tegi valitsus mitu olulist muudatust, mis olid sammuks tagasi: kohtunike ja kohtu-uurijate asendamatus tegelikult likvideeriti, vandekohtu kompetentsi piirati, sandarmeeriale anti uuesti õigus korraldada eeluurimist poliitilistes asjades, eriti tähtsate asjade arutamine anti aga kohtukomisjonidele, mis valitsuse poolt spetsiaalselt selleks asutati. Kohtupidamise avalikkuse põhimõttest ei peetud kinni. Kohus jäi endiselt tähtsaks vahendiks, mille abil rõhuti töörahva hulki.

Sõjaväereform. Lüüasaamine Krimmi sõjas näitas, et sõjavägi on vaja põhjalikult reorganiseerida. Klassivastuolude teravnemine Venemaal, rahvusvahelise olukorra keerukus, sõjaväe suurendamine teistes riikides ning lõpuks uued sõjatingimused ja uus tehnika nõudsid rohkearvulisema, massilise armee loomist. Reformieelsel ajastul oli sõjaväe arvuline koosseis nii rahuajal kui ka sõjaajal peaaegu ühesugune. Tema ülalpidamine läks väga kalliks maksma. Lääne-Euroopa maades — Prantsusmaal ja Saksamaal — oli juba ammu sisse seatud üldine sõjaväekohustus,

mis võimaldas sõjaliselt välja õpetada antud maa kogu meessoost elanikkonda. Venemaal aga hõlmas nekrutivõtmine ainult väikese protsendi kõigist meestest. Sõdurite pikk teenistusaeg ja väljaõpetatud reservväe puudumine ei võimaldanud sõja ajal armeed märgatavalt suurendada; sõdurid, kes pärast pikaajalist teenistust erru lasti, ei olnud enam teenistuseks kõlblikud.

1874. aastal seati sisse üldine sõjaväekohustus: kõik mehed, kes olid 20 aastat vanaks saanud ja sõjaväeteenistuseks kõlblikud, pidid sundaja ära teenima. Teenistusajaks määrati jalaväes 6 aastat, mille järel sõjaväekohuslane arvati 9 aastaks reservi. Sõjalaevastikus tuli teenida 7 aastat ja reservis kolm aastat. Haridust saanud isikutele määrati lühendatud teenistusaeg. Parandati vägede väljaõpet ja ohvitseride kaadri ettevalmistamist. Sõjavägi varustati moodsate relvadega, loodi aurujõul liikuv sõjalaevastik.

Kuid sõjaväe juhtiva koosseisu moodustasid endiselt aadlikud; säilis ka karm rividrill, kepidistsipliin ja «kätega arvete õiendamine». Vaatamata sellele et olukord sõjaväes üldiselt paranes, esines seal endiselt palju puudusi, mis kujutasid endast mineviku igandeid.

60—70-ndate aastate reformide tähtsus. 60—70-ndate aastate reformidel oli tervikuna kodanlik iseloom. Nad tähendasid Venemaa teatavat edasiliikumist kodanlikul arenemisteel, «feodaalse monarhia kodanlikuks monarhiaks muutumise teel»[1]. See oli sunnitud järeleandmine, mille eesmärgiks oli riigiaparaadi kindlustamine ja tema kohandamine uute kapitalistliku arenemise tingimustega.

Kuid isevalitsus teostas need reformid valitsevate klasside, eeskätt just mõisnike huvides. Seetõttu olid need reformid poolikud ja vastuolulised ning säilitasid Venemaal suure hulga feodaalseid igandeid. Kindlalt jäi püsima isevalitsus — feodalismi peamine igand. Ta valitses riiki tohutu ametnikearmee abil, kes rahvast oma heaksarvamise järgi riisus. Venemaal määratses endiselt politsei omavoli, puudusid demokraatlikud vabadused (südametunnistuse vabadus, sõnavabadus jne.).

Sotsiaal-majandusliku arenemise käik sundis tsarismi kasvavatele kodanlikele suhetele mõningaid järeleandmisi tegema, kuid ta jäi endiselt mõisnike huvide kaitsjaks. Tsarismi poliitika jäi reaktsiooniliseks. Kõik oma jõud suunas ta Venemaal puhkenud revolutsioonilise liikumise mahasurumiseks ja rahvahulkade rõhumiseks.

Ülesanne ja küsimus. 1. Iseloomustage 60—70-ndate aastate semstvo-, kohtu- ja sõjaväereformi ning andke neile hinnang. 2. Milles seisab nende reformide ajalooline tähtsus?

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 86.

§ 51. Revolutsiooniline liikumine Venemaal XIX sajandi 60-ndatel aastatel.

Talurahvaliikumine ja rahvuslik vabadusliikumine. 1861. aasta 19. veebruari manifesti avaldamine kutsus talurahva hulgas esile pahameelepuhangu. Talurahvaliikumine saavutas 1861. aastal oma haripunkti, hõlmates kogu Euroopa-Venemaa territooriumi. Talupoegade hulgas levis kuuldus, et manifest, mille preestrid olid neile kirikus ette lugenud, on võltsitud, õige manifesti aga on mõisnikud ja ametnikud rahva eest ära peitnud. Talupojad ei tunnistanud end «ajutiselt kohustatuiks», nad ei teinud enam mõisnikule tegu ega maksnud obrokit, nad ei tahtnud loovutada oma maid mõisnikele ega üldse nendega mingisugust kokkulepet sõlmida. Sageli omandas talupoegade protest tormilise iseloomu, kohati leidsid aset relvastatud kokkupõrked ametivõimude ja sõjaväeüksustega.

Suured talurahvarahutused toimusid Pensa, Tambovi ja Kaasani kubermangus. Nii näiteks ei uskunud Kaasani kubermangu Bezdna küla talupojad tsaari manifesti sisu ja hakkasid selles otsima «tõelist» vabadust, mille mõisnikud ja ametnikud olevat nende ees varjanud. Kohalik talupoeg Anton Petrov, kes oli kirjaoskaja inimene, luges ja tõlgitses seadust oma küla meestele selliselt, nagu talupojad pärisorjusest vabastamist ette kujutasid: talupojad pidavat saama täieliku vabaduse ja kogu maa, nende kohustused mõisnike vastu aga on kaotatud. Kuuldus «tõelisest» vabadusest, mis olevat nüüd leitud, kandus ümbruskonna küladesse ja kreisidesse. Talupojad võtsid mõisamaad enda kätte ja ei täitnud enam mõisnike kasuks ettenähtud kohustusi. Bezdna külasse tulid kokku tuhanded talupojad. Rahutuse mahasurumiseks saatis valitsus kohale suured sõjaväeüksused. Kokkupõrkes sõjaväega sai surma ja haavata üle 350 talupoja. Anton Petrov lasti välikohtu otsusel avalikult maha. Verine arveteõiendamine Bezdna küla talupoegadega kutsus demokraatlike haritlaste hulgas esile suure pahameele. Kaasani üliõpilased organiseerisid protestidemonstratsiooni.

Pensa kubermangus tõusid üles Kandejevka küla talupojad. Rahutused hõlmasid kolme kreisi ja kandsid äärmiselt visa iseloomu. «Viimseni sureme, kuid alla ei anna!» ütlesid talupojad. Valitsuse käsul tulistati ülestõusnuid. Talurahvarahutused toimusid nii Venemaa kubermangudes kui ka rahvuslikes ääremaades — Valgevenemaal, Baltimaadel, Ukrainas ja Kaukaasias. Kokku toimus 1861. aastal 1176 talurahvarahutust.

Isevalitsusel läks korda stiihiline, organiseerimata talurahvaliikumine maha suruda ja see hakkas järk-järgult vaibuma. 1863., 1864. ja järgnevatel aastatel oli märgata talurahvaliikumise tunduvat langust (1864. aastal oli 75 rahutust). Varjatud käärimine

talupoegade hulgas kestis küll ka nendel aastatel, kuid see polnud isevalitsusele enam ohtlik.

60-ndate aastate algust tähistas rahvusliku vabadusliikumise tõus. Eriti suureks sündmuseks oli ülestõus Poolas aastail **1863—1864.** See ülestõus oli suunatud rahvusliku ja sotsiaalse rõhumise vastu, ta pidi tooma Poolale vabaduse. Poola talupojad tahtsid saada maad, mis oli mõisnike käes. Ülestõus võttis suure ulatuse, ta hõlmas Leedu ja Lääne-Valgevenemaa. Ülestõusu eesotsas oli poola šlahta (aadel). Viimane keeldus rahuldamast talupoegade nõudmisi. Sellega tõukas ta rahvahulgad ülestõusust eemale ja andis kogu liikumisele hoobi. Leedus ja Valgevenemaal olid ülestõusnute eesotsas revolutsioonilised demokraadid S. Sierakowski ja K. Kalinovski, kes olid esitanud progressiivsema agraarprogrammi.

1863.—1864. aasta ülestõusu surus tsarism julmalt maha. Paljud ülestõusnud hukati, heideti vanglasse ja saadeti sunnitööle. Poola ülestõus leidis tulist poolehoidu ja toetust vene revolutsioonilise haritlaste hulgas. Suurt abi andis poolakatele Herzen, kes samal ajal teravalt kritiseeris poola šlahta natsionalistlikke ja konservatiivseid meeleolusid. Mitmed vene ohvitserid ja sõdurid ühinesid ülestõusnutega ning langesid võitluses poola rahva vabaduse eest. Vene revolutsionäärid tegid koos poola revolutsionääridega katset organiseerida ülestõusu Volgamaal, et tsarismi jõudusid sellega ära tõmmata. Kuid see katse ei andnud tulemusi, sellest osavõtjaid aga karistati julmalt.

Revolutsioonilis-demokraatlik liikumine. 60-ndate aastate algust tähistas Venemaal revolutsioonilis-demokraatliku liikumise tõus. Talurahvareform oli äratanud kõigi eesrindlike inimeste pahameele. Selle reformi pärisorjuslikku iseloomu paljastasid Herzen ja Ogarjov oma artiklites; nad jõudsid järeldusele, et «pärisorjus pole üldse kaotatud. Tsaar on rahvast petnud».

Talurahvaliikumise tõus sisendas revolutsioonilistele demokraatidele lootust, et peagi puhkeb rahvarevolutsioon. Revolutsioonilised demokraadid hakkasid nüüd revolutsioonilisi ideid mitmesugustes vene ühiskonna kihtides laialdaselt propageerima.

Teravalt kritiseeris reformi Tšernõševski. 1860/61. aasta talvel kirjutas ta läkituse «Tervitus mõisatalupoegadele neile headsoovijate poolt». Selles läkituses paljastas Tšernõševski paljaksröövivat reformi, selgitas talupoegadele, et tsaar on mõisnikega ühel nõul ja talupojad ootavad temalt asjata «tõelist» vabadust. Ainult talupojad ise (kui nad loovad liidu sõdurite ja eesrindlike ohvitseridega) võivad ühise ülestõusuga kätte võita maa ja vabaduse. Tšernõševski ütles, et talupojad ei tohi kiirustada ega killustatult välja astuda, vaid tuleb oodata signaali ning vaenlast ühisel jõul rünnata.

Samal ajal ilmusid üleskutsed «Suurvenelane», «Noorele sugupõlvele», «Soldatitele», «Noor Venemaa» ja paljud teised. Nendes

arendati Venemaa demokraatliku ümberkujundamise laialdast programmi. Üleskutsetes nõuti kogu maa üleandmist talupoegadele ja kavandati sotsialistliku ümberkorralduse teed.

Suure ulatuse omandas 60-ndate aastate alguses üliõpilasliikumine. Tšernõševski ja Herzeni propaganda leidis õppiva noorsoo hulgas elavat vastukaja. Revolutsiooniline noorsugu hakkas nõudma kogu Venemaa ühiskondliku korra demokratiseerimist.

Talurahvaliikumise ja revolutsioonilis-demokraatliku liikumise tõusu tulemusena loodi 60-ndate aastate alguses revolutsiooniline salaorganisatsioon «Maa ja Vabadus» (*«Земля и воля»*). Sellesse organisatsiooni koondusid tol ajal eesrindliku noorsoo poolt organiseeritud revolutsioonilised ringid. Kogu liikumise ideeliseks innustajaks ja juhiks oli Tšernõševski. Aktiivselt võtsid selle organisatsiooni loomisest osa Herzen ja Ogarjov, kes elasid tol ajal välismaal.

Organisatsiooni osakonnad tekkisid Moskvas, Nižni Novgorodis, Kaasanis, Harkovis ja teistes linnades. Organisatsiooni kuulus mitusada inimest; nende hulgas oli üliõpilasi, väikeametnikke, ohvitsere, kirjanikke jne. Organisatsiooni etteotsa asus 1862. aastal Vene Kesk-rahvakomitee. Organisatsioonil oli oma trükikoda, ta andis välja rea teoseid, tegi propaganda- ja agitatsioonitööd, valmistas rahvast ette eelseisvaks ülestõusuks. «Maa ja Vabaduse» programmis nõuti isevalitsuse likvideerimist ja demokraatlike vabaduste kehtestamist. «Maa ja Vabaduse» liikmed lootsid, et ülestõus toimub 1863. aasta suvel.

Kuid lootused talurahvarevolutsioonile ei läinud täide. Isevalitsusel läks korda killustatud talurahvarahutustega toime tulla. Talurahvaliikumise ulatus hirmutas liberaalset aadlit ja kodanlust, kes hakkasid nüüd aktiivselt toetama valitsust. Isevalitsus alustas sõjakäiku revolutsionääride vastu.

1862. aasta suvel areteeriti N. G. Tšernõševski ja mitu teist vabadusvõitluse juhti. See andis revolutsioonilise demokraatia leerile ränga hoobi. Valitsusel ei olnud tõendeid, mis oleksid kinnitanud Tšernõševski süüd. Siis asuti võltsimise teele: meisterdati valmis valedokumendid ja nende «tõendite» alusel mõistis tsaarikohus Tšernõševski pikaks ajaks sunnitöövanglasse. Enne Siberisse saatmist korraldati Tšernõševski kodanlik hukkamine. Ta toodi tapalavale, tema pea kohal murti katki mõõk ja seejärel aheldati ta häbiposti külge.

Pikki aastaid vaevles Tšernõševski vangla trellide taga. Alles oma elu lõpul (1883. aastal) lubati tal Siberist tagasi tulla. Vanglas kirjutas Tšernõševski 1862. aastal oma kuulsa romaani «Mida teha?», mis sai tolleaegse revolutsioonilise liikumise programmiks, rahva ürituse eest vankumatu võitleja — Rahmetovi kuju aga revolutsionääri ideaaliks tolleaegse noorsoo silmis.

Esimestele repressioonidele järgnesid peagi «Maa ja Vabaduse» liikmete massilised areteerimised. Selle tagajärjel ei jõud-

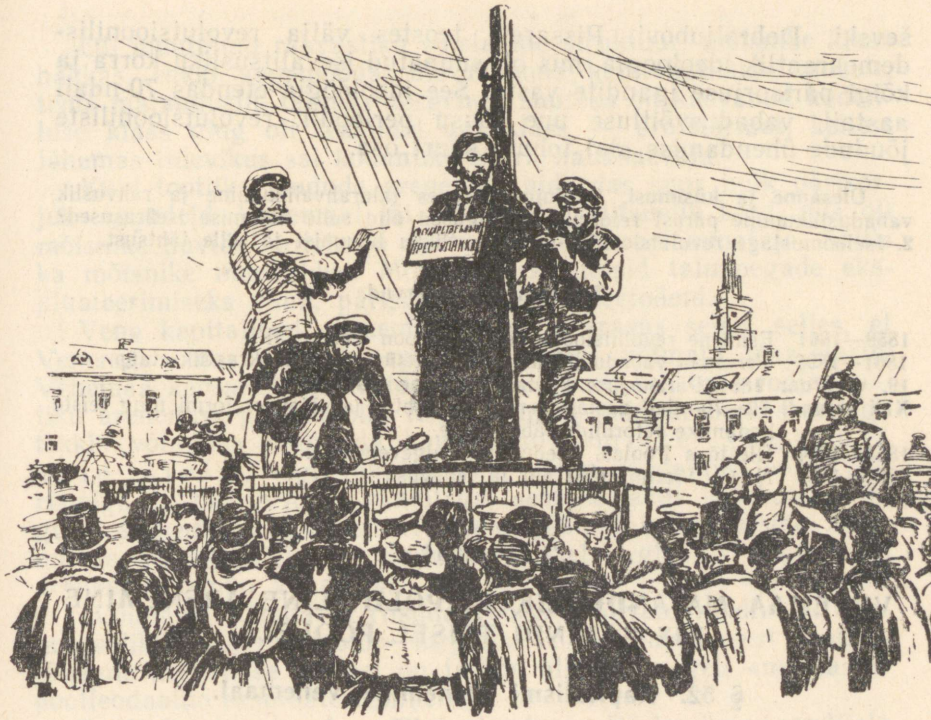

N. G. Tšernõševski kodanlik hukkamine.

nudki «Maa ja Vabadus» kujuneda ühtseks ülevenemaaliseks organisatsiooniks.

Isevalitsusel läks korda revolutsioonilise demokraatia esimene pealetung tagasi lüüa. Vene ühiskonna ridadest kisti välja tema parim, kõige eesrindlikum ja revolutsioonilisem osa. Tsaarikohtud õiendasid revolutsionääridega julmalt arveid, saatsid neid sunnitööle, asumisele ja politsei järelevalve alla.

60-ndate aastate teisel poolel ei toimunud mõnevõrra suuremaid revolutsioonilisi väljaastumisi. Talurahvaliikumise languse ja valitsuse terrori tagajärjel nõrgenes ka revolutsioonilis-demokraatlik liikumine.

Alles 60-ndate aastate lõpul hakkas revolutsioonilis-demokraatlik liikumine uuesti elavnema ja tehti katseid luua uus revolutsiooniline salaorganisatsioon Venemaal.

60-ndate aastate talurahvaliikumisel ja revolutsioonilis-demokraatlikul liikumisel oli suur ühiskondlik tähtsus. Selle liikumise tulemusena oli tsarism sunnitud kaotama pärisorjuse ja läbi viima mitu kodanlikku reformi. 60-ndatel aastatel töötati Tšernõ-

ševski, Dobroljubovi, Pissarevi teostes välja revolutsioonilis-demokraatlik ideoloogia, mis oli suunatud isevalitsusliku korra ja kõigi pärisorjuse igandite vastu. See ideoloogia etendas 70-ndail aastail, vabadusvõitluse uue tõusu perioodil, revolutsiooniliste jõudude ühendamise alal tohutu suurt osa.

Ülesanne ja küsimusi. 1. Kuidas arenes talurahvaliikumine ja rahvuslik vabadusliikumine pärast reformi? Missugused olid selle liikumise iseärasused? 2. Iseloomustage revolutsioonilis-demokraatlikku liikumist ja selle tähtsust.

Tähtsamad aastaarvud.

1859—1861 Esimene revolutsiooniline situatsioon Venemaal.
1861—1895 Venemaa vabadusliikumise revolutsioonilis-demokraatlik etapp.
19. veebruar 1861 Pärisorjuse kaotamine Venemaal.
XIX sajandi 60—70-ndad aastad Semstvo-, kohtu- ja sõjaväereformi ning teiste kodanlike reformide läbiviimine.
1863—1864 Ülestõus Poolas, Leedus ja Valgevenemaal.
1828—1889 N. G. Tšernõševski elu ja tegevus.

XII peatükk.

VENEMAA MAJANDUSLIK JA POLIITILINE ARENEMINE XIX SAJANDI TEISEL POOLEL.

§ 52. Kapitalismi arenemine Venemaal.

Kapitalismi arenemise iseärasused Venemaal. Pärisorjuse kaotamine tegi lõpu feodalismi võimule. Venemaal kindlustus kapitalistlik tootmisviis, mille aluseks olid tootmisvahendite eraomandus ja palgatöö ekspluateerimine.

Talupoegade vabastamine pärisorjuslikust sõltuvusest, masinalise tehnika kasutuselevõtmine ja tootlikuma palgatöö rakendamine tõid kaasa tootlike jõudude tunduva kasvu. Ühtlasi tähistas kapitalism ekspluateerimise tugevnemist ja laiade rahvahulkade vaesumist.

Pärast pärisorjuse kaotamist tegi Venemaa võrdlemisi lühikese aja jooksul oma majanduslikus arenemises suure hüppe. «Puuadra ja koodi, vesiveski ja käsikangastelgede Venemaa hakkas kiiresti muutuma raudadra ja rehepeksumasina, auruveski ja mehhaaniliste kangastelgede Venemaaks.»[1] Venemaa rahvastik suurenes 40 aasta jooksul 80 protsendi võrra (74 miljonilt 1860. aastal 133 miljonile 1900. aastal). Märksa kasvasid linnad ja suurenes linnaelanike arv. Eriti kiiresti kasvasid niisugused suured kaubandus- ja tööstuskeskused, nagu Peterburi, Moskva, Riia, Odessa jt. Jõudsalt arenes nii sise- kui ka väliskaubandus. Tugevnesid põllumajanduse sidemed linnaga, turuga.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 501.

Oli muutunud rahvastiku sotsiaalne struktuur: mõisnike klass hakkas, ehkki aegamööda, üle minema kapitalistlikule alusele, tema majanduslik tähtsus nõrgenes; suureks oli kasvanud kodanluse klass ning oli tekkinud uus klass — proletariaat, kellest lähemas tulevikus sai kodanliku korra hauakaevaja.

Kuid tootlike jõudude arenemist pidurdas suur hulk pärisorjuse igandeid. Venemaal jäi püsima isevalitsuslik kord, mis oli mõisnike huvide kaitsja ja rahvaste vabaduse lämmataja. Säilis ka mõisnike maavaldus. Mõisnikud kasutasid talupoegade ekspluateerimiseks vanu, pärisorjusaegseid meetodeid.

Vene kapitalismi arenemise teine iseärasus seisis selles, et Venemaa omas määratu suuri kasutusele võtmata maa-alasid. Venemaa koosseisu kuulusid paljud rahvad, kes oma majandusliku arenemise poolest olid teistest maha jäänud. Seoses sellega tekkis võimalus arendada kapitalismi «mitte sügavuti, vaid laiuti», nagu rõhutas V. I. Lenin. Kodanlus leppis tsarismiga ja pärisorjuse iganditega, sest seisakut keskkubermangude arenemises kompenseeris mahajäänud koloniaalsete ääremaade paljaksröövimine. Selle tagajärjel aeglustus kapitalismi arenemise tempo Venemaal.

«Võimalus rõhuda ja riisuda võõraid rahvaid kindlustab majanduslikku stagnatsiooni,» kirjutas V. I. Lenin, «sest tootlike jõudude arenemise asemel on tulude allikaks sageli «muulaste» poolfeodaalne ekspluateerimine.»[1]

Kapitalismi arenemine põllumajanduses. Pärisorjuse iganditele vaatamata hakkas kapitalism pärast 1861. aasta reformi Vene külas üsna kiiresti arenema. Nii siseturul kui ka maailmaturul suurenes tunduvalt nõudmine põllumajandussaaduste järele. Põllumajandussaadusi hakkasid peale mõisnike müüma ka talupojad, keda puudus, maksude tasumine ja väga suur väljaostumaks sundisid turule tulema. Põllumajanduse kaubalisus suurenes mitmekordseks.

Reformijärgsel ajal künti üles palju uusi viljakaid maid, paranes põllumajandustehnika, arenes edasi agronoomia; üksikud mõisnikud ja rikkad talupojad hakkasid katsetama masinate kasutuselevõtmist ja seadsid sisse mitmeväljasüsteemi. Eesrindlikes kapitalistlikes majandites suurenes saagikus, kuid talupoegade põhimassi rususid endiselt viletsus ja harimatus, oma majapidamises kasutas ta vanu, isaisade-aegseid meetodeid.

Vene aadel läks kapitalistlikule majapidamissüsteemile üle väga aeglaselt ja oskamatult. Selle süsteemi puhul pidid mõisnikud hankima endale majapidamisinventari ja loomad ning kasutama palgatöölisi. Kuid mõisnikel ei olnud vaba kapitali ega vajalikke oskusi: neil puudus ka tööarmastus. Väljaostumaksuna saadud raha raiskasid paljud mõisnikud «pealinnades» ära; nad

[1] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 275—276.

laostusid ning müüsid oma maa kaupmeestele ja rikastele talupoegadele — kulakutele (aastail 1861—1881 müüsid nad 16,5 miljonit tiinu maad).

Kesk-Venemaa mustmullakubermangude mõisnikud pidasid paremaks majandada vana viisi; nad kasutasid neid pärisorjuse igandeid, mis reform oli veel jätnud. Laialdaselt hakkas levima *teorendi* süsteem. Kasutades talupoegade hulgas valitsevat maapuudust, andis mõisnik ühe osa oma maast neile rendile. Selle eest pidid talupojad mõisniku maal oma inventariga «tegu tegema».

Teistes mõisates maksti rendiks üks osa saagist: siia kuulub ka *pooleterarent*, mille puhul talupojad pidid renditud maa eest mõisnikule andma poole ja isegi suurema osa saagist. See süsteem erines üsna vähe vanast teoorjusest. Talupojad harisid mõisamaid halvasti, sellepärast oli ka saagikus madal.

Baltimaade, Lääne-Valgevenemaa, Ukraina ja Alam-Volgamaa mõisnikud läksid julgemini üle kapitalistlikele majandamismeetoditele. Siin tekkisid suured kapitalistlikud põllumajandusettevõtted. Sellele vaatamata et kapitalism arenes Venemaa põllumajanduses aeglaselt, läks mõisamajandus ikkagi järk-järgult üle kapitalistlikele rööbastele.

Küla kapitalistliku arenemise tähtsaks tagajärjeks oli *talurahva kihistumise* ja tema enamiku vaesumise protsess. Talurahva hulgas kujunes välja ühelt poolt käputäis külakodanlasi-kulakuid ja teiselt poolt suur hulk kehvtalurahvast — maaproletaarlasi. Kulakud riisusid oma küla mehi. Nad tegelesid liigkasuvõtmisega (andsid talupoegadele laenuks raha või «abistasid» neid jahu ja seemnega, võttes sealjuures väga kõrget protsenti), ostsid sügisel, kui talupojad vajasid maksude tasumiseks raha, tühise hinna eest vilja kokku ning müüsid selle kevadel ja suvel suure kasuga edasi.

80-ndateks aastateks olid 6500 kulakul 100—10 000 tiinu suurused mõisad.

Kehvtalupojad sattusid väljapääsmatusse olukorda: nad pidid orjama kulakut ja mõisnikku. Paljud talupojad ei suutnud oma maalappidelt elatist hankida; nad lahkusid külast ja läksid linna tööd otsima. Kehvtalurahvas oli suureneva tööjõuturu peamine allikas. See omakorda lõi tingimused tööstuse kiireks arenemiseks.

Edukamalt kui mujal Venemaal arenes kapitalism Baltimaade põllumajanduses. Siin kindlustus krunditalude süsteem. Jõukad talupojad ostsid neile renditud maa parunitelt välja ja hakkasid selle harimiseks kasutama palgatöölisi — sulaseid.

Taga-Kaukaasias seevastu arenes kapitalism aeglasemalt. Talurahvareform toimus siin hiljem ja säilitas veel rohkem pärisorjuse igandeid. Kuid ka Taga-Kaukaasia põllumajandus tõmmati turusuhetesse ning talupoegade põhimass vaesus ja laostus,

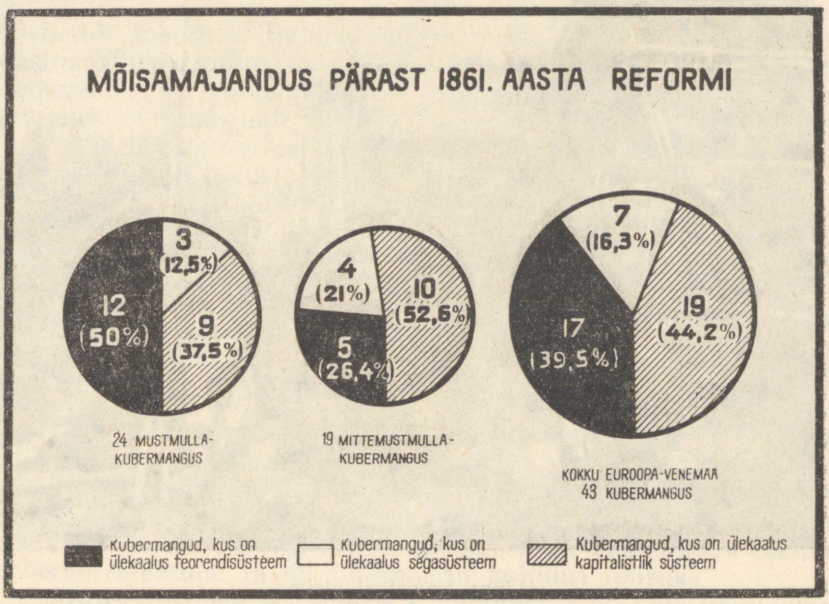

maakodanluse kiht aga kasvas. Gruusias oli kulakute käes 80—90 protsenti kõigist lammastest.

Kapitalismi arenemine Venemaa põllumajanduses kujutas endast piinarikast protsessi, mille käigus küla vaesus ja suur osa temast proletariseerus.

Kapitalismi arenemine Venemaa põllumajanduses kujutas kiiresti kõik tööstusharud. Pärisorjuse köidikutest vabanenud tööstus oli oma arenemiseks saanud paremad tingimused. Küla kaasatõmbamine turusuhetesse ja tööjõuturu loomine stimuleerisid tööstuse arenemist. Kuid üleminek palgatööle nõudis kogu tootmise reorganiseerimist ja suurte kapitalide mahutamist. Seoses sellega elas tööstus 60-ndatel aastatel üle mitmete raskuste ja mõningase languse ajajärgu. See-eest aga algas 70—90-ndatel aastatel tööstusliku tootmise tormiline tõus.

Tähtsat osa Venemaa majanduses etendas endiselt väiketööstus, mis omandas järjest kapitalistlikuma iseloomu.

Eriti kiires tempos arenes suurtööstus — vabrikud ja tehased. Kui Euroopa-Venemaal oli 1866. aastal mitte alla 16 töölisega tööstusettevõtteid 2500—3000, siis 1903. aastal oli juba 9000 niisugust ettevõtet. Seetõttu kasvasid ka linnad ja suurenes linnaelanike arv. Aastail 1863—1897 kasvas üle 50 000 elanikuga linnade arv kolmekordseks (13-lt 44-ni). Linnaelanike arv kasvas peaaegu kahekordseks.

Linna teenistust otsima.

Tööstuse üleminek vabapalgalisele tööle soodustas tehnilist progressi. XIX sajandi 80—90-ndateks aastateks oli tööstuslik pööre (s. o. üleminek masinalisele tootmisele ja aurujõule) peamistes tööstusharudes lõpule jõudnud.

Juhtivaks tööstusharuks jäi kergetööstus, eeskätt tekstiilitööstus ning toiduainete tööstus. Nendesse oli koondunud rohkem kui pool tööstustöölistest. Tekstiilitööstus oli kõige eesrindlikum ka tehniliselt. Tunduvalt arenesid edasi metallurgia, kütteainetööstus ja masinaehitus. Malmi sulatamine Venemaal suurenes 17 miljonilt puudalt 1867. aastal 159 miljoni puudani 1902. aastal, kivisöe tootmine aga 27 miljonilt puudalt 1 miljardi puudani.

Eriti kiiresti arenes kivisöe- ja metallurgiatööstus reformijärgsel ajal Lõuna-Venemaal — Ukrainas ja Donbassis. 70—90-ndatel aastatel tekkis siin mitu suurt metallurgiatööstuse ettevõtet. Krivoi Rogis leiduvate tohutute rauamaagilademete ja Donbassis leiduvate määratu suurte söeladamete tõttu muutus see piirkond Venemaa suurimaks tööstusrajooniks. Vana Uraali metallurgiatööstus, kus oli säilinud palju feodaalkorra igandeid, jäi oma arenemises tunduvalt maha.

Reformijärgsel ajal arenesid Venemaal välja uued tähtsad rasketööstuse harud (veduriehitus, aurulaevade ehitamine, vaguniehitus, rööbaste valmistamine, põllutöömasinate tööstus jne.). 1870-ndatest aastatest alates hakkas kiiresti suurenema nafta

tööstuslik tootmine Bakuus, algas nafta töötlemine Groznõis. Masinaehitus-, nafta- ja söetööstuse ning teiste tööstusharude arenemine oli seotud tööstuse tehnilise ümberkorraldamisega. Suurenes aurumasinate võimsus, terase tootmisel hakati rakendama martäänmenetlust, malmi hakati sulatama kivisöe abil, võeti kasutusele täiustatud masinaid ja tööpinke.

XIX sajandi 60—90-ndatel aastatel algas Venemaal laialdane raudteede ehitamine. Raudteevõrgu keskuseks sai Moskva. Siit läksid raudteed läände, lõunasse ja itta. XIX sajandi lõpuks ehitati valmis Siberi magistraal, mis ühendas Venemaa keskosa Kaug-Idaga. Raudteede kogupikkus ulatus sajandi lõpuks 53 000 verstani. Kaubanduse, põllumajanduse ja tööstuse arenemise seisukohalt oli raudteede ehitamisel määratu suur tähtsus. Ta tekitas suure nõudmise vedurite, vagunite, rööbaste ja kivisöe järele ning soodustas sellega rasketööstuse arenemist. Raudteel sai kaupu odavamalt ja kiiremini vedada, ta kergendas kaupade (sealhulgas ka põllumajandussaaduste) turustamist. Tänu raudteedele astusid üha uued piirkonnad ülevenemaalise turu süsteemi. Raudteetranspordi arenemine tähendas kogu rahva elu-olu ümberkorraldamist ja lõi tingimused kultuuri tõusuks.

Tööstusettevõtete ja raudteede ehitamiseks oli vaja väga suuri kapitalimahutusi. Neid kapitale andis kodanlusele töörahva halastamatu ekspluateerimine, vene elanikkonna põhihulkade laostamine ja Venemaa rahvuslike ääremaade rahvaste paljaksriisumine. Kapitalism kasvas sõna otseses mõttes rahva higi ja vere arvel. Tööjõu odavus kindlustas kapitalistidele kõrged kasumid. Seoses sellega hakkas Vene tööstusse 80-ndatest aastatest alates intensiivselt tungima v ä l i s k a p i t a l (Prantsuse ja Belgia, Inglise ja Saksa oma), mis mitmes tööstusharus — metallurgias, masinaehituses, kivisöetööstuses jt. — omandas valitseva seisundi.

Kapitalistlik tööstus arenes nii Venemaa keskpiirkondades kui ka rahvuslikes ääremaades. Igal pool olid sellel arenemisel omad iseärasused: mõnes kohas arenes tööstus kiiremini (Poola, Baltimaad, Ukraina), mõnes aga aeglasemalt (Taga-Kaukaasia, Volgamaa). Kuid kõikjal tõi kapitalismi arenemine rahvale kannatusi ja piina, sellega kaasnes töötajate paljaksriisumine ja lõplik vaesumine.

Töölisklassi väljakujunemine ja tema olukord. Tööstuse arenemise iseärasuseks Venemaal oli tema kõrge k o n t s e n t r a t s i o o n, s. o. suurettevõtete suur erikaal. Kui 1866. aastal oli 100—1000 töölisega vabrikuid 644, siis 1890. aastal oli juba 951 niisugust vabrikut. Mõnes ettevõttes töötas mitu tuhat töölist. Näiteks oli Kreenholmi Manufaktuuris tööl ligikaudu 9000 inimest. See kiirendas vene proletariaadi väljakujunemist ning aitas suurendada tema monoliitsust ja organiseeritust.

Suurtööstuse ja raudteede tööliste arv suurenes selle aja jooksul umbes neljakordseks: 1865. aastal oli neid 706 000, XX sajandi

alguseks aga 2 792 000. Peamiseks töölisklassi täienemise allikaks olid kehvtalupojad, laostunud käsitöölised ja kodutööndajad. «Kõik nelikümmend reformijärgset aastat toimub pidevalt talurahva proletariseerumise protsess,»[1] ütles Lenin.

XIX sajandi lõpuks kujunes välja põliste proletaarlaste kaader. Töölisklassi kujunemisel oli suur tähtsus. Temast sai peamine jõud võitluses kodanliku korra vastu.

Tööliste olukord oli erakordselt raske. Tööpäeva pikkuse määrasid kapitalistid oma äranägemise järgi: see ulatus 14—15 tunnini. Armetu palk ei taganud isegi kõige madalamat elatusminimumi. Iga üleastumise eest määrati töölistele kapitalisti heaksarvamise järgi trahve. Vabrikandid avasid toiduainete kauplusi ja sundisid töölisi ostma sealt halbu toiduaineid, kusjuures nende eest võeti märksa kõrgemat hinda. Laialdaselt kasutati naiste ja laste tööd. Naisi ja lapsi sunniti töötama võrdselt meestega, tasu aga said nad hoopis vähem. Töökaitse puudumise tagajärjel esines sageli tööõnnetusi. Tööliste korteriolud olid väga halvad. Vabrikandid ehitasid vabrikute juurde barakid ja üürisid töölistele toapugerikke. Üür oli kõrge ja sellepärast elas igas niisuguses pugerikus 10—12 inimest; mõnikord magas mitu perekonda järjekorras naridel. Hooajatöölised ja töötud virelesid räpastes «öömajades», niisketes ja pimedates keldrites.

Venemaa majanduslik mahajäämus. Kapitalism arenes Venemaal kiires tempos. Kuid Venemaa jäi endiselt mahajäänud agraarmaaks. Rohkearvulised pärisorjuse igandid pidurdasid tema arenemist. Põllumajandusliku ja tööstusliku tootmise taseme, uue tööstustehnika olemasolu ja raudteevõrgu arenemise astme poolest jäi Venemaa eesrindlikest kapitalistlikest riikidest tunduvalt maha. Eriti mahajäänud olid rahvuslikud ääremaad (peale Poola ja Ukraina), mis tegelikult olid asumaade seisundis ning olid muudetud Vene tööstuse toorainebaasideks.

«Kui võrrelda kapitalismieelset ajastut Venemaal kapitalistliku ajastuga... siis tuleb ühiskondliku majanduse arenemine kapitalismi ajal äärmiselt kiireks tunnistada,» kirjutas Lenin. «Kui aga seda arenemiskiirust võrrelda sellega, mis oleks tehnika ja kultuuri praegusel tasemel üldse võimalik, siis tuleb praegune kapitalismi arenemine Venemaal... aeglaseks tunnistada. Ja see peabki aeglane olema, sest ühelgi kapitalistlikul maal pole säilinud nii rohkesti vana aja institutsioone, mis ei sobi kokku kapitalismiga, pidurdavad selle arenemist ja halvendavad väga suurel määral tootjate olukorda...»[2]

Ülesanne ja küsimusi. 1. Iseloomustage kapitalismi arenemist tööstuses ja põllumajanduses reformijärgsel perioodil. Missugused on kapitalismi arenemise

[1] V. I. Lenin, Teosed, 4. kd., lk. 379.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 504.

iseärasused Venemaal? 2. Kuidas hindas V. I. Lenin kapitalismi arenemise tempot Venemaal? 3. Mida tähendab «kapitalismi arenemine laiuti» ja missugune tähtsus on sellel Venemaa ajaloo seisukohalt?

§ 53. Kesk-Aasia ühendamine Venemaaga.

Kesk-Aasia rahvad enne Venemaaga ühendamist. XIX sajandi teisel poolel ühendati Venemaaga laialdane Kesk-Aasia territoorium — Kaspia merest kuni Tjan-Šani mägedeni ja Araali merest kuni Afganistani piirini. Tsarismi suurenev ekspansioon Kesk-Aasiasse oli tingitud kahest asjaolust: esiteks kasvava kapitalistliku tööstuse suurenenud vajadustest uute müügiturgude ja tooraineallikate järele, ja teiseks Venemaa ning Inglismaa vaheliste vastuolude teravnemisest Kesk-Idas.

Vene impeeriumist kagu pool elasid rohkearvulised Kesk-Aasia rahvad — usbekid, tadžikid, kasahhid, turkmeenid, karakalpakid, kirgiisid —, kellel oli ühine piir Venemaaga. XIX sajandil, enne Venemaaga ühendamist, olid need rahvad oma majandusliku, poliitilise ja kultuurilise arenemise tasemelt Euroopa rahvastest märksa maha jäänud. Nad seisid, nagu märkis V. I. Lenin, maailma ajaloo protsessist otsekui kõrval.

Usbekkide ja tadžikkide peamiseks tegevusalaks oli põllutöö, turkmeenid ja kirgiisid aga tegelesid peamiselt rändkarjakasvatusega. Valitsevaks ühiskondlikuks korraks Kesk-Aasias oli feodalism, millega segunesid rohkearvulised patriarhaal-sugukondlike suhete ja orjandusliku korra igandid. Põllumajanduse ja tööstuse arenemise tase oli jäänud äärmiselt madalaks. Tööstus asus keskaegse käsitöö ja väikekodutööonduse staadiumis. Taškent, Buhhaara, Kokand, Samarkand ja Hiiva olid tüüpilised feodaallinnad. Need olid kindlused, kuhu oli koondatud ka administratiivvõim ning käsitöö ja kaubanduse keskused.

Kesk-Aasias oli kolm suurt riiklikku ühendust: Kokandi khaaniriik, Buhhaara emiraat ja Hiiva khaaniriik, samuti mitu väikest feodaalvaldust ja rändhõimu, kellel puudus veel omariiklus.

Nende riikide poliitiline kord kandis Idamaade despootia jooni. Khaanide ja emiiride haldus piirdus peamiselt nende võimule allutatud elanikkonnalt tribuudi ja kõikvõimalike maksude väljapressimisega. Poliitilise elu iseloomulikuks jooneks oli feodaalrühmituste võitlus võimu eest, mille tagajärjel esines sageli paleepöördeid. Kesk-Aasia territooriumil toimusid lõpmatud feodaal- ja kodusõjad. Need laostasid elanikkonda, pidurdasid majanduslikku ja kultuurilist arenemist, nende tagajärjel hävines niisutussüsteeme, linnu ja asulaid.

Rahvahulkade olukord oli äärmiselt raske. Kogu maa oli riigi, vaimulikkonna ja ilmalike feodaalide omandiks. Maa kasutamise eest pidid talupojad ära andma poole saagist. Feodaalid, rikkad kaupmehed ja käsitöölised kasutasid laialdaselt orjatööd. Orjade

saamiseks korraldati röövretki, mille ohvriks langesid naaberhõimud ja -rahvad. Linnades olid orjaturud. Eriti kõrgelt hinnati vene sõjavange, keda kasutati sõjaasjanduse ja käsitöö spetsialistidena. Teadus ja kultuur olid jäänud keskaja tasemele. Muhamedi vaimulikud levitasid vaimupimedust ja fanatismi, nad toetasid kunstlikult kõiki vanu, oma aja äraelanud tavasid.

Venemaa pealetung Kesk-Aasiale. Juba XIX sajandi esimesel poolel olid majanduslikud sidemed Venemaa ja Kesk-Aasia rahvaste vahel kujunenud väga tihedaks. Vene kaubad, eriti riie ja kodused tarbeesemed, olid Kesk-Aasia turul väga nõutavad. Suur osa Kasahstanist oli Vene impeeriumiga ühinenud juba XVIII sajandil. XIX sajandi 50-ndatest aastatest alates hakkas tsaarivalitsus Kesk-Aasias edasi liikuma.

Eriti aktiivseks muutus see pealetung 60—70-ndatel aastatel, kui Venemaa oli astunud kapitalistliku arenemise teele. Vene mõisnikud ja kodanlus nägid Kesk-Aasias turgu, kus nad saavad kasulikult müüa tööstuskaupu ja põllumajandussaadusi. Peale selle võis Kesk-Aasiast saada hea toorainebaas, kust Venemaa oleks saanud puuvilla. Selle tulemusena oleks Vene tekstiilitööstus muutunud sisseveost sõltumatuks.

Venemaa pealetungi Kesk-Aasias kiirendas Inglismaa ekspansioon, kes ka püüdis Kesk-Aasia turgu vallutada.

XIX sajandi 50-ndatel aastatel ja 60-ndate aastate alguses kindlustus Venemaa Lõuna-Kasahstanis. 1854. aastal ehitati Vernoje kindlus, millest hiljem kasvas suur linn (praegune Kasahstani pealinn Alma-Ata). Seega kuulus peaaegu terve Kasahstan Venemaa koosseisu. Kohe pärast seda tunnistas suur osa kirgiisi hõimudest vabatahtlikult Venemaa võimu.

Lõuna-Kasahstani lülitamine Venemaa koosseisu tekitas kokkupõrke Kokandi ja Buhhaaraga. **60-ndatel aastatel** liikus väike Vene armee energiliselt edasi algul Kokandi khaaniriigis ja seejärel Buhhaara emiraadis. Nende riikide mahajäänud ja halvasti relvastatud väed said mitmes lahingus lüüa. 1865. aastal vallutati Kesk-Aasia suur majanduslik keskus — Taškent — kus elas 100 000 inimest. 1868. aastal tunnistasid Kokandi khaaniriik ja Buhhaara emiraat, et nad on vasallisõltuvuses Venemaast.

70-ndatel aastatel alustasid Vene väed pealetungi Hiivale. Pärast väikest vastupanu tunnistas Hiiva khaan 1873. aastal oma vasallisõltuvust Venemaast. **80-ndail aastail** ühendati Turkmeenia. Üks osa turkmeeni hõimudest avaldas visa vastupanu, teine osa aga tunnistas end vabatahtlikult Vene alamaks. Niisiis oli peaaegu kogu Kesk-Aasia läinud Venemaa koosseisu.

Vallutatud territooriumi valitsemiseks asutati Turkestani kindralkuberneri ametikoht. Kindralkubernerile alluv territoorium jaotati piirkondadeks, mille eesotsas olid sõjakubernerid. Tsarism kehtestas Kesk-Aasias koloniaalrežiimi. Vahetpidamata voolas siia vene ametnikke, kes riisusid elanikkonda, kuritarvitasid jultunult

oma võimu ja pressisid välja altkäemakse. Ühe tolle aja autori sõnade järgi iseloomustas vene ametnikke «äärmine võõrdumine kohalikest elanikest, viimastele kõikvõimaliku põlguse ja umbusalduse avaldamine, põliselanike pidamine alamaks rassiks, kes ei suuda mõtelda ega tunda». Tsaariametnikud pidasid end ainukesteks peremeesteks, «kelle ees see maa peab hirmul olema ja au ning meelehead andma. Altkäemaksuvõtmine ületas igasugused piirid...».

Kesk-Aasia rahvad olid sattunud kahekordse ikke alla: ühelt poolt rõhusid neid kohalikud feodaalid, kaupmehed ja baid, teiselt poolt aga tsarism ja tsaariametnikud. Korduvalt tõusid nad oma rõhujate vastu üles, kuid need ülestõusud suruti julmalt maha. Mõnikord juhtisid rahva ülestõuse feodaalid ja vaimulikud. Niisugustel ülestõusudel oli reaktsiooniline iseloom. Ülestõusude juhid kasutasid rahva rahulolematust ja viisid ta võitlusse enda huvides, vana korra, feodaalkorra taastamise eesmärgil.

1876. aastal likvideeriti Kokandi khaaniriik ja tema territoorium arvati Turkestani kindralkubernerile alluvate maade koosseisu. Buhhaara emiraat ja Hiiva khaaniriik jäid vasallriikideks kuni 1917. aastani. Tsaari administratsioon ei seganud ennast nende siseasjadesse. Siin säilis vana, keskaegne kord ja rahvaste olukord oli veelgi raskem.

Kesk-Aasia Venemaaga ühendamise progressiivne tähtsus. Kesk-Aasia rahvaste seisukohalt oli nende ühendamisel Venemaaga progressiivne tähtsus. Jäädavalt tehti lõpp feodaalsetele kodusõdadele, mis laastasid maad. Kaotati orjus. Isevalitsus püüdis murda Venemaasse vaenulikult suhtuvate muhamedi vaimulike ja feodaalide jõudu ja mõju ning viis sel eesmärgil läbi maareformi. Vaimulike maavaldusi kärbiti tunduvalt ja üks osa nende maadest anti talupoegadele. Need maad, mida talupojad varem feodaalidelt rentinud olid, läksid nüüd talupoegadele põliseks kasutamiseks. Põliselt kasutada lubati talupoegadel ka riigimaid. See lõi baasi kapitalismi arenemiseks põllumajanduses. Maksude võtmisel seati sisse kord. Tähtsat osa Kesk-Aasia majanduse arendamisel etendas raudteede ehitamine. See kaotas Kesk-Aasia rahvaste isoleerituse ja nende patriarhaalse elukorra ning soodustas majanduse ja kultuuri arenemist.

Lähenemine vene rahvale võimaldas kohalikel elanikel täiustada põllumajandustehnikat ja hakata paremini maad harima. Puuvillakasvatus omandas Kesk-Aasia majanduses väga tähtsa koha. Kesk-Aasiast sai Vene tööstuse peamine varustaja puuvillaga.

Kesk-Aasia oli Venemaa asumaa. Vene kaupade sissetungimine tõi kaasa kohalike tööndusalade ja kodutööndusliku tootmise languse. Kuid Vene kapitalism oli nõrk, ta ei suutnud kohalikke turgusid täielikult oma valdusse võtta. Sellepärast tekkisid Kesk-Aasias võimalused kohaliku tööstuse arenemiseks: ehitati puu-

villa puhastamise vabrikuid, masinate remontimise töökodasid jne. Nendes ettevõtetes kujunes välja kohaliku proletariaadi kaader, kes hiljem, liidus vene proletariaadiga, astus võitlusse kodanliku korra vastu.

Väga suur tähtsus oli Kesk-Aasia rahvaste kultuurilisel lähenemisel vene rahvale. Eesrindlik vene kultuur avaldas nende rahvaste demokraatliku kultuuri väljakujunemisele suurt mõju. Vene teadlased andsid suure panuse ääremaade loodusvarade ja rahvaste ajaloo uurimiseks. Nad avastasid kivisöe, nafta, vase ja seatina leiukohti. Kesk-Aasias tekkisid koolid, trükikojad ja esimesed ajalehed. Ajalooline arenemine kiirenes märksa. Juba tol ajal hakkasid kujunema eeldused vene rahva ja Kesk-Aasia rahvaste ühiseks võitluseks isevalitsuse vastu.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Kuidas toimus Kesk-Aasia ühendamine Venemaaga? Jutustage ja jälgige seda kaardil. 2. Milline ajalooline tähtsus oli Kesk-Aasia ühendamisel Venemaaga?

§ 54. Venemaa välispoliitika 60—90-ndatel aastatel. Vene-Türgi sõda aastail 1877—1878.

Venemaa rahvusvaheline seisund pärast Krimmi sõda. Lüüasaamine Krimmi sõjas õõnestas Venemaa välispoliitilist prestiiži, tema osatähtsus rahvusvahelistes suhetes langes. Nõrgenenud tsarism ei suutnud enam täita «Euroopa sandarmi» funktsioone, mis ta vabatahtlikult enda peale oli võtnud. Venemaa oli välispoliitiliselt isoleeritud. Alandav ja raske rahuleping võttis temalt õiguse pidada Mustal merel sõjalaevastikku ja ehitada sinna kindlustusi. Venemaa lõunapiirid jäid kaitseta. See sidus tsarismi käed ja võttis võimaluse teostada aktiivset välispoliitikat, mis oli valitsevatele klassidele nii vajalik.

Sellepärast oli 50—60-ndate aastate lõpul Venemaa välispoliitika põhisisuks võitlus Pariisi rahulepingu raskete tingimuste likvideerimise eest. Eeskätt taotles tsarism Musta mere neutraliseerimist käsitlevate artiklite tühistamist. See ülesanne tuli lahendada rahulikul teel, sest uueks sõjaks ei jätkunud isevalitsusel jõudu.

Pärast Krimmi sõda oli Vene Välisministeeriumi eesotsas tark ja ettevaatlik diplomaat A. M. Gortšakov. Osavalt kasutas ta muutusi rahvusvahelises olukorras, et Venemaa isoleeritust likvideerida. Koalitsioon, mis oli Krimmi sõjas saavutanud võidu, lagunes peagi. Õhkkond Euroopas oli kuumaks köetud. Euroopa suurriikide vahel olid tekkinud teravad vastuolud, mis tõid kaasa mitu relvastatud kokkupõrget. Niisuguses olukorras teostas tsaarivalitsus laveerimispoliitikat, kasutades suurriikide vastuolusid.

1870. aastal saatis Gortšakov laiali noodi, milles rõhutati, et teised suurriigid on Pariisi lepingut juba rikkunud ning Venemaa ei saa sellepärast täita neid lepingu punkte, mis ei lase tema piiride julgeolekut kindlustada.

1871. aastal Londonis toimunud rahvusvaheline konverents rahuldas Venemaa nõudmised. Venemaa sai uuesti õiguse ehitada Musta mere rannikule kindlusi ja pidada Mustal merel oma sõjalaevastikku. See oli Vene diplomaatia suur võit, mis tunduvalt kindlustas Venemaa rahvusvahelist positsiooni.

1877.—1878. aasta sõja eeldused. Pärast Krimmi sõda nõrgenes Venemaa mõju Balkani poolsaare rahvaste hulgas. Venemaa lüüasaamine pidurdas nende vabanemist Türgi ikkest.

Suur osa kreeklastest ja rumeenlastest, samuti lõunaslaavlased — bulgaarlased, bosnialased, hertsegoviinlased, osaliselt ka serblased — olid ikka veel Türgi sultani võimu all. Mahajäänud, feodaalne Türgi rõhus neid rahvaid julmalt, tegi takistusi nende majanduslikule ja kultuurilisele arenemisele ning kiusas taga rahvuslikku kultuuri. Balkani rahvad võitlesid ennastsalgavalt oma vabaduse eest. Kuid nad ei suutnud vihatud Türgi iket oma jõududega purustada. Nad pöörasid oma pilgu Venemaa poole. Slaavi rahvad pidasid vene rahvast oma vanemaks vennaks, loomulikuks kaitsjaks ja võõramaalaste ikkest vabastajaks.

Kasutades lõunaslaavlaste sümpaatiat Venemaa vastu, püüdis isevalitsus oma mõju Balkanil taastada. Venemaa kaitses slaavlaste huvisid rahvusvahelisel areenil, andis neile ainelist abi, toetas kohalikku õigeusu kirikut. Kuid tsaarivalitsus ei mõtelnud sealjuures slaavi rahvaste vabadusele, vaid ainult oma positsioonide kindlustamisele Lähis-Idas ja Balkani poolsaarel. Revolutsioonilised demokraadid kui vene rahva eesrindlikud esindajad, kes järjekindlalt võitlesid vabaduse eest ja slaavi rahvastele siiralt kaasa tundsid, püüdsid neid rõhujate vastu võitlemisel abistada ning lootsid nende täielikule vabastamisele. Nad avaldasid suurt mõju Serbia, Bulgaaria ja teiste Balkani maade ühiskondliku mõtte ja revolutsioonilis-demokraatliku liikumise arenemisele.

1875. aastal puhkes suur ülestõus Bosnias ja Hertsegoviinas, 1876. aasta aprillis aga Bulgaarias. Türgi karistussalgad surusid need ülestõusud halastamatult maha. Nad panid linnad ja külad põlema, purustasid vanaaegseid kunstimälestisi. Üksnes Bulgaarias tapsid nad üle 30 000 inimese, säästmata naisi ja lapsi. Türklaste metsikused tekitasid pahameelepuhangu kogu maailmas.

Serbia ja Montenegro alustasid 1876. aasta suvel sõda Türgi vastu. Kuid jõud ei olnud võrdsed. Serbia ja Montenegro nõrgad ning halvasti relvastatud väed võitlesid kangelaslikult türklaste ülekaalukate jõudude vastu, kuid said siiski lüüa.

Slaavlaste vabadusvõitlus leidis Venemaal suurt poolehoidu. Nende abistamiseks hakati koguma annetusi. Paljud avaldasid soovi minna vabatahtlikuna Serbia sõjaväkke. «Türklaste metsikustest kuulda saades läks rahvas liikvele kui üks mees,» kirjutas üks tolleaegne autor. «Ta hakkas tooma oma verd ja vara lahinguväljale samasuguse tundega, millega näljane talupoeg jagab rahvast tabanud häda ajal viimse leivatüki näljase oma

küla mehega. Tema kannatused ei kustutanud temas kaastunnet; oma suurtes õnnetustes osutus ta suureks rahvaks.»

Suur osa annetusi laekus töölistelt, käsitöölistelt ja talupoegadelt. Need rahvakihid andsid ka vabatahtlike põhimassi, kes läksid ülestõusnud slaavlasi abistama. Aktiivselt võtsid sellest liikumisest osa revolutsionäärid. Vabatahtlikena sõitsid Serbiasse narodnikud S. M. Stepnjak-Kravtšinski, D. A. Klemenets, A. P. Korba. Vene naised astusid Serbia sõjaväkke halastajaõdedena.

Valitsus asus kaksipidisel positsioonil. Ta ei olnud valmis suureks sõjaks. Sellepärast kartis ta uut rahvusvahelist konflikti ja püüdis Türgit sundida diplomaatilisel teel slaavlastele järeleandmisi tegema.

Serbia sõjavägi sai korduvalt lüüa. Ainult Venemaa vahelesegamine ja osalise mobilisatsiooni väljakuulutamine Venemaal päästsid Serbia täielikust purustamisest. Serbia kirjutas alla rahulepingule. Võitlust jätkas ainult väike Montenegro.

Sõjategevuse algus ja käik. Türgi, keda õhutas Inglismaa, ei nõustunud Venemaa ettepanekuga konflikti rahuliku reguleerimise kohta. Tsaarivalitsus oli sunnitud **1877. aasta aprillis** alustama sõda, sest edasine kõhklemine oleks tähendanud kapituleerumist ja Venemaa prestiiži lõplikku langust slaavi rahvaste silmis. Maikuus alustas Türgi vastu sõda Rumeenia.

Venemaa ei olnud pikaajaliseks sõjaks ette valmistatud. Tema rahanduslik olukord oli raske. Sõjalised ümberkujundused ja sõjaväe varustamine uute relvadega ei olnud veel lõpule viidud. Lahinguline väljaõpe oli paljudel aladel maha jäänud. Suurem osa kõrgemast juhtivast koosseisust, kes oli oma kasvatuse saanud Nikolai režiimi oludes, avaldas ajakohase taktika rakendamisele vastupanu. Kuid Vene sõjaväe võitlusvaim oli kõrge. Vene sõdurite mehisus ja ennastsalgavus, suur sümpaatia oma vendade slaavlaste vastu ja kirglik soov aidata neil võidelda oma rahvusliku vabanemise eest olid aluseks, millele tuginesid vene sõdurite ja ohvitseride kõrged moraalsed omadused.

Türgi sõjavägi oli varustatud uusimate Inglise ja Saksa relvadega. Türgi sõdurid olid vastupidavamad ja distsiplineeritud, kuid nende lahinguline väljaõpe oli puudulik. Ohvitseride haridus oli väike. Türgi väejuhatus kasutas kaitsetaktikat.

Sõjategevus arenes kahel areenil — Balkanil ja Taga-Kaukaasias. Vene väejuhatuse plaani kohaselt kavatseti ületada Doonau, kiire pealetungiga minna üle Balkani mägede ja tulla Türgi pealinna Konstantinoopoli alla. Selle plaani täitmiseks oli vaja suuri vägesid. Tegelikult aga oli Balkanil toimuvateks operatsioonideks antud vähe jõudusid (235 000 meest türklaste 186 000 mehe vastu). Türgi väejuhatus lootis, et tema kindlused ei lase Vene vägedel Doonaud ületada. Kuid need lootused läksid tühja. 1877. aasta suvel läks Vene sõjavägi edukalt üle Doonau. Eelväed kindral J. V. Gurko juhatusel hõivasid peagi Bulgaaria iidse pea-

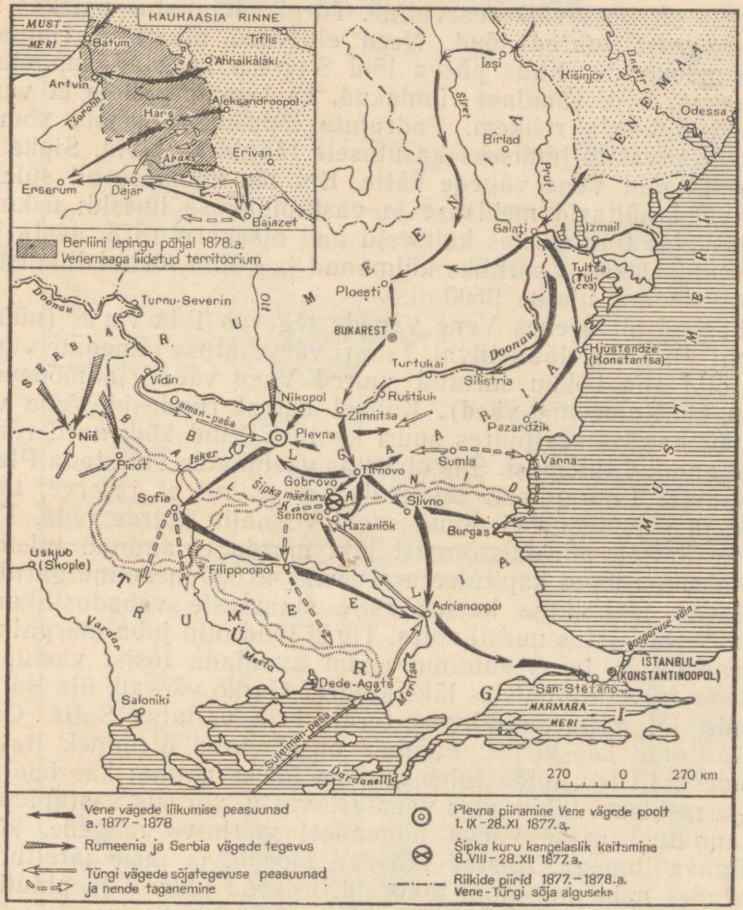

Vene-Türgi sõda aastail 1877—1878.

linna Tirnovi (Tõrnovo) ja vallutasid seejärel tähtsa läbipääsu Balkani mägedest — Šipka mäekuru. Kuid peagi muutus olukord keeruliseks. Selle peamiseks põhjuseks oli jõudude vähesus ja tsaarikindralite andetus.

Bulgaarlased võtsid vene sõjamehi vaimustusega vastu. Nad nägid neis vabastajaid, külvasid neid üle lilledega, tõid neile külakostiks veini ja puuvilja. Nad moodustasid maakaitseväe üksusi, puhastasid mäekurusid, olid teejuhtideks, toimetasid sõjamoona ja toiduaineid kohtadesse, kuhu oli raske ligi pääseda. Väejuhatus püüdis arendada laialdast sõjategevust teisel pool Balkani mägesid, kuid sellest ei tulnud midagi välja, sest Gurko

väeüksus oli liiga väikesearvuline. Türgi väejuhatus paiskas siia Montenegrost suured jõud. Need eliitväed alustasid rünnakut Šipka mäekurule. Kuus päeva lõid Šipka kaitsjad kangelaslikult tagasi kõik vaenlase rünnakud, vaatamata sellele et vastaseid oli 6 korda rohkem. Padrunite lõppemisel võtsid sõdurid vaenlase tagasitõrjumiseks kasutusele täägid ja kivid. Šipka positsioonid jäid Vene vägede kätte. Ent tee lõunasse oli suletud. Vene väed näitasid mehisuse ja vastupidavuse imesid; uskumatult rasketes tingimustes kaitsesid nad mäekuru 1878. aasta jaanuarikuuni. Üksnes surnuks külmanud ja külmavõetud liikmetega sõjameeste arv ulatus 9500-ni.

Ebasoodsalt arenes Vene vägede tegevus Plevna (nüüdne Pleven) all armee läänetiival. Tsaari väejuhatuse jämedate vigade tõttu olid siia kokku surutud suured Vene väed (ja mõnevõrra hiljem ka Rumeenia väed). Kolmel korral ründasid Vene väed Plevnat, kandes sealjuures suuri kaotusi. Kuid kõik need rünnakud ei andnud tulemusi. Siis otsustas väejuhatus vallutada Plevna blokaadiga. Linn piirati täielikult ümber, nii et reserve, toiduaineid ja sõjamoona ei olnud enam võimalik juurde tuua. Türgi sõjaväe katsed piiramisrõngast läbi murda ei andnud tulemusi. Novembrikuu lõpul kapituleerus Plevna 40 000-meheline garnison.

Plevna langemine kutsus esile slaavlaste vabadusliikumise tõusu. Serbia astus uuesti sõtta. Türgi jõud olid juba märgatavalt nõrgenenud ja ta ei suutnud enam avaldada tõsist vastupanu. Rasketes talvetingimustes läks kindral Gurko väesalk üle Balkani mägede, lõi mitmes lahingus türklasi ja vallutas Sofia. Gurko kirjutas oma käskkirjas: «Lõpule on jõudnud üleminek Balkani mägedest. Ei tea, mida tuleb rohkem imeks panna: kas teie vaprust ja mehisust lahingutes vaenlase vastu, või siis vastupidavust ja kannatust raske vaeva nägemisel võitluses mägede, külma ja sügava lumega. Aastad lähevad mööda, ja meie järeltulijad, külastades neid metsikuid mägesid, ütlevad uhkuse ja pidulikkusega: «Siit läksid läbi Vene väed ning elustasid Suvorovi ja Rumjantsevi imevägilaste kuulsust.»

Vene sõjaväe ridades võitlesid kangelaslikult Bulgaaria maakaitseväelased. Nende kangelasteod äratasid üldist vaimustust. «Bulgaarlaste malevad,» kirjutas üks sellest sõjast osavõtja, «võitlesid otsekui lõvid. Maruliselt läksid nad rünnakule, taganesid täies korras, näoga vaenlase poole, püss käes. Kõik jutustused nendest on täis vaimustust ja imetlust. 3000 bulgaarlast, kes 20 000 türklase poolt olid ümber piiratud, ei loovutanud oma positsiooni, hoidsid seda enda käes. Nende pealetungi iseloomustas ohjeldamatu mehisus.» Bulgaaria maakaitseväelaste ja vene sõdurite ühine võitlus 1877.—1878. aasta sõjas on suurepärane näide Vene ja Bulgaaria sõjalisest koostööst.

1878. aasta jaanuaris algas Vene vägede üldine pealetung. Türklased löödi puruks Filippoopoli (nüüd Plovdiv) all ja lahku-

sid seejärel võitluseta Adrianoopolist. Tee Konstantinoopolisse oli avatud. Türgi palus rahu.

Ka Kaukaasias arenes sõjategevus edukalt. Vallutati Bajazeti, Ardagani ja Karsi kindlused.

Türgit ähvardas lagunemine. See hirmutas Inglismaad ja Austria-Ungarit. Inglismaa tõi oma laevastiku Marmara merre ja ähvardas katkestada diplomaatilised suhted Venemaaga, kui

venelased peaksid Konstantinoopoli vallutama. Austria-Ungari avaldas protesti sõjategevuse jätkamise vastu. Venemaa valitsevatele ringkondadele hakkas viirastuma «suur» sõda Euroopa riikidega, milleks Venemaa ei olnud valmis. Sõjavägi oli kandnud suuri kaotusi ning esines raskusi varustamise alal. Väejuhatus pani vägede edasiliikumise seisma San Stefano aleviku juures (Konstantinoopoli lähedal) ja **1878. aasta märtsis** kirjutati siin alla rahulepingule.

San Stefano rahuleping. Sõlmitud rahu tingimused olid Venemaale ja slaavi rahvastele kasulikud. Loodi uus suur iseseisev riik Bulgaaria. Türgi tunnistas Montenegro ja Serbia sõltumatust. Nende territooriumid laienesid tunduvalt. Rumeenia tunnistati sõltumatuks riigiks ja ta sai endale Põhja-Dobrudža. Kõigis kristlastega asustatud Türgi piirkondades nähti ette reformide läbiviimine. Venemaa sai Bessaraabia lõunaosa, Karsi piirkonna Kaukaasias ja suure kontributsiooni.

Inglismaa ja Austria-Ungari ei saanud leppida Venemaa positsioonide kindlustumisega Balkanil ning suure slaavi riigi — Bulgaaria loomisega. Nad nõudsid lepingu tingimuste revideerimist Euroopa kongressil ja hakkasid Venemaad ähvardama sõjaga. Saksamaa ei tahtnud Venemaad toetada. Tsaarivalitsus oli sunnitud lepingu revideerimisega nõustuma.

Berliini kongress. 1878. aasta suvel toimus Berliinis Euroopa suurriikide ja Türgi kongress. Venemaa oli sellel kongressil diplomaatiliselt isoleeritud. Kongressi juhataja, Saksa valitsuse juht Bismarck asus Venemaa suhtes vaenulikule positsioonile. Vene delegatsioon oli sunnitud tegema suuri järeleandmisi. Vastavalt 1878. aasta Berliini lepingule jagati Bulgaaria kolmeks osaks ja ainult Põhja-Bulgaaria sai sõltumatuse. Territooriume, mis Montenegro ja Serbia olid juurde võitnud, vähendati. Bosnia ja Hertsegoviina anti Austria-Ungarile. Inglismaa, esinedes silmakirjalikult Türgi kaitsmise loosungitega, võttis Türgilt Küprose saare. Berliini leping kärpis Venemaa võidu tulemusi ja halvendas slaavi rahvaste olukorda, pidurdades nende majanduslikku arenemist.

Sellest hoolimata oli Vene-Türgi sõjal Balkani rahvastele väga suur positiivne tähtsus. Täieliku sõltumatuse said Serbia, Montenegro ja Rumeenia. Vene sõjavägi vabastas bulgaarlased sajanditepikkusest Türgi ikkest. Nad said vabadeks kodanikeks, kaotasid feodaalkorra ja lõid oma riigi. Õigusega peab bulgaaria rahvas Vene sõjaväge oma vabastajaks. Bulgaaria rahvas austab vene kangelasi, kes langesid võitluses oma slaavlastest vendade vabastamise eest, ta on neile lahinguväljadel püstitanud rohkesti mälestussambaid ja loonud laule. Sellest sõjast säilinud esemeid hoitakse Bulgaaria muuseumides tänapäevani.

Berliini kongress näitas, et tsarismi orientatsioon Saksa-

maale ja Austria-Ungarile, mis väljendus «Kolme keisri liidu» loomises 1873. aastal, on elujõuetu. Kongressil tulid ilmsiks suured vastuolud ühelt poolt Venemaa ning teiselt poolt Austria-Ungari ja Saksamaa vahel; need vastuolud pidid vältimatult kaasa tooma selle liidu lagunemise.

Venemaa välispoliitika 80-ndatel aastatel ja 90-ndate aastate alguses. XIX sajandi viimastel aastakümnetel kujunes välja uus jõudude paigutus rahvusvahelisel areenil. Euroopa eesrindlikud kapitalistlikud maad ja Ameerika Ühendriigid olid astunud kapitalismi arenemise kõrgeimasse ja viimsesse staadiumi — imperialismi. Sellega kaasnes maailma jaotamise eest toimuva võitluse teravnemine. Saksamaa kujunes suureks imperialistlikuks kiskjaks, kes pretendeeris valitsevale seisundile Euroopas. 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate alguses tekkis niinimetatud Kolmikliit, millesse kuulusid Saksamaa, Austria-Ungari ja Itaalia. 1879. aastal sõlmisid Saksamaa ja Austria-Ungari sõjalise liidu, 1882. aastal ühines nendega Itaalia. See liit oli agressiivse iseloomuga, ta oli suunatud eeskätt Venemaa ja Prantsusmaa vastu.

Vene-Saksa vastuolude teravnemine jätkus. Saksa valitsus, väljendades oma mõisnike ja kapitalistide huvisid, keelas kariloomade sisseveo Venemaalt ning kehtestas Vene teraviljale ja muudele põllumajandussaadustele kõrge tollimaksu. See andis valusa hoobi vene mõisnike huvidele. Isevalitsus omakorda kõrgendas Saksa kaupadelt võetavat tolli. Venemaa ja Saksamaa vahel algas tõeline tollisõda.

Väga teravaks jäid vastuolud Venemaa ja Inglismaa vahel. Inglismaa püüdis kindlustada oma võimu Lähis- ja Kesk-Idas ning tungida Kesk-Aasiasse. Seoses sellega põrkas ta kokku Venemaaga, kes ise agaralt Kesk-Aasiasse rühkis. Võistlus Venemaa ja Inglismaa vahel läks eriti teravaks 80-ndate aastate keskpaiku, mil Venemaa, nagu märkis Lenin, oli «äärepealt sõjas Inglismaaga». Konflikti õnnestus küll 1885. aastal reguleerida, kuid Vene-Inglise suhted jäid endiselt pinevaks. Sellepärast säilitas Vene valitsus ikka veel vanu lepinguid, mis olid sõlmitud Saksamaa ja Austria-Ungariga. Need lepingud pidid olema Inglismaale vastukaaluks. Kuid 80-ndate aastate lõpul läksid Venemaa ja Saksamaa huvid lõplikult lahku. Saksamaa ei andnud Venemaale krediiti ja kehtestas Vene viljale veelgi kõrgema tolli.

Vene valitsusel oli hädasti raha vaja. Seda andis talle lahkesti Prantsuse kodanlus. Algas Venemaa ja Prantsusmaa kiire lähenemine, mille lõpptulemuseks oli sõjalise liidu sõlmimine **aastail 1891—1893.** Nii hakkas kujunema teine suur Euroopa riikide rühmitus. Nende vahel puhkeski imperialismiajastul võitlus.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Missugune muutus toimus Venemaa välispoliitikas pärast Krimmi sõda? 2. Iseloomustage Vene-Türgi sõja põhjusi ja käiku. 3. Missugune tähtsus oli sellel sõjal slaavi rahvastele?

§ 55. Revolutsiooniline liikumine 70-ndatel aastatel ja 80-ndate aastate alguses.

Narodnikliku liikumise eeldused. XIX sajandi 70-ndateks aastateks tugevnes uuesti talurahvaliikumine. Talurahvarahutused toimusid Ukrainas, Gruusias ja Aserbaidžaanis, samuti Volgamaal ning teistes Venemaa piirkondades. Talupojad nõudsid kõigi mõisnike kasuks määratud kohustuste täielikku kaotamist, vabastamise puhul neilt äralõigatud maa tagasiandmist, nad ootasid pikisilmi «tõelist» vabadust. Klassivõitluse teravnemine ja talurahvaliikumise tõus olid võimsaks stiimuliks, mille toimel elavnes ühiskondlik ja eeskätt revolutsioonilis-demokraatlik liikumine. Suurt mõju avaldasid sellele liikumisele revolutsioonilised sündmused Lääne-Euroopas.

Rahvusvahelise revolutsioonilise liikumise tähtsamaks sündmuseks oli I Internatsionaali loomine 1864. aastal. I Internatsionaali eesotsas olid suured teoreetikud ja revolutsionäärid K. Marx ja F. Engels. I Internatsionaal avaldas kogu maailma töölisliikumise arenemisele väga suurt mõju. Tema tegevust jälgisid tähelepanelikult kõigi maade revolutsionäärid.

Rühm vene emigrante moodustas **1870. aastal** I Internatsionaali Vene sektsiooni ja pöördus K. Marxi poole palvega esindada Peanõukogus Vene sektsiooni. K. Marx andis selleks oma nõusoleku. Töölisliikumine tegi Venemaal alles esimesi samme ja tingimused teadusliku sotsialismi ideede vastuvõtmiseks ei olnud Venemaal veel välja kujunenud. Kuid Internatsionaali Vene sektsiooni loomine näitas, et vene revolutsionääride hulgas on tekkinud huvi marksismi ja töölisliikumise vastu.

Suurt mõju avaldas Venemaa eesrindlikule noorsoole Prantsuse proletariaadi kangelaslik võitlus 1871. aastal Pariisi Kommuuni päevil. Koos kommunaaridega võitlesid barrikaadidel ka revolutsionäärid M. P. Sažin, J. L. Dmitrijeva ja teised. Kuulus vene matemaatik Sofja Kovalevskaja andis haavatud kommunaaridele haiglas arstiabi. Vene revolutsionäärid nägid Pariisi Kommuunis «maailmarevolutsiooni» algust; see «ihaldatud ja püha revolutsioon, mis on tõusnud Pariisi varemete kohal... lendab läbi kõik maailma pealinnad, ta tuleb ka meie talupoja tarre». 70-ndatel aastatel algas Venemaa revolutsioonilise liikumise järsk tõus.

Narodnikluse ideoloogia. Revolutsioonilis-demokraatliku liikumise esindajateks 70-ndail aastail olid revolutsioonilised narodnikud. Narodnikuteks kutsuti neid sellepärast, et nad tundsid rahva kannatustele sügavalt kaasa, kaitsesid tema huvisid, püüdsid viia rahvahulki revolutsioonile.

Narodnikud jätkasid Herzeni ja Tšernõševski suurt üritust, võitlust isevalitsuse ja pärisorjuse vastu. Nad nõudsid kogu maa tasuta üleandmist talupoegadele, isevalitsuse likvideerimist ning

kõigi aadli eesõiguste kaotamist, nad võitlesid politsei ja tsaariametnike omavoli vastu. Narodnikud unistasid kogu rahva vabadusest ja võrdsusest. See oli Venemaa revolutsioonilis-demokraatliku ümberkujundamise programm.

Nagu Tšernõševski, nii hakkasid ka narodnikud aru saama, et neid ümberkujundusi saab läbi viia ainult revolutsioonilisel teel. Nad andsid kogu oma jõu revolutsiooniliste ideede propageerimisele ja rahva ülestõusu ettevalmistamisele. Nad lootsid revolutsioonilise pöörde Venemaal oma jõududega läbi viia ja ühiskondlikud suhted täielikult ümber korraldada. Narodnikud olid sotsialistid-utopistid. Nagu nende eelkäijad, nii lootsid ka nemad otse talurahvakogukonna kaudu üle minna sotsialistlikule korrale.

Kuid narodnikluse teoorias ja tema revolutsioonilise võitluse praktikas esines tõsiseid puudusi ning vigu. Narodnikud ei saanud aru ühiskonna arenemise seadustest. Nad arvasid, et kapitalism on Venemaal juhuslik nähtus, mida valitsus ülaltpoolt juurutab. Nad ei näinud, et feodaalkorraga võrreldes on kapitalism progressiivne. Veel rohkem: nad pidasid kapitalismi languseks, tagasiminekuks. Nad ei taibanud ka, missugust osa etendab uus, tekkiv klass — proletariaat. Nende arvates moodustas proletariaat ühe osa talurahvast.

Narodnikud olid arvamusel, et «Venemaa eriline majanduslik kord», mille all nad mõistsid küla kogukondlikku organisatsiooni, võimaldab Venemaal kapitalismist mööda minna. Kogukond oli nende arvates «sotsialismi algidu», «sotsialistlik rakk» ning vene talupoeg oma loomuselt ja olemuselt sotsialist. Nad ei saanud aru kogukonna kulakuteks ja kehvikuteks jagunemise olemusest ja nendest tagajärgedest, mida see endaga kaasa toob.

Nende vaated rahva ja isiksuse osale ajaloos olid samuti ekslikud. Narodnikute arvates oli talurahvas revolutsiooni otsustavaks jõuks Venemaal. Ajalooprotsessi juhtivaks ja suunavaks jõuks aga pidasid nad «kangelasi», «kriitiliselt mõtlevaid isiksusi», s. o. haritlaskonna esindajaid, kes peavad rahvast endaga kaasa viima. Narodnikud ülehindasid haritlaskonna kui ajaloolise progressi liikumapaneva jõu osa. Astudes välja isevalitsuse vastu, ei seadnud narodnikud oma vahetuks ülesandeks võitlust poliitiliste vabaduste eest. Nad arvasid, et olemasolevate ühiskondlik-majanduslike suhete tingimustes on konstitutsioonid ja poliitilised vabadused kasulikud ainult kodanlusele, rahvas aga saab nendest ainult kahju. Narodnikud tahtsid ühe hoobiga likvideerida isevalitsuse ja korrapealt kehtestada sotsialistliku korra.

Narodnikud väljendasid feodalismi igandite vastu võitleva talurahva meeleolusid. Kuid nad kartsid kapitalismi, mis toob endaga kaasa rahvastiku suure osa laostumise ja tema muutumise varatuks proletariaadiks. Tegelikult võitlesid narodnikud kodanlik-demokraatliku revolutsiooni eest, kuigi nad ise sellest teadlikud ei olnud. Maa andmine talupoegadele, millest narodni-

kud unistasid, ei oleks kaotanud kapitalismi, nagu rõhutas V. I. Lenin, vaid oleks, vastupidi, andnud «selle arenemiseks laiema baasi» [1].

Revolutsioonilises narodnikluses esinesid mitmesugused suunad, mis erinesid üksteisest oma vaadetelt revolutsioonilise võitluse teooria ja praktika küsimustes. Oli kolm põhisuunda: mässuline ehk bakuuninlik, propagandistlik ja vandeseltslik suund. Mässulise suuna teoreetikuks oli M. A. Bakunin (1814—1876).

Bakunin oli aadlisoost. 40-ndatel aastatel emigreeris ta välismaale ja temast sai Lääne-Euroopa revolutsioonilise liikumise aktiivne tegelane. Osavõtu eest 1848. aasta revolutsioonist mõistis Preisi ja Austria kohus Bakunini surma. Üle aasta istus ta müüri külge aheldatuna Austria vanglas ja anti siis välja tsaarivalitsusele. Pärast pikaajalist vangistust saadeti Bakunin Siberisse, kust ta põgenes välismaale.

60-ndatel aastatel sai Bakuninist anarhismi ideoloog. Ta hakkas visalt võitlema K. Marxi ja Internatsionaali vastu ning tekitas sellega rahvusvahelisele töölisliikumisele suurt kahju. Tema väikekodanlikud anarhistlikud ideed leidsid poolehoidu maades, kus kapitalism oli vähem arenenud ja kus proletariaat ei olnud veel välja kujunenud iseseisvaks poliitiliseks jõuks. Niisugusteks maadeks olid Itaalia, Hispaania ja Venemaa.

Revolutsioonilise võitluse põhiülesandeks pidas Bakunin riigi ja igasuguse riikluse kaotamist, mille tulemuseks pidi olema sotsialismi ja üldise võrdsuse kehtestamine. Revolutsiooni peajõuks pidas ta talurahvast ja kaltsakproletariaati — «röövlielementi» —, nagu ta ise ütles.

Vastavalt oma õpetaja seisukohtadele olid mässulised narodnikud arvamusel, et vene talupojad, keda viletsus ja õiguste puudumine oli viinud meeleheitele, on juba valmis revolutsiooniks. On vaja ainult minna rahva hulka ja viia ta otsekohe mässudele, millest lõppude lõpuks kasvab välja ülevenemaaline ja seejärel ka maailmarevolutsioon. Revolutsioon oli nende arvates üldine mäss, mis purustab riigi ja kehtestab sotsialismi.

Narodnikluse propagandistliku suuna rajajaks oli P. L. Lavrov (1823—1900). Revolutsioonilisest liikumisest osavõtu eest areteeriti ta 60-ndatel aastatel ja saadeti asumisele. Sealt põgenes ta 1870. aastal välismaale ja hakkas vene revolutsiooniliste emigrantide hulgas etendama väljapaistvat osa.

Tema tähtsaim teos oli «Ajaloolised kirjad» (1869), mis 70-ndate aastate alguses leidis narodnikute hulgas suurt poolehoidu ja kujunes nende praktilise tegevuse programmiks. Nagu kõik narodnikud, nii lähtus ka Lavrov sellest, et Venemaa võib kapitalismi staadiumist mööda minna ja «sotsiaalse» revolut-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 8. kd., lk. 287.

siooni teel kohe sotsialismile välja jõuda. Ajaloolise progressi juhtivaks jõuks olid tema arvates «kriitiliselt mõtlevad isiksused», s. o. haritlased. Nad peavad sotsialistlikud ja revolutsioonilised ideed omaks võtma ja seejärel need rahva hulka kandma. Kuna rahvas pole veel revolutsiooniks valmis, siis peavad haritlased looma revolutsioonilise organisatsiooni ja tegema laialdast propagandat rahva hulgas, äratama tema, kandma rahvahulkadesse sotsialistlikku teadvust. See on nende kohustus rahva ees.

Vandeseltsliku suuna teoreetikuks oli P. N. Tkatšov (1844—1886). Ta võttis aktiivselt osa 60-ndate aastate üliõpilasliikumisest ja revolutsioonilisest liikumisest, mille eest tsaarikohus ta süüdi mõistis. Pärast vanglast vabanemist emigreeris ta 1873. aastal välismaale. Tkatšov arvas, et isevalitsusel ei ole mingisugust klassituge, et ta «ripub õhus». Sellepärast tuleb väike vandeseltslaste rühm temaga hõlpsasti toime. Riigipöördega võtavad nad võimu enda kätte, muudavad «antud konservatiivse riigi revolutsiooniliseks riigiks» ning viivad seejärel läbi vajalikud revolutsioonilised ja sotsialistlikud ümberkujundused. Erinevalt enamikust narodnikutest ei pidanud Tkatšov ja tema poolehoidjad revolutsiooni otsustavaks jõuks talurahvast ning mõtlesid revolutsiooni läbi viia vandenõu teel.

Kõik need voolud, vaatamata erinevate võitlusmeetodite propageerimisele, tunnistasid revolutsiooni ainsaks rahva vabastamise teeks. Sellepärast hakati 70-ndate aastate narodniklust nimetama revolutsiooniliseks narodnikluseks, erinevalt liberaalsest narodniklusest, mis eitas igasugust revolutsioonilist võitlust ja tunnistas ainuüksi kultuuriharidustööd. Liberaalne narodniklus levis laialdaselt hiljem, 80—90-ndatel aastatel.

«Rahva sekka minek». Narodniklik liikumine võttis 70-ndatel aastatel suure ulatuse. Peale Venemaa kubermangude haaras ta ka Valgevenemaad, Ukrainat, Gruusiat ja teisi Venemaa rahvuspiirkondi. Revolutsiooniline noorsugu tõttas võitlusse oma rahva vabaduse ja õnne eest. See oli kangelaslik, kuid ebavõrdne võitlus, sest seda pidas käputäis revolutsionääre hambuni relvastatud tsarismi vastu. See võitlus kutsus esile vaimustuse kogu maailma vabadustarmastavate rahvaste hulgas.

70-ndate aastate alguses tegutses Venemaal palju revolutsioonilisi ringe, kes tegid haridus- ja propagandatööd haritlaste ning linnatööliste hulgas.

1874. aastal toimus narodnikute «minek rahva sekka». See oli Vene revolutsioonilise liikumise üks kangelaslikumaid lehekülgi. Üle tuhande noore revolutsionääri, kes rahva vabaduse eest olid valmis oma elu andma, läksid küladesse. Rahvale lähenemise eesmärgil töötasid nad puuseppadena, seppadena, laadijatena ja rändkaupmeestena. Sellest poolstiihilisest liikumisest võtsid osa eri suundadega narodnikud.

Nende hulgas oli andekaid propagandiste, nagu tulevane kir-

Andrei Ivanovitš Željabov.

janik S. M. Stepnjak-Kravtšinski, D. M. Rogatšov, S. F. Kovalik ja teised. Narodnikud käisid külast külla, nad püüdsid hõlmata võimalikult suurt piirkonda.

Narodnikute vestlused köitsid talupoegade tähelepanu eriti siis, kui puudutati talurahva otseseid vajadusi. Kuid narodnikute lootused, et vene talumees on oma olemuselt sotsialist ja revolutsiooniks juba valmis, ei pidanud paika. Just vestlused sotsialismi üle olid talupoegadele arusaamatud, sest talupoegade hulgas oli palju neid, kes lootsid «tsaari armule». Rikkad talupojad suhtusid propagandistidesse umbusklikult ja teatasid nendest sageli politseile.

Talupoegade ülestõusu ei suudetud kuskil organiseerida. Puudusest mahasurutud, harimatu ja rõhutud talurahvas ei reageerinud narodnikute üleskutsele. «Rahva sekka minek» lõppes läbikukkumisega. Ligikaudu 800 inimest areteeriti, paljud anti kohtu alla ja mõisteti süüdi. Kuid valitsus ei suutnud revolutsioonilist liikumist lämmatada.

«Maa ja Vabadus». 1876. aastal asutasid narodnikud revolutsioonilise salaorganisatsiooni «Maa ja Vabadus». See oli tsentraliseeritud võitlusorganisatsioon, kus valitses range distsipliin ja vastastikune seltsimehelik kontroll. Tema konspiratsiooni pidas V. I. Lenin suurepäraseks. «Maa ja Vabaduse» koosseisu kuulusid niisugused väljapaistvad revolutsionäärid, nagu S. L. Perovskaja, S. M. Kravtšinski, A. D. Mihhailov, G. V. Plehhanov, M. A. Natanson ja teised. «Maa ja Vabadus» esitas talupoegadele arusaadavamaid nõudmisi: maa üleandmine talupoegadele, selle võrdne jaotamine kõigi põlluharijate vahel ning maksukoorma kergendamine. «Maa ja Vabaduse» liikmed tegid propagandat tööliste ja haritlaste hulgas.

Paljud nendest läksid uuesti maale, kuid juba pikemaks ajaks. Nad töötasid seal õpetajatena, kirjutajatena, velskritena ja käsitöölistena. Propagandatöö tegemiseks loodi mitmes kubermangus spetsiaalsed narodnikute asundused. Seekord sõlmisid narodnikud talupoegadega juba tihedama kontakti. Kuid nende propagandal ei olnud suurt edu.

Enamik narodnikute asundustest langes politsei kätte, ülejää-

nud aga tegid ainult kultuurharidustööd. Revolutsionääride hulgas tekitas järjest suuremat rahulolematust asjaolu, et narodnikute praktiline tegevus piirdus ainult propagandaga, mis ei andnud otseseid tulemusi. Üks osa ringidest, algul Ukrainas ja seejärel ka Kesk-Venemaal, alustas terroristlikku võitlust tsarismi vastu. Sellele andis hoogu ka valitsuse poliitika, sest revolutsionääridega õiendati julmalt arveid, neid pandi sadade kaupa vangi, saadeti sunnitööle ja asumisele.

Sofja Lvovna Perovskaja.

Terroristlikule taktikale ülemineku alguseks sai Veera Zassulitši julge tegu. Peterburi linnaülema Trepovi käsul peksti 1878. aastal vanglas metsikult üht poliitvangi. Vastuseks sellele tulistas noor revolutsionäär Zassulitš Trepovit, kes sai haavata. Vandekohus mõistis Zassulitši õigeks. Valitsus tahtis ilma kohtuta temaga arveid õiendada, kuid tal õnnestus ennast varjata. V. Zassulitši poolt toimepandud atentaat avaldas revolutsionääridele suurt mõju. Vastuseks revolutsionäär Kovalski hukkamisele tappis S. Kravtšinski samal aastal pistodaga sandarmiülema Mezentsevi.

«Rahva Tahe». 1879. aastal toimus «Maa ja Vabaduse» lõhenemine. Üks osa narodnikutest, nähes talurahva ülestõusu organiseerimise katsete nurjumist, läks lõplikult üle vandeseltslikule taktikale ja individuaalsele terrorile. Nad lootsid tsaari ja teiste vihatud aukandjate tapmisega kutsuda esile paanikat ja kergendada sellega võimu üleminekut revolutsionääride kätte. Sellega tunnustasid narodnikud võimu eest peetava poliitilise võitluse vajalikkust, nägid selles revolutsionääride esmajärgulist ülesannet. See rühm lõi lahku ja asutas iseseisva organisatsiooni «Rahva Tahe» («*Народная воля*»). Ta esitas laialdase demokraatlike ümberkujunduste programmi, milles nõuti Asutava Kogu kokkukutsumist, üldise valimisõiguse ning sõna-, trüki- ja teiste vabaduste kehtestamist.

Teised narodnikud jäid vanale poliitilise võitluse eitamise positsioonile. Nad asutasid organisatsiooni «Must Ümberjaotamine» («*Чёрный передел*»), kes ikka veel pidas talupoegade hulgas tehtavat propagandat revolutsionääride peamiseks ülesandeks. Kuid see organisatsioon ei eksisteerinud kaua. Enamik

narodnikuid pooldas terroristlikku taktikat. Oma peaülesandeks seadis «Rahva Tahe» tsaari tapmise, lootes, et see saab revolutsiooni signaaliks. Selle organisatsiooni juhtideks olid väljapaistvad revolutsionäärid A. I. Željabov, A. D. Mihhailov, S. L. Perovskaja, N. I. Kibaltšitš, V. N. Figner ja teised.

Organisatsiooni «Rahva Tahe» liikmed hakkasid meeleheitlikult võitlema tsarismi vastu. Nad panid toime mitu terroristlikku akti, kuid ei saavutanud sellega soovitud tulemusi ega võinudki neid saavutada. Niisuguste meetoditega ei olnud võimalik isevalitsust murda. Individuaalse terrori taktika ei olnud õige, see oli isegi kahjulik, sest sellega tõmmati rahvas eemale tõeliselt massilisest revolutsioonilisest võitlusest. Igale terroristlikule aktile vastas valitsus hukkamistega, sunnitööga ja vanglaga. Terrori taktika kasutamise tagajärjeks oli lahtiütlemine kõigist teistest revolutsioonilise tegevuse vormidest, massidest irdumine ja lõppkokkuvõttes lüüasaamine.

Positiivseteks momentideks selle organisatsiooni liikmete tegevuses oli võimu eest peetava poliitilise võitluse vajalikkuse tunnustamine, kõrgetasemeline konspiratsioonikunst, valmisolek ohverdada ennast revolutsiooni nimel.

70-ndate aastate töölisliikumine. Esimesed töölisühingud. Rööbiti narodniklike organisatsioonidega, mis nägid ainult haritlastes ja talupoegades revolutsioonilist jõudu, tekkisid 70-ndatel aastatel esimesed töölisorganisatsioonid. Tööliskiassi read kasvasid pidevalt, tema olukord aga oli äärmiselt raske. Pikk tööpäev, madal palk, võimatud korteriolud ja administratsiooni omavoli tegid tööliste elu väljakannatamatuks. Töölised alustasid võitlust kapitalistide vastu. Peamiseks võitlusvormiks oli streik, mille puhul töölised katkestasid töö ja esitasid vabriku juhatusele oma nõudmised. Nendel nõudmistel oli majanduslik iseloom: nõuti palga tõstmist, tööpäeva lühendamist 11—12 tunnini, omavoliliste trahvide kaotamist, vallandatud tööliste tagasivõtmist; kuid need olid juba puht töölisnõudmised. Proletariaat hakkas juba välja astuma iseseisva klassina, kellel on oma huvid. Streigid suruti julmalt maha, nende juhtijad aga heideti vanglasse või saadeti asumisele.

Kõige suuremaks proletariaadi väljaastumiseks tol ajal oli Kreenholmi Manufaktuuri tööliste streik 1872. aastal. See oli üks esimesi vene ja eesti proletariaadi ühiseid väljaastumisi.

Tööliste hulgast kerkisid esile sellised kindlameelsed revolutsionäärid, rahvahulkade tõelised juhid, nagu Pjotr Alekseјev, Stepan Halturin, Vassili Gerassimov, Pjotr Moissejenko ja Viktor Obnorski. Julgelt paiskas P. Aleksejev 1877. aastal tsaarikohtus oma timukatele näkku tähendusrikkad sõnad:

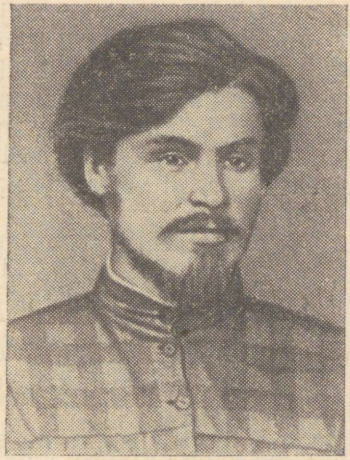

Stepan Nikolajevitš Halturin.

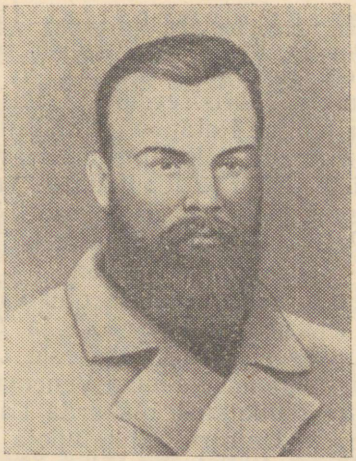

Viktor Pavlovitš Obnorski.

«Kerkib üles miljonite tööliste lihaseline käsi ja variseb põrmu soldatitääkidele tuginev despotismi ike.» V. I. Lenin nimetas neid sõnu «vene töölise-revolutsionääri suureks prohvetlikuks ennustuseks».

Propagandatööd revolutsioonilistes töölisringides tegid 70-ndatel aastatel narodnikud. Nad ei vaadanud töölistele kui iseseisvale revolutsioonilisele jõule, vaid kui võimalikele propagandistidele, kes teevad selgitustööd talurahva hulgas. Narodnikute tegevus aitas töölisi poliitiliselt valgustada, nende demokraatlikku teadvust tõsta, neid revolutsioonilisse võitlusse kaasa tõmmata. Kuid narodnikute propaganda, milles kajastusid talurahva huvid, ei võinud töölisi enam rahuldada ja nad hakkasid otsima teisi organiseerumisvorme.

1875. aastal loodi Odessas esimene iseseisev töölisorganisatsioon — Lõuna-Venemaa Töölisühing. Selle asutajaks oli J. O. Zaslavski. Ühingul oli 200—250 liiget ja kaasatundjat. Ühingu liikmeteks võisid olla töölised ja üldse töötajad. Põhikirja ja programmi väljatöötamisel kasutati I Internatsionaali põhikirja. Ühing seadis oma ülesandeks võitluse kehtiva poliitilise korra vastu. Kuid üldkokkuvõttes oli see organisatsioon narodnikliku ideoloogia mõju all, ta asus utopistliku sotsialismi seisukohtadel. 1875. aasta lõpul purustati Lõuna-Venemaa Töölisühing ning 15 tema aktiivset liiget mõisteti sunnitööle ja vanglasse.

Tol ajal toimusid Venemaal ka esimesed poliitilised meeleavaldused. Peterburi töölised etendasid suurt osa 1876. aasta

Kaasani demonstratsioonis. Mitusada meeleavaldajat, töölist ja haritlast kogunes Nevski prospektile Kaasani kiriku juurde. Kõnega esines G. V. Plehhanov. Ta meenutas kokkutulnutele Tšernõševskit ja teisi rahva vabaduse eest võitlejaid. Noor tööline Potapov oli heisanud rahvahulga kohale punase lipu. See esimene poliitiline meeleavaldus näitas Venemaa eesrindlike tööliste jõudu ja teadlikkust. See meeleavaldus oli väljapaistvaks tähiseks töölis- ja demokraatlikus liikumises.

Peterburi töölisringidest kujunes **1878. aastal** välja teine, suurem töölisorganisatsioon — Põhja-Venemaa Töölisühing. Selle eesotsas olid väljapaistvad töölised-revolutsionäärid Viktor Obnorski ja Stepan Halturin.

Lukksepp V. P. Obnorski oli haritud inimene. Ta võttis osa töölisliikumisest Lõuna-Venemaal, käis korduvalt välismaal, tundis töölisliikumise olukorda Lääne-Euroopa maades.

S. N. Halturin oli talupoja perekonnast. Juba alaealisena sõitis ta maalt Peterburi, kus algas tema tööalane ja revolutsiooniline tegevus. Ta oli tark ja energiline inimene ning revolutsioonile piiritult ustav.

Põhja-Venemaa Töölisühingu programm seadis ülesandeks «maksva poliitilise ja majandusliku riigikorra kui äärmiselt ebaõiglase korra kukutamise». Programm nägi ette, et peaosa eelseisvas revolutsioonis etendab proletariaat. Programm tunnustas poliitilise vabaduse eest peetava võitluse tähtsust ja deklareeris kõigi maade tööliste solidaarsust.

Selle kõrval aga ei suutnud Põhja-Venemaa Töölisühing täielikult vabaneda narodniklikest kujutlustest ja utopistliku sotsialismi ideedest eriti just revolutsiooni lõppeesmärkide sõnastamisel.

Põhja-Venemaa Töölisühingus oli kuni 200 liiget ja niisama palju kaasatundjaid. Ühingu liikmed võtsid osa streikidest, trükkisid üleskutseid ja aitasid töölistel oma nõudmisi sõnastada. Töölised asutasid oma trükikoja ja trükkisid seal lendlehe «Rabotšaja Zarja» («Tööliste Koit») esimese numbri. Põhja-Venemaa Töölisühing ei eksisteerinud kaua. 1879. aastal areteeriti Obnorski ja saadeti sunnitööle, Halturin aga laskis end terroristlikust tegevusest kaasa kiskuda. Politsei rüüstas ühingu trükikoja. Peagi lõpetas ühing oma tegevuse.

Põhja-Venemaa Töölisühingu programm ja tegevus näitasid, et 70-ndate aastate lõpul oli töölisliikumine muutumas tähtsaks ühiskondliku elu teguriks, et ta ületab narodnikluse raamid ja hakkab ideeliselt ning organisatsiooniliselt narodniklusest lahku lööma.

Revolutsiooniline situatsioon aastail 1879—1880. Narodnikluse krahh. 70-ndate aastate lõpuks kujunes Venemaal väga pingeline olukord, mida V. I. Lenin iseloomustas teise revolutsioonilise situatsioonina. Märksa suurema ulatuse võtsid

talurahvarahutused. Uueks tähtsaks teguriks oli saanud töölisliikumine. Oma tegevust olid aktiviseerinud organisatsiooni «Rahva Tahe» liikmed, kes panid toime mitu terroristlikku akti ja pidasid tõelist «jahti» tsaar Aleksander II-le. Nad organiseerisid tsaarile viis ebaõnnestunud atentaati, sealhulgas plahvatuse Talvepalee söögisaalis, mille oli ette valmistanud S. Halturin.

Liberaalsed mõisnikud ja kodanlus kartsid revolutsiooni puhkemist ning nõudsid üha tungivamalt, et isevalitsus teeks mõningaid järeleandmisi. Valitsus lõi kõikuma. Ta rakendas julmi abinõusid revolutsionääride vastu, teiselt poolt aga andis uduseid lubadusi mõningate uute reformide võimalikkuse kohta.

1. märtsil 1881 läks organisatsiooni «Rahva Tahe» liikmetel lõpuks korda viia oma kohtuotsus tsaari kohta täide. Selle atentaadi organiseerimiseks andsid nad kogu oma jõu. Peterburis kaevati Malaja Sadovaja tänava alla käik, kus tsaari läbisõidu ajal pidi toimuma plahvatus. Vähe aega enne 1. märtsi areteeriti väljapaistvad «Rahva Tahte» tegelased Mihhailov ja Željabov, kes olid juhtinud atentaadi ettevalmistamist. Kuid Sofja Perovskajal läks korda see üritus lõpule viia. Juba tütarlapsena katkestas S. Perovskaja sidemed oma perekonnaga (tema isa oli aadlik, tähtis riigiametnik). Kogu oma jõu andis ta revolutsioonilisele võitlusele, ta täitis partei kõige ohtlikumaid ja raskemaid ülesandeid. Plahvatus Sadovajal tuli ära jätta, sest tsaar ei sõitnud seda tänavat mööda. Siis muutis Perovskaja kiires korras atentaadi plaani. Tsaari teele pani ta välja «pildujad» (nõnda nimetati revolutsionääre, kes pidid heitma tsaarile pommi). Rõssakovi pomm vigastas tsaari tõlda. Kui tsaar tõllast välja oli tulnud, viskas teine revolutsionäär — Grinevetski — pommi tsaari jalgade ette. Tsaar sai surmavalt haavata ja suri mõne tunni pärast. Sellesama pommi plahvatusest hukkus ka Grinevetski.

Tsaari tapmine avaldas suurt mõju niihästi Venemaal kui ka välismaal. Kuid tsaari tapmine ei toonud rahvale mingisugust kergendust. Endise tsaari asemele tuli uus. Tsaarikohtu otsuse põhjal poodi Željabov, Perovskaja ja teised atentaadist osavõtjad. Revolutsiooniliste narodnikute jõud oli murtud. Teine revolutsiooniline situatsioon ei kasvanud revolutsiooniks. Tsarismil läks korda oma positsioone säilitada.

80-ndail aastail hakkas narodniklus manduma. Valitsevale kohale asus liberaalne narodniklus, kes kajastas külakulakute ja linna väikekodanluse ideoloogiat ning kaitses nende huvisid. Liberaalsed narodnikud rääkisid, et isevalitsuse vastu võitlemisest tuleb loobuda, nad astusid aktiivselt välja marksismi ja töölisliikumise levimise vastu. Nad piirdusid kultuuri- ja haridustööga.

70-ndate aastate revolutsioonilis-demokraatlikul liikumisel oli meie maa ajaloos suur tähtsus. Esmakordselt Venemaa ajaloos

lõid narodnikud monoliitse revolutsioonilise organisatsiooni ja andsid isevalitsusele tugevaid hoope. Nende võitlus vabaduse ja demokraatia eest ning revolutsiooniliste ideede propageerimine talupoegade ja tööliste hulgas aitasid rahvast poliitiliselt äratada. V. I. Lenin hindas kõrgelt narodnikliku liikumise tegelasi, nende revolutsioonilist energiat ja kangelaslikkust.

«Kahtlemata ei langenud need ohvrid asjatult,» rõhutas V. I. Lenin, «kahtlemata aitasid nad kaasa — kas otseselt või kaudselt — vene rahva edasisele revolutsioonilisele kasvatamisele. Kuid oma otsest eesmärki, rahvarevolutsiooni äratamist, nad ei saavutanud ega võinudki saavutada.»[1]

Narodnikud tegid teooria alal tõsiseid vigu, mis Vene revolutsioonilise liikumise edaspidises arenemises etendasid negatiivset osa.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Iseloomustage revolutsioonilise narodnikluse ideoloogiat. Missugused on tema positiivsed küljed ja missugused tema vead? 2. Märkige välja narodnikliku liikumise põhietapid ja iseloomustage neid. 3. Missugune on esimeste töölisühingute tähtsus? 4. Missugused on narodnikliku liikumise kokkuvarisemise põhjused?

DOKUMENTAALSET MATERJALI

AJALEHE «MAA JA VABADUS» PROGRAMM.

(Väljavõtted.)

Maa ja vabadus! Need kaks maagilist sõna on Venemaa rüpest korduvalt välja toonud võimsaid stiihilisi liikumisi...

Maa ja vabadus! Selle deviisi olid oma lipule kirjutanud meie eelkäijad, 60-ndate aastate sotsialistid-narodnikud, kes olid ustavad oma rahva vaimule ja ajaloole.

Needsamad sõnad kirjutame oma lipule ka meie...

Revolutsioon on rahvamasside üritus. Neid valmistab ette ajalugu. Revolutsionäärid ei suuda mitte midagi parandada. Nad võivad ainult olla ajaloo tööriistaks, rahva püüdluste väljendajaks. Nende osa seisab ainult selles, et rahvast tema taotluste ja nõudmiste nimel organiseerida ning teda nende elluviimiseks võitlusse viia, aidates sellega kiirendada seda revolutsioonilist protsessi, mis vääramatute ajalooseaduste põhjal käesoleval ajal toimub. Väljaspool seda osa ei ole nad mitte midagi; selle osa raamides on nad ajaloo võimsaks teguriks.

Sellepärast peavad igasuguse tõeliselt revolutsioonilise programmi aluseks olema rahva ideaalid, nagu neid ajalugu on antud ajal ja antud kohas loonud.

Kõigil aegadel, kus vene rahvas on üles tõusnud, ja vaatamata sellele, missuguse ulatuse need ülestõusud on võtnud, nõudis ta maad ja vabadust.

Maad kui nende ühisvara, kes sellel maal töötavad, ja vabadust kui kõigi inimeste ühist õigust korraldada ise oma asju.

Maa äravõtmine mõisnikelt ja bojaaridelt, kõigi ülemuste, kõigi riigi esindajate minemakihutamine ja mõnikord ka täielik hävitamine, «kasakaringide», s. o. vabade, autonoomsete kogukondade asutamine, kus rahva tahet täidavad

[1] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 232.

valitavad, vastutavad ja alati asendatavad isikud — niisugune on rahvarevolutsionääride-sotsialistide — Pugatšovi, Razini ja nende võitluskaaslaste muutumatu «programm» alati olnud.

Kahtlemata jääb ta ka nüüd rahva suurele enamikule samaks.

Sellepärast võtame ka meie, revolutsioonilised narodnikud, ta omaks.

Selle programmiga seame me esikohale agraarküsimuse. Vabrikuküsimuse aga jätame tagaplaanile... sest ajalugu, seadnud Lääne-Euroopas esikohale vabrikuküsimuse, pole meil seda üldse üles tõstnud, vaid on asendanud selle agraarküsimusega...

Samadel põhjustel ei hakka me oma programmis ette otsustama küsimusi, mis puudutavad tulevase sotsialistliku korra üksikvorme. Kõik need on tulevikuküsimused. Jätkem siis tulevik tulevikule. Oleviku ees seisab küllalt suur ülesanne: läbi viia rahvarevolutsioon, mis ainsana suudab tulevast sotsialistlikku korda arendada nendest elementaarsetest sotsialismi alustest, mis rahva arusaamises juba on tekkinud.

Küsimusi. 1. Missugune oli «Maa ja Vabaduse» agraarprogramm? 2. Mille poolest erineb «Maa ja Vabaduse» programm narodnikute propagandast «rahva sekka mineku» perioodil 1874. aastal?

§ 56. Töölisliikumise kasv ja marksismi levimine Venemaal (XIX sajandi 80-ndad aastad ja 90-ndate aastate algus).

80-ndate aastate poliitiline reaktsioon. Pärast seda kui organisatsiooni «Rahva Tahe» esindajad olid tsaari tapnud, kujunes Venemaal välja terrorirežiim, millega kaasnesid politseilised tagakiusamised ja revolutsioonilise liikumise halastamatu mahasurumine. Troonile astus Aleksander II vanem poeg Aleksander III (1881—1894) — vaimselt piiratud inimene, «madalamal keskmisest mõistusest, madalamal keskmistest võimetest ja madalamal keskmisest haridusest», nagu rääkisid isegi talle lähedased inimesed. Ta oli äärmine reaktsionäär. Oma ministritelt nõudis ta, et need «ei anduks teostamatutele mõttekujutustele ja nurjatule liberalismile». 60—70-ndate aastate kodanlikud reformid näisid temale liiga «liberaalsetena». Mõnda aega ootas valitsus sündmuste arenemist, kuid peagi veendus ta revolutsioonilise liikumise nõrkuses ja läks üle avalikule reaktsioonile. Oma manifestis teatas tsaar, et ta hakkab kõigi jõududega kaitsma isevalitsuse võimu «igasuguste temale esitatavate pretensioonide eest».

Kõigepealt õiendas isevalitsus julmalt arveid «Rahva Tahte» liikmetega. Spionaaži ja politseiprovokatsioonide abil läks valitsusel korda see organisatsioon purustada. Selleks et aktiviseerida võitlust revolutsioonilise liikumise vastu, töötati välja «Seadus kõvendatud ja erakorralise kaitse kohta», mis laiendas valitsusvõimu õigusi. Kubernerile anti õigus ilma kohtu ja uurimiseta areteerida, anda sõjakohtu alla või saata kubermangust välja «ebaustavaid» isikuid, sulgeda tööstusettevõtteid ja õppeasutusi. Politsei muutus kõikvõimsaks jõuks.

Kuna valitsus nägi aadlis oma tuge, siis püüdis ta igati aadli

seisundit kindlustada. Võeti tarvitusele abinõud, mis eelmiste aastate kodanlike reformidega võrreldes kujutasid endast sammu tagasi. Loodi Aadlipank, mis andis mõisnikele kasulikel tingimustel rahalist abi; sellega taheti mõisamajandust toetada ning ära hoida aadlike maade minekut kaupmeeste ja kulakute kätte. Asutati maaülemate ametikoht (nendeks määrati ainult mõisnikke), kellele isevalitsus andis kogu politsei- ja kohtuvõimu talupoegade ja nende omavalitsuse üle. Nad võisid talupoegi ilma kohtuta areteerida, määrata neile trahve, nimetada ametisse vallakohtunikke. Talupojad, kes olid asunud mõisniku juurde tööle, ei võinud ilma tema loata töölt lahkuda. Vastasel korral langesid nad karmi karistuse alla.

Vallavanematele teatas tsaar: «Talitage oma aadlipeameeste nõuannete ja juhatuste kohaselt ning ärge uskuge rumalaid kuuldusi maa ümberjaotamise ja tasuta juurdelõigete andmise kohta... igasugune omand peab olema puutumatu.» Tsarism kitsendas semstvoasutuste õigusi veelgi, piiras tunduvalt vandekohtu kompetentsi, võttis tarvitusele abinõud talupoegade vabaduse kitsendamiseks. Tsaari seadused tegid kogukonnast väljaastumise ja vara jaotamise raskemaks. Julmalt kiusati taga demokraatlikku ajakirjandust.

Suurenes rahvuslik ja koloniaalne rõhumine. Tsarism levitas suurriikliku šovinismi ideoloogiat, teostas mittevene rahvuste vägivaldset venestamist, kiusas taga rahvuskeeli ja rahvuskultuuri.

Niisama reaktsiooniline oli poliitika hariduse alal. Õppeasutuste arvu vähendati, järsult piirati ülikoolidesse vastuvõetavate kontingenti ja suurendati õppemaksu. Ringkiri «köögitüdrukute laste» kohta ei lubanud gümnaasiumi vastu võtta «kutsarite, teenrite, kokkade, pesunaiste ja väikepoodnike lapsi».

See reaktsiooniline poliitika ajas klassivastuolud veel teravamaks ja andis proletariaadi revolutsioonilisele võitlusele uut hoogu.

Tööliste olukord ja nende võitlus. Rahvahulkade elu oli äärmiselt raske. 80-ndate aastate alguses puhkes majanduskriis, mis andis tööstusele ja põllumajandusele tugeva hoobi. Kriisi tagajärjel vähenes tööstuslik tootmine ja suurenes töölisklassi viletsus. Kasvas tööpuudus ja tööliste niigi armetut palka vähendati. Korduvad ikaldused ja näljahädad halvendasid tööliste ja talupoegade olukorda veelgi. Eriti suureks õnnetuseks oli 1891.—1892. a. näljahäda, mis hõlmas Euroopa-Venemaa keskkubermange. Sellega kaasnesid massilised taudid ja väga suur surmajuhtumite arv.

Töölisklass oli saanud suureks jõuks. Järjest aktiivsemalt astus ta võitlusse oma orjastajate vastu. Juba 70-ndatel aastatel toimus Venemaal mitu suurt streiki, peamiselt Peterburis ja selle

ümbruskonnas. 80-ndatel aastatel muutus töölisliikumine massilisemaks, hõlmates mitmeid Venemaa piirkondi.

Tööliste hulgast kerkisid esile andekad organisaatorid, kellel oli suur autoriteet. Niisugusteks töölisliikumise tegelasteks olid P. A. Moissejenko, V. S. Volkov, L. I. Abramenkov (Luka Ivanov) ja teised.

Pjotr Moissejenko oli põline tööline. Kolmeteistkümnendast eluaastast peale töötas ta tekstiilivabrikutes. Ta tundis hästi tööliste elu, nende vajadusi ja meeleolu. Ta võttis osa revolutsioonilistest ringidest ja streikidest. Moissejenko oli Põhja-Venemaa Töölisühingu liige, mille eest ta areteeriti ja saadeti Siberisse asumisele. Pärast asumiselt tagasitulekut 1885. aastal oli ta kuulsa Morozovi streigi üks juhtidest.

Moissejenko sõbraks ja võitluskaaslaseks oli Luka Abramenkov, kes koos temaga oli läbi teinud revolutsioonilise võitluse karmi kooli. Ka tema oli osa võtnud streikidest, viibinud tsaarivanglas ja asumisel.

Tööliste peamiseks võitlusvormiks 80-ndatel aastatel oli streik. Nende aastate streigiliikumisest võtsid osa kümned tuhanded töölised.

Morozovi streik 1885. aastal. Kõige suuremaks streigiks oli Morozovi streik **1885. aastal** (Morozovi vabrikus Nikolski alevis, Orehhovo-Zujevo lähedal). Selles vabrikus töötas 8000 töölist. Korduv palga vähendamine, lõpmatud mahaarvamised ja trahvid, häbematu petmine peremehe toiduainete kaupluses ajasid töölised meeleheitele ja nad jätsid töö seisma. Vabriku kontor, pood ja vihatud meistri Sorini korter purustati. Alguses sarnanes streik mässuga. Kuid tööliste juhid — Moissejenko, Volkov ja Abramenkov — suutsid rüüstamisele lõpu teha ning võitlusele organiseeritud iseloomu anda. Oma koosolekutel töötasid töölised välja vabriku juhatusele esitatavad nõudmised. Nad nõudsid palga tõstmist, kindla korra loomist trahvide alal, valmiskauba vastuvõtmist tunnistajate juuresolekul, mis oleks kujutanud endast töölisinspektsiooni omapärast vormi. Samuti nõudsid streikijad vabriku juhatuselt, et vallandamise puhul tuleb töölisele sellest 15 päeva ette teatada ja et streigi ajal tuleb töölt puudutud päevade eest tasu maksta. Morozovi manufaktuuri streikivaid töölisi toetasid ümbruskonna tekstiilivabrikute töölised. Nad jätsid töö seisma ja esitasid samuti vabrikantidele oma nõudmised. Morozovi streik muutus ülevenemaalise tähtsusega sündmuseks.

Streigi mahasurumiseks tuli kohale kuberner ise koos suure sõjaväeüksusega. Tööliste saadikud, kelle puutumatus pidi lubaduste kohaselt olema tagatud, esitasid kubernerile streikijate nõudmised. «Me peaaegu nälgime,» ütlesid töölised. «Me tahame tööd teha ja tuleme tööle, kuid andke meile võimalus toita oma perekonda.» Eriti tungivalt nõudsid nad omavolilise trahvimise

lõpetamist, sest see röövis nendelt suure osa palgast. «Peremees ei tohi määrata üleliigseid trahve, millega ta oma töölisi koormab. Meie, töölised, nõuame ja palume, et trahvid ei ületaks 3 protsenti teenitud rublast.» Kuid kuberner murdis reetlikult oma lubaduse. Saadikud, nende hulgas ka Volkov, piirati kasakate poolt ümber ja areteeriti. Töölised püüdsid oma saadikud vabastada. Toimus käsikähmlus tööliste ja sõjaväe vahel. Tsaari käsul algas streigi mahasurumine. Politsei pani toime massilisi areteerimisi. Üle 800 töölise saadeti administratiivkorras välja, 33 inimest anti kohtu alla.

Kohtus avanes vapustav pilt tööliste elust, nende viletsusest ja õigusetust olukorrast. «Kui me loeme raamatut mustanahaliste orjade kohta, siis äratab see meis pahameelt,» ütles üks advokaat, «kuid praegu on meie ees valged orjad.» Kohtupidamine Morozovi manufaktuuri tööliste üle köitis kogu Venemaa tähelepanu. Eri rahvakihid avaldasid töölistele poolehoidu ja nõudsid, et vabrikant võetaks tema häbematute kuritarvituste pärast vastutusele. Vandemehed tegid õigeksmõistva otsuse. Aleksander III oli selle üle pahane. Tema käsul areteeriti streigi juhid uuesti ja saadeti administratiivkorras asumisele.

Morozovi streigil oli ajalooline tähtsus. Ta näitas töölistele ja kodanlusele, et kui töölised tegutsevad solidaarselt ning organiseeritult, siis kujutavad nad endast tõsist jõudu. «See suur streik jättis väga tugeva mulje valitsusele,» kirjutas V. I. Lenin, «kes nägi, et töölised, kui nad tegutsevad üheskoos, on kardetav jõud, eriti siis, kui ühiselt tegutsevate tööliste mass esitab otseselt oma nõudmised.»[1]

Töölisliikumine 80-ndate aastate teisel poolel. Morozovi streik avaldas suurt mõju kogu Venemaa töölisliikumise arenemisele. Otseseks vastukajaks sellele olid arvukad streigid Venemaa keskkubermangudes.

80-ndate aastate teisel poolel jätkus töölisliikumise vääramatu kasv; võitlusse astusid transporditöölised, samuti metallurgia- ja masinaehitustehaste töölised. 1885. aastal toimus 58 streiki. Iga aastaga võttis töölisliikumine järjest suurema ulatuse. Proletariaadi klassivõitlus muutus üha visamaks ja massilisemaks. 1887. aastal streikisid 83 ettevõtte töölised. Eriti laiaulatuslik oli Šuja linna tööliste streik, mis hõlmas 6000 inimest. 1889. aastal katkestasid töö peaaegu kõik Ivanovo-Voznessenski ja Šuja kudumisvabrikud. Vastuseks 1700 töölise vallandamisele alustas Ivanovo-Voznessenskis 10 000 inimest streiki.

Töölisliikumine kasvas ka ääremaadel — Siberis, Uraalis, Poolas, Valgevenemaal ja Ukrainas. Ta hakkas muutuma ühiskondliku elu tähtsaks teguriks.

Kuid töölisliikumine oli alles stiihiline ja organiseerimata.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 23.

Streikidel oli sageli mässu iseloom, nendega käis kaasas masinate purustamine ja vabrikupoodide rüüstamine. Töölised esitasid tavaliselt ainult majanduslikke nõudmisi. Kuid iga streigiga ja iga võitlusaastaga kasvas tööliste poliitiline teadlikkus, organiseeritus ja proletaarne solidaarsus.

Töölisliikumise survel oli valitsus sunnitud tegema mõningaid järeleandmisi. 80—90-ndate aastate vabrikuseadused reguleerisid mõnevõrra naiste ja laste töötingimusi. Asutati vabrikuinspektsioon, kelle ülesandeks oli jälgida tööliste elutingimusi ja lahendada vabrikuvalitsusega tekkinud konflikte. Seati sisse teatav kord tööle võtmise, palga maksmise, vallandamise ja tööliste trahvimise alal (trahvirahadest pidi töölistele makstama töövõimetuse puhul abiraha) jne. Kuid tööliste olukord jäi äärmiselt raskeks ja karistused streikidest osavõtu eest muutusid veelgi rängemaks.

«Töö Vabastuse» rühm. Marksistlikud ringid Venemaal. Narodnikluse krahh ning tema vandenõu ja individuaalse terrori taktika lüüasaamine sundisid revolutsionääre otsima uusi, eesrindlikumaid ideid. Ja nad jõudsid välja marksismini, mis kujutab endast proletaarse revolutsiooni ja sotsialismi ülesehitamise teaduslikku teooriat. Juba XIX sajandi keskpaiku tutvusid eesrindlikud vene inimesed K. Marxi ja F. Engelsi mõnede teostega. Eriti kasvas huvi marksismi vastu 60—70-ndatel aastatel, kui Lääne-Euroopa maades algas töölisliikumise tõus ja alustas oma tegevust I Internatsionaal. 1872. aastal anti venekeelses tõlkes välja «Kapitali» I köide — geniaalne teos, milles K. Marx avas kapitalismi arenemise seaduspärasused ja põhjendas kapitalismi hukkumise paratamatust. See oli esimene selle tähtsa teose võõrkeelne tõlge.

Kuid 60-ndatel ja 70-ndatel aastatel ei muutunud marksism Vene revolutsioonilises liikumises veel valitsevaks revolutsiooniliseks teooriaks. See oli seletatav Venemaa mahajäämusega ja Vene töölisliikumise nõrkusega. Narodnikud suhtusid K. Marxisse ja tema õpetusse lugupidamisega, kuid nad olid arvamusel, et seda õpetust ei saa Venemaal rakendada.

80—90-ndatel aastatel jõudis lõpule proletariaadi väljakujunemine ning algas tema tegutsemine iseseisva klassina. Seoses sellega tekkisid tingimused marksismi kiireks levimiseks Venemaal.

1883. aastal asutasid vene revolutsionäärid Genfis (Šveitsis) marksistliku organisatsiooni — «Töö Vabastuse» rühma. Selle koosseisu kuulusid endised narodnikliku liikumise aktiivsed tegelased G. V. Plehhanov, V. I. Zassulitš, P. B. Axelrod ja teised, kes tsaarivalitsuse repressioonide pärast olid välismaale elama asunud. Juba 70-ndate aastate lõpul ei toetanud nad enam individuaalse terrori taktikat ja asutasid organisatsiooni «Must Ümberjaotamine», kes pidas oma peamiseks ülesandeks sotsialist-

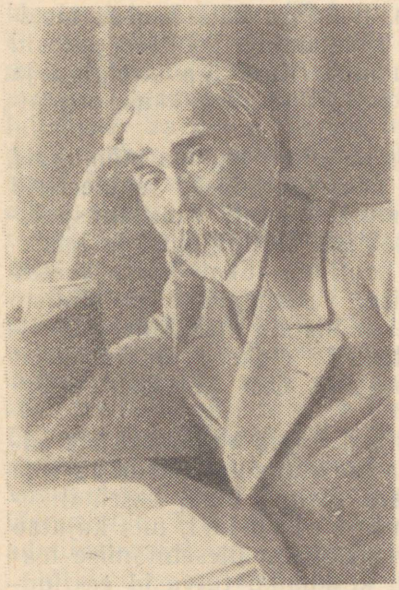

Georgi Valentinovitš Plehhanov.

like ideede propageerimist rahva hulgas. 80-ndatel aastatel asusid nad marksistlikele seisukohtadele.

«Töö Vabastuse» rühma organiseerijaks ja juhiks oli väljapaistev revolutsionäär, andekas marksismi propagandist ja silmapaistev teoreetik Georgi Valentinovitš Plehhanov (1856—1918). Ta oli pärit väikeaadliku perekonnast. Peterburi Mäeinstituudi üliõpilasena ühines ta narodnikliku liikumisega ja etendas selles väljapaistvat osa. Koos teistega organiseeris ta 1876. aastal Peterburis Kaasani kiriku juures meeleavalduse. Pärast «Maa ja Vabaduse» lõhenemist sõitis Plehhanov 1880. aastal välismaale. Mõtisklused narodnikliku liikumise kokkuvarisemise põhjuste üle, Marxi ja Engelsi teoste uurimine ning tutvumine Lääne-Euroopa proletariaadi võitlusega viisid ta marksismi juurde. Ta katkestas sidemed narodniklusega ja oli selle esimene sügav kritiseerija.

«Töö Vabastuse» rühma liikmed pidasid oma peaülesandeks Marxi ja Engelsi teoste levitamist Venemaal, marksistlike ideede propageerimist ja populariseerimist. Rühma liikmed tõlkisid vene keelde «Kommunistliku partei manifesti», «Filosoofia viletsuse», «Teadusliku sotsialismi arenemise» ning teisi Marxi ja Engelsi teoseid, andsid need välja ja organiseerisid nende illegaalset levitamist Venemaal. Marxi ja Engelsi teosed said vene revolutsionääride käsiraamatuteks.

Suurt osa ideelises võitluses narodniklusega, mis nüüd oli muutunud revolutsioonilise liikumise piduriks, etendasid G. V. Plehhanovi teosed. Oma raamatus «Sotsialism ja poliitiline võitlus» (1883) näitas ta, et poliitilise võitluse eitamine narodnikute poolt on vale. Sealjuures lähtus ta Marxi geniaalsest teesist, et igasugune klassivõitlus on poliitiline võitlus, et ainult poliitilise võimu kättevõitmisega võib proletariaat rajada tee sotsialismile.

Narodnikud võtsid «Töö Vabastuse» rühma loomise ja tema tegevuse teravа kriitika alla. Plehhanov vastas neile suurepärase teosega «Meie lahkhelid» (1885). Selles raamatus näitas ta, et

narodnikud ei ole õigesti aru saanud ajalooprotsessi iseloomust ja kapitalismi arenemisest Venemaal. Plehhanov tõestas, et kapitalism on Venemaal juba võitnud ning revolutsionääride ülesanne on kasutada neid vastuolusid, mida kapitalistlik kord tekitab, võitluses rahva vabastamise eest. Kogukond, nagu tõestas Plehhanov, on vana halli aja igand, ta jaguneb kehvtalurahvaks ja kulakuteks, ta ei saa olla «sotsialismi rakuke; otse vastupidi: ta on kasulik ainult tsarismile ja mõisnikele.

Plehhanov näitas, et esmajärguliseks ülesandeks on kodanlik-demokraatlik revolutsioon ja et ainult pärast selle võitu on võimalik üleminek sotsialistlikule revolutsioonile. Väga suur tähtsus oli Plehhanovi poolt tõestatud teesil, et isevalitsuse ja kapitalismi vastu toimuvas vabadusvõitluses etendab juhtivat osa proletariaat. Seoses sellega esitas Plehhanov töölispartei loomise ülesande, sest ainult see partei võib tagada revolutsioonilises võitluses võidu.

Plehhanovi teosed andsid hoobi narodniklusele ning rajasid Vene sotsiaaldemokraatia teoreetilised alused.

«Töö Vabastuse» rühma programm määras üldjoontes õigesti kindlaks proletariaadi revolutsioonilise võitluse eesmärgid ja ülesanded. Programmi projekt seadis eesmärgiks kommunistliku revolutsiooni läbiviimise ja kapitalistliku korra asendamise sotsialistliku korraga. Juhtiv osa selles võitluses kuulub proletariaadile. Selleks et ta saaks oma osa edukalt täita, on vaja luua iseseisev töölispartei. Programm märkis, et proletariaat peab kätte võitma poliitilise võimu, ja rõhutas, et isevalitsuse kukutamine on proletaarse partei kõige lähemaks ülesandeks.

Kuid rühma programmis leidus ka olulisi vigu. Programmis ei olnud selgesti näidatud, missugused on tulevase kodanlik-demokraatliku revolutsiooni liikumapanevad jõud Venemaal. Rühm oli küll loobunud narodniklikest kujutlustest, nagu oleks Venemaal võimalik ainult talurahvarevolutsioon, kuid ta tegi vea sellega, et ei arvestanud üldse enam talurahvast kui proletariaadi liitlast. Ta ei näinud talurahva revolutsioonilisi võimalusi ja alahindas talurahva osa revolutsioonilises liikumises. Sellepärast ei seadnudki «Töö Vabastuse» rühm üles töölisklassi ja talurahva liidu loomise ülesannet. Revolutsioonilises võitluses isevalitsuse vastu pidas ta proletariaadi ainukeseks võimalikuks liitlaseks kodanlust. Nende vigade tõttu langesid Plehhanov ja teised «Töö Vabastuse» rühmast osavõtjad hiljem oportunismi.

«Töö Vabastuse» rühm etendas revolutsioonilises liikumises tähtsat osa, tema tegevus puhastas teed marksistliku partei loomisele Venemaal. Kuid rühm ise ei olnud seotud massilise töölisliikumisega, ta ainult «astus esimese sammu töölisliikumise poole» [1].

[1] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 250.

Marksistlikud ringid Venemaal. Samal ajal tekkisid Venemaal mitmed põrandaalused marksistlikud rühmad ja ringid, nagu D. N. Blagojevi (1855—1924) (tulevase Bulgaaria Kommunistliku Partei asutaja) ja M. I. Brusnevi (1864—1937) rühm Peterburis, N. J. Fedossejevi (1871—1898) ring Kaasanis jt. N. J. Fedossejev etendas marksismi propageerimisel ja Venemaa esimeste marksistlike ringide juhtimisel väljapaistvat osa. V. I. Lenin oli Fedossejeviga kirjavahetuses ja hindas teda kui «erakordselt andekat ja oma üritusele erakordselt ustavat revolutsionääri». Fedossejev areteeriti ja ta hukkus Siberis asumisel olles.

Nende ringide liikmed uurisid marksismi, lõid sidemed eesrindlike töölistega ja organiseerisid töölisringe, kus nad propageerisid marksismi. Nad püüdsid töölisliikumise arenemisele mõju avaldada ja tegid katset luua sotsiaaldemokraatlikku ajakirjandust. Kuid need rühmad olid väikesearvulised, nad ei olnud veel tugevasti ja sügavalt seotud töölisliikumisega. Marksistlikku töölisparteid ei loodud. Marksism ja töölisliikumine eksisteerisid teineteisest lahus.

Suure ülesande — sotsialismi ja töölisliikumise ühendamise ülesande, iseseisva Vene töölispartei loomise ülesande lahendas V. I. Lenin.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Milles avaldus isevalitsuse reaktsiooniline poliitika 80—90-ndatel aastatel? 2. Tehke Morozovi streigi põhjal kindlaks tööliste väljaastumiste põhijooned 80-ndatel aastatel. Missugune oli selle streigi tähtsus? 3. Milles seisab «Töö Vabastuse» rühma ajalooline tähtsus? Missugused olid tema programmi puudused?

§ 57. Vabadusliikumise proletaarse etapi algus.

Tööstuslik tõus 90-ndatel aastatel ja töölisliikumine. 80-ndate aastate majanduskriisi ja seisaku periood asendus 90-ndatel aastatel tööstuse tormilise arenemisega. Venemaal käis laialdane raudteede ehitamine. Raudteede pikkus suurenes 10 aasta jooksul peaaegu kahekordseks: 30 000 kilomeetrilt 1890. aastal 53 000 kilomeetrile 1900. aastal. Suur tähtsus oli raudteede ehitamisel Ukrainas, Taga-Kaukaasias ja Kesk-Aasias. Tähtsat osa kapitalismi arenemises Venemaal etendas Siberi raudtee ehitamine. Selle raudtee pikkus ulatus 7000 kilomeetrini; teda ehitati 15 aastat, põhiliselt aga viidi ehitustööd lõpule 1901. aastal.

Raudteevõrgu kasv nõudis tohutul hulgal metalli, sütt, masinaid jne. See aitas kaasa tööstuse tunduvale tõusule. Kivisöe ja nafta tootmine suurenes kolmekordseks, metallurgiatööstuse toodang aga kasvas rohkem kui kolm korda. Kiiresti arenes masinaehitus. Tööstusproletariaat suurenes aastail 1887—1901 peaaegu miljoni inimese võrra: 1,3 miljonilt 2,2 miljonini.

Venemaa tööstusliku arenemise iseärasuseks oli suurettevõtete (üle 500 töölisega ettevõtete) kiire kasv. Juba 1895. aastal töötas niisugustes ettevõtetes 45 protsenti töölistest, 1902. aastaks aga oli kuni 50 protsenti töölistest koondunud üle 1000 töölisega ettevõtetesse. Oma kontsentratsiooni astmelt oli Venemaa tööstus ühel esimestest kohtadest maailmas.

Sellel aastakümnel suurenes kiiresti Ukraina kivisöe- ja metallurgiapiirkonna (Donbassi — Krivoi Rogi piirkond) toodang, arenes naftatöötlemistööstus Taga-Kaukaasias ja kujunes välja keemiatööstus. Tööstuse arenemine lõi soodsad tingimused tööliste organiseerimiseks ja nende klassiteadvuse kiireks tõusuks.

Tööliste olukord oli endiselt väga raske. Tsaarivalitsus ja vabrikandid ei tahtnud tegelikult nende elujärge parandada ja tegid ainult tühiseid järeleandmisi.

Töölisliikumine kasvas 90-ndatel aastatel veelgi. Viie aasta jooksul (1890—1894) oli Venemaal 264 streiki ja rahutust, millest võttis osa ligikaudu 200 000 inimest. Lisaks keskkubermangude töölistele hõlmas streigiliikumine ka Uraali, Ukraina ja läänepoolsete kubermangude töölisi. Metallitöölised, käevurid ja raudteelased alustasid võitlust töötingimuste parandamise eest, palga tõstmise ja tööpäeva lühendamise eest. Mõned streigid võtsid suure ulatuse, hõlmates kümneid tuhandeid töölisi.

Tähtsaks sündmuseks oli Donbassi tööliste väljaastumine 1892. aasta suvel. See algas Juzovkas ja kandus seejärel Mariupoli, Jekaterinoslavi ja Luganski. Ainuüksi Juzovkas võttis rahutustest osa üle 15 000 inimese. Nendel väljaastumistel oli stiihiline iseloom, nad toimusid organiseerimatult. Sõjaväe abil surus isevalitsus selle liikumise maha.

Suureks sündmuseks oli 1. m a i — rahvusvahelise töörahva pidupäeva tähistamine, mille II Internatsionaali I kongress 1889. aastal oli kindlaks määranud. Esmakordselt organiseerisid Peterburi töölised 1. mai tähistamise 1891. aastal Narva värava taga metsas. Kõned, mis töölised sel koosolekul pidasid, laskis Plehhanov Genfis trükkida ja välja anda. Sellest ajast peale sai 1. mai tähistamine vene proletariaadi kauniks revolutsiooniliseks traditsiooniks.

Lodzi linnas võttis 1892. aasta esimese mai streigist osa 30 000 inimest. Streik lõppes kokkupõrkega ühelt poolt tööliste ning teiselt poolt sõjaväe ja politsei vahel, millele järgnes tööliste ülestõus. Ülestõusnud töölised hõivasid vangla ja kasarmud ning said linna peremeesteks. Tsarism saatis Lodzi tööliste vastu 10 000 soldatit. Ülestõus uputati verre. Poola tööliste ennastsalgav võitlus leidis tulist poolehoidu Peterburi ja teiste Venemaa tööstuskeskuste tööliste hulgas. «Kui tsaar otsa saab,» kirjutasid Peterburi töölised poola töölistele, «siis me tõestame teile, et vene rahva ja poola rahva vahel ei ole mingit vaenu, et see vaen oli olemas ainult härraste, kapitalistide ja ametnike vahel, kellega

Vladimir Iljitš Lenin.

meil ei ole midagi ühist.» See kiri näitas, et proletaarne solidaarsus ja eesrindlike tööliste poliitiline teadlikkus oli edusamme teinud.

Kuid tervikuna võttes oli töölisliikumine ikka veel nõrk, stiihiline ja killustatud. Tavaliselt esitasid töölised ainult majanduslikke nõudmisi. Suur pööre töölisliikumises on seotud V. I. Lenini nimega.

V. I. Lenini revolutsioonilise tegevuse algus. 80-ndate aastate lõpul alustas oma tegevust maailma proletariaadi suur juht Vladimir Iljitš Lenin (Uljanov) **(1870—1924).**

V. I. Lenin sündis 10. (22.) aprillil 1870. aastal Simbirski linnas (praegune Uljanovsk) rahvakoolide inspektori perekonnas. V. I. Lenini vanem vend Aleksander oli organisatsiooni «Rahva Tahe» liige. Ta võttis osa atentaadist tsaar Aleksander III-le, mille eest ta 1887. aastal hukati. Lenin lõpetas gümnaasiumi kuldmedaliga ja astus seejärel Kaasani ülikooli õigusteaduskonda. Peagi aga heideti ta üliõpilasrahutustest osavõtmise pärast ülikoolist välja. Kuid Lenin ei katkestanud õppimist. Kaasani kubermangus Kokuškino külas asumisel olles jätkas Lenin õpinguid ja sooritas 1891. aastal eksternina edukalt eksamid Peterburi ülikooli õigusteaduskonna juures. Samal ajal hakkas ta põhjalikult

uurima marksismi. Lenin võttis osa marksistlike ringide tööst algul Kaasanis ja hiljem Samaaras.

1893. aastal asus Lenin elama Peterburi ja hakkas sealsetes marksistlikes ringides peagi etendama juhtivat osa.

V. I. Leninist sai marksistlike ringide juht, ta lõi sidemed töölistega ja juhatas ise õpinguid töölisringides. Tema vestlused olid lihtsad ja selged, ta oskas marksistlikku teooriat siduda tööliste vajadustega. Nendest vestlustest osavõtjad ütlesid hiljem, et nad olid vaimustatud oma lektori mõistusest, et tema vestlused andsid rohkem kui teiste propagandistide poolt läbiviidud õppused.

Marksismi kindlustamist Venemaal pidurdas endiselt narodniklus, millel oli suur mõju haritlaste hulgas. Liberaalsed narodnikud, kes nimetasid ennast «rahvasõpradeks», alustasid sõjakäiku marksismi vastu. Lenin andis neile tugeva vastulöögi ja viis hiilgavalt lõpule narodnikluse ideelise purustamise, mida omal ajal oli alustanud «Töö Vabastuse» rühm.

Suur tähtsus oli V. I. Lenini teosel «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?» (1894). Lenin tõestas veenvalt, et narodniklus on mandunud, et ta on revolutsioonilisest liikumisest muutunud liberaalseks liikumiseks, et ta on loobunud revolutsioonilisest võitlusest ja taotleb kokkulepet isevalitsusega, et ta on muutunud külakulakluse ideoloogiaks.

Paljastades narodnikuid, rakendas V. I. Lenin Vene tegelikkuse analüüsimisel hiilgavalt marksismi, ta põhjendas ajalooprotsessi marksistlikku teooriat ja arendas edasi tähtsat marksismi teesi proletariaadi otsustava osa kohta tulevases revolutsioonis. Koos sellega andis Lenin väärtusliku panuse marksistlikku teooriasse: ta esitas uusi ideid, mis etendasid rahvusvahelises kommunistlikus liikumises väga suurt osa. Lenin esitas esimesena teesi töölisklassi ja talurahva revolutsioonilisest liidust, milles juhtiv osa kuulub proletariaadile. Selles liidus nägi Lenin peamist vahendit võitluses isevalitsuse ja kapitalismi vastu.

Oma raamatus esitas V. I. Lenin marksistlike ringide ühendamise ja ühtse proletaarse partei loomise ülesande. Niisugune partei suudab proletariaati ühte liita ja viia ta revolutsioonilisse võitlusse sotsialismi võidu eest. «...Vene **tööline,** tõustes üles kõigi demokraatlike elementide eesotsas,» kirjutas prohvetlikult Lenin, «kukutab absolutismi ja viib **Vene proletariaadi (kõigi maade** proletariaadi kõrval) avaliku poliitilise võitluse sirgel teel **võiduka kommunistliku revolutsioonini.»**[1] Need suurepärased ideed said Kommunistliku Partei tegevuse aluseks, nad rajasid uue etapi ülemaailmses proletaarses liikumises ja marksistlik-leninliku teooria arenemises.

[1] V. I. Lenin, Teosed, I. kd., lk. 269.

XIX sajandi 90-ndatel aastatel tuli Leninil võidelda ka marksismi varjatud vaenlaste — niinimetatud «legaalsete marksistide» vastu. Kodanlik-liberaalsete haritlaste esindajad püüdsid marksismi kodanluse huvidele kohandada. Nad heitsid marksismist välja kõige tähtsama — õpetuse proletaarsest revolutsioonist ja proletariaadi diktatuurist ning spekuleerisid sellega, et marksism tunnustab kapitalismi suhtelist progressiivsust feodalismiga võrreldes. Nad mätsisid kinni vastuolud kodanluse ja proletariaadi vahel, kutsusid üles klassirahu sõlmima ja kapitalismi juurde õppima minema. «Legaalsed marksistid» püüdsid allutada töölisliikumist liberaalkodanlikule ideoloogiale.

Lenin paljastas nende kapitalismi teenrite tõelise palge ja näitas, et nad moonutavad marksistlikku teooriat. V. I. Lenini teoreetilistel töödel oli väga suur tähtsus töölisliikumisele.

«Töölisklassi Vabastusvõitluse Liit». V. I. Lenini juhtimisel lahendati sotsialismi ja töölisliikumise ühendamise ülesanne. Juba 1894. aastal hakkasid Peterburi marksistid üksikutes töölisringides tehtavalt propagandalt üle minema poliitilisele agitatsioonile töölishulkades, nad lõid tihedamad sidemed töölisliikumisega. Ringid loodi peaaegu kõigis pealinna rajoonides ja neil oli tööliste hulgas märkimisväärne mõju. Kõigile tööliste väljaastumistele reageerisid nad spetsiaalsete lendlehtede väljaandmisega, milles räägiti tööliste vajadustest ja sõnastati nende nõudmised.

V. I. Lenin sõitis 1895. aasta suvel välismaale Plehhanovi juurde ja lõi tiheda kontakti «Töö Vabastuse» rühmaga.

Töölisliikumise tõus, marksistlike ringide arvu kasv ja üleminek massilisele agitatsioonile nõudsid tungivalt kõigi ringide ühendamist.

V. I. Lenini initsiatiivil ühinesid Peterburi killustatud sotsiaaldemokraatlikud ringid **1895. aasta** sügisel ühtseks organisatsiooniks — «Töölisklassi Vabastusvõitluse Liiduks». Liidu eesotsas oli tsentraalne organiseerimisgrupp, mille koosseisu kuulus 17 inimest. Grupp valis juhtiva büroo, mille koosseisu kuulusid V. I. Lenin, G. M. Kržižanovski, A. A. Vanejev ja teised. Lenin oli ka kõigi «Võitlusliidu» väljaannete toimetaja.

Tsentraalgrupp kujutas endast tegelikult linnakomiteed. Ta juhtis rajoonigruppide tegevust; viimased omakorda juhtisid tehaseringide tööd.

«Võitlusliit» kujunes suureks jõuks töölisliikumises. Tööliste olukorda käsitlevates lendlehtedes, mis «Võitlusliit» streikide puhul välja andis, esitati lisaks proletariaadi majanduslikele nõudmistele ka poliitilisi nõudmisi. Stiihilised rahulolematuse puhangud suunati proletariaadi klassivõitluse organiseeritud rööbastele. Massiline töölisliikumine hakkas arenema sotsiaaldemo-

«Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidu» liikmed. *Foto.*

kraatliku organisatsiooni ideelisel ja organisatsioonilisel juhtimisel.

V e n e m a a l o l i a l a n u d v a b a d u s l i i k u m i s e u u s e t a p p — p r o l e t a a r n e e t a p p.

Peterburi «Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidul» oli suur ajalooline tähtsus. Ta oli marksistliku partei algidu, mis tugines töölisliikumisele ja juhtis seda liikumist. «Võitlusliit» koostas illegaalse ajalehe «Rabotšeje Delo» numbri, mis sisaldas mitu V. I. Lenini artiklit. Kuid ajalehte ei läinud korda välja anda. 1895. aasta detsembrikuus areteeris valitsus 88 «Võitlusliidu» liiget, nende hulgas ka V. I. Lenini. See oli ränk hoop töölisliikumisele. Kuid «Võitlusliit» ei katkestanud oma tegevust, ta tegi poliitilist agitatsiooni ja andis välja lendlehti. Ka vanglast aitas V. I. Lenin töölisliikumist juhtida. Ta kirjutas töölistele mitu lendlehte, koostas partei programmi projekti ja andis nõu vabaduses viibivatele seltsimeestele. 1897. aastal saadeti Lenin kolmeks aastaks Siberisse Šušenskoje külasse asumisele.

Töölisliikumine elas 90-ndate aastate keskpaiku üle suure tõusuperioodi. 1896. aasta maikuus toimus tekstiilitööliste streik, millest võttis osa 30 000 inimest. Tööliste peamiseks nõudmiseks oli tööpäeva lühendamine $10^1/_2$ tunnile. Streiki toetasid metalli-

töölised ja teised Peterburi töölised. Areteerimistega ja lubadusega, et mõned nõudmised rahuldatakse, sundis valitsus streikijaid tööle asuma.

Oma lendlehtede ja suulise propagandaga aitas «Võitlusliit» töölisliikumist laiendada ja proletaarset solidaarsust tõsta. 1897. aasta jaanuaris puhkes Peterburis uus streik, millest võttis osa 20 000 inimest. Valitsus õiendas streikijatega julmalt arveid, areteeriti üle tuhande inimese. Streik suruti maha. Kuid töölisliikumine kasvas pidevalt.

90-ndate aastate teisel poolel hõlmas töölisliikumine paljusid Vene keisririigi kubermange. Kõige aktiivsemad olid tekstiilitöölised: nende järel tõusid üles teiste tööstusharude töölised. Aastail 1895—1899 toimus üldse 735 streiki, millest võttis osa üle 220 000 inimese. Tööliste peamiseks nõudmiseks oli tööpäeva lühendamine ja palga tõstmine. Valitsus oli sunnitud 1897. aastal välja andma seaduse, mille järgi päevases vahetuses lühendati tööpäeva 11½ tunnile ja õises vahetuses 10 tunnile. See oli Venemaa töölisklassi suur võit.

Streigid, mis sotsiaaldemokraatide juhtimisel 90-ndate aastate keskpaiku toimusid, olid V. I. Lenini sõnade järgi «rahvarevolutsiooni ettevalmistamise ajajärgu algus» [1].

Streigivõitluse suur ulatus aitas luua ja kindlustada sotsiaaldemokraatlikke ringe ja organisatsioone, mis Peterburi «Võitlusliidu» eeskujul võtsid endale samuti «Võitlusliidu» nime. Peterburi sotsiaaldemokraadid korraldasid kohalike seltsimeestega nõupidamisi, aitasid neid nõuannete ja kirjandusega.

«Võitlusliidud» tekkisid Moskvas, Ivanovo-Voznessenskis, Kiievis ning teistes Venemaa, Ukraina ja Valgevenemaa tööstuslinnades. Sotsiaaldemokraatlikud organisatsioonid asutati Poolas, Baltimaadel ja Taga-Kaukaasias. Kuid kõik need rohkearvulised ringid ja rühmad olid laiali pillatud, nad ei moodustanud ühtset organisatsiooni, neil puudus ühine programm. See nõrgendas töölisliikumist, tõi kaasa rohkearvulisi sissekukkumisi ja areteerimisi ning soodustas oportunistlike voolude tekkimist sotsiaaldemokraatias. Nii näiteks tugevnes 90-ndate aastate teisel poolel marksistlikes ringides vool, mida hakati nimetama «ökonomismiks». «Ökonomistid» olid arvamusel, et töölised peavad pidama ainult majanduslikku võitlust oma ainelise olukorra parandamise eest; nad ei tunnustanud töölisklassi poliitilist võitlust ja seda juhtivat osa, mida proletariaat revolutsioonis etendab, nad olid töölisklassi iseseisva partei loomise vastu. Nad tahtsid töölisklassi huve allutada kodanluse huvidele, esinesid kodanluse teenritena.

Juba vabaduses olles hoiatas Lenin selle voolu ohtlikkuse eest. Kaugest Siberi külast jälgis Lenin tähelepanelikult sündmuste arenemist Venemaal. Koos teiste asumisele saadetud seltsimees-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 16. kd., lk. 329.

tega astus ta otsustavalt välja «ökonomistide» vastu ja paljastas selle voolu kodanlikku olemust.

V. I. Leninil ei õnnestunud 90-ndatel aastatel lõpule viia sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide ühendamist ühtseks parteiks. Massilised areteerimised ajasid selle ülesande täitmise nurja. Vabaduses viibivad kohalike sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide esindajad kutsusid **1898. aasta** märtsis Minskis kokku VSDTP I kongressi, kus tehti katset luua ühtne partei. Kongressil viibis 9 delegaati, kes olid suurte organisatsioonide esindajad. Kongress võttis vastu otsuse ühendada sotsiaaldemokraatlikud ringid ja rühmad ühtseks Venemaa Sotsiaaldemokraatlikuks Töölisparteiks (VSDTP).

Sellel põhimõttelisel otsusel oli ajalooline tähtsus. V. I. Lenin hindas seda otsust positiivselt.

Kuid praktiliselt ei läinud kongressil korda seda tähtsat poliitilist ülesannet täita. Kongressil ei võetud vastu programmi ja põhikirja; kongressil valitud Keskkomitee areteeriti peagi. Lenin kirjutas pärast I kongressi valitsenud olukorra kohta: «Kogu partei muutus vormituks kohalike parteiorganisatsioonide (mida nimetati komiteedeks) konglomeraadiks. Ainus kohalikke komiteesid ühendav side oli ideeline, puhtvaimne side.» [1]

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Märkige välja põhinäitajad, mis iseloomustavad tööstuse arenemist 90-ndatel aastatel. Missugune oli selle arenemise tähtsus töölisklassi väljakujunemise seisukohalt? 2. Missugused jooned olid iseloomulikud 90-ndate aastate töölisliikumisele? 3. Missugune on V. I. Lenini tegevuse ajalooline tähtsus 90-ndatel aastatel? 4. Mispärast pidas V. I. Lenin 1895. aastat vabadusliikumise uue, proletaarse etapi alguseks? Milles seisab leninliku «Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidu» tegevuse ajalooline tähtsus?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

M. SILVINI MÄLESTUSI LENINIST.

(Katkend.)

Tema avar mõistus, tema teadmised, tema tugev iseloom imponeerisid mulle. Vaatasin talle alt üles. Nägin temas määratu suurt hingestatud jõudu selle ürituse läbiviimiseks, millele minagi tahtsin anda oma elu, ja ma olin temasse sügavalt kiindunud. Ta teadis seda ja hindas mu kiindumust, tasudes mulle selle eest usaldusega revolutsioonilistes küsimustes ja sõbraliku ning heatahtliku suhtumisega minu paljudesse suurtesse ja väikestesse nõrkustesse. Ta oli haruldaselt delikaatne inimene, armastusväärne vestluskaaslane, ustav seltsimees, lihtne ja otsekohene isiklikes suhetes, sundimatult lõbus, kui seltsimehed vahel harva lõbutsemiseks kokku tulid. Paar korda Peterburis, mõned korrad enda pool kodus ja asumisel nägin teda sõprade seltsis intiimses, koduses miljöös. Poliitikuna oli ta hoopis teine: keskendunud, järeleandmatu, ranguseni karm, kaugel sentimentaalsusest.

«Revolutsioon ei ole mäng,» ütles ta, «seal pole kohta väikekodanlikele arusaamadele.»

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 7. kd., lk. 440.

Ta oli otsekohene inimene, talle oli võõras igasugune edvistamine, uhkeldamine, poos. Ta rääkis töölistega ja kirjutas nendele oma tavalises keeles, ilma lihtsat rahvakeelt kunstlikult järele ajamata, ilma selle vulgaarse «alamategа» kohanemiseta, ilma odava populaarsuseta oma mõtete esitamises, mida võis märgata mõnede seltsimeeste juures, kes oma mõtteid sel viisil püüdsid arusaadavamaks teha.

Ta ei olnud kuiv ja tuim raamatukoi, endassesulgunud eremiit, ta armastas inimesi, armastas elu ja selle rõõme, kuid kõige peamine oli talle võitlus ja võidutahe. Ta pühendas end täielikult revolutsioonile. Tal ei olnud teisi huve, teist elu peale selle, mis oli seotud revolutsiooniga. Vladimir Iljitšile polnud meeltmööda inimesed, kes ei andunud täielikult tööliisliikumisele, ei katkestanud lõplikult sidemeid proletariaadile vaenulike klassidega. Elukutselist revolutsionääri eelistas ta igale muule marksistile...

1895. aastal, seoses üleminekuga «agitatsioonile», kui organisatsioon oli kasvanud ja vanade seltsimeeste kesksele ringile tekkis lisaks suur «perifeeria» — mitu kõrvalringi propagandistidele, tehnikutele, illegaalse kirjanduse varjajatele ja edasitoimetajatele, sidepidajatele jne. —, nõudis Vladimir Iljitš: 1) organisatsiooni liikmete grupeerumist rajoonide järgi; 2) liikmete parteiliste kohustuste ja funktsioonide ranget kindlaksmääramist; 3) vastastikuste väikekodanlike külaskäikude lõpetamist; 4) igasuguse erakirjavahetuse piiramist miinimumini, sest need, kes kirju armastasid kirjutada, eriti provintsi, ei suutnud kuidagi hoiduda mingisugustest enam või vähem läbipaistvatest vihjetest headele tuttavatele, asja arenemisele jne.

Vladimir Iljitš muutis laiahaardelisemaks enese ja ka meie töö ringides, jälgis organisatsiooni kasvu, tegi organisatsioonilisi ümberkorraldusi, eraldades keskse töölisrühma ja kirjandusliku rühma, kehtestas rajoonilise jaotuse.

Küsimusi. 1. Missugused Lenini kui inimese ja revolutsionääri jooni rõhutab Silvin eriti? 2. Missuguseid nõudmisi esitas Lenin «Võitlusliidu» liikmetele?

§ 58. Venemaa kultuur XIX sajandi 60—90-ndatel aastatel.

Kultuuri arenemise ajaloolised tingimused. XIX sajandi teine pool oli kõigi meie maa rahvaste kultuurialade kiire arenemise periood. Pärisorjuse kaotamine andis avaramad võimalused tootlike jõudude arenemiseks ja lõi sellega soodsamad tingimused kultuuri arenemiseks. Kapitalism eeldab kõrgemat teaduse ja tehnika arenemistaset kui feodalism.

Reformijärgsel ajal arenes vene kultuur keerukates tingimustes. Isevalitsus, mõisnike maavaldus ja teised feodalismi igandid jäid Venemaal püsima ning takistasid kultuuri arenemist. Harimatus ja viletsus olid rahva tuimaks teinud. Tsarism lämmatas eesrindlikku, progressiivset ideoloogiat ja levitas reaktsioonilist maailmavaadet. Tsarismi liitlaseks ja teenriks oli kirik. Kirik toetas rahva vaimupimedust, levitas fanatismi ja ebausku, sisendas sõnakuulelikkust ja alandlikkust võimude vastu.

Eesrindlikel teadlastel ja kultuuritegelastel tuli pidada visa võitlust reaktsiooniliste teooriate vastu, nad pidid taluma igasuguseid tagakiusamisi, mida isevalitsus ja kirik pidevalt organiseerisid, ning jagu saama määratu suurtest ainelistest raskustest. Vene teadus ja kultuur omandasid ülemaailmse tähtsuse ainult

tänu sellele visale ja kangelaslikule tööle, mida vene teadlased, tehnikud, kirjanikud ja kunstnikud pidevalt tegid.

Soodsat mõju vene kultuuri arenemisele avaldas revolutsioonile liikumine. 60—70-ndatel aastatel oli määravaks revolutsioonilis-demokraatliku ideoloogia mõju, Tšernõševski, Dobroljubovi ja Herzeni tegevuse mõju. 80—90-ndatel aastatel astub revolutsioonilise demokratismi asemele marksism, mis avas kultuuri ja teaduse arenemisele avarad perspektiivid. Side revolutsioonilise liikumisega ja rahva elu vajadustega oli vene kultuuri arenemise iseloomulikuks jooneks.

Haridus. Vabrikute ja tehaste arvu kasv ning tehnika arenemine nõudsid kirjaoskusega töötajaid. Valitsus oli sunnitud laiendama algastme kirikukoolide võrku. Õppetöö toimus nendes koolides kõige elementaarsemal viisil. Õpilastele õpetati lugemist, kirjutamist ja arvutamist. Eriti suurt tähelepanu pöörati usuõpetuse õpetamisele ja sõnakuulelikkuse sisendamisele võimude ja kiriku suhtes.

Semstvod avasid palju koole. Semstvo-algkoolides oli õppetöö paremini korraldatud ja ka programm oli laiaulatuslikum. Seal, kus semstvo- ja kirikukoole ei olnud, avasid talupoegade kogukonnad omal kulul niinimetatud «vabu» koole.

Progressiivsete ringkondade algatusel loodi täisealiste õpetamiseks pühapäevakoole. Neid koole kasutasid mõnikord revolutsionäärid eesrindlike ideede propageerimiseks. Politsei jälgis rangelt õppetöö käiku pühapäevakoolides ja kiusas neid taga. Kuid sellele vaatamata etendasid need koolid positiivset osa, aidates levitada rahva hulgas kirjaoskust.

Suurenev vajadus haritud ametnike, inseneride, tehnikute ja agronoomide järele sundis valitsust keskkoolide ja kõrgemate õppeasutuste võrku laiendama. Avati mitu uut ülikooli (Odessas, Tomskis), samuti mitu tehnilist õppeasutust, nagu Kõrgem Tehnikakool Moskvas (praegune N. E. Baumani nimeline Moskva Kõrgem Tehnikakool), polütehnilised instituudid Riias, Harkovis, Kiievis ja teistes linnades, kaks kõrgemat põllumajanduslikku õppeasutust jne.

Tsarism pidurdas hariduse arenemist. Õppeasutuste ülalpidamiseks anti tühiseid summasid. Kirjaoskuse poolest oli Venemaa rahvastik ühel viimasel kohal Euroopas. Sajandi lõpuks moodustas kirjaoskajate arv ainult 28 protsenti rahvastiku üldarvust (sellest meeste hulgas 39% ja naiste hulgas kõigest 17%).

Keskkoole ja kõrgemaid õppeasutusi oli vähe. Nad ei suutnud rahuldada ühiskonna ja rahvamajanduse vajadusi. Isevalitsus tegi kõik selleks, et rahva hulgast tulnud inimesed ei saaks astuda keskkoolidesse ja kõrgematesse koolidesse.

Eriti halb oli olukord naiste hariduse alal. Kuni 60-ndate aastateni ei olnud Venemaal avalikke tütarlaste keskkoole. Aadlineitsite koolid ja erapansionid olid kättesaadavad

Pavel Nikolajevitš Jablotškov.

ainult rikastele aadlikele; haridus, mis seal anti, oli üsna pinnapealne. Tütarlastele õpetati «suursuguseid» kombeid, tantse ja võõrkeelt. Ülikoolidesse ja teistesse kõrgematesse õppeasutustesse naisi õppima ei võetud. Alles 60-ndatel aastatel avas valitsus ühiskondliku liikumise survel esimese naisgümnaasiumi ja 70-ndatel aastatel — naiste arstiteaduslikud kursused. See tähistas naistele hariduse andmise algust. Kuid kuni Oktoobrirevolutsioonini jäid naised ikka veel mittevõrdõiguslikku olukorda.

XIX sajandi teisel poolel arenes märksa edasi Vene ajakirjandus ja raamatute kirjastamine, mis etendasid tähtsat osa hariduse levimises. Üldsuse laiades ringkondades omandas suure populaarsuse Tšenõševski ajakiri «Sovremennik», samuti Nekrassovi ja Saltõkov-Štšedrini ajakiri «Otetšestvennõje Zapiski». Soldatenkovi, Pavlenkovi ja Sõtini kirjastused andsid välja palju kasulikke ja odavaid rahvaraamatuid. Nõudmine nende järele kasvas iga aastaga.

Kokku võttes võib öelda, et tsarismi reaktsioonilisest poliitikast hoolimata tegi haridus Venemaal XIX sajandi teisel poolel suuri edusamme. Venemaa kultuuritase tõusis reformieelse ajastu kultuuritasemest palju kõrgemale.

Teadus ja tehnika. Suurt edu saavutati loodusteaduste — füüsika, matemaatika, keemia, zooloogia ja teiste teaduste alal. Matemaatika valdkonnas tegid ülemaailmse tähtsusega avastusi teadlased P. L. Tšebõšev, A. M. Ljapunov ja esimene vene naisprofessor S. V. Kovalevskaja (1850—1891). A. F. Možaiski (1825—1890) oli õhust raskemate lennuaparaatide teooria looja. Tema projekti järgi ehitati maailma esimene lennuk, mis 1882. aastal, 20 aastat enne lennuki ehitamist välismaal, õhku tõusis. Sel ajal alustas oma tööd ka väljapaistev teadlane N. J. Žukovski (1847—1921).

Füüsika alal tõid vene teadusele kuulsust A. G. Stoletovi tööd magnetismi ja fotoelektriliste nähtuste teooria alal, mis rajasid aluse tänapäeva elektrotehnikale.

Erakordselt suured olid keemikute saavutused. Suur tead-

lane D. I. Mendelejev (1834—1907) avastas keemiliste elementide perioodilisuse seaduse — loodusteaduse tähtsa seaduse. See avastus tähendas pööret teaduses. Tema raamat «Keemia alused» tõlgiti kõikidesse Euroopa keeltesse. N. N. Zinini ja A. M. Butlerovi teosed panid aluse uuele teadusele — orgaanilisele keemiale.

Teaduse arenemine võimaldas teadlastel-inseneridel teha väljapaistvaid leiutisi tehnika valdkonnas. A. S. Popov (1859—1905) leiutas esimesena maailmas raadiotelegraafi (1895). Vene valitsus suhtus sellesse tähtsasse leiutisse kuritegeliku tähelepanematusega. Sellele vaatamata lükkas A. S. Popov vihaga tagasi väliskapitalistide ettepanekud tulla nende teenistusse. Ta ütles neile, et ta on venelane ja uhke selle üle, et «uus sidevahend on leiutatud Venemaal, mitte aga välismaal».

Ivan Mihhailovitš Setšenov.
I. J. Repini maali järgi.

Vene teadlased P. N. Jablotškov ja A. N. Lodõgin valmistasid maailma esimesed elektrilambid. Seda leiutist hakati nimetama «vene valguseks». Oma teaduslikku tegevust alustas sel ajal K. E. Tsiolkovski (1857—1935).

Geograafia ja geoloogia alal andsid teadusesse väga suure panuse P. P. Semjonov-Tjan-Šanski, N. M. Prževalski, N. N. Mikluhho-Maklai. Nende teosed laiendasid meie kujutlusi Kesk-Aasia ja Sise-Aasia, Kaug-Ida, Indoneesia ja Polüneesia rahvaste kohta.

Bioloogias ja loodusteaduses leidis kinnitust Ch. Darvini suur õpetus, leidis kinnitust materialism võitluses mahajäänud religioosse kujutlusega loodusest ja inimesest. I. M. Setšenovi, I. I. Metšnikovi, K. A. Timirjazevi, I. P. Pavlovi ja I. V. Mitšurini teosed panid aluse uutele bioloogiateaduse harudele.

Ühiskonnateaduste arenemisse andsid määratu suure panuse A. I. Herzen, N. G. Tšernõševski, N. A. Dobroljubov ja D. I. Pissarev.

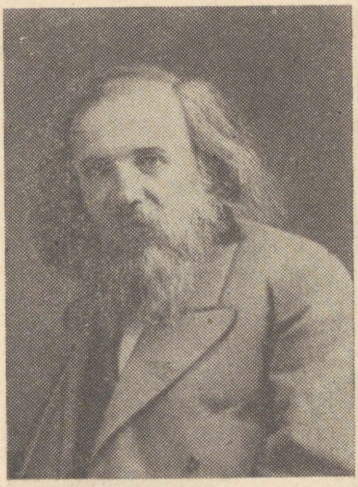

Dmitri Ivanovitš Mendelejev.

Ajalooteaduses jätsid sügava jälje väljapaistvad ajaloolased S. M. Solovjov ja V. O. Kljutševski, kelle teosed olid kodanliku ajalooteaduse arenemise tipuks. XIX sajandi viimastel aastakümnetel hakkas ühiskonnateaduste arenemises järjest suuremat osa etendama marksism.

Kirjandus ja kunst. Revolutsiooniliste demokraatide eesrindlikud ideed avaldasid määratu suurt mõju kirjanduse ja kunsti arenemisele. Vene kirjanikud lõid niisuguseid kunstiteoseid, mis on saanud maailmakirjanduse meistriteosteks. Hämmastavalt rikas keel, kujundite eredus, süvenemine inimese ellu ja elamustesse, aktuaalsete ühiskondlike probleemide käsitlemine ja oskus leida vastust kõige erutavamatele eluküsimustele — niisugused on tolleaegsete suurte kirjanike, vene ja maailmakirjanduse klassikute paremate teoste iseloomulikud jooned.

Väljapaistvaks vene keele meistriks ja looduse peenetundeliseks vaatlejaks oli Ivan Sergejevitš Turgenev (1818—1883). Oma teostes «Rudin», «Isad ja pojad», «Uudismaa», «Eelõhtul» jt. reageeris ta kaasaja kõige erutavamatele küsimustele.

Väga tähtsat osa eesrindliku kultuuri arenemises ja ühiskondlikus liikumises etendas Tšernõševski romaan «Mida teha?», mis kutsus üles võitlusele vabaduse eest, revolutsioonile. Romaani tegelased Rahmetov, Lopuhhov, Kirsanov ja Veera Pavlovna, samuti Turgenevi romaani «Isad ja pojad» kangelane Bazarov olid tolleaegse revolutsioonilise noorsoo kirjanduslikeks lemmikkangelasteks.

Pärisorjuse mandumist ning feodaalmõisnikke ja tsaariametnikke kujutas ilmekalt Ivan Aleksandrovitš Gontšarov (1812—1891) oma teostes «Tavaline lugu», «Järsak» ja «Oblomov».

Suur sõnakunstnik oli Fjodor Mihhailovitš Dostojevski (1821—1881), kelle looming avaldas maailmakirjanduse arenemisele suurt mõju. Süvenemine inimese saatusesse ja tema psüühikasse, oskus avada inimese peeni hingelisi elamusi, sümpaatiatunne «alandatud ja solvatud» inimeste vastu kajastuvad kujukalt tema romaanides «Vaesed inimesed», «Kuritöö ja karistus», «Märkmed surnud majast», «Vennad Karamazovid».

Kuulus satiirik Mihhail Jevgrafovitš Saltõkov-

I. J. Repin. Burlakid Volgal.

Štšedrin (1826—1889) oli seotud revolutsiooniliste demokraatide leeriga. Oma teostes «Ühe linna ajalugu», «Pompaduurid» ja «Härrased Golovljovid» piitsutas ta mõisnikke ja liberaale, paljastas riigivargaid ja altkäemaksuvõtjaid, vagatsejaid ja silmakirjateenreid, kes tsarismi soosimisel parasiitidena rahva nahal elasid.

Õnnetu rahva laulikuks, tema mõtete ja lootuste väljendajaks oli suur luuletaja Nikolai Aleksejevitš Nekrassov (1821—1877), N. G. Tšernõševski sõber ja võitluskaaslane. Tema poeemid «Kellel on Venemaal hea elada» ja «Vene naised», luuletused talupoegade ja tööliste raskest saatusest said miljonite lugejate käsiraamatuteks, äratades neid võitlusele vale ja ülekohtu vastu.

Ereda ja tõetruu pildi vene rahva elust maalis oma teostes suur vene kirjanik Lev Nikolajevitš Tolstoi (1828—1910). Tema romaanid «Sõda ja rahu», «Anna Karenina», «Ülestõusmine» ja paljud teised omandasid ülemaailmse kuulsuse. L. N. Tolstoi ei leidnud mitte alati õigeid vastuseid tolle aja nõudmistele, ta eksis sügavalt oma filosoofilistes otsingutes. Kuid kunstniku meisterlikkus võimaldas tal peegeldada elu kogu selle keerukuses ja vastuolulisuses, näidata inimese hinge suurt rikkust ning tema piinarikkaid tõe ja õiguse otsinguid. Lenin nimetas Tolstoid «Vene revolutsiooni peegliks».

XIX sajandi lõpul puhkes õitsele väljapaistva kirjaniku Anton Pavlovitš Tšehhovi (1860—1904) talent. A. P. Tšehhov naeruvääristas labast väikekodanlaste elu-olu, nende silmaringi kitsust ja moraalset vaesust ning lõi tüüpilisi isevalit-

Pjotr Iljitš Tšaikovski.

suse politseirežiimi kujusid («Unter Prišibejev», «Kameeleon», «Inimene vutlaris»); ta otsis kirglikult teed rahva juurde, unistas õnnest, ilust ja loovast tööst tulevases ühiskonnas.

Vene kirjandusel oli määratu suur ühiskondlik tähtsus. Ta äratas rahva, kutsus teda võitlusse, aitas välja kujundada rahvustunnet. Suurte üldinimlike ideaalide kandjana avaldas eesrindlik kirjandus väga suurt mõju teiste kunstialade (teatri, muusika ja kujutava kunsti) arenemisele.

Kujutava kunsti alal saavutas lõpliku võidu realistlik suund. 60-ndatel aastatel lõid paremad kunstnikud reaktsioonilisest Kunstide Akadeemiast lahku ja organiseerisid «Rändnäituste Ühingu» (1870). Need kunstnikud («peredviižnikud») lõid suurepäraseid kunstiteoseid. Nendest paremate hulka kuuluvad V. G. Perovi («Talupoja matused», «Troika» jt.), I. N. Kramskoi (vene kirjanike portreed, maalid «Metsavaht», «Lohutamatu mure» jt.), I. J. Repini («Kogukonna koosolek», «Propagandisti areteerimine», «Ei oodatud», «Ivan Groznõi ja tema poeg Ivan», «Zaporoožlased», «Burlakid Volgal» jt.), V. I. Surikovi («Bojaaritar Morozova», «Streletside hukkamise hommik» jt.), V. I. Vasnetsovi, V. V. Vereštšagini ja paljude teiste teosed.

Muusikas puhkes õitsele Pjotr Iljitš Tšaikovski (1840—1893) võimas talent. P. I. Tšaikovski teosed — sümfooniad, ooperid, balletid, romansid — kuuluvad vene ja maailma muusikakunsti parimate saavutuste hulka. Üldise tunnustuse ja ülemaailmse kuulsuse võitis «Võimsa rühma» — suurte heliloojate M. P. Mussorgski, A. P. Borodini, N. A. Rimski-Korsakovi ja teiste looming.

Vene kunsti — muusika, teatri ja maalikunsti iseloomulikuks jooneks oli tema sügav demokratism ja rahvalikkus, püüe vastata oma maa vajadustele ja hädadele, viia rahvast võitlusse inimkonna paremate ideaalide eest.

Venemaa rahvaste kultuuri arenemine. Seoses kodanlike suhete arenemisega kujunes XIX sajandi teisel poolel enamik meie maa rahvaid rahvusteks. Vaatamata tsarismi rahvuslikule ja koloniaalsele rõhumisele arenes Venemaa rahvaste rahvuslik kultuur

kiiresti. Tarass Ševtšenko loomingu demokraatlikke traditsioone arendasid ja jätkasid niisugused väljapaistvad ukraina kirjanikud, nagu Marko Vovtšok, I. J. Franko, Panass Mirnõi ja teised. Rahvamuusika sügava uurimise alusel lõi ukraina helilooja N. V. Lõssenko silmapaistvaid muusikateoseid. Tema ooperid, eriti «Natalka Poltavka», etenduvad tänapäevalgi meie teatrites suure eduga.

Väljapaistvad valgevene luuletajad F. Bogušević ja I. Nesluhhovski lõid suurepäraseid teoseid valgevene talupoegade raskest elust.

Kiiresti arenes Baltimaade rahvaste kultuur. Sajandi lõpul alustasid oma loomingulist tegevust läti luuletaja Jānis Rainis, leedu naiskirjanik J. Žemaite ja eesti kirjanik E. Vilde, kes andsid kõik suure panuse oma rahva kultuuri arenemisse.

Gruusia rahva hulgast kerkisid esile niisugused väljapaistvad kirjanikud, nagu Ilja Tšavtšavadze ja A. Tsereteli. Realismi rajajaks aserbaidžaani kirjanduses oli kirjanik M. F. Ahhundov. Tähtsat osa armeenia kirjanduse arendamises etendas M. Nalbandjan. Tuntumaks usbeki luuletajaks oli tol ajal Furkat. Kasahstani kultuuri ajaloos on jätnud sügava jälje väljapaistev luuletaja Abai Kunanbajev.

Venemaa rahvaste eesrindlik, progressiivne kultuur arenes tihedas vastastikuses sõltuvuses, avaldades üksteisele viljastavat mõju. Rahvusliku kodanluse katsetel levitada oma, natsionalistlikku ideoloogiat, kiskuda ühe või teise rahva kultuuri lahku vene kultuurist, külvata vaenu ja umbusku vene rahva vastu ei olnud edu. Meie maa rahvaste kultuur arenes eesrindliku vene kultuuri viljaka mõju all. Vene kultuuris olid ühendatud kõigi Venemaa rahvaste parimad kultuurisaavutused. Just sellepärast oligi vene kultuur meie maa rahvastele lähedane ja arusaadav.

Ülesandeid. 1. Iseloomustage vene kultuuri XIX sajandi teisel poolel. 2. Vaadelge kirjanduse, kunsti ja teaduse arenemise seost ühiskondliku liikumisega. 3. Valmistage ette suulised ettekanded teemadel: «XIX sajandi teise poole väljapaistvad vene teadlased ja leiutajad», «Kunstnikud-peredviižnikud», «Geniaalse helilooja P. I. Tšaikovski looming». Valige ettekandeks illustratsioone, maalide reproduktsioone, portreesid ja teisi materjale.

Tähtsamad aastaarvud.

1864—1884 Kesk-Aasia ühendamine Venemaaga.
1870 I Internatsionaali Vene sektsiooni moodustamine.
1874 «Rahva sekka minek».
1875 Lõuna-Venemaa Töölisühingu loomine.
1876 Narodnikliku organisatsiooni «Maa ja Vabadus» moodustamine.
1877—1878 Vene-Türgi sõda.
1878 Berliini kongress. Berliini lepingu sõlmimine.
1878 Põhja-Venemaa Töölisühingu loomine.

1879 «Maa ja Vabaduse» lõhenemine. Organisatsioonide «Rahva Tahe» ja «Must Ümberjaotamine» moodustamine.
1. märts 1881 Tsaar Aleksander II tapmine narodnikute poolt.
1883 «Töö Vabastuse» rühma moodustamine.
1885 Morozovi streik.
1891—1893 Prantsuse-Vene liidu sõlmimine.
1895 Leninliku «Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidu» loomine.
1898 VSDTP I kongress.
1870—1924 V. I. Lenini eluaastad.

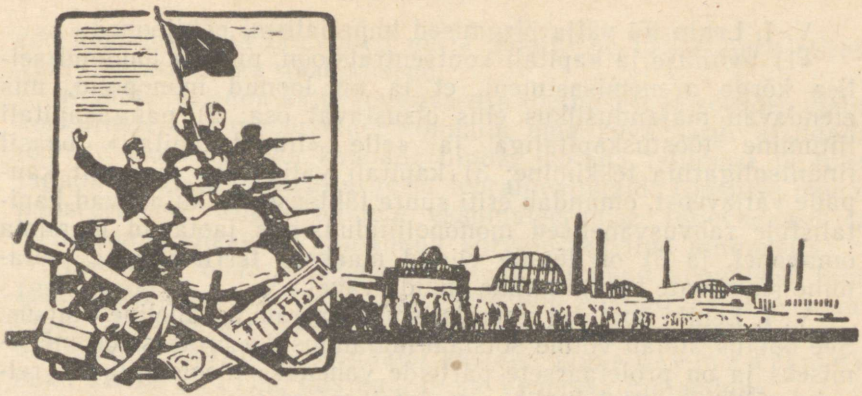

VIIES OSA.

VENEMAA IMPERIALISMIPERIOODIL. MAAILMA REVOLUTSIOONILISE LIIKUMISE KESKUSE KANDUMINE VENEMAALE.

XIII peatükk.

VENEMAA ASTUMINE IMPERIALISMIPERIOODI. VENEMAA — LENINISMI KODUMAA.

§ 59. Venemaa majanduslik arenemine aastail 1900—1914.

V. I. Lenin imperialismist. XIX ja XX sajandi vahetusel astus kapitalism Venemaal teiste maade järel oma arenemise kõrgeimasse ja viimsesse staadiumi — imperialismi.

K. Marx avas oma geniaalses teoses «Kapital» tööstuskapitalismi arenemise seaduspärasused ja näitas tema hukkumise paratamatust. V. I. Lenin jätkas Marxi tööd ning jälgis kapitalismisüsteemis XIX sajandi lõpul ja XX alguses toimuvaid muutusi.

Kaasaegse kapitalismi sügav analüüs võimaldas V. I. Leninil tema geniaalses töös «Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium» iseloomustada imperialismi põhijooni, avada tema arenemise seaduspärasused. Lenin tõestas tohutu veenmisjõuga, et imperialism on monopolistlik, parasiitlik ja järelikult roiskuv ning surev kapitalism, et imperialism on kapitalismi viimne staadium, mis paratamatult lõpeb proletaarse revolutsiooniga.

V. I. Lenin tõi välja järgmised imperialismi põhijooned:

«1) tootmise ja kapitali kontsentratsioon, mis on jõudnud sellise kõrge arenemisastmeni, et ta on loonud monopolid, mis etendavad majanduslikus elus otsustavat osa; 2) pangakapitali liitumine tööstuskapitaliga ja selle «finantskapitali» baasil finantsoligarhia tekkimine; 3) kapitali väljavedu, erinevalt kaupade väljaveost, omandab eriti suure tähtsuse; 4) kujunevad kapitalistide rahvusvahelised monopoliliidud, mis jaotavad maailma omavahel, ja 5) on lõpule viidud maakera territoriaalne jaotamine suurimate kapitalistlike riikide vahel.» [1]

V. I. Lenini õpetusel imperialismist on rahvusvaheline tähtsus. See õpetus annab võtme sotsiaal-majanduslike protsesside mõistmiseks ja on proletaarsete parteide vahedaks ideoloogiliseks relvaks võitluses sotsialistliku revolutsiooni eest.

Tuues välja imperialismi põhijooned, avas Lenin sellega Venemaa sotsiaal-majandusliku arenemise iseärasused imperialismiajastul, mis olid tingitud ajaloolise protsessi omapärast Venemaal.

Tööstuse arenemine. Tema kontsentratsioon ja monopoliseerumine. Tööstuse arenemise iseloomulikuks jooneks kapitalismiajastul on tootmise kontsentratsioon, s. t. tema koondumine, suurte tööstusettevõtete loomine. See protsess tugevnes eriti imperialismiperioodil. Tootlike jõudude arenemine, masinatehnika rakendamine ja keerukamaks muutumine nõuab suuri kapitalimahutusi ja viib tootmise laienemisele. Poolkäsitööndusliikku laadi vähese võimsusega väike-ettevõtetel ei ole vahendeid keerukate masinate rakendamiseks ja nad jäävad tehnilises ratsionaliseerimises maha. Nad ei kannata välja konkurentsi ja neelatakse suurte tööstusettevõtete poolt.

Venemaa asus kapitalistliku arenemise teele siis, kui eesrindlikes Lääne-Euroopa maades oli tööstuslik pööre juba ammu toimunud ja tehnika arenemine oli saavutanud kõrge taseme. Seepärast arenes Venemaal juba reformijärgsel ajal suurtootmine kiiremini kui väike- ja kesktootmine. Tööstuse kontsentratsiooni poolest kuulus Venemaale XIX sajandi lõpul üks esikohti Euroopas.

V. I. Lenin näitas, et teataval arenemisastmel viib tootmise kontsentratsioon vahetult monopolide tekkimisele, mis haaravad majanduses valitseva koha. Just monopolide ülevõimongi imperialismi tähtsaimaks tunnuseks.

Konkurentsivõitluse tugevnemine sise- ja maailmaturul viib selleni, et suurkapitalistid hakkavad looma oma koondisi — monopole — ühisteks väljaastumisteks konkurentide ja tööliste vastu. Algselt luuakse monopolid kaupade ühiseks müügiks turgudel, seejärel aga ühendatakse juba tootmine. Luuakse suu-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 247.

red kombineeritud ettevõtted mitte ainult ühe tööstusharu piires, vaid haaratakse ka naaberharud.

Koondades enda kätte tunduva osa tootmisest ja surudes maha konkurente, on monopolidel võimalik oma suva järgi alandada tööliste töötasu, tõsta kaupade hinda, jaotada tellimusi ja tulu, jagada omavahel müügiturge ja tooraineallikaid. Tööstuse monopoliseerumine tingib tööliste ekspluateerimise tugevnemise ja elanikkonna riisumise kunstlikult kõrgele kruvitud hindadega.

Venemaal tekkisid esimesed monopolistlikud koondised juba 1880—1890-ndatel aastatel, kuid need olid ebapüsivad ja ei muutunud tööstuse organiseerimise juhtivaks vormiks. Pärast tormilist tööstuslikku tõusu 90-ndatel aastatel algas *ülemaailmne majanduskriis*, mis haaras ka Venemaa majanduse.

Majanduslikud ületootmiskriisid korduvad kapitalismi tingimustes perioodiliselt kapitalistliku majanduse stiihilisuse ja ebaühtluse tagajärjel. Tootes kaupu müügiks turul, ei tea kapitalist, kui palju samasuguseid kaupu paiskavad turule teised ettevõtjad. Elanikkonna ebapiisava ostuvõime tagajärjel ei leia osa kaupu turustamist; kaupa on toodetud rohkem, kui suudavad osta peamised tarbijad — töörahva hulgad. Algab hindade langemine, tulu vähenemine, tootmise koondamine, ettevõtete sulgemine, nii kaua kui turul ei saavutata tasakaalu nõudmise ja pakkumise vahel.

Kriisil oli Venemaal väga terav ja pikaleveniv iseloom. Ta tabas valusalt Venemaa majandust. See seletub Venemaa majandusliku mahajäämusega, elanikkonna madala elatustasemega ning perioodiliste näljahädadega, mis haarasid tohutu suuri piirkondi.

Kriisiaastail (1900—1903) kahanes järsult raudteede ehitamine, langesid kaupade hinnad, vähenesid kapitalimahutused tööstuses. Paljud ettevõtted suleti või töötasid poole võimsusega, osa firmasid ja aktsiakompaniisid pankrotistus. Kõige tugevamini halvas majanduskriis rasketööstust. Aastail 1900—1903 kahanes malmisulatamine 15%, rööbaste valtsimine 21%, vedurite tootmine 25%. Eriti raskelt mõjus kriis väike- ja keskettevõtetele. Kokku likvideeriti neil aastail umbes 3000 ettevõtet. Kriis viis tööliste arvu kahanemisele paljudes tööstusharudes, tööpuuduse suurenemisele ja tööliste töötasu alanemisele. «Jekaterinoslavis, Harkovis, Odessas, Nikolajevis, Mariupolis, Juzovkas ja teistes kohtades — kõikjal töö vähenemine, tööliste vallandamine kümnete ja sadade kaupa, kõikjal puuduse õudus; näljasurma vari tõuseb töölisasulate kohale,» kirjutas üks kaasaegne.

Väljapääsu raskest olukorrast otsisid kapitalistid monopolide loomises. Majanduskriis kiirendas Vene tööstuse monopoliseerumise protsessi.

Kõige levinumaks monopolide liigiks olid Venemaal *sündikaadid*, s. o. kapitalistide liidud kaupade ühiseks turustamiseks. 1902. aastal tekkis suurim sündikaat metallurgiatööstuse

toodete müügiks — «Prodamet», 1904. aastal — sündikaat «Produgol», mis hõlmas 75% Donbassi söekaevandustest, ja sündikaat «Prodvagon», mis monopoliseeris vaguniehituse Venemaal. Kokku loodi XX sajandi alguses üle kolmekümne monopolistliku koondise.

Haaranud valitseva seisundi siseturul, püüavad suurmonopolid tõsta oma kaupade hindu. Selleks vähendavad nad tootmist, loobuvad sageli ettevõtete tehnilisest reorganiseerimisest ja «külmutavad» uusi leiutisi. Imperialismiaastail langeb Venemaal naftatoodang, vaatamata tohutule vajadusele ja naftaleiukohtade suurele hulgale. Üksnes Bakuu rajoonis väheneb naftatootmine 706 miljonilt puudalt 1901. aastal 561 miljonile 1913. aastal. Monopolid ekspluateerivad kiskjalikult loodusrikkusi, tekitades sellega väga suurt kahju rahvamajandusele.

Monopolide võimutsemine ei nõrgendanud konkurentsivõitlust ja kapitalismile omast tootmise anarhiat, vaid tugevdas neid veelgi. Tööstuskapitalismi ajastu ettevõtjate «vaba» konkurentsi asemele tuleb konkurents monopolide vahel ja kapitalistide üksikute grupeeringute vahel monopolides, mis on veel julmem ja purustavam võitlus.

Imperialismiajastul luuakse monopolistide rahvusvahelised koondised, kes alustavad võitlust juba jaotatud maailma ümberjaotamise eest. See sünnitab veriseid imperialistlikke sõdu. Omades tohutuid kapitale, tugevdavad monopolid kolooniate riisumist, pidurdavad kunstlikult mahajäänud rahvaste majanduslikku arenemist.

Majanduskriis asendus Venemaal pikaajalise depressiooniga (seisakuga), mis kestis kuni 1909. aastani. Kitsas siseturg ei võimaldanud Vene tööstusel kriisist välja pääseda.

1909. aastal algas uus tööstuslik tõus, mis kestis kuni 1914. aastani. Selle põhjuseks oli siseturu arenemine, mille tingis rahvastiku juurdekasv, eriti linnaelanike osas (aastail 1900—1914 8,6 milj. inimese võrra), ning tööliste materiaalse olukorra teatav paranemine 1905.—1907. a. revolutsiooni saavutuste ja streigivõitluse tulemusel. Talurahva edasine kihistumine kulakuteks ja kehvikuteks, väljaostumaksude kaotamine, põllumajanduse kaubalisuse suurenemine ja sissetulekute tõus seoses põllumajandustoodangu maailmahindade kasvuga soodustasid samuti tunduvat nõudmise laienemist tööstuskaupade tootmise järele. Tööstuse arenemist stimuleeris ka tsaari-Venemaa ettevalmistumine sõjaks, mis põhjustas raudteede ehitamise laienemise ja riiklike tellimuste suurenemise.

Tööstuslik tõus haaras peamised tööstusharud ja eelkõige rasketööstuse. Malmisulatamine suurenes viie aasta jooksul 65%, raua- ja terasetoodang 67%, söetoodang 38%, tekstiilitööstuses moodustas juurdekasv 66%. Eriti kiiresti kasvasid masinaehitus, elektrotehnikatööstus, laevaehitus ja sõjatööstus.

Samal ajal toimus tootmise kontsentratsiooni edasine suurenemine. Aastail 1901—1914 vähenes tööstuse üldise tõusu juures ettevõtete arv rohkem kui 4000 võrra. 1914. aastal töötas suurettevõtetes tööliste arvuga üle 500 inimese 56,5% kõigist töölistest. Tunduvalt suurenes ka tööstuse monopoliseerumine. 1914. aastaks oli Venemaal 140—150 mitmesugust monopoli, kelle käes olid võtmepositsioonid kõige tähtsamates tööstusharudes. Monopolid muutuvad kindlalt valitsevaks jõuks maa majanduses.

Pankade osa. Venemaa sõltuvus väliskapitalist. Imperialismiajastul kasvab tunduvalt pankade osa, toimub nende kontsentratsioon ja monopoliseerumine. Suurpangad, kes käsutavad tohutuid kapitale, hakkavad osa võtma tööstus- ja kaubandusettevõtetest ning allutavad need järk-järgult oma kontrollile. Tekivad võimsad pangamonopolid, kes kontrollivad terveid majandusharusid. 1914. aastaks valdasid 12 panka 80% kõigist riigi rahalistest vahenditest. Juhtivat osa etendasid Peterburi Rahvusvaheline pank ja Vene-Aasia pank.

Tööstuslikud monopolid omakorda püüavad tungida pangaoperatsioonide sfääri. Selle tagajärjel toimub pangakapitali liitumine tööstuskapitaliga ja tekib niinimetatud *finantskapital*, mis määrab ja juhib maa majanduselu. Seda kokkukasvamist tugevdab tavaliselt isikuline ühtsus: pankade juhtkond hõivab vastutavad kohad tööstuses, rikkad tehaseomanikud aga saavad ühtlasi pankade juhtijaiks. Kujuneb *finantsoligarhia*, kes hakkab poliitikale üha suuremat mõju avaldama. Ta sõlmib tiheda liidu tsaarivalitsusega, ostab ära kõrgeid ametnikke ja loob tiheda kontakti tähtsaimate riigiorganite — Rahandusministeeriumi, Riigipanga ja teistega.

Imperialismiajastul tugevneb kodanluse *parasitism*. Suureneb rantjeede arv, kes ei võta osa tootmisest, vaid elavad tulusalt panka või aktsiatesse paigutatud kapitali protsentidest.

Üheks Vene imperialismi kõige tähtsamaks iseärasuseks oli tema sõltuvus väliskapitalist. Oma mahajäämuse ja majanduse agraarse iseloomu tõttu muutus tsaari-Venemaa ise välismaise imperialismi ekspluateerimisobjektiks.

Väliskapitali sissetung Venemaale algas juba XIX sajandi 80-ndail aastail, eriti intensiivistus see aga XX sajandi alguses. Suured kasumid, mida andis tööliste ekspluateerimise kõrge astmega ja odava tööjõuga Vene tööstus, meelitasid ligi välismaa kapitaliste. Nad asutasid Venemaal aktsiakompaniisid, ostsid kokku Vene tööstusettevõtete aktsiaid, allutasid endale kõige tulutoovamad tööstusharud. Nii hõivasid valitseva koha naftatööstuses kaks välismaist monopolistlikku gruppi — Inglise trust «Oil» ja Inglise-Hollandi trust «Royal Dutch Shell». Erakordselt suur oli väliskapitali osa metallurgias, masinaehituses, kivisöetööstuses jm. Enne Esimest maailmasõda kuulus umbes üks kolmandik tööstuslike aktsiakompaniide kapitalist ja umbes pool kümne

suure panga kapitalist välismaalastele, kes kahekümne aasta jooksul, aastail 1891—1910, said umbes 3 miljardit rubla kasumit. Välismaised kapitalistid ekspluateerisid halastamatult vene, ukraina ja Kaukaasia töölisi. Kapitalimahutuste poolest Vene tööstusse seisid esikohal prantsuse, neile järgnesid inglise, belgia, saksa, ameerika jt. kapitalistid. Haarates enda kätte tähtsaimad tööstusharud, pidurdas väliskapital majanduse arenemist, takistas maa vabanemist majanduslikust sõltuvusest.

Venemaal saadud tohutute kasumite eest andsid välismaised kapitalistid tsaarivalitsusele kõrgete protsentidega laenu sõjapidamiseks ja oma rahva mahasurumiseks. Juba 1900. aastaks ulatus Venemaa välisvõlg tohutu summani — 4 miljardi rublani. Üksnes protsendid sellelt summalt moodustasid 100 miljonit rubla aastas. Tsarism pressis need elanikkonnalt välja maksude enneolematu suurendamisega. 1914. aastaks suurenes riigivõlg 7,5 miljardi rublani. Venemaa finantssõltuvus Lääne-Euroopa imperialismist võimaldas sellel avaldada tõsist mõju maa poliitikale.

Vaatamata sellele et tööstuslik arenemine tegi mõningaid edusamme, viies Venemaa keskmise arenemistasemega kapitalistlike maade hulka, jäi ta ka imperialismiperioodil maha eesrindlikest kapitalistlikest riikidest. Tööstusliku tootmise tasemelt jäi Venemaa kaugele maha Ameerika Ühendriikidest, Inglismaast, Prantsusmaast ja Saksamaast. Esimese maailmasõja eelõhtul oli Venemaa tööstustoodang 8 korda väiksem kui Ameerika Ühendriikides, 5,9 korda väiksem kui Saksamaal, 4—5 korda väiksem kui Inglismaal. Söe-, rauamaagi- ja terasetoodangult oli Venemaa viiendal kohal maailmas, masinaehituselt neljandal ja naftatoodangult teisel kohal. Elektrienergia tootmises oli Venemaal viieteistkümnes koht. Auto- ja lennukitööstust ei olnud üldse, keemiatööstus ja mõned teised tööstusharud olid aga alles tekkimas.

Eriti ilmekalt nähtub Venemaa mahajäämus tööstuskaupade tootmises ühe elaniku kohta: 13 korda vähem kui Saksamaa, 14 korda vähem kui Inglismaa ja 21,4 korda vähem kui Ameerika Ühendriigid. Venemaa tööstuse mahajäämuse peamiseks põhjuseks olid pärisorjuse igandid, mis pidurdasid tema majanduslikku arenemist.

Töölisklassi olukord. Imperialismiajastul kasvas Venemaal tunduvalt töölisklass. Juba sajandi alguses oli vabriku-tehasening metallurgia- ja mäetööstuse tööliste arv aukartust äratav — üle 3 miljoni inimese. Esimese maailmasõja alguseks suurenes tööstus- ja raudteetööliste arv 4,2 miljoni inimeseni. Need olid põlise proletariaadi kaadrid.

Imperialism tõi töölisklassile ekspluateerimise tugevnemise ja töötavate hulkade vaesumise. Venemaa töölistel oli teiste imperialistlike riikidega võrreldes kõige madalam töötasu ja kõige pikem tööpäev. Ehkki tööpäev oli tsaariseadusandlusega piiratud 11,5 tunniga, pikenes ta faktiliselt 12—13 tunnini. Töötasu oli nii-

võrd madal, et sellest ei jätkunud isegi väikese perekonna toitmiseks. Laialdaselt kasutati laste ja naiste tööd, mille eest tasuti tunduvalt vähem kui meestele. Töötingimused tehastes ja kaevandustes olid erakordselt rasked, sanitaarne olukord halb, ohutustehnika tase madal, mis põhjustas sagedasi õnnetusjuhtumeid.

Majanduskriisid halvendasid tööliste olukorda veelgi: kasvas tööpuudus, vähenes palk ja pikenes tööpäev. Ettevõtjad püüdsid kriisi kogu raskuse panna tööliste õlgadele.

Halastamatule ekspluateerimisele lisandus politseirežiim ja tsaarivõimude omavoli tööliste isiku üle. Töölistel ei olnud mingeid poliitilisi õigusi. Igasuguse väljaastumise eest kapitalistliku ekspluateerimise vastu karistas isevalitsus karmilt. Streikidest osavõtu eest pandi töölisi vangi. Vastuolud töö ja kapitali vahel saavutasid Venemaal suurima pinevuse.

Põllumajandus imperialismiperioodil. Eriti ilmekalt väljendus Venemaa mahajäämus põllumajanduses. Venemaa majandusliku arenemise iseärasus seisis selles, et seal oli V. I. Lenini sõnade järgi «... kõige mahajäänum maavaldus, kõige metsikum küla — kõige eesrindlikum tööstus- ja finantskapitalism!» [1]. Venemaa jäi agraarmaaks — 97 miljonit inimest 125,6 miljonist, s. t. 77% elanikkonnast, oli tegev põllumajanduses. Üle 50% ekspordi väärtusest andsid põllumajandussaadused.

Põllumajandus arenes kapitalistlikku teed mööda, kuid see arenemine oli aeglane ja moonutatud. Imperialismiaastail kasvas varem söödis olnud maade ülesharimine, suurenes teravilja kogusaak, mõningal määral tõusis ka saagikus. Märkimisväärselt arenes tehniliste kultuuride — kartuli, kanepi, lina ja puuvilla kasvatamine. Kariloomade arv suurenes vähe. Kapitalismi arenemisest põllumajanduses andis tunnistust aadlike maavalduse kahanemine. Reformijärgsel ajal vähenesid need valdused peaaegu 2 korda. Põllumajanduses hakati laialdasemalt kasutama masinaid ja kunstväetisi, ta tõmmati sügavamale turusuhetesse ja muutus kaubaliseks maaharimiseks. Ent tööstuse arenemisega võrreldes oli see protsess palju aeglasem. Rohked pärisorjuse igandid hoidsid küla oma kammitsais ja takistasid tal edasiliikumist.

Kõige rängem igand, mis jättis jälje kogu Venemaa majandusele, oli mõisnike maavalduse säilitamine. «... vene maavalduse ühel poolusel,» kirjutas Lenin, «on meil 10½ miljonit talundit (umbes 50 milj. inimest) 75 milj. tiinu maaga, kuna teisel poolusel on *kolmkümmend tuhat perekonda* (ligikaudu sada viiskümmend tuhat inimest) 70 milj. tiinu maaga.» [2]. Iga mõisa kohta tuli keskmiselt 2333 tiinu, iga talumajandi kohta ainult ligi 7 tiinu maad. Valitsevaks kujuks külas jäi mõisnik.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 393.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 65.

Talupojad kannatasid maa vähesuse all. Oma maalapi abil ei suutnud nad peret toita. Olles sunnitud rentima mõisamaad, andsid talupojad tunduva osa oma sissetulekutest mõisnikele, kes eelistasid talupoegi ekspluateerida vanade, pärisorjuslike meetoditega — teokohustuse ja pooleterarendi abil jne. Talupojad laostusid ja kannatasid viletsust: ühed neist sattusid võlaorjusse kulakute ja mõisnike juures, teised jätsid oma majapidamise ja siirdusid linna, täiendades tööliskiassi ridu.

Üldiselt oli Venemaa põllumajandus tehnika poolest väga mahajäänud. Masinaid oli vähe. Maaharimisvõtted jäid äärmiselt primitiivseks. Puuäke ja -ader olid endiselt kõige levinumad töövahendid. Kunstväetisi kasutati ainult kõige eesrindlikumates majandites.

Kõige selle tagajärjeks oli madal saagikus ja perioodilised näljahädad, mis kordusid umbes iga viie aasta järel. 1901. aasta ikaldus, mis langes kokku tööstuskriisiga, tõi endaga kaasa nälja Euroopa-Venemaa tohutul territooriumil. Tsarism ei osutanud nälgijaile reaalset abi, ta hoolitses rohkem selle eest, et nälja ümber ei tekiks «kära», ja püüdis vaigistada rahulolematuid. L. N. Tolstoi nimetas valitsuse abinõusid parasiidi «abiks», kes «püüab toita seda taime, mille mahladest ta ise toitub».

Talurahvas jäi õigusteta seisuseks. Ta maksis riigile erilisi makse, kandis naturaalkohustusi, maksis kuni 1905. a. revolutsioonini 1861. a. reformiga kehtestatud kolossaalseid väljaostumakse. Lõpuks, talupojale võis kohtu otsusel ihunuhtlust anda.

Kapitalismi arenemine põllumajanduses tõi talupoegadele uusi hädasid. Külas toimus kiiresti kehvikuteks ja kulakuteks kihistumise protsess. Pärast 1905.—1907. a. revolutsiooni asus isevalitsus kulakluse soodustamise, külakodanluse kihi loomise teele. Kulakud ostsid kehvikuilt maad üles, tegelesid liigkasuvõtmisega, ekspluateerisid halastamatult viletsusse sattunud talupoegi.

Küla vaesumisest annab tunnistust kehvikute majandite (hobuseta ja ühe hobusega) arvu kasv 5,6 miljonilt 1900. aastal 8,4 miljonini 1912. aastal. Külas tekkis maaproletariaat, kes elas ainult oma tööjõu müügist. XIX sajandi lõpuks oli Venemaal 2,7 miljonit põllumajandustöölist. Kõik see viis selleni, et külas hakkas puhkema uus sotsiaalne sõda — sõda kehvikute ja kulakluse vahel. Kuid peamisteks vastuoludeks jäid vastuolud talurahva ja mõisnike vahel. Talurahvas taotles pärisorjuse igandite ja eelkõige mõisnike maavalduse likvideerimist. See oli tööliskiassi ja talurahva revolutsioonilise liidu aluseks võitluses isevalitsuse vastu.

Venemaa ajaloolise arenemise iseärasuseks oli asjaolu, et oma kõrgeima astme saavutanud arenenud kapitalism — imperialism — liitus seal arvukate pärisorjuse igandite tega. Tsarism kaitses valitsevate klasside huve, ta kindlustas mõisnikele ja kodanlusele võimaluse ohjeldamatult röövida vene rahvast ja rahvus-

like ääremaade rahvaid. Valitsedes despootlikult maad politsei, sandarmeeria ja militaristliku kildkonna abil, muutis tsarism Venemaa rahvaste vanglaks.

Kapitalistlik rõhumine omandas eriti koletud ja talumatud jooned poliitilise vabaduse puudumise, inimisiksuse õiguste täieliku jalge alla tallamisega.

Venemaa oli kõige teravamate vastuolude sõlmpunktiks: siin põimusid vastuolud töö ja kapitali, talurahva ja mõisnike, rahva ja isevalitsuse, metropoli ja kolooniate vahel. Ainult revolutsioon võis need vastuolud lahendada.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Iseloomustage imperialismi põhijooni. Miks nimetas V. I. Lenin imperialismi kapitalismi kõrgeimaks ja viimseks staadiumiks? 2. Milles seisavad tööstuse arenemise iseärasused imperialismiajastul? 3. Millised jooned iseloomustavad Venemaa põllumajanduse arenemist imperialismiajastul? 4. Milles seisab Venemaa ajaloolise arenemise iseärasus imperialismiajastul?

§ 60. Venemaa — ülemaailmse revolutsioonilise liikumise keskus. Revolutsioonilise marksistliku partei loomine.

Ülemaailmse revolutsioonilise liikumise keskuse kandumine Venemaale. XIX sajandi lõpust alates toimub maailma töölisliikumise keskuse kandumine Lääne-Euroopa maadest Venemaale. Töölisliikumine Lääne-Euroopa maades oli nõrgenenud. Pärast Marxi ja Engelsi surma tugevnesid II Internatsionaali sotsiaaldemokraatlikes parteides oportunistlikud voolud. Oportunistid suunasid töölisklassi ainult majanduslikule võitlusele. Oma poliitilised ülesanded piirasid nad parlamentaarse tegevusega. Nad juhtisid töölisklassi kõrvale tõelisest klassivõitlusest, võitlusest proletaarse revolutsiooni eest, ja allutasid töölisliikumise kodanluse huvidele.

Kuna Venemaal liitus kapitalismi ike mõisnike ja tsarismi rõhumisega ning oli eriti väljakannatamatu, omandas proletariaadi võitlus oma vabanemise eest enneolematu ulatuse. Juba sajandi alguses kujunes riigis revolutsiooniline situatsioon. Vene proletariaadist sai kogu maailma töölisliikumise avangard.

Tootmise kõrge kontsentratsioon Venemaal ja suure arvu tööliste koondumine suurettevõtetesse soodustasid klassiteadvuse ning vene proletariaadi organiseerituse kiiret kasvu. Tormijooksule isevalitsuse vastu viis proletariaat enda järel paljumiljonilise talurahva, kes on tema liitlane mitte ainult võitluses tsarismi vastu, vaid ka võitluses kapitalistliku rõhumise vastu.

Vene töölisklass esitas kõige eesrindlikuma revolutsioonilise teooria — leninismi, mis tä-

histab uut etappi marksistliku teooria arenemises, on kapitalismi hukkumise ja sotsialismi ülesehitamise ajastu marksismiks.

Venemaa töölisklass lõi kõige revolutsioonilisema proletaarse partei — bolševike partei —, kes juhtis tema võitlust sotsialistliku revolutsiooni eest.

Töölisliikumine aastail 1900—1903. XX sajandi algust tähistas Venemaal töölisliikumise võimas tõus, mis kestis vahetult kuni 1905.—1907. a. revolutsioonini. Sotsiaaldemokraatlike komiteede ja eriti 1900. aastal ilmuma hakanud leninliku «Iskra» tegevus soodustas tööliste poliitilise teadlikkuse kasvu, nende väljaastumiste organiseeritust ja monoliitsust.

Töölisliikumise iseärasuseks sel ajal oli see, et majanduslike nõudmistega ühendati juba poliitilisi nõudmisi. Töölisliikumine astus suure sammu edasi, minnes üle 90-ndate aastate majanduslikelt streikidelt poliitilistele streikidele ja demonstratsioonidele. Töölised astusid välja poliitiliste vabaduste ja isevalitsuse likvideerimise nõudmisega.

1900. aastal toimusid reas linnades suured demonstratsioonid ja streigid. Eriti võimas oli 1. mai demonstratsioon Harkovis, millest võttis osa üle 10 000 töölise. Harkovi demonstratsioonil püstitati avalikult loosung: «Maha isevalitsus!» Suured streigid ja demonstratsioonid toimusid Peterburis, Kiievis, Odessas, Jekaterinoslavis ja Tiflisis.

1901. a. 1. mai demonstratsioonid võtsid veel suurema ulatuse. Üle kogu maa kõmas niinimetatud Obuhhovi kaitsmine — Obuhhovi tehase tööliste verine kokkupõrge sõjaväe ja politseiga Peterburis. 1. mail ei ilmunud tööle 1200 inimest. Selle eest vallandati tehasest kakskümmend kuus kõige aktiivsemat töölist. Nördinud töölised katkestasid töö ja alustasid 3. mail protestistreiki. Nendega ühinesid naaberettevõtete töölised. Streikijad nõudsid vallandatud tööliste tagasivõtmist, 1. mai kuulutamist pidupäevaks, kaheksatunnilise tööpäeva kehtestamist. Administratsioon kutsus välja sõjaväe ja politsei, kes ajasid tehase-esisele prospektile tulnud töölised laiali. Töölised osutasid ägedat vastupanu. 7. mail toimus tõeline võitlus. Kokkupõrked algasid kitsarööpmelise raudtee tõkkepuude juures. Töölised loopisid politseinikke munakividega, lasksid nende peale tõkkepuud. Politseile tulid appi regulaarväed. Nende survel streikijad taganesid ja barrikadeerusid ümberkaudsetes hoonetes. Kaks korda lõid streikijad sõjaväe ja politsei rünnakud kividega tagasi. Alles kella üheteistkümneks õhtul õnnestus politseil ja sõjaväel murda tööliste vastupanu. Politsei areteeris kaheksasada töölist. Osa neist mõisteti sunnitööle ja vanglasse, osa aga saadeti pealinnast välja. Arveteõiendamine obuhhovlastega kutsus esile protestistreike kogu maal. Streigivõitluse säde suurenes veelgi 1902.—1903. aastal.

1902. aastal olid eriti suurteks tööliste väljaastumisteks 1. mai demonstratsioon Sormovos (Nižni Novgorodi lähedal), streigid Bakuus ja Rostovis Doni ääres.

Sormovos tuli 1. mail tänavale ligi viis tuhat töölist. Rühm töölisi käis revolutsioonilisi laule lauldes kaks korda mööda Sormovo peatänavat. Noor tööline P. Zalomov kandis punast lippu loosungitega: «Maha isevalitsus!», «Elagu poliitiline vabadus!» Demonstrandid laulsid revolutsioonilisi laule: «Varšavjankat», «Te ohvreina langend». Demonstrantide vastu saadeti sõjavägi. «Me läksime...,» meenutab P. Zalomov. «Vahemaa meie ja sõdurite vahel kahanes kiiresti. Me olime relvitud hambuni relvastatud sõdurite vastu, kuid ükski seltsimees ei löönud vankuma, ei lahkunud rivist... Seal käsutas ohvitser valjusti: «Püssid käele! Joostes marss!»... Täägid ees, sööstsid sõdurid meie peale... Nagu oli kokku lepitud, ühinesid demonstrandid rahvamassiga ja kadusid selles. Jäi ainult väikene rühm.» P. Zalomov tõstis lipu kõrgele, ja juba üksinda, ilma seltsimeesteta, läks vastu sõdurite lähenevatele tääkidele. «See oli ülima õnne moment minu elus... Täägid on päris lähedal. Nüüd kohe... Mulle näis, et sõdurid ei saa peatuda ja jooksevad edasi, minu laip täägi otsas. Kuid mitte ükski tääk ei riivanud mind. Rood jäi ilma juhatuseta. Tääkidemets kerkis üles, ja ma ise põrkasin eesmiste sõdurite otsa...» Ohvitser kiskus P. Zalomovil lipu käest ja hakkas teda peksma. Politsei areteeris ja andis kohtu alla kakskümmend kaheksa inimest.

Kohtus pidas P. Zalomov hiilgava revolutsioonilise kõne. Ta rääkis, et ainult võitluses tsarismi vastu võib proletariaat kätte võita vabaduse. VSDTP Nižni Novgorodi komitee trükkis kõne ära ja seda levitati lendlehtedena. P. Zalomov sai prototüübiks M. Gorki romaani «Ema» kangelasele Pavel Vlassovile.

Streik Rostovis Doni ääres algas 1902. aasta novembris majandusliku streigina. Töölised nõudsid viisakat kohtlemist, tööpäeva lühendamist üheksa tunnini, palga tõstmist 20% võrra, koolide ehitamist lastele. Kuid peagi kasvas streik üle tööliste suureks poliitiliseks väljaastumiseks. Sellest võtsid osa kõik linna ettevõtted. Kokku streikis ligi 30 000 inimest.

VSDTP Doni komitee organiseeris miitinguid, kus püstitati poliitilisi loosungeid: isevalitsuse likvideerimine, sõna-, trüki- ja koosolekute vabaduse kehtestamine jm. Neil miitingutel oli suur tähtsus rahvahulkade poliitilisel kasvatamisel. Rahvast kogunes miitinguile nii palju, et need tuli pidada linnast väljas — töölisagulis Temernikis.

Ühest niisugusest Rostovi tööliste koosolekust jutustas «Iskra» korrespondent. Kokkutulnud töölised piirati kasakate ja sandarmeeria poolt ümber. Sandarmipolkovnik käskis töölistel laiali minna, need aga keeldusid. Kasakatele anti käsk ajada töölised laiali nagaikadega. Aga kui kasakad hakkasid kokkutulnute peale

liikuma, istusid tuhanded töölised kõnepidaja märguandel maha. Hobused peatusid. Üks koosolekust osavõtja pöördus kasakate poole kõnega, kutsudes üles tööliste vastu mitte välja astuma. Ohvitserid kiirustasid väeosa äraviimisega.

Streigil oli erakordselt visa iseloom. Valitsus koondas linna arvukalt sõjaväge ja laskis käiku relvad. Tööliste ja kasakate vahel algasid tõelised lahingud, mis lõppesid relvitute tööliste tulistamisega. See tulistamine kutsus esile kogu rahva nördimuse. Rostovi streik andis tunnistust proletariaadi klassiteadvuse kasvust ja sellest, et töölisliikumine oli astunud uude etappi — massiliste poliitiliste demonstratsioonide etappi.

1903. aastal kasvas streigiliikumine veelgi. Streigid haarasid kaks korda rohkem töölisi kui 1902. aastal. Eriti võimas oli t ö ö l i s t e ü l d s t r e i k V e n e m a a l õ u n a o s a s **1903. aasta juulis.** See algas Bakuus ning kandus seejärel Tiflisi, Batumi, Donbassi ja Ukrainasse. Organiseerituse ja jõu andis streigile kohalike sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide juhtimine. Streikidest võtsid osa venelased, aserbaidžaanlased, armeenlased, grusiinlased ja ukrainlased. Streik demonstreeris eri rahvustest tööliste proletaarset solidaarsust. Töölised esitasid majanduslikke ja poliitilisi nõudmisi: palga tõstmine, töötingimuste parandamine, kaheksatunnilise tööpäeva, streikide, koosolekute, sõna- ja trükivabaduse kehtestamine. Tööliste koosolekuil kõlasid loosungid: «Maha isevalitsus!», «Elagu demokraatlik vabariik!» Streikidega kaasnesid massilised poliitilised demonstratsioonid. Ainult relvitute tööliste vastu sõjaväge paisates õnnestus valitsusel streik maha suruda.

Ehkki tööliste nõudmised jäid rahuldamata, oli streigil väga suur tähtsus. Massivõitluse kogemus soodustas tööliste klassiteadvuse kasvu, internatsionaalset liitumist eri rahvustest tööliste vahel, kes astusid üksmeelselt välja kapitalistliku ekspluateerimise ja isevalitsuse vastu. Töölisliikumine tugevnes, omandas ülevenemaalise ulatuse. Kohalikelt, killustatud streikidelt läksid töölised sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide juhtimisel üle streikide organiseerimisele, mis haarasid suuri territooriume ja terveid tööstusharusid.

Talurahvaliikumine. Tööliste revolutsioonilised väljaastumised andsid tõuke talurahvaliikumise kasvule. Talupoegade väljaastumised olid veel stiihilised ja organiseerimata. Talupojad süütasid aadlike mõisaid, raiusid mõisnike metsi ja niitsid heina, mõningail juhtudel aga tõusid avalikult üles. Eriti tugevad olid talurahvarahutused 1902. aastal U k r a i n a s, mis kasvasid üle Harkovi ja Poltaava kubermangu talupoegade avalikuks ülestõusuks. Sellest võttis osa ligi 150 000 talupoega. Valitsusel õnnestus liikumine lämmatada ainult suure hulga sõjaväeosade abil. Talurahva rahustamiseks saadetud väeüksused viisid läbi massilisi arveteõiendusi. Talupoegi peksti, sunniti tundide kaupa põlvili

olema. Üle tuhande läbipekstud, piinatud talupoja arteeriti ja heideti vanglasse.

Talurahvaliikumisel, mis oli suunatud mõisnike maavalduse vastu, ei olnud selgelt väljendatud poliitilisi nõudmisi, ta kulges lahus töölisliikumisest. Sotsiaaldemokraatide mõju talurahva hulgas oli alles väike. Kuid selle liikumise ulatus ja talupoegade nõudmiste iseloom näitasid, et talurahva näol on proletariaadil olemas liitlane võitluses demokraatliku revolutsiooni võidu ja isevalitsuse kukutamise eest. Tööliskl a s s i j a t a l u r a h v a l i i d u t u g e v d a m i n e s a i s o t s i a a l d e m o k r a a t i a t ä h t s a i m a k s ü l e s a n d e k s.

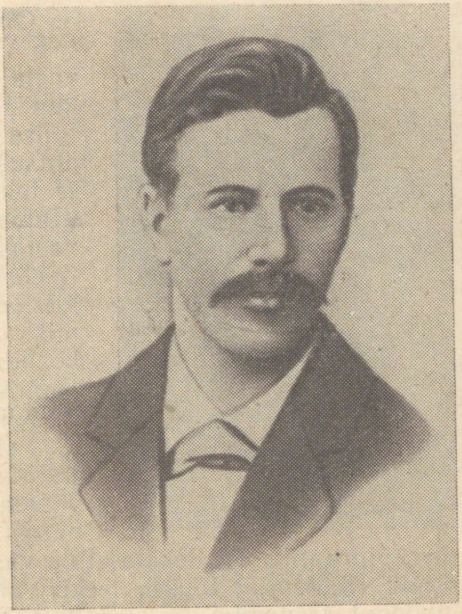

Ivan Vassiljevitš Babuškin.

Revolutsioonilise marksistliku partei loomine Venemaal. Töölis- ja talurahvaliikumise tormiline tõus andis tunnistust sellest, et maal küpseb revolutsioon. Neis tingimustes kerkis erilise jõuga ülesanne luua revolutsiooniline marksistlik partei, kes viiks töölisklassi rünnakule isevalitsuse vastu. Oli vaja niisugust parteid, kes oleks töölisklassi avangardiks ja võiks kindlustada proletariaadi juhtiva osa eelseisvas kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis. «Meie ees,» kirjutas V. I. Lenin, «seisab vaenlase kindlus kogu oma tugevuses, kust meid külvatakse üle pommi- ja kuulirahega, mis röövib meilt parimaid võitlejaid. Me peame selle kindluse vallutama ja me vallutame selle, kui me ärkava proletariaadi kogu jõu ühendame kõigi vene revolutsionääride jõududega üheks parteiks, mille ümber koondub kõik, mis Venemaal on elujõulist ja ausat.» [1]

90-ndate aastate lõpul hakkas V. I. Lenin välja töötama p l a a n i m a r k s i s t l i k u p a r t e i l o o m i s e k s, mis oleks vaba oportunismist ning võimeline juhtima töölisliikumist. Selle plaani kohaselt kuulus esimesel etapil — parteiliste jõudude ühendamisel ja nende liitmisel proletariaadi võitlusparteiks — otsustav osa ülevenemaalisele poliitilisele ajalehele.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 4. kd., lk. 332.

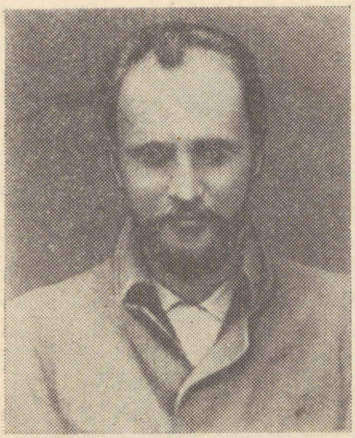

Nikolai Ernestovitš Bauman.

Oma artiklis «Millest alata?» näitas V. I. Lenin, et ajaleht annab vastulöögi oportunistidele töölisliikumises eneses, kaitseb revolutsioonilise õpetuse puhtust, soodustab ühtsuse tekkimist partei ülesannete ja taktikalise joone mõistmisel. Püstitatud küsimusele «Millest alata?» vastas Lenin, et partei ülesehitamist tuleb alustada ülevenemaalise revolutsioonilise ajalehe asutamisest, mis on revolutsionääride jõudude koondumise ja liitumise organisatsiooniliseks keskuseks.

Niisuguseks ajaleheks sai leninlik «Iskra». Ta hakkas Lenini juhtimisel ilmuma **1900. aastal** välismaal, kuhu Lenin sõitis kohe pärast asumiselt tagasitulekut. «Iskra» epigraafiks oli dekabristide vastusest A. S. Puškinile võetud sõnad «Sädemest tõuseb leek!», mis sümboliseerisid Vene revolutsiooni arenemist.

«Iskrat» trükiti õhukesele paberile, veeti salaja Venemaale ja levitati revolutsioonilistes ringides tööliste hulgas. Et rahuldada kasvavat nõudmist ajalehe järele, asutati Venemaal kohalikud trükikojad, mis väga rasketes põrandaalustes tingimustes, alalises rüüstamiste ja areteerimiste ohus trükkisid «Iskrat» massiliseks levitamiseks.

Leninlik «Iskra» tegi ära tohutu ideelise ja organisatsioonilise töö marksistliku partei loomise ettevalmistamisel Venemaal. Tema teoreetilised väljaastumised «ökonomistide» kui kodanluse mõju juurutajate vastu töölisliikumises näitasid proletariaadile, et ta ei või piirduda majandusliku võitluse raamidega võitluses tehaseomanike ja vabrikantide vastu. Ainult laiaulatuslik poliitiline võitlus kehtiva ühiskonnakorra vastu teeb proletariaadist üldrahvaliku liikumise avangardi ning viib isevalitsuse ja kapitalismi täielikule likvideerimisele. «Iskra» propageeris proletaarse internatsionalismi ideid, kasvatas töölisi lepitamatu klassivõitluse vaimus kodanliku ideoloogia ja oportunistlike voolude vastu. Ta kutsus töölisi üles aktiivsele pealetungile tsarismi vastu, talurahvahulkade kui proletariaadi liitlase enda poolele tõmbamisele.

Partei programmi projekti väljatöötamisel ja avaldamisel oli tohutu tähtsus revolutsiooniliste ridade koondumisele. Selles formuleeriti partei lähemad ülesanded ja lõppeesmärk, piiritleti proletariaadi võitluse viisid ja meetodid. Programmi arutamine aitas kohalikel organisatsioonidel ületada kõikumisi ja teoreetilisi vigu, ning soodustas revolutsiooniliste jõudude mobiliseerimist.

«Iskra» arendas edasi partei ülesehituse leninlikke printsiipe. Proletariaadi partei, õpetas V. I. Lenin, peab olema monoliitne, massidega tihedalt seotud ja relvastatud revolutsioonilise teooriaga, mis on vaba oportunismist. Raudne distsipliin, mis on kohustuslik kõigile partei liikmeile sõltumata nende positsioonist, ja partei organite tsentraliseeritus võimaldavad tal saada töölisliikumise tõeliseks juhiks.

Silmapaistvaks panuseks marksistlikku teooriasse oli V. I. Lenini raamat «Mis teha?». Selles kritiseeris Lenin halastamatult «ökonomiste» ja teisi oportuniste, töötas välja õpetuse uut tüüpi revolutsioonilisest parteist kui töölisklassi poliitilisest juhist, kui proletariaadi klassiorganisatsiooni kõrgeimast vormist.

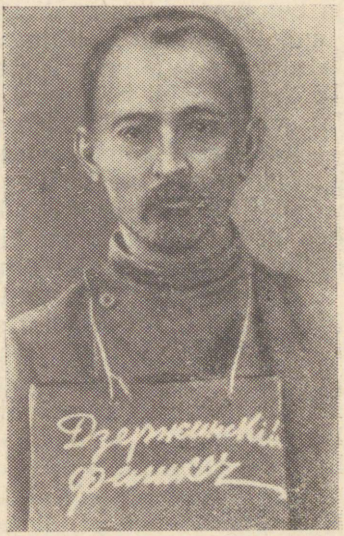

Feliks Edmundovitš Dzeržinski. Orjoli vanglas. *1914. a. foto.*

«Iskra» ümber koondus järjekindlate revolutsionääride suur aktiiv, kes olid tema agentideks, tema esindajateks kohalikes sotsiaaldemokraatlikes organisatsioonides ja vene proletariaadi revolutsiooniliste väljaastumiste juhtideks.

Väljapaistvat osa leninlike ideede propagandas ja bolševistliku partei loomisel etendasid sellised revolutsionäärid, nagu I. V. Babuškin, N. E. Bauman, M. I. Kalinin, F. E. Dzeržinski, J. M. Sverdlov, S. G. Šaumjan, G. M. Kržižanovski, V. V. Vorovski ja paljud teised. «Iskra» muutus, nii nagu ennustas Lenin, «kollektiivseks propagandistiks ja kollektiivseks organisaatoriks».

«Iskra» suund saavutas võidu oportunistlike elementide üle. Enamik kohalikke komiteesid Venemaal tunnistas «Iskra» oma juhtivaks organiks ja toetus oma tegevuses tema näpunäidetele. Leninliku «Iskra» suuna võit tegi võimalikuks VSDTP II kongressi kokkukutsumise, mis etendas ajaloolist osa meie maa ja ülemaailmse revolutsioonilise liikumise saatuses.

II kongress tuli kokku **1903. aasta juulis** (algul Brüsselis, seejärel Londonis). Sellest võttis osa 43 delegaati, kes esindasid 26 organisatsiooni. Enamik delegaate oli leninliku «Iskra» suuna pooldajad. Need olid kindlad ja veendunud V. I. Lenini poolehoidjad — niinimetatud «järjekindlad iskralased». Osa delegaate seisis partei ülesehituse, tema ülesannete ja osa määratlemise küsimustes oportunistlikel positsioonidel. Need olid «ökonomistid»

ja bundistid (natsionalistlikel seisukohtadel asuva oportunistliku juudi töölisühingu «Bund» esindajad), kes osutusid V. I. Lenini ja «Iskra» avalikeks vastasteks. Lõpuks, delegaatide hulgas oli ka ebakindlaid, kõikuvaid inimesi, kellel ei olnud veel oma kindlat seisukohta ja kes toetasid kord Leninit, kord oportuniste.

Kongressil toimus visa võitlus. Revolutsioonilise liikumise kõige tähtsamates küsimustes saavutas võidu leninliku «Iskra» suund. Kongressi enamus pooldas V. I. Leninit ja see kindlustas tähtsate otsuste vastuvõtmise, millel oli maailmaajalooline tähendus.

II kongress võttis vastu partei programmi, milles olid formuleeritud nii proletariaadi lõppeesmärk (maksimumprogramm) kui ka tema lähemad ülesanded (miinimumprogramm). Programmis näidati, et proletariaadi võitluse lõppeesmärgiks on sotsialismi ülesehitamine sotsialistliku revolutsiooni läbiviimise ja proletariaadi diktatuuri kehtestamise teel. Oportunistid võitlesid eriti visalt selle sätte vastu, kinnitades, et sotsialismi võib ehitada ka ilma proletariaadi diktatuurita. Nad lähtusid sellest, et eelseisvas kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis pidi hegemooniks, juhtijaks saama kodanlus. Nende arvates pidi proletariaadi diktatuuri kohta käiva punkti sissevõtmine peletama kodanluse eemale ja nõrgendama revolutsioonilist hoogu. See oli kokkuleplaslik seisukoht, mis andis tunnistust sellest, et oportunistid ei uskunud proletariaadi jõusse. Oportunistid esinesid kodanluse kannupoistena.

Sotsialistliku revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri kohta käiva punkti sissevõtmisel programmi oli tohutu tähtsus: proletariaadile näidati täpselt ja selgelt ära võitluse lõppeesmärk ning võidu tingimused.

Miinimumprogramm määras kindlaks proletariaadi ülesanded kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ajajärgul: isevalitsuse kukutamine ja demokraatliku vabariigi kehtestamine, kõigi pärisorjuse igandite likvideerimine külas, kaheksatunnilise tööpäeva kehtestamine, rahvuste täieliku võrdõiguslikkuse elluviimine.

Agraar- ja rahvusküsimuse punktide sissevõtmisel miinimumprogrammi oli põhimõtteline tähtsus, kuna küsimus puudutas proletariaadi liitlasi eelseisvas revolutsioonis. Need küsimused kutsusid kongressil esile teravaid lahkarvamusi.

Oportunistid ei pidanud talurahvast proletariaadi liitlaseks ja ei tahtnud teda kaasa tõmmata revolutsioonilisse võitlusse. Nad võitlesid visalt selle eest, et programmist jäetaks välja punkt pärisorjuse igandite likvideerimise kohta külas, millest talurahvas oli eriti huvitatud. Oportunistide ettepanekud kummutati kongressi poolt.

Agraarprogramm nõudis väljaostumaksude kaotamist, talupoegadele nende rahasummade tagasimaksmist, mis neilt võeti

väljaostumaksu näol, «lõikude» (mõisnike poolt 1861. a. reformi alusel äravõetud maade) tagastamist. «Lõikude» tagastamise nõudmist käsitas V. I. Lenin kui esimest sammu agraarküsimuse lahendamisel. Programm väljendas talurahva huvisid, soodustas töölisklassi ja talurahva revolutsioonilise liidu kujunemist.

Rahvusküsimuses esitasid oportunistid rahvusliku kultuurautonoomia idee, mis nägi ette tööliste organiseerimist rahvuslike tunnuste põhjal ja nende organisatsioonide tegevuse piiramist ainult kultuuriküsimustega. See oleks viinud tööliste eraldamisele ja natsionalismi kultiveerimisele, oleks andnud hoobi proletaarsele internatsionalismile. Kongress lükkas tagasi need ettepanekud ja võttis vastu leninliku rahvusprogrammi, mille järgi rahvustel on õigus enesemääramisele kuni täieliku lahkulöömiseni. See programm peegeldas kõigi Venemaal elavate rahvaste huve. Ta kasvatas proletaarset internatsionalismi, soodustas rahvaste sõpruse tugevnemist ühises võitluses tsarismi vastu.

Kongress võttis vastu p a r t e i p õ h i k i r j a, mis nägi ette selle organisatsioonilise struktuuri, partei liikmete ja tema organite õigused ja kohustused. Lenin ja tema poolehoidjad võitlesid monoliitse, tsentraliseeritud võitluspartei eest, kelle liikmeid ühendaks ülesannete ühtsus ja raudne parteiline distsipliin. Partei liikmed peavad tingimata osa võtma kohaliku parteiorganisatsiooni tööst. Ainult selline partei võib saada rahvahulkade revolutsioonilise võitluse tõeliseks juhiks ja viia proletariaadi sotsialistliku revolutsiooni võidule ning proletariaadi diktatuuri kehtestamisele.

Kuna oportunistid olid proletariaadi diktatuuri vastased, astusid nad välja partei liikmeks oleku selle punkti vastu. Neil õnnestus läbi viia oma formuleering: partei liikmeks võib olla see, kes tunnustab tema programmi ja osutab talle «regulaarset isiklikku kaasabi». Osavõtt kohaliku organisatsiooni tööst ei ole kohustuslik. Objektiivselt võis see formuleering viia lõhestatud väikekodanliku organisatsiooni moodustamisele, mis ei ole võimeline juhtima töölisklassi võitlust. See oli oportunistide ainus edu.

Keskkomitee valimistel saavutasid Lenini pooldajad otsustava võidu, saades häälteenamuse. Sellest ajast alates hakati seda osa parteist (VSDTP), kes läks kaasa V. I. Leniniga ja toetas teda, nimetama b o l š e v i k e k s, partei juhtkonna valimistel vähemusse jäänud oportuniste aga m e n š e v i k e k s. «Bolševism,» kirjutas V. I. Lenin, «kui poliitilise mõtte vool ja kui poliitiline partei on olemas 1903. aastast.» [1]

VSDTP II kongressil oli maailmaajalooline tähtsus. Kongressil loodi uut tüüpi marksistlik partei, kes sai revolutsioonilise organisatsiooni eeskujuks. Vene oportunistide purustamine tähendas oportunismi positsioonide tõsist nõrgenemist rahvusvahelises

[1] V. I. Lenin, Tosed, 31. kd., lk. 8.

töölisliikumises. Kommunistliku Partei loomine oli II kongressi peamiseks tulemuseks. Tema juhtimisel saavutas vene töölisklass võidu sotsialistlikus revolutsioonis ja ehitab edukalt kommunismi meie maal.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Miks muutus Venemaa ülemaailmse revolutsioonilise liikumise keskuseks? 2. Tooge esile töölis- ja talurahvaliikumise põhjused, iseloom ja iseärasused XX sajandi alguses. 3. Missugused on tähtsaimad VSDTP II kongressil vastuvõetud otsused ja milles seisab kongressi ajalooline tähtsus?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

«ISKRA» TOIMETUSE TEADAANNE.

(Väljavõtted.)

Poliitilist ajalehte «Iskra» välja andma hakates peame vajalikuks ütelda mõni sõna sellest, mille poole me püüame ja kuidas me oma ülesandeist aru saame.

Me elame üle äärmiselt tähtsat momenti vene töölisliikumise ja vene sotsiaaldemokraatia ajaloos. Viimaseid aastaid iseloomustab sotsiaaldemokraatlike ideede hämmastavalt kiire levik meie haritlaste seas, sellele ühiskondliku mõtte voolule tuleb aga vastu iseseisvalt tekkinud liikumine tööstusproletariaadi hulgas, kes hakkab ühinema ja oma rõhujate vastu võitlema, kes hakkab õhinal tungima sotsialismi poole...

Kuid teiselt poolt on meie liikumise peajooneks killustatud, nii-öelda nokitsev iseloom, mis viimasel ajal eriti silma paistab: kohalikud ringid tekivad ja tegutsevad üksteisest sõltumata ja koguni (mis on eriti tähtis) sõltumata neist ringidest, mis on tegutsenud ja tegutsevad samades keskustes; ei kujune traditsioone, ei ole järjekestvust ja kohalik kirjandus kajastab täielikult liikumise killustatud iseloomu ja seose puudumist sellega, mis vene sotsiaaldemokraatia on juba loonud...

Praktiline järeldus sellest kõigest on järgmine: meie, vene sotsiaaldemokraadid, peame liituma ja suunama kõik jõupingutused tugeva partei loomisele, kes võitleks revolutsioonilise sotsiaaldemokraatia ühise lipu all. Just selle ülesande seadiski üles juba 1898. aasta kongress...

Luua partei ja teha ta tugevaks tähendab luua ja teha tugevaks kõigi vene sotsiaaldemokraatide ühendus... Tuleb esiteks luua tugev ideeline ühendus... see ideeline ühendus tuleb kindlustada partei programmiga. Teiseks tuleb luua organisatsioon, mis oleks spetsiaalselt määratud ühenduse pidamiseks kõigi liikumise keskuste vahel, täielike ja õigeaegsete teadete hankimiseks liikumise kohta ja kõigi Venemaa nurkade korrapäraseks varustamiseks perioodilise ajakirjandusega...

Enne kui ühineda ja selleks et ühineda, on tarvis kõigepealt otsustavalt ning kindlalt üksteise vahele piirid tõmmata. Vastasel korral oleks meie ühinemine ainult fiktsioon, mis varjaks praegust segasust ja takistaks selle radikaalset kõrvaldamist. Seepärast on arusaadav, et me ei kavatse teha oma häälekandjast lihtsat laoruumi mitmesugustele vaadetele. Vastupidi, me hakkame teda juhtima rangelt kindlaksmääratud suunas. Seda suunda võib väljendada sõnaga: marksism, ja vaevalt tarvitseb meil lisada, et me pooldame Marxi ja Engelsi ideede järjekindlat arendamist...

Me hakkame jõudumööda püüdma selle poole, et kõik vene seltsimehed vaataksid meie väljaandele kui oma häälekandjale, kellele iga rühm teataks kõik liikumisse puutuvad andmed, kellega ta jagaks oma kogemusi, oma vaateid, oma nõudeid kirjanduse suhtes, oma hinnanguid sotsiaaldemokraatlike välja-

annete kohta, kellega ta jagaks, lühidalt, kõike, mis ta ise liikumisse toob ja mis ta sellest liikumisest saab. Ainult niisugusel tingimusel on võimalik luua tõeline ülevenemaaline sotsiaaldemokraatlik häälekandja. Ainult niisugune häälekandja suudab liikumise viia poliitilise võitluse avarale teele...

(V. I. Lenin, Teosed, 4. kd., lk. 312—316.)

Küsimusi ja ülesandeid. 1. Millised ülesanded püstitas Lenin ajalehe «Iskra» ees? 2. Selgitage, kuidas te mõistate Lenini seisukohta, et ajaleht peab saama «kollektiivseks propagandistiks ja kollektiivseks organisaatoriks».

§ 61. Kodanlus ja tsarism 1905.—1907. a. revolutsiooni eelõhtul.

Liberaalkodanlik liikumine. Klassivastuolude teravnemine viis liberaalkodanliku liikumise elavnemisele. XX sajandi alguseks oli Venemaa kodanlus muutunud suureks majanduslikuks jõuks, kes koondas enda kätte suured rikkused. Tema positsiooni kindlustasid mõisnikud, kes läksid üle majandamise kodanlikele meetodeile ja muutusid kapitalistlikeks ettevõtjaiks. Samal ajal jäi kodanluse osa maa poliitilises elus tühiseks. Mahajäänud riigikord — isevalitsuslik monarhia — ei võimaldanud kodanlusel valitsemisest osa võtta ja valitsuse poliitikale mõju avaldada. Esindusorganit — parlamenti —, milles kodanlus oleks võinud teha teatavaks oma vajadused ja seista oma huvide eest, Venemaal ei olnud. Suurmõisnikele ja ametnikkonnale toetudes juhtis tsarism omavoliliselt tohutu suure riigi saatust. Tsaarivalitsus kaitses kodanluse ja mõisnike huve, kuid liberaalne kodanlus oli arvamusel, et kui tema võtaks ise valitsemisest osa, teeks ta seda täielikumalt ja paremini. Püüdlemine poliitilise võimu juurde oli liberaalkodanliku liikumise elavnemise üks põhjusi.

Teiseks põhjuseks oli töölis- ja talurahvaliikumise kasv, mis muutis reaalseks rahvarevolutsiooni ohu. Poliitilise aktiivsuse tugevdamisega lootis kodanlus allutada endale revolutsioonilist liikumist ja vältida seega revolutsioonilist plahvatust. Liberaalne opositsioon oli väga mõõdukas, ebajärjekindel ja arg. Liberaalid olid valmis sobinguks isevalitsusega. Nad tahtsid, et isevalitsus loovutaks neile osa oma võimust, teeks kodanluse huvides mõningaid järeleandmisi. Sel teel lootsid nad ühelt poolt tugevdada oma mõju riigis, teiselt poolt aga tõmmata töölisklassi ja talurahvast eemale tõelisest revolutsioonilisest võitlusest, ära hoida revolutsiooni.

XX sajandi alguses tekivad Venemaal kodanlikud ja väikekodanlikud parteid. 1902. aastal luuakse säilinud narodniklike gruppide jäänustest sotsialistide-revolutsionääride (esseeride) partei. Esseerid püüdsid üles soojendada narodniklikku kogukonnateooriat ja pooldasid individuaalse terrori taktikat. Sotsialistlik oli nende juures ainult nimetus. Tegelikult oli see väike-

kodanluse ja külakulakluse partei. Esseeride ultrarevolutsiooniline fraseoloogia ja terroristlik taktika olid väga ohtlikud, kuna nad tõmbasid tööliskiassi ja talurahvast eemale tõelisest massilisest võitlusest sotsialistliku revolutsiooni eest. Just sellepärast pidasid bolševikud visa võitlust esseeride vastu, näidates nende teooria ja taktika paikapidamatust.

1904. aastal tekib vene liberaalse kodanluse organisatsioon — «Vabastusliit», mis muutub hiljem kadettide (konstitutsiooniliste demokraatide) parteiks. «Vabastusliit» seadis oma ülesandeks saavutada isevalitsuselt järeleandmisi ja allutada töölisliikumine oma mõjule.

Sellesse aega kuulub kodanliku natsionalismi elavnemine ja kodanlik-natsionalistlike parteide moodustamine Poolas, Ukrainas, Gruusias ja Aserbaidžaanis. Natsionalistid püüdsid allutada rahva võitlust tsarismi koloniaalpoliitika vastu oma klassihuvidele. Astudes välja kohaliku proletariaadi liidu vastu vene tööliskiassiga, unistas kodanlus jagamatu valitsemise kehtestamisest oma rahvusest rahva üle. Kuid neid katseid ei krooninud edu. Bolševike partei juhtimisel võitles kõigi rahvuste tööliskiass vene proletariaadi juhtimisel ennastsalgavalt isevalitsuse ja kapitalismi vastu.

Liberaalkodanliku liikumise elavnemine andis tunnistust sellest, et küpses «ülemkihtide» kriis. Eriti teravalt väljendus see valitsuse poliitikas.

Isevalitsuse sisepoliitika. «Ülemkihtide» kriis. 1894. aastal astus troonile Venemaa viimane tsaar — Nikolai II. See oli nõrgatahteline ja kahepalgeline inimene, piiratud mõistuse ning keskpärase haridusega.

Tema valitsemise algust tähistas kohutav katastroof. Kroonimise puhul korraldati 1896. aastal Moskvas rahvapidu. Hodõnka väljale kogunes kümneid tuhandeid inimesi, keda meelitas kokku tsaari kingituste jagamine. Politsei ei võtnud tarvitusele mingeid ettevaatusabinõusid. Tekkinud rüsinas hukkusid tuhanded inimesed. Selle katastroofi pärast nimetas rahvas Nikolai II Hodõnskiks ja Veriseks.

Nikolai II valitsus teostas reaktsioonilist poliitikat mõisnike ja kodanluse huvides. Ta surus halastamatult maha töölis- ja talurahvaliikumise, kõhklemata kasutamast relvi tööliste rahulike streikide ja demonstratsioonide vastu, õhutas rahvuslikku vihavaenu, korraldas juudipogromme, tugevdas koloniaalset iket. Tsaarikohus saatis rahulolematuid tuhandete kaupa vangi, sunnitööle ja asumisele.

Kuid kasvava revolutsioonilise liikumise tingimustes ei saanud tsarism enam valitseda ainult tääkide ja repressioonide abil. Isevalitsus oli sunnitud laveerima, andma lubadusi, et petta rahvast ja rahustada ühiskondlikku arvamust.

Moskva ohranka ülema Zubatovi initsiatiivil moodustas valit-

sus silmakirjalikke «töölisühinguid». Nende abil tahtis ta õõnestada töölisliikumist seestpoolt, lõhestada seda ja võtta oma kontrolli alla. Kuid neil politsei järelevalve all olevail organisatsioonidel ei olnud edu. Töölised taipasid kiiresti nende olemust.

Töölisliikumise survel oli valitsus sunnitud andma ähmaseid lubadusi reformide kohta. Kuid midagi reaalset rahva elu parandamiseks ta ei teinud.

Rahva olukorra halvenemine, massilise töölis- ja talurahvaliikumise suur ulatus, vene kodanluse ja liberaalsete mõisnike opositsioonilisuse kasv isevalitsuse suhtes, valitsuse kõikumised andsid tunnistust revolutsioonilise situatsiooni tekkimisest Venemaal.

Tohutu maa paljumiljonilise elanikkonnaga lähenes revolutsioonile. Lähenevat revolutsiooni püüdis isevalitsus ära hoida anneksionistliku välispoliitikaga. Tsaar ja tema lähikondlased lootsid, et sõda aitab neil lämmatada revolutsioonilist liikumist. «Revolutsiooni ärahoidmiseks,» rääkis siseminister, «on vaja väikest võidukat sõda.» Ent tema arvestused ei pidanud paika. Sõda ainult kiirendas revolutsiooni saabumist.

Küsimusi. 1. Milles väljendus liberaalkodanliku liikumise elavnemine XX sajandi alguses? **2.** Kuidas ilmnes «ülemkihtide» kriis?

Tähtsamad aastaarvud.

1900 Hakati välja andma leninlikku ajalehte «Iskra».
Mai 1901 Obuhhovi kaitsmine.
1902 Streik Rostovis Doni ääres.
Juuli 1903 Venemaa lõunaosa tööliste üldstreik.
Juuli 1903 VSDTP II kongress. Bolševike partei loomine.

XIV peatükk.

1905.—1907. AASTA REVOLUTSIOON VENEMAAL — IMPERIALISMIAJASTU ESIMENE RAHVAREVOLUTSIOON.

§ 62. Vene-Jaapani sõda aastail 1904—1905.

Sõja põhjused ja iseloom. Juhtivate kapitalistlike riikide astumine imperialismistaadiumi viis rahvusvaheliste vastuolude teravnemisele. XIX sajandi lõpuks sirgusid uued imperialistlikud kiskjad — Saksamaa, Ameerika Ühendriigid ja Jaapan, kes pretendeerisid asumaadele ja oma kaupade müügiturgudele, «kohale päikese all». Eriti teravad olid need vastuolud Kaug-Idas, kus arenes imperialistide võitlus Hiina — mahajäänud, poolkoloniaalse riigi pärast. Kui varem võimutses Hiina turgudel jagamatult Inglismaa, siis nüüd hakkasid ka teised imperialistlikud riigid nõudma oma osa Hiina riisumisel. Jaapan ja Ameerika Ühendrii-

gid läksid üle avalikele vallutustele Vaikse ookeani piirkonnas. Aktiivset imperialistlikku poliitikat ajas Kaug-Idas ka tsaari-Venemaa.

90-ndail aastail päästis Jaapan valla sõja Hiina vastu ning purustas Hiina armee ja laevastiku. Hiinaga sõlmitud rahulepingu põhjal sai Jaapan rea Hiina alasid (sealhulgas ka Liaodongi poolsaare) ja suure kontributsiooni. Kuid Venemaa, keda toetasid Saksamaa ja Prantsusmaa, sundis Jaapanit loobuma Liaodongist. Sellest ajast peale algas pinev võitlus Jaapani ja Venemaa vahel.

Tsaarivalitsus sai Hiinalt kontsessiooni Ida-Hiina raudtee ehitamiseks Tšitaast Vladivostokini läbi Hiina territooriumi. Sajandi lõpul sõlmis ta Hiinaga lepingu Liaodongi poolsaare lõunaosa rentimise kohta kahekümne viieks aastaks koos Port Arturiga, millest sai Venemaa peamine mereväebaas Vaikse ookeanil. Tsaari-Venemaa imperialistlikud ringkonnad tõukasid valitsust vallutuspoliitika läbiviimisele Kaug-Idas.

90-ndate aastate lõpust alates alustas Jaapan avalikku ettevalmistust sõjaks Venemaaga. Jaapanit toetasid Inglismaa ja Ameerika Ühendriigid, kes lootsid eemaldada Venemaad Jaapani kätega Vaikse ookeani äärest, seejärel aga kindlustuda ise Põhja-Hiinas. Nad andsid Jaapanile tohutuid krediite, mis võimaldas ümber relvastada Jaapani armee ning ehitada võimsa sõjalaevastiku, mis ületas Venemaa Vaikse ookeani laevastiku. Eelseisvas sõjas pidas Jaapani militaristlik kildkond oma ülesandeks hõivata Korea ja Mandžuuria, tugevdada oma mõju Vaikse ookeani basseinis ja Hiinas. Jaapani imperialistid unistasid kogu Vene Kaug-Ida vallutamisest.

Küpses Vene-Jaapani sõda. Jaapan valmistus selleks tunduvalt paremini kui tsaari-Venemaa. Vene armee Kaug-Idas oli väikesearvuline. Reservvägede vedu tohutu vahemaa taha oli raskendatud Siberi raudtee väikese läbilaskevõime tõttu, pealegi ei olnud raudtee ehitamine veel lõpetatud. Port Arturi kindlustamine kulges aeglaselt. Selle lõpetamine oli planeeritud 1909. aastaks. Tsaariarmees lokkas vargus, riigiröövimine, sõjaväeametnike ja ohvitseride müüdavus. Kõrgema juhtiva koosseisu moodustasid peale väheste erandite reaktsioonilised ja sõjaasjanduses võhiklikud aadli ja mõisnike esindajad. Tsaari väejuhatus tundis halvasti vastase armee olukorda ja alahindas Jaapani jõude.

Täiesti ebasoodsaks kujunes Venemaale ka rahvusvaheline olukord. Samal ajal kui Jaapanit abistasid võimsad suurriigid, oli Venemaa tegelikult isoleeritud. Väga pingeline oli sisepoliitiline olukord — riigis küpses revolutsioon. Vaatamata sellele läksid tsaar ja teda ümbritsevad isikud kergemeelselt Jaapaniga suhete teravdamise teed, arvates, et Jaapaniga saab kergesti hakkama.

Osa tsaari-Venemaa kaugelenägelikumaid poliitikuid astus välja sõja vastu, kuid neid ei kuulatud. Tõsi, viimasel momendil

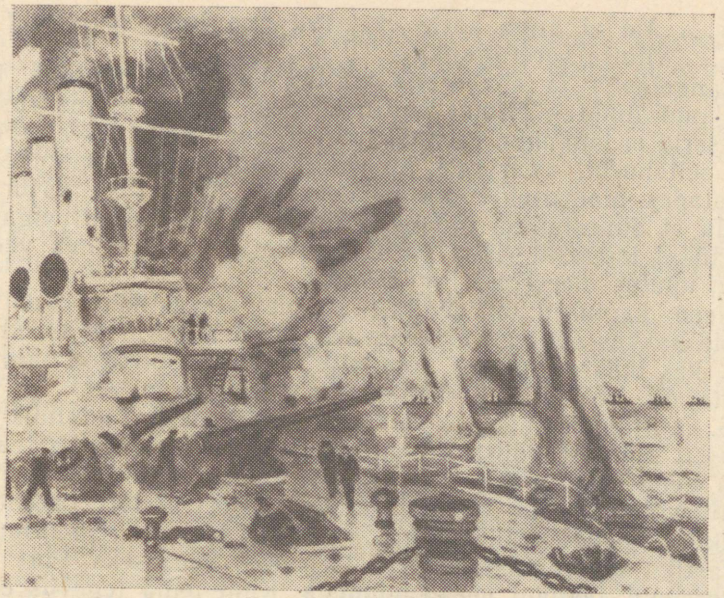

Ristleja «Varjag» võitluses Jaapani eskaadri vastu Tšemulpo juures.
J. Lvovi maali järgi.

tegi tsarism järeleandmisi, kuid oli juba hilja. Jaapan lükkas tsaarivalitsuse ettepanekud tagasi, kuna need ei rahuldanud teda, ja alustas 1904. aasta jaanuaris sõda.

1904.—1905. a. Vene-Jaapani sõjal oli imperialistlik, vallutuslik iseloom nii Jaapani kui ka tsaari-Venemaa poolt. Sõda oli vene rahva hulgas väga ebapopulaarne. Sõda tõi rahvale ainult uusi kannatusi. Tema eesmärgid olid rahvale võõrad.

Bolševikud eesotsas V. I. Leniniga astusid otsustavalt välja sõja vastu, paljastasid tsarismi avantüristlikku poliitikat. Nad olid tsarismi lüüasaamise poolt selles röövsõjas, arvestades õigesti, et see on kasuks rahvale, kuna see nõrgendab tsarismi, kiirendab Vene revolutsiooni võitu.

Sõja käik. Ööl vastu **27. jaanuari 1904. a.** ründas Jaapani laevastik sõda kuulutamata Vene eskaadrit Port Arturis ja vigastas kolme laeva. Järgmisel päeval lähenes Jaapani eskaader Korea sadamale Tšemulpole, kus asusid ristleja «Varjag» ja kahuripaat «Korejets». Jaapani väejuhatus tegi neile reidil tulistamise ähvardusel ettepaneku lahkuda neutraalsest sadamast. «Varjagi» kapten V. F. Rudnev otsustas tugeva Jaapani eskaadri rivist läbi tungida. Oma kõnes madrustele ütles ta: «Me läheme läbimurdele ja astume võitlusse eskaadriga, ükskõik kui tugev see ka ei

oleks... Me ei anna kätte ei laevu ega iseennast, ning võitleme... viimse veretilgani.»

Kangelaslik ja ebavõrdne võitlus kestis 45 minutit. Laeva meeskond ilmutas ülimat vaprust. Isegi haavatud madrused ja ohvitserid ei lahkunud relvade juurest, kuni suutsid veel abistada oma seltsimehi. «Varjagi» haavatud kapten jäi komandosillale, innustades madruseid oma mehisusega. Kuid Port Arturi läbi murda ei õnnestunud. Mõlemad laevad said raskesti vigastada. Suurtükid langesid rivist välja. Soovimata anda laevu vaenlase kätte, uputas meeskond ise laevad.

Need kaotused nõrgendasid Vene laevastikku. Vaatamata sellele hakkas suurepärane laevastikujuht admiral S. O. Makarov, kes määrati pärast sõja algust Vaikse ookeani laevastiku juhatajaks, energiliselt valmistuma võitluseks merel.

S. O. Makarov pärines madruse perekonnast. Ta tundis suurepäraselt mereasjandust, oli andekas mereväeinsener ja teadlane. Juba Vene-Türgi sõjas (1877—1878) sai ta kuulsaks kui mehine, algatusvõimeline ja vilunud ohvitser. Port Arturis arendas ta välkkiiret tegutsemist kannatada saanud laevade remontimisel ja laevastiku ettevalmistamisel eelseisvaks heitluseks Port Arturi blokeerinud Jaapani merejõududega. Kuid tema tegevus ei kestnud kaua. 31. märtsil, kui Makarov viis eskaadri merele, et astuda vaenlasega võitlusse, sattus lipulaev miini otsa ja vajus mõne minuti jooksul põhja. Admiral Makarov hukkus. Pärast Makarovi surma keeldus tsaari arg väejuhatus aktiivsest tegevusest merel. Kuid Vaikse ookeani laevastiku meremehed andsid suure panuse Port Arturi kangelaslikul kaitsmisel.

Sõjategevus maismaal kulges Vene armeele samuti edutult. Relvastatud jõudude ülemjuhataja Kaug-Idas admiral Aleksejev oli osav õukondlane ja intrigaan, kuid andetu väejuht. Mandžuuria armeed juhatas kindral Kuropatkin. Ühe kaasaegse hinnangu järgi võis ta mängida «ainult teisejärgulisi osasid», kuna tal «ei jätku otsustusvõimet ja kindlat tahet».

Jaapani väed maabusid takistamatult algul Koreas, seejärel ka Mandžuurias. Ehkki Kuropatkini jõud olid võrdsed vastase omadega, andis ta käsu taanduda. **1904. aasta mais** lõigati Port Artur ära armee põhiosast, seejärel aga piirati sisse jaapanlaste poolt, kelle jõud ületasid tunduvalt kindluse garnisoni. 1904. a. augustis toimus suur lahing Liaoyangi all. Vene sõdurid kaitsesid end kindlalt ja tekitasid vaenlasele raskeid kaotusi. Jaapani väed olid lüüasaamise äärel, kuid Kuropatkin, kaotanud usu võidusse, käskis jälle taganeda.

Port Arturi kaitsmine. Port Arturi kaitsmine on üks kõige suurepärasemaid lehekülgi Vene sõja-ajaloos. Enam kui seitsme kuu vältel lõid vene sõdurid ja madrused, eraldatuna oma kodumaast, saamata kusagilt abi, kangelaslikult tagasi vaenlase ülekaalukate jõudude pealetungid maismaalt ja merelt.

Neli korda võttis Jaapani armee ette üldrünnaku kindlusele. Maa- ja meresuurtükiväg tulistas lakkamatult linna, kuid kindluse kaitsjad pidasid visalt vastu ja lõid vastase iga kord tohutute kaotustega tagasi. Port Arturi kaitsmise hingeks oli kindral R. I. Kondratenko. See oli andekas väejuht, kes täitis oma sõjaväelist kohust lõpuni. Ta hukkus kangelasena.

Port Arturi kangelaslik kaitsmine sidus kauaks vastase suuri jõude ja tekitas neile tunduvaid kaotusi. Jaapanlased kaotasid Port Arturi all üle 110 000 inimese surnutena ja haavatutena, venelased aga üle 35 000 (haiged kaasa arvatud).

Tsaari väejuhatus ei mõistnud Port Arturile abi osutada ega kasutanud isegi asjaolu, et tunduv osa jaapanlaste jõude oli aheldatud Port Arturi külge. Tsaarikindralite andetus viis selleni, et Vene väed said pidevalt lüüa.

1904. aasta oktoobris toimus suur lahing Shahe jõel, mis kestis peaaegu kaks nädalat. Tundmatu mägine maastik, mäesuurtükiväe puudumine ja lahingumoona puudus raskendasid Vene vägede tegevust. Väejuhatus tegutses otsustusvõimetult. Vaatamata võimalusele vaenlast purustada ei osanud Kuropatkin edu saavutada. Lahing lõppes tagajärjetult. Ainus võimalus tõmmata jaapanlaste jõud ära Port Arturi alt oli mööda lastud.

20. detsembril 1904. a. andis Port Arturi komandant kindral Stössel kindluse vastasele, ehkki tal oli veel võimalusi edasiseks kaitseks. Port Arturi eskaader hukkus. Port Arturi langemisel oli suur mõju kogu sõja käigule: Jaapani laevastik sai piiramatu ülevõimu merel, maaväed aga, mis varem olid seotud kindluse blokaadiga, paisati Vene armee peajõudude vastu. Kindluse loovutamine mõjus rängalt Vene armee moraalsele seisukorrale, kutsus kogu maal esile nördimuse tsarismi ja väejuhatuse kuritegeliku käitumise üle. «Häbistavalt on lüüa saanud mitte vene rahvas, vaid isevalitsus . . .,» kirjutas V. I. Lenin. «Port Arturi kapituleerumine on tsarismi kapituleerumise proloog.»[1] See lüüasaamine soodustas revolutsioonilise liikumise hoogustumist riigis. 1905. a. jaanuaris algas kodanlik-demokraatlik revolutsioon.

Tsarismi lüüasaamine. Portsmouthi rahu. Vaatamata alanud revolutsioonile jätkas tsarism sõda. **1905. aasta veebruaris** toimus selle aja kohta grandioosne lahing Mukdeni all. Sellest võttis osa mõlemal poolel üle 650 000 inimese. Tsaari väejuhatuse andetuse ja abituse ning täieliku segaduse tagajärjel vägede juhtimisel said Vene väed raskete lüüasaamiste osaliseks. Venelaste kaotused moodustasid 90 000 inimest, jaapanlaste kaotused — 70 000 inimest. Armee oli moraalselt maha surutud ja kaotas võitlusvõime. Tugevnes revolutsiooniline käärimine. Sõda oli kaotatud. Liberaalkodanlikes ringkondades hakati esitama nõudmisi rahu sõlmimiseks. Ka Jaapani sõjalised jõud olid välja kurnatud.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 8. kd., lk. 37.

Juba veebruaris pöördus ta Ameerika Ühendriikide poole palvega olla vahendajaks rahu sõlmimisel.

Sõja lõppakordiks oli Tsušima merelahing. Juba 1904. aastal oli isevalitsus saatnud Kaug-Idasse Balti laevastiku laevadest moodustatud 2. Vaikse ookeani eskaadri. Pärast Port Arturi loovutamist ja Vaikse ookeani laevastiku peajõudude hukkumist muutus oma jõududelt vastasest mahajääva eskaadri tulek Kaug-Idasse mõttetuks. Kuid tsaar tõukas kangekaelselt vene meremehi vastu hukule. **1905. aasta mais** toimus Tsušima saare lähedal verine merelahing. Vene madrused ja ohvitserid võitlesid selles lootusetus heitluses kangelaslikult. Suur osa Vene laevu hukkus, teised hõivati jaapanlaste poolt või läksid neutraalsetesse sadamatesse, ja ainult kolm laeva murdsid läbi Vladivostokki. See oli kõik, mis suurest eskaadrist oli järele jäänud.

Nüüd taipas lõpuks ka tsaar ise, et sõda võita on võimatu. **1905. aasta augustis** kirjutas tsaarivalitsus alla Portsmouthi rahulepingule (Portsmouthi linnas Ameerika Ühendriikides). Selle lepingu põhjal kindlustus Jaapan Koreas, sai õiguse Liaodongi poolsaare rentimiseks ja hõivas Sahhalini lõunaosa. Jaapan oli arvestanud tunduvalt rohkemaga, kuid sõja jätkamiseks ei olnud tal jõudu.

Vene rahvas maksis selle tsarismi avantüüri eest kallist hinda: 270 000 surnut ja haavatut, tohutud sõjalised kulutused, peaaegu kogu laevastiku hukkumine. Ereda iseloomustuse tsarismi tabanud sõjalisest katastroofist andis V. I. Lenin. Ta kirjutas: «Kindralid ja väejuhid osutusid andetuiks ja tühisteks inimesteks... Tsiviil- ja sõjaväeline bürokraatia osutus niisama parasiitlikuks ja müüdavaks kui pärisorjuse ajalgi. Ohvitserkond osutus harimatuks, arenematuks ja ettevalmistamatuks, kellel ei olnud tihedat sidet sõduritega ega nende usaldust... Isevalitsusliku Venemaa sõjaline võimsus osutus petlikuks.» [1] Tsarismi sõjalised lüüasaamised soodustasid revolutsioonilise liikumise hoogustumist riigis, nõrgendasid Venemaa rahvusvahelist positsiooni, tugevdasid tema sõltuvust tugevamatest imperialistlikest riikidest.

Portsmouthi rahu sõlmimine päästis tsarismi käed valla Vene revolutsiooni mahasurumiseks.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Iseloomustage olukorda Vene-Jaapani sõja eelõhtul, sõja põhjusi ja iseloomu. 2. Kuidas kulges lahingutegevus? Kandke kontuurkaardile suurimad maismaa- ja mereoperatsioonid, märkige nende toimumise aeg. 3. Missugused on tsarismi lüüasaamise põhjused Vene-Jaapani sõjas?

[1] V. I. Lenin, Teosed, 8. kd., lk. 35.

§ 63. Esimese Vene revolutsiooni algus.

Revolutsiooni põhjused, iseloom ja liikumapanevad jõud. Revolutsiooniline kriis, mis küpses Venemaal sajandi algusest alates, lõppes 1905.—1907. a. revolutsiooniga — esimese revolutsiooniga imperialismiajastul.

Oma iseloomult oli see kodanlik-demokraatlik revolutsioon. Tema esmaseks ülesandeks oli pärisorjuse igandite kaotamine, mis hoidsid kammitsais riigi majandust ja poliitilist korda ning takistasid maa edasiarenemist. Nad kitsendasid siseturgu, pidurdasid tööstuse arenemist, lasksid Venemaa proletariaadil osaks saada kapitalistliku ekspluateerimise kõige julmemad vormid. Feodalismi peamiseks igandiks oli mõisnike maavalduse säilimine, mõisnike suured latifundiumid. See põhjustas talurahva maapuuduse, nende ekspluateerimise poolpärisorjuslikud meetodid, tekitas seisakut põllumajanduses, rahvahulkade laostumist ja vaesumist.

Nimelt seepärast oli agraarküsimus, s. t. mõisnike maavalduse likvideerimine ja talupoegade varustamine maaga, esimese Vene revolutsiooni põhiküsimuseks ja määras tema omapära. Võitlusele maa eest tõusis paljumiljoniline Vene küla, andes revolutsioonile enneolematu ulatuse.

Maa rahvastiku tohutud hulgad olid huvitatud ka teise feodalismi igandi — isevalitsusliku riigikorra likvideerimisest. Tsarism, kes toetus käputäiele mõisnikele ja bürokraatiale, kaitses pärisorjuslikku korda ning pidurdas tootlike jõudude arenemist. Ta tõukas rahvahulgad viletsusse, harimatusse ja ebakultuursusse, lämmatas neid maksudega ja jälitas igasugust vaba mõtte avaldust. Tsarism ajas reaktsioonilist, rahvavastast poliitikat. Maal valitses politsei omavoli, altkäemaksuvõtmine, irvitamine inimese üle. Tekkis tungiv vajadus likvideerida isevalitsus ja kehtestada konstitutsiooniline kord, anda rahvale poliitilised õigused ja demokraatlikud vabadused — sõna-, trüki-, koosolekute ja usuvabadus.

Revolutsioon pani liikuma vene rahva ja teiste meie maa rahvaste tohutud hulgad. Tsarism muutis Venemaa rahvaste vanglaks. Arvukad Vene impeeriumi koosseisu kuuluvad rahvused olid kahekordse, nii oma mõisnike ja kapitalistide kui ka Vene tsarismi ja kodanluse rõhumise all. Isevalitsus lämmatas rahvuslikku kultuuri, külvas vaenu rahvaste vahel, soodustas koloniaalse riisumise kõige metsikumaid vorme.

1905.—1907. a. revolutsioon oli rahvarevolutsioon. Selle revolutsiooni eestvedaja, tema hegemoon, juht oli proletariaat — kõige revolutsioonilisem, kõige järjekindlam klass võitluses isevalitsuse vastu. Rasked töötingimused ja madal töötasu, võimude omavoli ja poliitiliste õiguste puudumine tegid Venemaa tööliskassi olukorra eriti raskeks. Proletariaat oli huvitatud

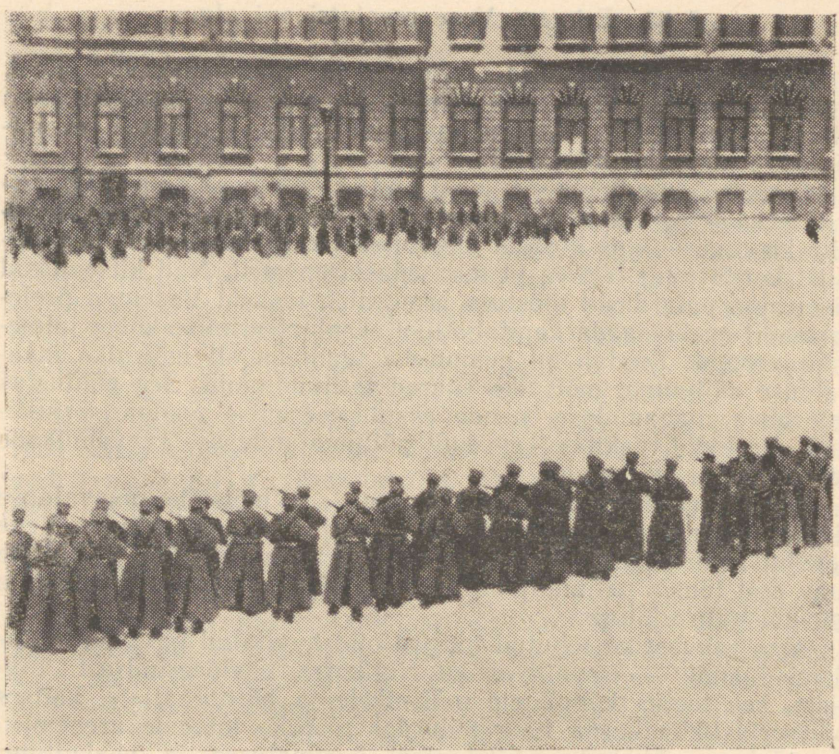

Tööliste tulistamine Talvepalee juures 9. jaanuaril.

kodanlik-demokraatliku revolutsiooni võidust, kuna ainult isevalitsuse likvideerimine ja kodanlik-demokraatliku korra kehtestamine avasid tee võitlusele sotsialistliku revolutsiooni eest.

Arg ja kontrrevolutsiooniline vene kodanlus ei saanud revolutsiooni juhtida: ta oli kõhkleval positsioonil, kartis rahvast, läks sobingutele tsarismiga.

Verine pühapäev (9. jaanuar 1905. a.). Vene-Jaapani sõda viis tööliste olukorra edasisele halvenemisele. Juba 1904. aasta sügisel kerkis tööliste miitingute, demonstratsioonide ja streikide uus laine. Need toimusid mitte ainult majanduslike, vaid ka poliitiliste loosungite all: «Maha isevalitsus!», «Kaheksatunniline tööpäev!», «Maha sõda!».

Kuid töölistel, eriti neil, kes alles hiljuti tulid külast ja ei olnud katkestanud sidemeid talumajapidamisega, oli veel väga tugev usk «isakesse-tsaari». Neid mahajäänud meeleolusid ära kasutada püüdes moodustas Peterburi ohranka oma salajase agendi papp Gaponi vahendusel Vene Vabriku- ja Tehasetööliste

Ühingu. Selle organisatsiooni eesmärgiks oli tõmmata töölisi eemale poliitilisest võitlusest ja piirata töölisliikumine kultuurharidusliku tegevusega, toetada tööliste hulgas truualamlikke meeleolusid. Papp Gapon veenis töölisi, et kui tsaar saab rahva viletsusest teada, siis kergendab ta kahtlemata nende olukorda. See propaganda saavutas ajutist edu.

3. jaanuaril, protesti märgiks mõne töölise vallandamise vastu, kes kuulusid Gaponi organisatsiooni, alustas Putilovi tehas streiki. Seda toetasid teiste ettevõtete töölised ja 8. jaanuaril levis streik üle kogu Peterburi. Streikijate arv oli tohutu suur — 150 000. Enamik suurettevõtteid seisis. Ajalehed ei ilmunud. Streik muutus suure poliitilise tähtsusega sündmuseks.

Gaponi initsiatiivil koostasid töölised palvekirja, mille nad otsustasid tsaarile üle anda pühapäeval, 9. jaanuaril, rahuliku rongkäigu ajal Talvepalee juurde. Palvekirja arutati rahvakoosolekutel. Bolševikud astusid välja palvekirja esitamise vastu. Nad selgitasid, et tsarism on rahva vaenlane ja temalt «heategevust» oodata ei tohi. «Sellise odava hinnaga, nagu üks petitsioon,» öeldi bolševike poolt väljaantud lendlehes, «... vabadust ei osteta. Vabadus ostetakse verega, vabadus võidetakse kätte ägedates lahingutes relvade abil. Tsaari ei tule paluda ..., vaid ta tuleb tõugata troonilt ja kihutada koos temaga minema kogu isevalitsuslik jõuk — ainult sellisel teel võib kätte võita vabaduse.»

Kuid kuna töölised lootsid veel tsaari armulikkusele, otsustasid bolševikud palvekirja arutamisest ja rahulikust demonstratsioonist osa võtta, et olla koos rahvaga. Bolševike ettepanekul lülitati petitsiooni poliitilised nõudmised: Asutava Kogu kokkukutsumine, maa andmine talupoegadele, sõna-, trüki- ja koosolekute vabadus, kaheksatunniline tööpäev jt. Ent tervikuna oli petitsioon läbi imbunud naiivsest monarhismist, usust tsaarisse.

Ettevalmistatav tööliste rahulik rongkäik oli valitsusele teada. Ta otsustas töölisi tsaaripalee juurde mitte lubada ja sõjalise jõu kasutamisega lämmatada igasugused rahulolematuse väljendused. Valitsus lootis sellega revolutsioonilise ülestõusu ohu ära hoida.

9. jaanuari varahommikul suundusid töölised koos naiste ja lastega, riietatud oma parimaisse, pühapäevarõivaisse, Talvepalee juurde. Rongkäigust võttis osa üle 150 000 inimese. Nad kandsid tsaaripilte, lippe ja ikoone ning laulsid palveid. Oma petitsioonis kirjutasid töölised: «Meie, Peterburi linna töölised, ... tulime sinu juurde, valitseja, otsima õigust ja kaitset. Me oleme jäänud puruvaeseks, meid rõhutakse, vaevatakse üle jõu käiva tööga, meid mõnitatakse, meid ei peeta inimesteks, meisse suhtutakse nagu orjadesse, kes peavad kannatama oma kibedat saatust ja vaikima ... Meid tõugatakse ikka sügavamale viletsuse, õigusetuse ja harimatuse mülkasse, meid lämmatab despo-

tism ja omavoli... Meie kannatus on otsas. Meile on kätte jõudnud see hirmus silmapilk, millal on parem surra, kui talumatut piina kannatades edasi elada.»

Tsaarivalitsus valmistus hoolikalt tööliste tulistamiseks. Sõjaväägi ja politsei ääristasid tänavaid ja väljakuid rongkäigu tee ääres. Suurtükiväägi oli lahinguvalmis. Valitsus pani tööliste vastu välja valikväeosad — tsaari kaardiväe ja kasakad. Demonstrantide tulistamine algas juba kesklinna viivate väravate ja sildade — Narva väravate, Troitski ja Nikolajevski silla juures. Siiski õnnestus suurel grupil töölistel jõuda tsaaripalee juurde. Palju inimesi, eriti naisi ja lapsi, kogunes Aleksandri aeda. Siin — Palee väljakul ja Aleksandri aias — võtsid neid vastu kuulid ja kasakate nagaikad. Tsaaritimukad tulistasid mitte ainult töölisi, vaid ka lapsi. Seejärel paisati tööliste peale ratsaväägi, kes raius mõõgaga ja tallas inimesi hobuste jalge alla, suurendades haavatute hulka. Tulistamine toimus ka teistel Peterburi tänavatel.

Verisel pühapäeval tapeti üle tuhande töölise ja ligi viis tuhat sai haavata. Nördimus ja raev haaras töölisi. Nad hakkasid relvastuma: rüüstasid relvakauplusi, hõivasid relvatöökoja ja hakkasid ehitama barrikaade. Töölised astusid ebavõrdsesse lahingusse sõjaväeosade ja politseiga.

Bolševikud olid koos rahvaga. Nad kutsusid üles relvade juurde, võitlusele, tasumisele. Ühes lendlehes bolševikud kirjutasid: «Kodanikud! Eile te nägite isevalitsuse metsikusi! Nägite verd, mis ujutas üle tänavad. Kes siis saatis sõjaväeosad, kes suunas püssid ja kuulid tööliste rinda? Tsaar, suurvürstid, ministrid, kindralid ja õukonna lurjused. Nemad on mõrtsukad! Surm neile!!!»

9. jaanuari traagilistel sündmustel oli suur ajalooline tähtsus. Rahvas sajandite vältel kasvatatud usu «heasse» tsaari surmasid sõdurite kogupaugud ja tallasid jalge alla kasakate hobused. «Töölisklass sai kodusõja suure õppetunni...,»[1] kirjutas V. I. Lenin. Proletariaadi poliitiline kasvatus astus ühe päeva jooksul pika sammu edasi. Võitlusele tõusid miljonid töölised ja talupojad.

Töölis- ja talurahvaliikumise tõus. Verised sündmused Peterburis kutsusid esile rahva vihapurske. 1905. a. jaanuaris toimusid massilised streigid Moskvas, Riias, Varssavis ja Tiflisis. Nendega kaasnesid poliitilised demonstratsioonid pealinna proletariaadi toetuseks. Reas linnades toimusid ägedad kokkupõrked politsei ja sõjaväeosadega. Jaanuaris streikis ainuüksi tööstustöölisi 440 000, s. t. rohkem kui kogu möödunud kümne aasta jooksul kokku. Streigilaine veeres üle kogu maa. Vene proletariaadi järel lülitusid võitlusse Ukraina, Valgevene, Poola, Leedu, Aser-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 8. kd., lk. 76.

baidžaani, Gruusia ja Kesk-Aasia tööliskласs. 1905. a. kolme esimese kuu jooksul haarasid streigid üle 800 000 inimese. Tööliste streigiliikumist toetasid üliõpilased ning demokraatlik intelligents — arstid ja õpetajad.

Töölisklassi järel tõusis võitlusele talurahvas. Juba jaanuaris-veebruaris puhkesid Venemaa eri piirkondades talurahva ülestõusud. Süttisid mõisnike häärberid. Talurahvarahutused haarasid mitte ainult Suur-Venemaa kubermange, vaid ka rahvuslikke ääremaid. «... niiviisi sai uinuvast Venemaast revolutsioonilise proletariaadi ja revolutsioonilise rahva Venemaa,»[1] kirjutas V. I. Lenin. Talurahvaliikumine oli veel stiihiline, organiseerimata ning tööliste väljaastumistega nõrgalt seotud. Talupojad võitlesid üldreeglina oma kohalike vajaduste eest ega püstitanud laialdasi poliitilisi nõudmisi. Nende viha oli suunatud mõisnike ja ametnike vastu, kuid nad uskusid veel «heasse» tsaari ja lootsid tema armulikkusele.

Nõrdimus tsarismi kuriteo üle haaras ka Euroopa proletariaadi. Reas maades toimusid massilised väljaastumised — demonstratsioonid ja miitingud vene proletariaadi toetuseks. Need andsid tunnistust sellest, et revolutsioonilised sündmused Venemaal viisid kõigi maade tööliste solidaarsuse tugevnemisele.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Analüüsige 1905.—1907. a. revolutsiooni põhjusi, iseloomu ja liikumapanevaid jõude. 2. Kuidas algas esimene Vene revolutsioon? Milles on 1905. a. 9. jaanuari sündmuste ajalooline tähtsus?

§ 64. Revolutsiooni arenemine 1905. aasta kevadel ja suvel.

VSDTP III kongress. Pärast VSDTP II kongressi alustas sellel kongressil moodustunud menševistlik fraktsioon parteis lõhestustegevust. Tal õnnestus haarata enda kätte ajalehe «Iskra» juhtimine. Kõigis revolutsiooni põhiküsimustes olid menševikud oportunistlikel seisukohtadel, läksid sobingule kodanlusega. Menševike õõnestav tegevus, mis viis partei faktilisele lõhenemisele, tekitas suurt kahju töölis- ja revolutsioonilisele liikumisele. See oli täiesti lubamatu revolutsiooni hoogustumise tingimustes, kus partei osa proletariaadi ühteliitmisel ja organiseerimisel kasvab eriti suureks.

Ülesanne liita partei tihedasti ühte, määrata kindlaks täpne taktikaline joon revolutsioonis muutus edasilükkamatuks. Seepärast astusid bolševikud eesotsas V. I. Leniniga välja partei kongressi viivitamatu kokkukutsumise eest. Menševikud keeldusid kongressist osa võtmast ja kutsusid Genfis kokku oma konverentsi.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 228.

VSDTP III kongress tuli kokku Londonis **1905. aasta aprillis.** Tema tööd juhtis V. I. Lenin.

Kongress andis Venemaal alanud rahvarevolutsioonile hinnangu kui kodanlik-demokraatlikule revolutsioonile, mis peab kukutama isevalitsuse, andma rahvale maad ja kehtestama riigis demokraatliku korra. Sellest lähtudes seadis kongress proletariaadi põhiülesandeks viia koos talurahvaga kodanlik-demokraatlik revolutsioon võidukale lõpule, kukutada isevalitsus, seejärel aga alustada liidus kehvtalurahvaga võitlust sotsialistliku revolutsiooni eest. See leninlik määrang avas proletariaadi võitlusele avarad perspektiivid.

Kongress rõhutas, et proletariaat on kõige revolutsioonilisem klass. Ta on kõige rohkem huvitatud demokraatliku revolutsiooni võidust, võib ja peab saama rahvahulkade juhtijaks. Seetõttu on proletariaadi hegemoonia tagamine proletaarse partei kõige tähtsamaks ülesandeks. Tema liitlaseks on revolutsiooniline talurahvas. Kuna Vene revolutsiooni põhiülesandeks on mõisnike maavalduse ja pärisorjuse igandite likvideerimine, on talurahvas selle võidust eluliselt huvitatud. Kongress seadis partei ette ülesande kindlustada igakülgselt töölisklassi ja talurahva liitu. Sel eesmärgil võeti vastu otsus talupoegade revolutsiooniliste nõudmiste toetamise kohta kuni mõisnike maade täieliku konfiskeerimiseni ning bolševike organisatsioonilise ja propagandatöö intensiivistamise kohta külas, et tõsta talurahvaliikumise tase veelgi kõrgemale.

Suur tähtsus oli kongressi poolt väljatöötatud partei taktikal liberaalse kodanluse suhtes. Kongress märkis, et liberaalid püüavad allutada rahvahulki oma mõjule, selleks et kasutada revolutsiooni oma huvides. Kodanlus on tihedalt seotud tsarismiga ega soovi monarhistlikku korda likvideerida. Ta tahab seda vaid «paremaks muuta» ja parandada. Hirmust rahva ees läheb ta kokkuleppele tsarismiga. Seepärast püstitas kongress ülesande isoleerida liberaalne kodanlus, paljastada ta rahva silmis.

Märkides ära massiliste poliitiliste streikide osa töölisklassi revolutsioonilisel mobiliseerimisel, rõhutas kongress ühtlasi, et tsarismile saab lõpu teha üksnes relvastatud ülestõusu teel. Seepärast peab partei suunama oma jõupingutused ülestõusu organisatsioonilisteks ja tehniliseks ettevalmistamiseks, proletariaadi relvastamiseks ja väljaõppeks, ülestõusu konkreetse plaani väljatöötamiseks.

Revolutsiooni võit peab lõppema ajutise revolutsioonilise valitsuse kui proletariaadi ja talurahva revolutsioonilis-demokraatliku diktatuuri organi moodustamisega. Partei on kohustatud sellest osa võtma, et kindlustada rahva saavutusi ja tagada kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ümberkasvamine sotsialistlikuks revolutsiooniks.

VSDTP III kongress võttis vastu põhikirja punkti leninliku formuleeringu partei liikmeks olemise kohta.

Kongress valis partei Keskkomitee eesotsas V. I. Leniniga.

Kongressi tohutu suur ajalooline tähtsus seisis selles, et ta töötas üksikasjaliselt välja proletaarse partei taktika kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis ja püstitas ülesande minna pärast selle võitu üle sotsialistlikule revolutsioonile.

Menševikud ei mõistnud Vene revolutsiooni omapära, hindasid ebaõigesti tema iseloomu, liikumapanevaid jõude ja arenemisperspektiive. Oma konverentsil võtsid nad vastu oportunistlikud otsused, mis viisid proletariaadi desorganiseerimisele. Menševikud pidasid revolutsiooni kodanlikuks ja omistasid seepärast hegemooni osa revolutsioonis kodanlusele. Nad eitasid ülestõusu sõjalise ja tehnilise ettevalmistamise ning töölisklassi ja talurahva liidu vajadust. Nad olid sotsiaaldemokraatide osavõtu vastu ajutisest revolutsioonilisest valitsusest, kuna see peletaks kodanluse revolutsioonist eemale. Menševike arvates peab proletariaat toetama kodanlust, talurahvast aga ei pidanud nad revolutsioonilisteks klassiks. Menševikud astusid välja kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ülekasvamise vastu sotsialistlikuks revolutsiooniks. Menševike konverentsi otsused tekitasid kahju revolutsioonile, tööliste üritusele. Oma raamatus «Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis», mis ilmus kohe pärast kongressi, kritiseeris V. I. Lenin halastamatult menševistlikke vaateid strateegia ja taktika küsimuste kohta revolutsioonis ning põhjendas geniaalselt VSDTP III kongressi otsuseid.

Töölisliikumine 1905. aasta suvel. 1905. aasta kevadel puhkes streigiliikumine uue jõuga. Veidi aega enne 1. maid levitati Venemaa tööliste hulgas V. I. Lenini poolt kirjutatud lendlehte. Proletariaadi juht kutsus töölisi üles tähistama 1. maid võitluse tugevdamisega tsarismi vastu. Bolševistlikud organisatsioonid, relvastatud partei III kongressi otsustega, arendasid laialdast agitatsiooni- ja organisaatorlikku tööd. 1. mai tähistamine kujunes proletariaadi solidaarsuse grandioosseks demonstratsiooniks, mis haaras meie maa eri rahvustest töölisi. Streigid ja demonstratsioonid olid valdavalt poliitilise iseloomuga. Varssavis, Odessas, Riias ja Bakuus lõppesid nad veriste kokkupõrgetega politsei ja sõjaväeosadega.

Eriti ulatuslik oli Ivanovo-Voznessenski kangrute streik, mis kestis **12. maist kuni juuli lõpuni.** Sellest võttis osa üle 30 000 Ivanovo-Voznessenski töölise. Streiki juhtisid bolševikud. See tagas streigi suure organiseerituse ja monoliitsuse. Suur populaarsus oli tööliste hulgas töölisel-bolševikul F. A. Afanasjevil ja elukutselisel revolutsionääril M. V. Frunzel.

Kohalikud võimud püüdsid töölisi lahutada. Nad tegid neile ettepaneku pidada läbirääkimisi ainult «oma» peremeestega, iga

Fjodor Afanasjevitš Afanasjev.

ettevõte eraldi. Kuid töölised ei lasknud ennast petta. Nad esitasid ühised majanduslikud ja poliitilised nõudmised. Streikijad nõudsid kaheksatunnilise tööpäeva kehtestamist, palga tõstmist, Asutava Kogu kokkukutsumist, sõna-, trüki- ja ühingute vabadust, vabrikuvanglate ja -kartserite kaotamist.

Streigi juhtimiseks ja suhtlemiseks ettevõtjate ning võimudega moodustasid nad oma võimuorgani — Volinike Nõukogu. See oli kõigi streikivate tehaste ja vabrikute esindajaist koosnev valitav organ. Sellesse kuulus 151 saadikut, kellest kaks kolmandikku olid bolševikud. Nii tekkis üks esimesi tööliste saadikute nõukogusid Venemaal. Ta tegutses kui täieõiguslik võimuorgan, juhtis tööliste koosolekuid ja miitinguid, pidas läbirääkimisi võimudega, moodustas miilitsa ja võitlussalgad korra hoidmiseks ning politsei ja sõjaväe tagasilöömiseks, organiseeris streigikassa. Ivanovo-Voznessenski Nõukogul oli suur autoriteet linna ja ümberkaudsete külade elanikkonna silmis. «Kõikjalt, kõige kaugemaist kolgastest ja küladest,» meenutas hiljem M. V. Frunze, «tuldi Ivanovo-Voznessenskisse nõuannete, instruktsioonide ja näpunäidete järele... Kirjalikke järelepärimisi läbis sügav usk... nõukogu jõusse ja tähtsusesse.»

Peaaegu kaks ja pool kuud pidevat streigivõitlust oli suureks kooliks rahvahulkade poliitilisel kasvatamisel. Miitingud, demonstratsioonid ja rahvarohked koosolekud linnast väljas Talka jõe ääres laiendasid tööliste silmaringi, valmistasid neid ette tulevasteks lahinguteks revolutsiooni võidu eest. Bolševistlikud kõnemehed, eriti M. V. Frunze, näitasid oma esinemistes töölistele, et ei tohi piirduda üksnes majanduslike nõudmistega, et ilma võimu üleminekuta rahva kätte, ilma poliitilise vabaduseta on rahva olukorda võimatu parandada.

Võitluseks streigi vastu saatis valitsus kohale sõjaväeosad ja politsei. Need ajasid miitinguid laiali, panid toime areteerimisi ja veriseid arveteõiendusi, kuid streikijad jäid kindlaks. Ühte rahvarohket koosolekut Talka jõe ääres ründasid kasakad ja politsei — tulistasid, raiusid mõõkadega, tallasid inimesi hobuste alla. Mitukümmend inimest sai surma ja haavata. Vastuseks sellele ehitasid töölised barrikaade, peksid läbi politseinikke, süütasid mitmeid ettevõtteid ning vabrikantide ja ametnike maju.

Kestev streik kurnas streikijate jõu. Juulis asusid rea vabri-

kute töölised, kus peremehed tegid mõningaid järeleandmisi, tööle, suutmata taluda pikaajalist nälgimist ja repressioone. Oli vaja streik lõpetada, et koguda jõudu ja alustada võitlust uue energiaga. Volinike Nõukogude määruse kohaselt lõpetati streik organiseeritult. See näitas tööliste suurt poliitilist küpsust.

Tormiliselt levis töölisliikumine Poolas. Lodzi linna tööliste üldstreik kasvas **1905. aasta juunis** üle relvastatud ülestõusuks. Kolm päeva kestis poola tööliste kangelaslik relvastatud võitlus tsaarivägedega. See ülestõus leidis palavat kaastunnet ja toetust vene proletariaadi poolt.

Talurahvaliikumine 1905. aasta kevadel ja suvel. Töölisklassi streigivõitlus leidis aktiivset toetust külas. 1905. aasta kevadel ja suvel tugevnes talurahvaliikumine Venemaa keskrajoonides ja rahvuslikel ääremaadel. Talurahvarahutused haarasid ühe viiendiku kõigist maakondadest. Talupojad ründasid mõisnike mõisaid, süütasid ja riisusid häärbereid, keeldusid makse maksmast. Talupoegade väljaastumised muutusid organiseeritumateks ja visamateks. Massiliseks nähtuseks muutus heinamaade ja niitude hõivamine, mõisamaade üleskündmine, orjastavate rendilepingute hävitamine. Viljakoristusperioodil streikisid kõikjal põllutöölised, nõudes oma elutingimuste parandamist ja töötasu suurendamist. Eriti võimas oli põllutööliste liikumine Lätis. Selle mahasurumiseks saatis valitsus sõjaväeosad.

Talupoegade poliitilise teadlikkuse kasv väljendus eredalt talurahva massiorganisatsiooni — T a l u r a h v a l i i d u loomises. Lenin hindas kõrgelt selle talupoegade esimese poliitilise koondise tähtsust. Ta pidas bolševike tähtsaimaks ülesandeks selle organisatsiooni enda poolele võitmist, tema vabastamist esseeride ja liberaalse kodanluse mõju alt. See soodustaks tihedama sideme tekkimist töölis- ja talurahvaliikumise vahel, kindlustaks töölisklassi ja talurahva liitu.

1905. aasta kevadel ja suvel tugevnes liberaalse kodanluse poliitiline aktiivsus. Hirm revolutsiooni ees, kartus kaotada lõplikult oma mõju rahvahulkades ning rahulolematus ebaedukä välispoliitikas sundis teda visamalt välja astuma «rahvaesindajate» kokkukutsumise eest. Liberaalid lootsid tsaari isevalitsusliku võimu mõningase piiramisega rahustada rahvast ja tugevdada oma poliitilist osa riigis.

Ülestõus soomuslaeval «Potjomkin». Revolutsioonilise liikumise tõus avaldas mõju armeele ja laevastikule, keda isevalitsus pidas oma ustavaks toeks. Lüüasaamised Vene-Jaapani sõjas kutsusid esile valitsus- ja sõjavastaste meeleolude kasvu sõdurite hulgas. Revolutsiooniliste väljaastumiste vahetuks põhjuseks olid sõjaväeteenistuse rasked tingimused. Kepidistsipliin, lõputu drill, alamväelaste peksmine ja mõnitamine ohvitseride poolt — kõik see tekitas sõdurites nördimust. Oma koosseisult oli armee talurahvaarmee, seetõttu olid talupoegade meeleolud sõduritele lähe-

dased. Bolševikud omistasid suurt tähtsust propagandale sõdurite hulgas, kuid kasarmusse pääseda oli raske. Siiski levisid revolutsioonilised meeleolud ka sõdurite hulgas. Eriti edukas oli agitatsioon madruste hulgas, kellest paljud olid enne sõjaväeteenistust olnud töölised.

Suureks revolutsiooniliseks sündmuseks oli ülestõus soomuslaeval «Potjomkin». Juba 1904. aastal tegid madrused-bolševikud aktiivset propagandat Musta mere laevastikus. 1905. aasta suvel valmistusid nad energiliselt ülestõusuks, mis pidi toimuma 1905. a. septembris. Kuid ülestõus puhkes stiihiliselt varem. **14. juunil** tõusid üles soomuslaeva «Vürst Potjomkin Tavritšeski» madrused. Vanemohvitseri käsk tulistada kolmekümmend madrust, kes keeldusid söömast roiskunud lihast borši, kutsus esile madruste nördimuse. Nad haarasid relvad, peksid läbi palju ohvitsere ja hõivasid laeva. Kokkupõrkes tapeti madrus-bolševik Grigori Vakulentšuk, kes oli juhtinud ettevalmistusi Musta mere laevastiku meremeeste ülestõusuks. Ülestõusnute etteotsa asus madrus A. N. Matjušenko. Ta oli vapper, mehine inimene, suurepärane kõnemees, kuid tal puudusid revolutsioonilise võitluse kogemused. Täpselt väljatöötatud võitlusplaani ülestõusnutel ei olnud.

Soomuslaev «Potjomkin» sõitis punase lipu all Odessasse, kus toimus üldstreik. Kuid ülestõusnud ei osanud kasutada soodsat momenti. Nad ei tihanud saata dessanti maale linna hõivamiseks, oodates ülestõusu teistel laevadel. Menševikud ja bundistid takistasid rahvahulkade revolutsioonilist mobiliseerimist, astudes välja ülestõusnud madruste relvastatud toetamise vastu. Nad kutsusid töölisi üles piirduma rahuliku streigiga ning ajasid sellega nurja tööliste ja madruste ühise väljaastumise.

Bolševike katse asuda ülestõusu juhtima ei õnnestunud. Saanud teate sellest ülestõusust, hindas V. I. Lenin kohe selle tähtsust ja saatis viibimata bolševik M. I. Vassiljev-Južini Odessasse. Lenin andis talle üksikasjalised näpunäited: «Püüdke iga hinna eest pääseda soomuslaevale; veenge madruseid tegutsema otsustavalt ja kiiresti. Saavutage, et viibimata teostataks dessant. Äärmisel juhul ärge peatuge valitsusasutuste pommitamise ees. Linn on vaja haarata meie kätte.» Vassiljev-Južinil ei õnnestunud täita Lenini ülesannet. Ta saabus Odessasse, kui laev oli juba sadamast lahkunud.

18. juunil läks «Potjomkin» vastu kaheteistkümnest laevast koosnevale eskaadrile, mille tsaarivalitsus saatis arveteõiendamiseks mässulise laevaga. Tsaarieskaadri madrused tervitasid oma seltsimehi müriseva «hurraaga», ning soomuslaev «Georgi Pobedonossets» ühines «Potjomkiniga». Kuid ka sel momendil tegid ülestõusnud meremehed vea. Nad ei takistanud juhtkonda eskaadri laevu Sevastoopoli viimast ja jätsid «Georgi Pobedonossetsile» reaktsioonilised ohvitserid, kellel õnnestus peagi

juhtida laev madalikule. Pärast kohtumist tsaarieskaadriga suundus «Potjomkin» Rumeenia sadamasse Konstantsasse, et täiendada söe- ja toiduainetevarusid, kuid Rumeenia valitsus ütles ülestõusnud meremeestele ära. Katse saada sütt ja toiduaineid Feodossiast ebaõnnestus samuti — laeva tulistas rannakaitse-suurtükivägi.

Üle nädala sõitis ülestõusnud soomuslaev punase lipu all Mustal merel, tekitades paanikat tsaarivõimudes. Jäänud ilma söe, vee ja toiduaineteta, oli ta sunnitud uuesti Rumeeniasse minema ja andma end Rumeenia võimude kätte. Osa madruseid naasis vabatahtlikult Venemaale, kus neid karistati julmalt, osa aga jäi emigratsiooni. Salaja koju tagasitulnud Matjušenko võeti kinni ja hukati 1907. aastal.

Soomuslaeva «Potjomkin» ülestõusul oli tohutu suur ajalooline tähtsus. Esimest korda läks suur sõjalaev üle revolutsioonilise rahva poolele ja jäi Lenini sõnade järgi «... revolutsiooni võitmatuks territooriumiks ...»[1]. Selle ülestõusu kogemused näitasid, et ainult tööliste, sõdurite ja talupoegade ühine väljaastumine võib olla edukas ja et revolutsiooniline töö armees on partei kõige tähtsamaks ülesandeks, kuna see kindlustab revolutsiooni relvastatud jõududega. Ülestõus soomuslaeval andis tunnistust revolutsiooni tohutust ulatusest ja sisendas hirmu mitte ainult Venemaa, vaid ka teiste kapitalistlike maade valitsevates ringkondades.

Bulõgini duuma boikott. Revolutsioonilise liikumise tormiline kasv sundis tsarismi tegema järeleandmisi. 1905. aasta augustis avaldas valitsus manifesti Riigiduuma (siseminister Bulõgini järgi nimetati seda «Bulõgini duumaks») kokkukutsumise kohta. Selle manifesti põhjal kutsuti duuma kokku kui nõuandev organ tsaari juures, kes endiselt säilitas kogu võimutäiuse. Valimiseks duumasse kehtestati kõrge varanduslik tsensus, seetõttu pidid seal valitseva koha hõivama mõisnikud ja suurkodanlus. Töölised, maata talurahvas ja tunduv osa väikekodanlusest jäid valimistest kõrvale. Sellise pettusega püüdis tsaar rahvast lõhestada.

Kodanlus ja tema kannupoisid menševikud võtsid kokkuleplasliku hoiaku, olid valmis koostööks isevalitsusega. Bolševikud paljastasid valitsuse manöövri ja kutsusid töölisi üles duuma aktiivsele boikotile. Kasvav revolutsiooniline liikumine purustas tsarismi plaanid.

Küsimusi. 1. Milles seisab VSDTP III kongressi ajalooline tähtsus? Millised suure tähtsusega otsused võttis vastu kongress? 2. Mis iseloomustas töölis- ja talurahvaliikumist 1905. aasta kevadel ja suvel? 3. Kuidas kulges ülestõus soomuslaeval «Potjomkin»? Missugused olid selle ülestõusu vead ja missugune oli tema tähtsus?

[1] V. I. Lenin, Teosed, 8. kd., lk. 521.

§ 65. Revolutsiooni võimas tõus.

Ülevenemaaline oktoobrikuu poliitiline streik. 1905. aasta sügis oli revolutsiooni võimsa tõusu periood. Streigiliikumine omandas grandioosse ulatuse, muutus ülevenemaaliseks poliitiliseks streigiks ja viis proletariaadi avalikule relvastatud väljaastumisele isevalitsuse vastu. Septembris toimus bolševike juhtimisel Moskva tööliste massiline streik. Sellest võtsid osa trükitöölised, pagarid, tubakatöölised, metallitöölised ja raudteelased. Streiki juhtisid valitavad tööstusharude saadikute nõukogud, mis ühinesid hiljem ülelinnaliseks saadikute nõukoguks. Septembri lõpus toimusid ägedad kokkupõrked tööliste ja politsei vahel, mida Lenin nimetas esimeseks äikesesähvatuseks, mis valgustas lahinguvälja.[1]

Oktoobrikuu alguses algas bolševistliku organisatsiooni initsiatiivil streik Moskva—Kaasani raudteel. **8. oktoobril** haaras streik kogu Moskva raudteesõlme, välja arvatud Nikolai (praegune Oktoobri) raudtee, millele saadeti sõjaväeosad. Järgnevail päevadel muutus streik ülelinnaliseks, kandus Peterburi, seejärel aga kasvas ülevenemaaliseks poliitiliseks streigiks. Töölised astusid välja poliitiliste loosungite all: «Maha isevalitsus!», «Elagu üldrahvalik ülestõus!»

V. I. Lenini juhendeid täites püüdsid bolševikud muuta üldstreiki relvastatud ülestõusuks. Üleskutses Moskva töölistele kirjutasid nad: «Võitlus käib. Üldstreik levib tulekahjuna üle kogu Venemaa. Uus rahva meelepaha laine tõuseb ikka kõrgemale ja kõrgemale... Võib-olla saab ta selleks üheksandaks laineks, mis haarab läbinisti pehkinud tsarismihoone ja pühib maapealt meie kodumaa häbi ja needuse — tsaariisevalitsuse. Moskva — Venemaa süda — peab saama ja saab üldrahvaliku ülestõusu südameks.»

Vene tööliste streigiliikumist toetasid aktiivselt Taga-Kaukaasia, Ukraina, Valgevene ja Baltimaade töölised. Paljudes linnades kaasnesid tööliste väljaastumistega relvastatud kokkupõrked ja barrikaadivõitlus. Ülevenemaalisest streigist võttis osa üle kahe miljoni inimese. Sellist grandioosset streiki ei tundnud veel ükski kapitalistlik riik. Sellest võtsid osa mitte ainult töölised, vaid ka väiketeenistujad, poesellid ning intelligents — advokaadid, arstid, insenerid, pedagoogid, ajakirjanikud ja näitlejad. Instituudid ja ülikoolid katkestasid õppetöö. Rongid ei liikunud, tehased, post ja telegraaf ei töötanud, ajalehed ja ajakirjad ei ilmunud, kauplused olid suletud.

Streik halvas valitsuse jõud. Valitsus osutus võimetuks jagu saama organiseeritud proletariaadist. *«Ülevenemaaline poliitiline streik,»* kirjutas V. I. Lenin, «on haaranud seekord tõesti kogu maa, olles ühendanud... kangelaslikus tõusus Venemaa neetud

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 9. kd., lk. 313.

«impeeriumi» *kõik rahvad.*»[1] Streigil oli tähtis osa proletaarsete hulkade poliitilisel kasvatamisel, ta viis nad relvastatud ülestõusule. Oktoobristreigi ajal kasvas töölisklassi monoliitsus ja organiseeritus, tugevnes Venemaa kõigist rahvustest tööliste proletaarne solidaarsus ja sõprus.

Tööliste saadikute nõukogud. Ülevenemaalise streigi käigus tekkisid kõikjal tööliste saadikute nõukogud. Algul tekkisid nõukogud Peterburis, seejärel Moskvas ja peagi ka teistes suuremates linnades. Töölised valisid nõukogudesse oma parimaid esindajaid, kes tundsid nende vajadusi ja oskasid kaitsta proletariaadi huve. Töölised vaatasid nõukogudele kui oma võimule. Nad rääkisid: «Meil on oma valitsus. Mida nõukogu ütleb, seda ka teeme.»

Nõukogud tekkisid kui streigivõitluse juhtimise organid, kuid selle võitluse käigus muutusid nad uue revolutsioonilise võimu organeiks. Nõukogud kontrollisid tehaste administratsiooni tegevust, seadsid ise sisse kaheksatunnilise tööpäeva ja kehtestasid demokraatlikud vabadused. Eriti tugevad ja aktiivsed olid nõukogud seal, kus neid juhtisid bolševikud, nagu näiteks Moskvas. Moskva Nõukogu jälgis kaubandust, võitles spekulatsiooni vastu, avas mitu sööklat töötutele, keelas kontrrevolutsiooniliste ajalehtede ilmumise. Bolševike poolt juhitavad nõukogud muutusid proletariaadi ja talurahva revolutsioonilis-demokraatliku diktatuuri kehastuseks.

V. I. Lenin hindas kõrgelt nõukogusid, nähes neis revolutsioonilise võimu organite algeid. Tööliste saadikute nõukogudel, mis tekkisid rahvahulkade revolutsioonilise loomingu tagajärjel, oli Vene revolutsioonis erakordselt suur osa. Selle organisatsiooni vormi juurde tulid töölised tagasi 1917. aastal. Kuid pärast Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu said kohalikud nõukogud Nõukogude riigi kui proletariaadi diktatuuri organi aluseks.

17. oktoobri manifest. Isevalitsus klammerdus kramplikult võimu külge. Valitsus käskis oma kindraleil «paukpadrunitega mitte lasta, tina mitte säästa». Ta püüdis uputada revolutsiooni rahva verre. Kuid jõudu võitluseks revolutsiooniga valitsusel enam ei jätkunud, armee ei olnud usaldusväärne. Tekkis jõudude ajutine tasakaal. «Tsarism ja revolutsiooni jõud on tasakaalustunud...,» kirjutas V. I. Lenin. «Tsarism ei suuda enam revolutsiooni maha suruda.»[2] Proletariaadi kangelaslik võitlus sundis tsarismi tegema tunduvaid järeleandmisi.

17. oktoobril kirjutas tsaar alla manifestile, milles ta lubas kokku kutsuda seadusandliku Riigiduuma (rahva poolt valitav kõrgeim seadusandliku võimu organ), anda rahvale demokraatlikud vabadused — sõna-, trüki-, koosolekute ja organisat-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 9. kd., lk. 356.
[2] Sealsamas, lk. 391.

sioonide ning südametunnistuse vabaduse, laiendada rahva valimisõigust.

Lenin hindas seda tsarismi taganemist kui revolutsiooni esimest suurt võitu. Kuid sellele ei võinud peatuma jääda. Bolševikud kutsusid rahvahulki üles tugevdama pealetungi kõikumalöönud isevalitsusele tema lõplikuks kukutamiseks.

Kodanlike parteide loomine. Liberaalne kodanlus võttis tsaari manifesti vastu juubeldusega. Liberaalid lugesid revolutsiooni lõppenuks ja tema eesmärgid saavutatuks. 17. oktoobri manifest vastas täielikult nende huvidele. Sellest kaugemale minna kodanlus ei tahtnud. Alates sellest momendist asub kodanlus avalikult kontrrevolutsioonilisele positsioonile. Tema loosungiks sai: «Aitab revolutsioonist, elagu kord.» Kodanlus ühendas oma jõud, lõi oma parteid, et seista organiseeritult revolutsioonijõudude vastu. Ta liitus avalikult isevalitsusega, kuna teda hirmutas revolutsioonilise liikumise tõus, mis ähvardas muutuda avalikuks ülestõusuks.

Sel ajal tekkisid kodanlikud oktobristide ja kadettide parteid.

17. Oktoobri Liit (oktobristide partei) ühendas suurtööstureid, kaupmehi ja neid mõisnikke, kes viisid oma majapidamise kapitalistlikele rööbastele. Toetades täielikult tsaari manifesti, väljendas see partei suurkodanluse selle osa huve, kes oli isevalitsusega kõige rohkem kokku kasvanud. Selle partei põhiliseks ülesandeks oli võitlus revolutsiooniga, isevalitsusliku korra säilitamine ja 17. oktoobri manifesti kasutamine kodanluse ladviku huvides.

Konstitutsioonilis-demokraatlik partei (kadettide partei) väljendas keskkodanluse, väikese osa mõisnike ning kodanliku intelligentsi huve. See oli liberaalkodanlik partei, kes püüdles võimu jagamisele tsaariga. Ülevenemaalise poliitilise streigi ajal väljendas ta sõnades solidaarsust rahva nõudmistega. Kuid tegelikkuses oli ta revolutsiooniliste võitlusmeetodite vastu ega läinud kaugemale mõõdukate reformide soovimisest. Need mõlemad parteid olid kontrrevolutsioonilised, kartsid rahvahulkade liikumist ja läksid sobingule tsarismiga. Bolševikud hoiatasid rahvast tsaari «vabaduse» eest, paljastasid selle poliitilise manöövri reaktsioonilisi eesmärke, mille abil tsarism lootis võita aega kontrrevolutsiooni jõudude mobiliseerimiseks, et seejärel revolutsiooni purustada. «Tsaar ei ole kaugeltki veel kapituleerunud,» kirjutas V. I. Lenin sel ajal. «Isevalitsus pole sugugi veel lakanud olemast. Ta on ainult taganenud...»[1]

Lenini ettenägelikkus leidis peagi kinnitust. Valitsus moodustas reaktsioonilisi monarhistlikke organisatsioone võitluseks revolutsioonilise liikumisega (Vene Rahva Liit jt.), provotseeris met-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 9. kd., lk. 390.

sikuid juudipogromme, õhutas rahvuslikku vaenu rahvaste vahel. Kõige jultunumad tsarismi pooldajad, keda kutsuti «mustsajaks» (mustsadalased), alustasid revolutsionääride avalikku tagakiusamist. Kogu maal levis mustsadalaste pogrommide laine, mis oli suunatud revolutsionääride, töölisaktivistide, streikide ja demonstratsioonide juhtide vastu. Moskvas tapsid mustsadalased bolševik N. E. Baumani, Ivanovo-Voznessenskis — F. A. Afanasjevi.

Need sündmused näitasid, et tsaari «vabadus» osutus tegelikkuses rahva jultunud petmiseks. Isevalitsus ainult taganes, kuid ei alistunud. Bolševikud kutsusid rahvast tsaari lubadusi mitte uskuma ja selgitasid, et ainult võitluses saab proletariaat kätte võita tõelise vabaduse.

Talurahva-, sõdurite ja rahvuslik vabadusliikumine 1905. aasta sügisel. Tsaari 1905. a. 17. oktoobri manifest ei peatanud rahvahulkade revolutsioonilise liikumise kasvu. Revolutsioon arenes tõusu suunas.

Oktoobrisündmused ja eriti ülevenemaaline poliitiline streik andsid tõuke talurahvaliikumise järsuks tõusuks. See haaras pooled Venemaa kreisidest. 3228-st talupoegade väljaastumisest 1905. aastal langes pool sügisele. Kokku hävitati sellel aastal 2000 mõisat ehk iga viieteistkümnes mõis. Talurahvarahutused jäid stiihilisteks ja lokaalseteks, kuid kasvas talupoegade visadus ja ägedus, nende väljaastumised muutusid aktiivsemaks ja pealetungivamaks. Paljude rahutuste puhul tekkisid kokkupõrked karistussalkadega.

Kasvas talurahva poliitiline teadlikkus. Külas tekkisid talupoegade iseseisvad revolutsioonilised organisatsioonid, reas kohtades aga talupoegade saadikute nõukogud. Talupojad nõudsid kogu maa andmist rahva omandiks. Tugevnes bolševike mõju külas. Revolutsiooni käigus teravnesid vastuolud külakehvistu ja kulakute vahel. Asi läks veriste kokkupõrgeteni nende vahel.

Talurahvaliikumine omandas ülevenemaalise tähtsuse: ta haaras mitte üksi Suur-Venemaa kubermangud, vaid ka rahvuslikud ääremaad — Baltimaad, Gruusia, Ukraina jt. Talurahvaliikumise survel oli valitsus sunnitud kaotama röövelliku väljaostumaksu, mida võeti talupoegadelt 1861. aastast alates. Kuid see asjaolu ei suutnud peatada talurahva võitlust agraarküsimuse täieliku lahendamise eest.

Revolutsiooniline liikumine haaras üha rohkem sõdurite ja madruste hulki. Oktoobri lõpus puhkes Kroonlinna madruste ülestõus. Ülestõus suruti maha ja sellest osavõtjaid ähvardas surmanuhtlus. Nende kaitseks astus välja Peterburi proletariaat ning takistas ülestõusnud madrustele ja sõduritele tsaarikohtu poolt langetatud surmaotsuse täideviimist. Paari päeva pärast algas madruste ülestõus Vladivostokis,

novembris aga toimus suur madruste ja sõdurite ülestõus Sevastoopolis, mida toetasid sadamatöölised ja raudteelased.

Ülestõus Sevastoopolis on üks eredamaid lehekülgi esimese Vene revolutsiooni ajaloos. Käärimine Musta mere laevastikus ei vaibunud pärast ülestõusu soomuslaeval «Potjomkin». Eriti tugevnes see sügisel. Toimusid koosolekud ja miitingud. Ühte meremeeste ja tööliste koosolekut tulistas politsei. See täitiski nende kannatusekarika ääreni. Tulistamise ohvrite matused kujunesid võimsaks demonstratsiooniks. Mahalastute haual pidas leegitseva kõne leitnant P. P. Šmidt — inimene, kes oli siiralt andunud revolutsiooniüritusele, kuid oli parteitu ja poliitikas naiivne. «Tõotame neile,» rääkis ta, «et viime nende ürituse lõpuni ja saavutame üldise, kõigile võrdse valimisõiguse. Tõotan!»

Algas ülestõus. Selle eesotsas seisis madruste, soldatite ja tööliste saadikute nõukogu, ülestõusu sõjaliseks juhtijaks sai aga leitnant Šmidt. Ülestõus hõivas Musta mere laevastiku kaheteistkümne laeva meeskonna. Ülestõusnud püstitasid poliitilised nõudmised. Šmidt saatis tsaarile järgmise telegrammi: «Kuulsusrikas Musta mere laevastik, hoides pühana ustavust oma rahvale, nõuab teilt... Asutava Kogu viivitamatut kokkukutsumist ja loobub allumast teie ministritele.» Šmidt heiskas ristlejal «Otšakov» punase lipu ja kuulutas enda laevastiku juhatajaks. Kuid ülestõusul oli kaitseiseloom, tal ei olnud selget plaani. Teda ei toetanud teised laevad ega sõjaväeosad. Ülestõusnud lasksid paraja aja mööda minna ja valitsusel õnnestus koondada suured jõud ülestõusu mahasurumiseks. Ülestõusnud laevu tulistati suurtükkidest. Leitnant Šmidt ja nõukogu juhid — bolševikud — hukati tsaarikohtu otsuse põhjal.

Ülestõusud toimusid ka teistes sõjaväeosades Kiievis, Harkovis, Taškendis, Irkutskis ja Moskvas. Pettuse, lubaduste ja jõuga õnnestus valitsusel need ülestõusud maha suruda veel enne Moskva proletariaadi relvastatud väljaastumist.

1905. aasta sügisel tugevnes tunduvalt rahvuslik vabadusliikumine. See kulges demokraatlike loosungite all: rahvusliku rõhumise likvideerimine, vabadus rahvuskultuuri arenemiseks, emakeelne õppetöö. Eriti teravalt arenes rahvuslik vabadusliikumine nende rahvaste juures, kus tekkisid proletariaat ja kodanlus — Poolas, Soomes, Baltimaadel, Ukrainas ja Kaukaasias. See on seletatav sellega, et võitluse esirinnas sammus rahvuslik proletariaat, kes oli huvitatud revolutsiooni viimisest kuni täieliku võiduni. Ühises võitluses isevalitsuse vastu tugevnes meie maa rahvaste sõprus, kindlustus töölisklassi rahvusvaheline solidaarsus, kasvas vene proletariaadi autoriteet ja juhtiv osa.

Revolutsiooni survel oli tsaar sunnitud tegema järeleandmisi ja nõrgendama mõnevõrra rahvuslikku rõhumist. Koolides lubati õpetada emakeeles, hakkasid ilmuma ajalehed ja ajakirjad Vene-

maa rahvaste keeles ning moodustati kultuurhariduslikke organisatsioone. Kuid need vähesed järeleandmised ei parandanud rahvahulkade olukorda.

Rahvuslik kodanlus jälgis revolutsioonis ainult omakasupüüdlikke eesmärke. Ta unistas autonoomiast, et jagamatult riisuda oma rahvast. Kuid nagu vene kodanlus, nii kartis ka tema rahva võitu ja püüdis sellepärast lõhestada revolutsioonilise liikumise ühtsust ning allutada endale rahvuslikku proletariaati. Kodanlus rahuldus tsarismi tühiste armuandidega ja läks tema poolele, aidates lämmatada töölis- ja talurahvaliikumist. Väikekodanlikud parteid esinesid rahvusküsimuses kodanluse käsilastena. Ainult bolševikud esitasid rahvusküsimuse lahendamise tõeliselt revolutsioonilise programmi, nõudes rahvuste õigust enesemääramisele kuni täieliku lahkulöömiseni.

Relvastatud detsembriülestõus. Hiiglaslik streigivõitlus 1905. aasta sügisel viis proletariaadi avalikule relvastatud kokkupõrkele isevalitsusega. Bolševike partei kutsus rahvahulki üles tsarismi otsustavale ründamisele ning tegi suurt sõjalist ja tehnilist ettevalmistustööd ülestõusuks. 1905. a. novembris saabus V. I. Lenin tagasi Venemaale ja juhtis rahvahulkade mobiliseerimist relvastatud ülestõusuks. Eriti suur oli revolutsioonilise võitluse lõõm Moskvas, kus tööliste saadikute nõukogu eesotsas olid bolševikud.

7. **detsembril** algas bolševike initsiatiivil ja Moskva Nõukogu heakskiitmisel poliitiline üldstreik. Moskva Nõukogu esines üleskutsega «Kõigile töölistele, soldatitele ja kodanikele», milles oli kirjutatud: «Seltsimehed töölised, meie, teie saadikud ... kuulutame välja poliitilise üldstreigi ja kutsume teid üles kolmapäeval, 7. detsembril kell 12 jätma töö seisma kõigis vabrikutes ja tehastes, kõigis linna- ja valitsusettevõtetes. Elagu halastamatu võitlus kuritegeliku tsaarivalitsusega!»

Nõukogu üleskutsel jätsid kohe üle 100 000 inimese töö seisma. Streigil oli organiseeritud iseloom. Moskva Nõukogu esines kui võimuorgan, kaitses revolutsiooni saavutusi. Valitsus tarvitas tööliste vastu jõudu, ajas nende miitingud ja demonstratsioonid laiali sõjaväe ja politsei abil. Töölised haarasid relvad. Streik kasvas relvastatud ülestõusuks. Võitlus omandas massilise iseloomu. Linna mitmetes osades püstitati barrikaade; neid aitasid ehitada naised ja lapsed. Üle 6000 töölise-võitlussalklase, relvastatud vanade vintpüsside, jahipüsside ja revolvritega, võitles kangelaslikult barrikaadidel.

Bolševike juhtimisel kasutasid ülestõusnud tänavavõitluses uut taktikat — barrikaadivõitluse ühendamist partisanitegevusega. Kuna barrikaadid purunesid keigesti suurtükitule all, jäi neile kaitse ülesanne. Nad olid takistuseks sõjaväe edasiliikumisel. Peamiseks võitlusjõuks olid väikesed, kolmest-neljast inimesest koosnevad partisanigrupid, kes andsid tuld hoovidest, vära-

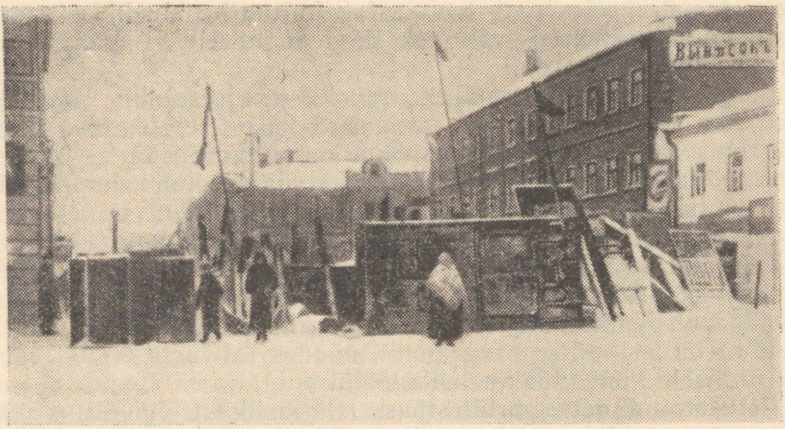

Barrikaadid Moskvas 1905. a. detsembris.

vaalustest, katustelt ja akendest. Nad tekitasid vaenlase elavjõule suuri kaotusi.

Tsaarivõimud saatsid ülestõusu mahasurumiseks Semjonovski kaardiväepolgu, keda õnnestus Peterburist raudteel kohale toimetada.

Võitlus oli erakordselt visa. «Kanonaad ei vaibu,» kirjeldas Moskva sündmusi üks tolleaegne kodanlik ajaleht. «Kõmisevad suurtükid, ragisevad kuulipildujad... Lahingus on langenud juba sajad, aga võib-olla ka tuhanded ohvrid. Revolutsionääride kiiresti hõrenevad read, keda lastakse nagu linde, täienevad iga minut uute ja uute jõududega. Võitlussalk on muutunud mingiks mitme peaga hüdraks: iga äraraiutud pea asemele kasvab kohe kaks uut... Suurepärast mehisust näitavad muide üles naised. Lihtsad naised — tööliste naised, teenijad jt. — töötavad barrikaadidel võrdselt meestega. Nad on väsimatud, ka nemad saevad maha, «kukutavad» telegraafiposte, rüüstavad kioskeid, haagivad lahti hoburaudtee vaguneid, ehitavad barrikaade ja tõkkeid, kaitsevad neid ning seisavad suurtükkide ja kuulipildujate vastas.»

Ümberkaudsete külade talupojad abistasid Moskva töölisi toiduainetega.

Eriti visad ja verised olid lahingud Presnjas, kus ülestõusnutel õnnestus haarata võim enda kätte ja võtta politseilt relvad.

Presnja tööliste vastu saadeti suurtükivägi, mis avas tule ülestõusu peamiste kollete pihta. Jalavägi piiras Presnja rajooni sisse ja alustas pealetungi mitmest küljest. Jõud olid ebavõrdsed, relvi ei jätkunud. Üksnes kangelaslikkusega oli võimatu võita. Töölised olid kümnepäevasest lahingust kurnatud. 19. detsembril lõpetati Moskva Nõukogu otsusega ülestõus. «Asuge tööle, seltsi-

mehed, kuni järgneva viimse lahinguni!» kirjutasid bolševikud lendlehes Moskva töölistele. «See on vältimatu, see on lähedal... Hakkame valmistuma halastamatuks, visaks, viimseks võitluseks. Ja jälle, nii nagu neil kuulsusrikastel päevadel, jätavad kogu Moskva töölised värske jõuga töö seisma! Veel üks võimas hoop — ja neetud, kogu maal vihatud kord variseb lõplikult.»

Karistussalgad hõivasid Presnja ja alustasid verist arveteõiendamist ülestõusnutega. Paljud töölised lasti vabrikuhoovides ilma kohtuta maha. Kaasani raudtee vedurijuht Uhtomski viis osa võitlussalklasi rongiga minema ja päästis nad sellega. Hiljem lasti Uhtomski karistussalklaste poolt maha. Ülestõus oli maha surutud. Palju töölisi heideti vanglasse ja hukati.

Ülestõusu lüüasaamise põhjuseks oli see, et ta ei olnud küllaldaselt ette valmistatud, võitluse käigus aga tegid ülestõusnud palju vigu. Ei olnud ülestõusu ühtset ülemoskvalist plaani ega ühtset juhtimist. Kohe ülestõusu alguses areteeris politsei partei Moskva komitee juhid. Võitlus omandas kaitseiseloomu ja toimus killustatult Moskva üksikutes rajoonides — Presnjas, Zamoskvoretšjes, Hamovnikis, Rogoži-Simonovski rajoonis ja Moskva— Kaasani raudteel. Menševikud asusid tegelikult reeturlikule positsioonile, kutsudes töölisi üles relvi maha panema.

Moskva tööliste järel tõusid üles Ufaa, Permi, Sormovo, Gorlovka, Rostovi Doni ääres, Novorossiiski, Krasnojarski, Tšitaa, Vladivostoki ja paljude teiste linnade töölised. Reas linnades — Novorossiiskis, Tšitaas ja Krasnojarskis — läks võim ajutiselt tööliste kätte. Tööliste relvastatud väljaastumised toimusid ka rahvuslikes ääremaades — Ukrainas, Baltimaadel ja Gruusias. Kuid need kulgesid hajutatult, ilma ühise juhtimise ja plaanita, ning ei muutunud ülevenemaaliseks ülestõusuks. Töölistel ei jätkunud jõudu ega kogemusi isevalitsuse kukutamiseks.

V. I. Lenin nimetas relvastatud detsembriülestõusu revolutsiooni tipuks, tema kulminatsioonipunktiks. Artiklis «Moskva ülestõusu õppetunnid» näitas Lenin, et ülestõusu ajalooline tähtsus seisab selles, et ta karastas proletariaati, rikastas teda võitluskogemustega, avas tööliste silmad kodanluse reeturliku positsiooni suhtes, kes tervitas tsarismi arveteõiendamist rahvaga. V. I. Lenin märkis ära relvastatud ülestõusu käigus tehtud vead: organisatsioonilise juhtimise nõrkus, üksikasjaliste plaanide ja koordineeritud lahingutegevuse puudumine, väljaastumiste isoleeritus, sideme puudumine talurahva ja sõduritega, kaitsetaktika.

Relvastatud detsembriülestõus näitas, et ainult otsustava relvastatud võitlusega võib proletariaat saavutada võidu. «Enne 1905. aasta detsembri relvastatud ülestõusu,» kirjutas V. I. Lenin, «ei suutnud Venemaa rahvas pidada massilist relvastatud võitlust ekspluataatorite vastu. Pärast detsembrit polnud see rahvas enam endine. Ta oli uuele elule ärganud. Ta oli saanud lahinguristsed.

Ta oli ülestõusus karastunud. Ta valmistas ette võitlejate ridu, kes võitsid 1917. aastal...»[1]

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Milles seisab oktoobrikuu ülevenemaalise poliitilise streigi ajalooline tähtsus? 2. Missugused olid talupoegade ja sõdurite väljaastumiste iseärasused 1905. aasta sügisel? 3. Milline tähtsus oli rahvuslikul vabadusliikumisel 1905.—1907. a. revolutsioonis? 4. Iseloomustage relvastatud detsembriülestõusu. Milles seisavad selle vead ja missugune on tema ajalooline tähtsus?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

1. 1905. a. 17. OKTOOBRI MANIFEST.

(Väljavõtted.)

Segadus ja rahutused pealinnades ja paljudes kohtades Meie Impeeriumis täidavad Meie südant suure ja raske murega...

Käskides alluvail võimudel võtta tarvitusele abinõud otseste korratuse-, korrarikkumise- ja vägivalla-avalduste kõrvaldamiseks, rahulike inimeste kaitseks...

Teeme Me Valitsusele kohustuseks Meie tahte vääramatu täitmise:

1. Annetada elanikkonnale kodanikuvabaduse vankumatud alused tegeliku isikupuutumatuse, südametunnistuse-, sõna-, koosolekute ja ühingute vabaduse näol.

2. Panemata seisma ettemääratud valimisi Riigiduumasse, tõmmata kohe kaasa osa võtma duumast, vastavalt duuma kokkukutsumiseni jäänud lühikese aja võimalustele, need elanikkonna klassid, kes siiani olid valimisõigusest täiesti ilma jäetud, jättes üldise valimisõiguse aluste edasise arendamise äsja kehtestatud seadusandliku korra hooleks.

3. Kehtestada vankumatu reeglina, et ükski seadus ei või jõustuda ilma Riigiduuma heakskiitmiseta ja et rahva poolt valitud isikuil oleks tagatud võimalus tegelikult osa võtta järelevalvest Meie poolt määratud võimude tegevuse seaduspärasuse üle.

Kutsume kõiki Venemaa ustavaid poegi üles meenutama oma kohust kodumaa ees, aitama kaasa selle kuulmatu korratuse likvideerimisele ja koos Meiega rakendama kõik jõud vaikuse ja rahu taastamiseks isamaal.

2. TSAARI 1905. a. 17. OKTOOBRI MANIFESTI OLEMUST PALJASTAV VSDTP KESKKOMITEE LENDLEHT.

Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei.

Kõigi maade proletaarlased, ühinege!

Seltsimehed!

Meie võimsa lainena üle kogu Venemaa veerenud üldstreik sundis tsaarivalitsust alistuma ja järeleandmisi tegema... Töölisklassi üksmeelse surve ees taganes tsaarivalitsus segaduses ja andis välja oma manifesti, lubades kogu rahvale igasuguseid vabadusi. Tsaar kirjutas alla isevalitsuse surmaotsusele ja viskus «ühiskonna mõõdukate ja rahulike kihtide» embusse, kodanluse embusse. Ta lubab ka meile, seltsimehed, igasuguseid hüvesid ja õigusi, lubab palju, kuid mida ta annab?... Mitte koosolekute ja sõnavabadust, vaid selle vabaduse mahasurumist tõotab ja «annetab» meile tsaar. Meile lubatakse ühingute vaba-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 28. kd., lk. 344.

dust, kuid kas see on mõeldav ilma sõna- ja trükivabaduseta, koosolekute vabaduseta ja isikupuutumatuseta? Lubatakse laiendada kapitalistidest ja mõisnikest koosneva Riigiduuma võimu: teiste sõnadega — lubatakse tugevdada nende võimu, kes imesid ja imevad meie verd, töölisklassi verd. Tsaarivalitsus otsustas jagada võimu meie vaenlase kodanlusega, et koos temaga paremini rõõvida rahvast, paremini peksta ja rõhuda teda...

Kas seda taotles ja taotleb töölisklass? Ei, tema üksmeelne hüüe oli ja on: meie nõuame üldisel, otsesel, ühetaolisel ja salajasel hääletamisel valitud Asutavat Kogu, meie nõuame ja saavutame rahva omavalitsuse, demokraatliku vabariigi. Maha privileegid, maha võltsid valimised ja võlts esindus!...

Koondume veel tihedamalt ühtse Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei lipu alla!

Liigume edasi võimsate ja ähvardavate kolonnidena! Ja pidades meeles, et õigusi ei anta, vaid võetakse, et ainult jõuga võib rahvas kätte võita tegelikud ja mitte paberile pandud õigused, valmistume me neid võtma võitlusega. Ainult relvastatult, ainult üldrahvaliku relvastatud ülestõusuga, pühime me maapealt vaenlase ja võidame kätte vabaduse...

Relvade juurde, seltsimehed! Maha võlts konstitutsioon!
Elagu üldrahvalik relvastatud ülestõus!
Elagu ajutine revolutsiooniline valitsus!
Elagu demokraatlik vabariik!
Elagu sotsialism!
Elagu Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei!

VSDTP Keskkomitee.

Küsimusi. 1. Miks oli tsarism sunnitud andma 17. oktoobri manifesti? 2. Milles seisis selle manifesti valelikkus? 3. Missugusel seisukohal olid bolševikud selle isevalitsuse järeleandmise suhtes?

§ 66. Revolutsiooni langus (1906—1907).

Tööliste ja talupoegade revolutsiooniline võitlus aastail 1906—1907. Pärast relvastatud detsembriülestõusu lüüasaamist algas revolutsiooni järkjärgulise languse periood. Kogu maal määratsesid karistussalgad. Paljudes kubermangudes oli välja kuulutatud erakorraline kaitseseisukord. Karistussalgad õiendasid julmalt arveid tööliste ja talupoegadega, keda kahtlustati aktiivses osavõtus revolutsioonilisest liikumisest. Areteeriti ja saadeti sunnitööle paljud bolševikud — F. E. Dzeržinski, J. M. Sverdlov, V. V. Kuibõšev ja teised.

Kogu aasta peetud kangelaslikust võitlusest kurnatud ja verest tühjaksjooksnud töölised alustasid taandumist. Kuid nad taandusid aeglaselt, pidades visasid kaitselahinguid. Aeg-ajalt tõusid uued streigilained, kuid 1905. aasta hoogu saavutada need enam ei suutnud, ehkki ületasid revolutsioonieelse perioodi. 1905. aastal oli üle 3 miljoni streikija, 1906. aastal — üle 1 miljoni, 1907. aastal aga 740 000.

Selle perioodi streikidest võtsid tunduvalt aktiivsemalt osa nende tööstusharude töölised, kes enne olid liikumisest nõrgalt osa võtnud — kergetööstuse, väike-ettevõtete jt. töölised. Märkimisväärset osa hakkasid streikides etendama ametiühingud, mis loodi tööliste poolt revolutsiooni käigus. Revolutsioonilise liikumise surve oli valitsus sunnitud 1906. aasta kevadel nad legali-

seerima. Sellest ajast alates said ametiühingud bolševike tugipunktideks töös proletaarsete hulkade seas.

Talurahvaliikumise tase jäi kõrgeks. 1906. aastal toimus 2600 talupoegade väljaastumist. Reas kubermangudes tegid mõisnikud talupoegade survel järeleandmisi: alandasid rendimaksu, tõstsid põllutööliste palka, parandasid töötingimusi. 1906. aasta lõpus hakkas talurahvaliikumine kiiresti kahanema.

Proletariaadi ja talurahva võitluse mõjul jätkusid väljaastumised armees. 1906. a. suvel toimusid Sveaborgis ja Kroonlinnas ning Turkestani sõjaväeringkonna reas garnisonides sõdurite ülestõusud. Tsarism surus need julmalt maha.

Kuid tsarism ei saanud veel asuda otsustavale rünnakule revolutsiooni saavutuste vastu. Paralleelselt terrori ja repressioonidega revolutsionääride vastu jätkas tsarism laveerimise, osaliste järeleandmiste ja lubaduste poliitikat.

I Riigiduuma. 1906. aasta aprilli lõpus kutsuti kokku I Riigiduuma. Valimised duumasse toimusid antidemokraatliku valimisseaduse alusel, mis oli avaldatud juba 1905. aasta detsembris. Kolm neljandikku töölistest jäi valimisõigusest ilma. Valimised olid mitmeastmelised, seisuslikud ja ebavõrdsed.

Talupoegade jaoks kehtestati neljaastmelised valimised: nad valisid esindajad vallakoosolekule, kes saatis kaks volinikku kreisikoosolekule. Viimane omakorda valis valijamehed kubermangu valimiskoosolekule ja alles kubermangukoosolek valis saadikud duumasse. Tööliste jaoks olid kehtestatud kolmeastmelised, aadlile ja kodanlusele kaheastmelised valimised. Esindajate arv oli eri seisuste puhul samuti erinev: aadlikud saatsid ühe valijamehe iga 2000 valija kohta, linnaelanikud (kodanlus) 7000, talurahvas 30 000 ja töölised 90 000 valija kohta. Et anda eelist suurkodanlusele, kehtestati linlastele kõrge varanduslik tsensus. Valimisõigust ei saanud sulased, maata talupojad, päevilised ja rida teisi töötajate kategooriaid. Valimisõigust ei olnud naistel, sõduritel, madrustel ja õpilastel. Kehtestati kõrge vanusetsensus — hääleõiguse võis saada vaid isik, kes oli saanud kahekümne viie aastaseks.

Valimisseadus oli suunatud sellele, et hoida valimistest eemal kõige revolutsioonilisemad elemendid ja anda maksimaalsed eelised valitsevatele klassidele — mõisnikele ja kodanlusele. Samal ajal arvestas tsarism talurahva monarhistlike illusioonidega ja lootis leida temalt tuge. Seepärast oli talurahvale kindlustatud tunduv arv kohti duumas.

Veel enne duuma kokkukutsumist kärbiti tema seadusandlikke õigusi. Tsaari-Venemaa kõrgeim bürokraatia organ — Riiginõukogu — sai duuma ülemkoja õigused. Pooled selle liikmeist määras tsaar, pooled valiti aadlike hulgast. Riiginõukogul oli õigus duuma poolt esitatud seaduseelnõu mitte heaks kiita. Venemaa

jäi isevalitsuslikuks monarhiaks. Seaduseelnõud said seaduse jõu alles pärast nende kinnitamist tsaari poolt. Istungite vaheajal võis tsaar ainuisikuliselt anda ukaase, mis seejärel läksid duumale kinnitamiseks. Seega olid duuma seadusandlikud õigused tühised. See oli V. I. Lenini sõnade järgi «rahvaesinduse karikatuur».

Arvestades revolutsioonilise võitluse uue tõusuga, kutsusid bolševikud rahvast üles duuma boikoteerimisele. Oma propagandas paljastasid nad tsaari seadusandluse reaktsioonilist iseloomu. Suur osa töölisi toetas boikoti taktikat, kuid talurahvas uskus duumasse, lootis, et see annab talle maad. Kuna revolutsiooniline liikumine arenes langevas suunas, siis ei andnud duuma boikoteerimine oodatud tulemusi, tõi aga ilmset kasu rahvahulkade ülesaamisel konstitutsioonilistest illusioonidest.

Valimised toimusid tugevdatud politseirepressioonide tingimustes, millega kaasnesid massilised areteerimised, läbiotsimised ja haarangud. Vanglad olid tulvil. Areteeriti kirjaoskajaid talupoegi ja töölisi, õpetajaid, velskreid, — kõiki neid, keda kohalikud võimud pidasid kahtlasteks. Mõnes piirkonnas jootsid kohalikud võimud talupoegade valijamehi purju või kasutasid otsest survet ja ähvardusi.

Sellele vaatamata ei osutunud duuma koosseis sugugi nii kuulekaks, kui tsaarivalitsus oli lootnud. Üle ühe neljandiku saadikuist olid talupojad, kes moodustasid duumas niinimetatud «töörühma» (trudovikud). Kõige rohkem hääli said kadetid, kes demagoogiliselt lubasid rahvale lahendada agraarküsimuse ja viia ellu demokraatlikud vabadused. Sotsiaaldemokraatlik fraktsioon oli väike ja koosnes ainult menševikest.

Duuma töö toimus tingimustes, kus revolutsioon ei olnud veel võitnud ja tööliste ning talupoegade võitlus avaldas mõju duuma üksikutele rühmitustele.

Kesksel kohal duuma töös oli agraarküsimus. Trudovikud esitasid agraarküsimuse lahendamise revolutsioonilis-demokraatliku projekti: nad soovitasid anda kogu maa «üldrahvalikku maafondi», mille talurahvakomiteed jaotavad maaharijate vahel. Ka väljaostu suuruse määravad talurahvakomiteed. Sisuliselt tähendas see projekt mõisnike maavalduse likvideerimist, ehkki andis mõisnikele kompensatsiooni neilt äravõetud maa eest. Kadettide hoopis mõõdukam agraarprogramm nägi ette osa mõisamaade andmise talupoegadele «õiglase hinnaga» väljaostu eest. Mõisnikud tahtsid veel kord talupoegade arvel reformi läbi viia.

Saadikud-trudovikud häbimärgistasid isevalitsust ja mõisnikke, nõudsid maad ja vabadust rahvale. «Rahva kannatusekarikas on täis,» rääkis üks neist. «Rahvas ei suuda enam taluda õigusetust, viletsust ja ametnike rõhumist. Venemaa on erutatud nagu suur ookean, rahvas on kaotanud usu valitsusse... meid saatis rahvas siia selleks, et saavutada neile maad ja vabadust.» Talurahva

hulgad toetasid oma saadikuid, nende kõned olid talupoegadele lähedased ja arusaadavad.

Valitsus ei olnud «mässulise» duumaga rahul ja otsustas mitte järele anda. Ministrite nõukogu esimees reaktsionäär Goremõkin rääkis isegi, et duumasse on kokku tulnud «elanikkonna räpased põhjakihid, kes on ühinenud röövlijõuguks», et «üks kolmandik Riigiduuma liikmetest kipub võllasse», ja lükkas kategooriliselt tagasi kadettide arad ettepanekud ministeeriumi moodustamise kohta, mis oleks vastutav duuma ees, poliitilise amnestia ja duuma seadusandlike õiguste laiendamise kohta.

1906. aasta juulis saatis tsaar duuma laiali. Tugevnes kontrrevolutsiooniline terror. 1906. aasta augustis seati sisse välikohtud, kes mõistsid kuue kuu jooksul surma üle tuhande inimese. Rahvahulgad veendusid kibedate kogemuste varal, et isevalitsus ei taha rahva olukorra parandamiseks mitte midagi teha, et duumal, mis on kokku kutsutud valitsuse poolt ja allub sellele, ei ole mingit tegelikku võimu. Rahvas vabanes konstitutsioonilistest illusioonidest.

Kuid terrori ja repressioonide, välikohtute ja karistusekspeditsioonidega ei õnnestunud valitsusel 1906. aastal revolutsiooni murda. Töölisklass jätkas kangelaslikku võitlust. Seepärast oli valitsus pärast I Riigiduuma laialisaatmist sunnitud kuulutama välja valimised uude duumasse, kusjuures säilis vana valimisseadus. Valitsus ei julgenud veel 1906. aastal võtta rahvalt neid võite, mis see oli kangelasliku võitlusega saavutanud.

II Riigiduuma. 1907. aasta alguses toimusid valimised II Riigiduumasse. Kuna revolutsiooni langus oli juba selgesti märgatav, otsustasid bolševikud valimiskampaaniast osa võtta ning kasutada duuma kõnetooli tsarismi ja kodanluse paljastamiseks. Bolševike ja mõnede teiste parteide osavõtt valimistest tingis, et kadetid kaotasid hulga kohti, pahempoolsete parteide — trudovike, esseeride ja sotsiaaldemokraatide kohtade arv aga suurenes. Sotsiaaldemokraadid said kuuskümmend viis kohta (I duuma kaheksateistkümne asemel). Teine duuma osutus palju pahempoolsemaks kui esimene. Trudovikud esitasid jälle oma agraarseaduse projekti, mis viiks mõisnike maavalduse likvideerimisele, s. t. agraarrevolutsioonile. «Ükskõik kui kaua te ka vaidlete,» rääkis üks talurahva saadikuist, «teist maakera te sellega ei tee. Tuleb ikkagi see maa meile anda.» Bolševikud toetasid talupoegade saadikute nõudmisi.

Mustsadalased ja oktobristid (neid oli vähe) ühinesid trudovike projekti vastu, valitsuse reaktsioonilise agraarprojekti toetuseks. Kadetid esitasid oma agraarseaduse projekti, mis oli veelgi mõõdukam kui esimene projekt.

Kokkuvõttes ei saavutanud valitsuse seaduseelnõu duuma toetust, vaidlused venisid pikale. Siis otsustas valitsus, nähes, et revolutsiooniline liikumine hakkab vaibuma, teha revolutsioonile

otsustav lõpp ja võtta kindel reaktsiooniline kurss. Riigiduuma sotsiaaldemokraatliku fraktsiooni kohta soperdati provokatsiooniline süüdistus relvastatud riigipöörde ettevalmistamise kohta. Kuna duuma saadikuil oli vastavalt seadusele isikupuutumatus (neid ei tohtinud areteerida), tegi valitsus duumale ettepaneku saadikud-sotsiaaldemokraadid oma koosseisust välja arvata. Vastuse viibimist ära kasutades ajas tsarism **3. juunil 1907. a.** II Riigiduuma laiali. Kogu sotsiaaldemokraatlik fraktsioon areteeriti. Tsaari 1905. a. 17. oktoobri manifesti ja teisi revolutsiooni käigus väljaantud seadusi rikuti jämedalt. Isevalitsus võitis. Revolutsiooni viimane etapp oli lõppenud.

1905.—1907. a. revolutsiooni lüüasaamise põhjused. 1905.—1907. a. revolutsioon sai lüüa. Proletariaadil ja talurahval ei õnnestunud kukutada isevalitsuslikku korda ega likvideerida mõisnike maavaldust. Ometi ei möödunud kolmeaastane kangelaslik võitlus jäljetult. Valitsus oli sunnitud tegema järeleandmisi ning laiendama mõnevõrra tööliste ja talupoegade poliitilisi õigusi. Reas tööstusharudes lühendati tööpäeva ja parandati töötingimusi. Töölised said õiguse ühineda ametiühingutesse, luua vastastikuse abistamise kassasid. Kaotati talupoegade väljaostumaksud maa eest, alandati rendimaksu, tõsteti põllutööliste töötasu. Lõpuks kutsuti kokku ka Riigiduuma, mis vaatamata reaktsioonilisele valimisseadusele ja duuma piiratud õigustele andis küllalt võimalusi legaalseks demokraatlikuks propagandaks. Kuid revolutsiooni peamised ülesanded olid veel lahendamata.

Revolutsiooni lüüasaamise põhjused olid järgmised:

1. Töölisklassi ja talurahva liit ei olnud veel küllalt tugev, see alles hakkas revolutsiooni käigus kujunema. Talupojad säilitasid veel usu tsaari ja duumasse, lootsid nende abiga saada endale mõisnike maa. Talurahva väljaastumised jäid stiihiliseks, organiseerimatuks, poliitiliselt ebaküpseks.

2. Talurahva meeleolud peegeldusid armee käitumises. Sõdurid olid rahulolematud ja erutatud, üksikud garnisonid ja väeosad tõusid üles, kuid armee tervikuna jäi isevalitsuse toeks ja täitis selle käske revolutsioonilise liikumise mahasurumisel.

3. Töölisklass ei olnud küllalt monoliitne ja organiseeritud. Tööliste mahajäänumad kihid astusid võitlusse hilinemisega, siis kui revolutsioon hakkas juba vaibuma. Paljud töölised tulid alles hiljuti külast ja ei olnud küllaldaselt teadlikud.

4. Töölisklassi partei ridades ei olnud ühtsust, partei oli lõhenenud kaheks grupiks — bolševikeks ja menševikeks. Menševikud olid oportunistlikul positsioonil ja takistasid revolutsiooni arenemist. «Ühtsuse puudumine Venemaa Sotsiaaldemokraatlikus Töölisparteis,» on öeldud «Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajaloos», «lõhestas töölisklassi ridu ja nõrgendas sellega tema pealetungijõudu. Neil põhjustel ei saanud proletariaat täiel mää-

ral ja lõpuni täita revolutsiooni hegemooni osa, ei saanud revolutsiooni võidule viia.»[1]

5. Suurt abi osutasid tsarismile kapitalistlikud välisriigid. Nad andsid isevalitsusele laene, mida tsarism kasutas revolutsiooni mahasurumiseks.

Esimese Vene revolutsiooni maailmaajalooline tähtsus. 1905.—1907. a. revolutsioon oli esimene kodanlik-demokraatlik rahvarevolutsioon imperialismi-ajastul. Tal oli maailmaajalooline tähtsus. Lenin nimetas teda 1917. aasta Oktoobrirevolutsiooni «peaprooviks».

Revolutsiooni kolme aasta vältel kogusid proletariaat ja talurahvas poliitilise võitluse rikkalikke kogemusi. Tööliste ja talupoegade poliitiline teadlikkus kasvas mõõtmatult. Nad veendusid, et tsarism on rahva kõige õelam vaenlane, et kodanlus ja tema parteid võivad rahva revolutsiooni kõige vastutusrikkamal momendil reeta. Revolutsioon näitas, et ainukeseks lõpuni järjekindlalt revolutsiooniliseks klassiks on proletariaat, kes astus välja revolutsiooni juhtiva jõuna. Revolutsioon näitas töölisklassi ja talurahva liidu tähtsust võitluses isevalitsusliku korra vastu, ta osutas talurahva kui proletariaadi kõige ustavama liitlase revolutsioonilistele võimalustele.

Võitlusvahendite poolest oli see revolutsioon proletaarne. Ta demonstreeris selliste võitlusvormide tähtsust, nagu poliitiline üldstreik ja relvastatud ülestõus. Bolševike järjekindel ja ennastsalgav võitlus isevalitsuse ja kapitalismi vastu näitas proletariaadile, et ainus partei, kes kaitseb ustavalt rahva huvisid, on bolševike partei, kes oli revolutsiooni kõigil etappidel alati rahvaga. Vene proletariaadi kangelasliku võitluse kogemusi kasutati kogu maailma töölisklassi relvastamiseks.

1905.—1907. a. revolutsiooni mõjul tugevnes töölisliikumine Euroopa riikides ja Ameerika Ühendriikides. Revolutsioon pani liikuma Idamaade rahvad. Ta kutsus esile rahvusliku vabadusliikumise võimsa tõusu Indias, Indoneesias, Egiptuses ja teistes Idamaades. Tema mõjul arenes revolutsioon Hiinas, Iraanis ja Türgis.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Iseloomustage tööliste ja talupoegade revolutsioonilist võitlust aastail 1906—1907. 2. Kuidas toimusid I ja II Riigiduuma valimised? 3. Missugused on 1905.—1907. a. revolutsiooni lüüasaamise põhjused?

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu, Tallinn, 1963, lk. 114.

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

V. I. LENINI «ETTEKANNE 1905. AASTA REVOLUTSIOONIST».

(Väljavõtted.)

Vene revolutsiooni omapära seisab nimelt selles, et ta oli oma sotsiaalselt sisult *kodanlik-demokraatlik*, võitlusvahendeilt aga *proletaarne*. Ta oli kodanlik-demokraatlik, sest eesmärgiks, mille poole ta otseselt püüdis ja mida ta võis saavutada vahetult omaenda jõududega, oli demokraatlik vabariik, 8-tunniline tööpäev, aadli kolossaalse suurmaaomandi konfiskeerimine, — kõik abinõud, mille peaaegu täies ulatuses teostas kodanlik revolutsioon Prantsusmaal 1792. ja 1793. aastal.

Vene revolutsioon oli ühtlasi ka proletaarne, mitte ainult selles mõttes, et proletariaat oli liikumise juhtiv jõud, avangard, vaid ka selles mõttes, et spetsiifiliselt proletaarne võitlusvahend, nimelt streik, oli peamiseks vahendiks rahvahulkade liikumapanemisel ja kõige iseloomustavamaks nähtuseks otsustavate sündmuste lainelises pealekasvamises.

Vene revolutsioon on maailma-ajaloos esimene — kuid ta ei jää kahtlemata viimaseks — suur revolutsioon, kus massiline poliitiline streik etendas erakordselt suurt osa. Võib isegi väita, et on võimatu mõista Vene revolutsiooni sündmusi ja tema poliitiliste vormide vaheldumist, uurimata nende sündmuste ja selliste vormide vaheldumise *põhialust streikide statistika* järgi...

Mitte ühelgi kapitalistlikul maal maailmas, isegi kõige eesrindlikumail maadel, nagu Inglismaa, Ameerika Ühendriigid, Saksamaa, ei ole maailm näinud sellist grandioosset streigiliikumist kui Venemaal 1905. aastal. Streikijate üldarv oli 2 800 000, kaks korda suurem kui vabrikutööliste üldarv! See ei tõesta muidugi, et linna vabrikutöölised olid Venemaal rohkem haritud või tugevamad või rohkem kohandunud võitluseks kui nende vennad Lääne-Euroopas. Õige on just vastupidine.

Kuid see näitab, kui suur võib olla proletariaadi uinuv energia. See kõneleb sellest, et revolutsiooni ajajärgul, — ütlen seda ilma igasuguse liialduseta, Vene ajaloo kõige täpsemate andmete põhjal, — proletariaat *võib* arendada *sada korda* suuremat võitlusenergiat kui tavalisel rahulikul ajal. See kõneleb sellest, et kuni 1905. aastani inimkond ei teadnud veel, kui suur, kui grandioosne võib olla ja ongi proletariaadi jõudude pinge, kui asi seisab selles, et võidelda tõesti suurte eesmärkide eest, et võidelda tõesti revolutsiooniliselt!

Vene revolutsiooni ajalugu näitab meile, et just palgatööliste avangard, nende parimad elemendid pidasid võitlust suurima visadusega ja suurima eneseSalgamisega. Mida suuremad olid tehased, seda visamad olid streigid, seda sagedamini kordusid need ühel ja samal aastal. Mida suurem oli linn, seda suurem oli proletariaadi osa võitluses.

(V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 228—230.)

Küsimusi. 1. Kuidas hindab Lenin 1905. aasta revolutsiooni iseloomu? 2. Milles on 1905.—1907. a. revolutsiooni tähtsus?

Tähtsamad aastaarvud.

1904—1905 Vene-Jaapani sõda.
Mai-detsember 1904 Port Arturi kangelaslik kaitsmine.
Veebruar 1905 Lahing Mukdeni all.
Mai 1905 Vene laevastiku hukkumine Tsušima all.
August 1905 Portsmouthi rahuleping.
1905—1907 Esimene Vene kodanlik-demokraatlik revolutsioon.
9. jaanuar 1905 Verine pühapäev. Revolutsiooni algus Venemaal.

Aprill 1905 VSDTP III kongress.
Mai-juuli 1905 Ivanovo-Voznessenski kangrute streik.
Juuni 1905 Üldstreik Lodzis.
14. juuni 1905 Ülestõusu algus soomuslaeval «Potjomkin».
Oktoober 1905 Ülevenemaaline poliitiline streik. Tööliste saadikute nõukogude moodustamine.
17. oktoober 1905 Tsaari manifest demokraatlike vabaduste «annetamise» kohta.
November 1905 Soldatite ja madruste ülestõus Sevastoopolis leitnant Šmidti juhtimisel.
7. detsember 1905 Relvastatud ülestõusu algus Moskvas.
Aprill-juuli 1906 I Riigiduuma.
Veebruar-juuni 1907 II Riigiduuma.

XV peatükk.

VENEMAA KAHE KODANLIK-DEMOKRAATLIKU REVOLUTSIOONI VAHEAJAL (1907. a. — VEEBRUAR 1917).

§ 67. Stolõpini reaktsioon.

1907. a. 3. juuni riigipööre. Kontrrevolutsiooni pealetung. **1907. a. 3. juuni** sündmusi — II Riigiduuma laialisaatmist ja revolutsiooni käigus väljaantud valimisseaduse kaotamist — on hakatud nimetama riigipöördeks: nad tähistasid revolutsiooni lüüasaamist ja reaktsiooni pealetungi. Valitsuse kontrrevolutsioonilise poliitika teostajaks sai uus ministrite nõukogu esimees P. A. Stolõpin, kes oli ennast juba revolutsiooni käigus näidanud raevuka karistaja ja kontrrevolutsionäärina.

Maal valitses kõige ohjeldamatuma reaktsiooni ja terrori režiim. Kõikjal tegutsesid välikohtud, kes karistasid karmilt revolutsioonist osavõtjaid. Kolme aasta jooksul langetati rohkem kui 5000 surmaotsust. Surmaotsus sai kirjanik V. G. Korolenko sõnade järgi «igapäevaseks nähtuseks». Võllad ristis rahvas «Stolõpini kaelasidemeks». Inimesi areteeriti ja saadeti välja ilma kohtuta ja igasugust süüdistust esitamata. Eriti julmalt jälitas valitsus bolševikke. Politsei pidas järelejätmatult jahti V. I. Leninile, kuid tal õnnestus emigreerida välismaale.

Jälitati töölisorganisatsioone, üle kuuesaja ametiühingu suleti. Tugevnes õigeusu kiriku kontrrevolutsiooniline tegevus, levitati suurriikliku šovinismi ideoloogiat, põlgust teiste rahvaste vastu, teostati ääremaade vägivaldset venestamist.

Ehkki tsarism oli revolutsiooni julmalt maha surunud, mõistis ta, et vana korra muutmatu säilitamine põhjustab uue revolutsioonilise plahvatuse. Ja tsaarivalitsus püüdis pääseda revolutsioonilisest kriisist isevalitsuse ümberkorraldamisega kodanlikuks monarhiaks. Isevalitsus pidi säilitama duuma kui konstitutsioonilise asutuse näilikkuse. Kuid seejuures võttis ta kasutusele abinõud, et kindlustada endale kuulekas duuma koosseis.

Selleks kehtestati uus valimisseadus, mis oli veelgi reaktsioonilisem kui vana. Säilitati kõik valimisõiguse kitsendused elanikkonna laiadele hulkadele — valimiste mitmeastmelisus ja seisuslik iseloom, varanduslik tsensus ja vanusetsensus, naiste, õpilaste ja sõjaväelaste valimisõigusest ilmajätmine jt.

Peale selle viidi läbi valijameeste arvu ümberjaotamine mõisnike ja suurkodanluse kasuks. Suurmõisnikud said poole valijameeste üldarvust, töölisklass ja talurahvas vaid ühe neljandiku. Üks mõisniku hääl võrdus nelja suurkodanlase häälega, kahesaja kuuekümne talupoja häälega ja viiesaja neljakümne kolme töölise häälega.

Paljud rahvuslike ääremaade rahvad (Kesk-Aasia ja Jakuutia rahvad, rändrahvad) olid õigusest valida esindajaid duumasse hoopis ilma jäetud, teised rahvad (Kaukaasia ja Poola elanikud) said tunduvalt vähem saadikukohti. Valimisseadusel oli kontrrevolutsiooniline, rahvavastane iseloom. See oli «äärmiselt jultunud» seadus, nagu tunnistasid ka võimu esindajad.

Valimised III Riigiduumasse toimusid politseiterrori ja massiliste areteerimiste tingimustes. Uue seaduse ja valimiste korralduse tulemusena said duumas rõhuva enamuse kontrrevolutsioonilised parteid. Parempoolseid oli 147, oktobriste 154, mitmesuguse kallakuga kodanlikke liberaale — 108. Pahempoolsete deputaatide — sotsiaaldemokraatide ja trudovike arv kahanes järsult (trudovikke oli 14 ja sotsiaaldemokraate 19, hiljem, pärast juhuslike isikute väljalangemist aga 14).

Kodanlik-mõisniklik duuma lömitas isevalitsuse ees, kuna see kaitses «oma tääkide ja vanglatega», nagu kirjutas üks kodanlik autor, valitsevaid klasse «rahva vaenu eest». Duuma sai valitsuse kuulekaks relvaks tema rahvaliikumise lämmatamise poliitikas.

Stolõpini agraarreform. Nagu näitas V. I. Lenin, oli 1906.—1910. a. agraarseadusandluse pärast 1861. aasta reformi teiseks sammuks kodanliku monarhia poole.

Tsarism tegi katse lahendada agraarküsimus ülaltpoolt, talupoegade arvel, eesmärgiga kindlustada kapitalismi arenemine külas mõisnike maavalduse säilimise tingimustes.

Valitsus asus külakogukonna lõhkumise teele. Siiani oli ta toetanud Vene küla kogukondlikku organisatsiooni. Kogukond oli mõisnikele mugavaks vahendiks kohustuste sissenõudmisel ja talupoegade ekspluateerimisel. Ühiskäendus sidus kõiki talupoegi. Kõik koos, s. t. talupoegade kogukond, vastutasid iga talupoja eest maksude ja rendi maksmisel, igasuguste kohustuste täitmisel. See soodustas patriarhaalse Vene küla mahajäämust. Kuid kapitalismi arenemise tagajärjel lagunes kogukond paratamatult. Talurahvas kihistus kulakluseks ja kehvikkonnaks. Kogukond ainult pidurdas seda protsessi.

Talurahvaliikumise tõus 1905.—1906. a. ja esimese kahe duuma kogemused näitasid isevalitsusele, et asjatu on loota talupoe-

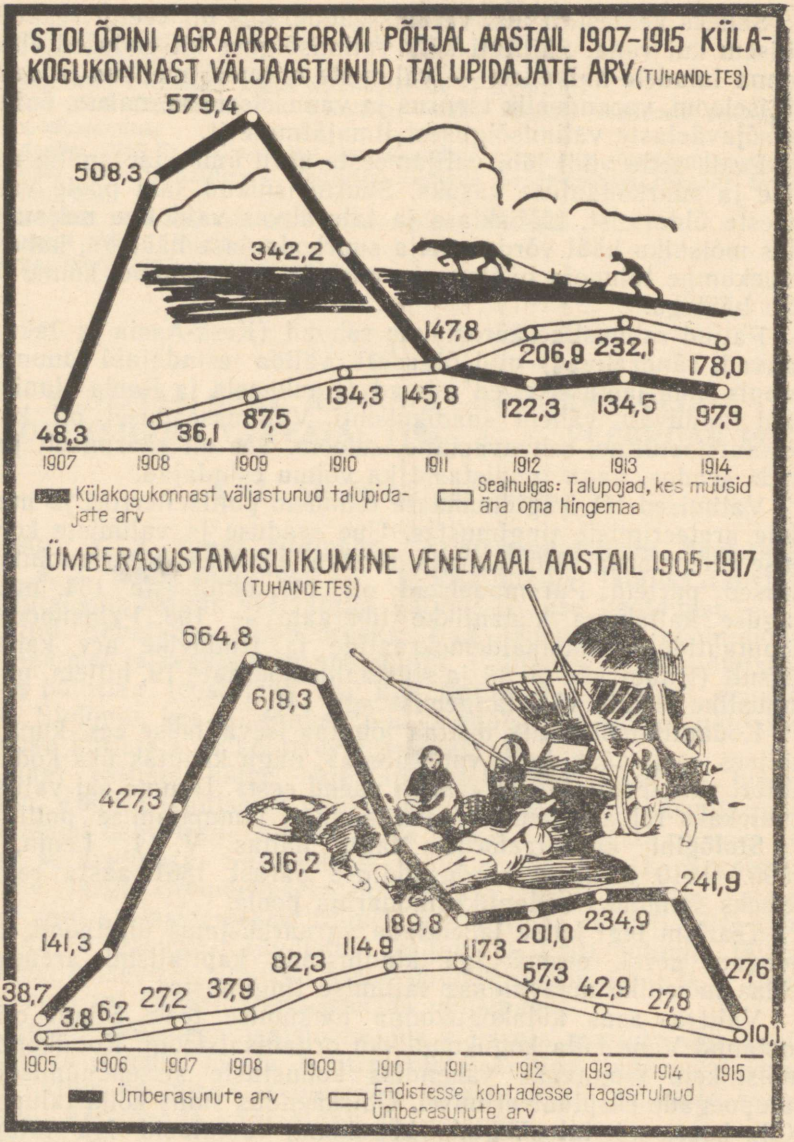
STOLÕPINI AGRAARREFORMI PÕHJAL AASTAIL 1907-1915 KÜLA-KOGUKONNAST VÄLJAASTUNUD TALUPIDAJATE ARV (TUHANDETES)
579,4
508,3
342,2
147,8
206,8
232,1
178,0
134,3
145,8
122,3
134,5
97,9
48,3
36,1
87,5
1907
1908
1909
1910
1911
1912
1913
1914
Külakogukonnast väljastunud talupidajate arv
Sealhulgas: Talupojad, kes müüsid ära oma hingemaa
ÜMBERASUSTAMISLIIKUMINE VENEMAAL AASTAIL 1905-1917
(TUHANDETES)
664,8
619,3
427,3
316,2
241,9
189,8
201,0
234,9
141,3
82,3
114,9
117,3
57,3
42,9
27,8
27,6
38,7
3,8
6,2
27,2
37,9
10,1
1905
1906
1907
1908
1909
1910
1911
1912
1913
1914
1915
Ümberasunute arv
Endistesse kohtadesse tagasitulnud ümberasunute arv

gade monarhistlikele illusioonidele, et tsarismil ei ole laia tuge külas.

See tõukaski loobuma traditsioonilisest kogukonna toetamise poliitikast.

Juba revolutsiooni käigus hakkas tsaarivalitsus Stolõpini initsiatiivil kogukonda lõhkuma. Ta tahtis kiirendada küla kihistumise protsessi ja soodustada rikaste talupidajate — kulakute ülatusliku kihi tekkimist. Stolõpini kavatsuse kohaselt pidid talurahva ülejäänud osa riisumise teel rikastunud kulakud saama mõisnike liitlasteks ja tsaaritrooni ustavaks toeks. Kehvtalurahva ja keskmike laostumine andis odavaid töökäsi kodanlusele ja mõisnikele.

Küla anti kulakutele paljaksriisumiseks. Nagu märkis V. I. Lenin, kutsus valitsus kulakuid üles rikastuma, röövima kogukonda, kuid toetama isevalitsust.[1] Selle järeleandmisega kodanlikule arenemisele lootis isevalitsus säilitada mõisnike maavalduse ja kindlustada oma olukorda riigis.

Ukaas külakogukonna lõhkumise kohta anti välja **9. novembril 1906. a.** Ent revolutsiooni ajal ei õnnestunud valitsusel seda duumas läbi viia. Alles hoopis kontrrevolutsioonilisem III Riigiduuma kinnitas ukaasi ja see sai seaduse jõu 1910. aastal. Valitsus viis selle seaduse ellu, ootamata ära selle kinnitamist duumas.

1906. a. 9. novembri ukaas nägi kõigepealt ette maa kogukondliku kasutamise kaotamise. Iga talupoeg sai õiguse kogukonnast välja astuda ja eraldada isiklikuks kasutamiseks oma hingemaa. Ta võis seda hingemaad müüa, pärandada ja pantida. Talupoeg sai õiguse kinnistada endale laialipaisatud hingemaatükid. Ta võis talurahvakogukonnalt nõuda oma maa koondamist üheks krundiks — l a h k t a l u k s. Lõpuks võis ta ka külast lahkuda ja seada sisse oma ü k s i k t a l u. See seadus oli kasulik kulakutele. Valitsus andis Talurahvapanga kaudu laene maa ostmiseks ja majapidamise sisseseadmiseks, kohustas eraldama üksiktalunikele paremaid maid. Ainult kulakud võisid arendada suurmajapidamist. Nad muutusid uuteks mõisnikeks, kes halastamatult riisusid oma küla inimesi.

Peale kulakute astusid kogukonnast välja kehvikud, kes niikuinii ei saanud oma maalapil ära elada. Kehvikud ja keskmikud ei saanud kasutada laenu, mida andis Talurahvapank, kuna selle eest tuli maksta väga kõrget protsenti. Võla maksmata jätmise eest müüdi aga talupoja kogu varandus oksjonil. Isiklikuks omandiks saadud maa müüsid nad tühise hinna eest kulakutele ja läksid linna.

Talurahva põhimass oli külakogukonna lõhkumise pärisorjuslike meetodite vastu, sest need olid kasulikud ainult mõisnikele ja kulakutele.

---

[1] Vt. V. I. L e n i n, Teosed, 15. kd., lk. 244.

Isevalitsus viis Stolõpini agraarpoliitikat ellu ligi kümne aasta jooksul — 1906.—1916. a. Külakogukonna lõhkumisega kaasnesid massilised repressioonid ja vägivald talupoegade kallal, ametivõimu kuritarvitus, küla röövimine ja laostamine. Politsei ja tsaariväed surusid julmalt maha kõige väiksemadki talupoegade rahulolematused. Kuid soovitud tulemusi reform valitsusele ei andnud. Kümne aasta jooksul lahkus kogukonnast ja kinnistas maa isiklikuks omandiks 23% taluperemeestest, täielikult eraldus külakogukonnast ja asutas üksiktalud ainult 10,6% talumajapidamistest. Reform tugevdas talupoegade kihistumist — ühe osa rikastumist ja teise vaesumist. Talurahva põhimassi olukord muutus veelgi raskemaks. Talupojad takistasid kõigi jõududega selle reformi läbiviimist, kuna see tõi neile laostumise ja vaesumise.

Jättes kõrvaldamata põhilise vastuolu rahva elus — vastuolu talurahva ja mõisnike vahel — teravdas reform ainult võitlust külakehvikkonna ja kulakluse vahel. Talude süütamine, kulakute niitude ja orasepõldude niitmine saavutas suure ulatuse. Nagu näitas V. I. Lenin, puhkes külas teine sotsiaalne sõda — sõda talurahva ja külakodanluse vahel.

Tähtis koht valitsuse agraarabinõude süsteemis oli niinimetatud ümberasustamispoliitikal.

Valitsus hakkas vägivaldselt ergutama talupoegade ümberasumist keskkubermangudest ääremaadele — Siberisse, Kesk-Aasiasse ja Kaukaasiasse. Ümberasustamispoliitikaga lootis valitsus lahendada kaks ülesannet: vähendada mõningal määral talupoegade maapuudust (eriti mustmullavööndi tihedalt asustatud keskkubermangudes) ja asustada ääremaadele talurahva kõige rahulolematum osa ning nõrgendada sellega rahvaliikumist maal. Ümberasujaid varustati maaga kohaliku elanikkonna arvel. Sellega õhutas valitsus rahvuslikku vaenu, tugevdas kolonisaatorlikku poliitikat riigi paljude rahvaste suhtes.

Ka ümberasustamispoliitika ei andnud suuri tulemusi. Ümberasustamine toimus väga rasketes tingimustes. Valitsuse laen oli tühine. Ümberasujaile eraldati maad kolgastes, raudteest kaugel asuvates rajoonides. Oli vaja palju töövaeva ja raha, et rajada saadud maatükil majapidamist. Kehvikuile ei olnud see jõukohane. Paljud neist tulid puupaljaina tagasi. Nii pöördus 1911. aastal vanasse elukohta tagasi 64% ümberasunutest.

Valitsuse agraarpoliitika kukkus läbi. Revolutsioonilisest kriisist pääseda ei õnnestunud. Agraarküsimus jäi tolle aja vene elu kõige tähtsamaks, põhiliseks küsimuseks. Isevalitsus seda lahendada ei suutnud. Reform kiirendas kapitalismi arenemist põllumajanduses ja viis seega klassivastuolude veel suuremale teravnemisele külas. Talurahvaliikumise langus oli ajutine, teise aastakümne alguses puhkes ta uue jõuga.

Töölisliikumine reaktsiooniaastail. Kontrrevolutsiooni pealetung toimus pikaleveninud majandusliku seisaku (depressiooni) tingimustes. Tööstuslik tootmine kahanes, väikesed vabrikud ja tehased suleti. Töösturid kasutasid depressiooni pealetungiks töölistele: massiliselt vallandati revolutsioonilisest liikumisest osavõtnud töölisi, pikendati tööpäeva ja vähendati töötasu. Revolutsioonilised töölised kanti «musta nimekirja» ja neid ei võetud kuhugi tööle.

Valitsusel ja kapitalistidel õnnestus töölisliikumine ajutiselt maha suruda. Streikide arv vähenes järsult. Töölisliikumise langus väljendus ka selles, et absoluutne enamik streike oli majandusliku iseloomuga, kusjuures vaid vähesed neist lõppesid töölistele edukalt. Enamik streike suruti tsarismi poolt julmalt maha, aktiivsed streigist osavõtjad aga saadeti sunnitööle, asumisele ja vanglasse. Kuid töölisklassi poliitilist aktiivsust täielikult maha suruda isevalitsusel siiski ei õnnestunud.

Streigivõitlus jätkus. Streikidest osavõtjate arv oli suurem kui enne revolutsiooni. Venemaa proletariaat oli ka sel ajal ülemaailmse revolutsioonilise liikumise avangardiks.

Bolševikud reaktsiooniaastail. Bolševikud olid ainus partei, kes jäi ustavaks rahvale, ei löönud reaktsiooni ees kõikuma ning jätkas visa võitlust isevalitsuse ja kapitalismi vastu.

Reaktsiooni tingimustes muutsid bolševikud Lenini juhtimisel tsarismivastase võitluse taktikat. Viia töölisi poliitilisele üldstreigile ja relvastatud ülestõusule ei olnud võimalik. Oli vaja teha visa, vaevanõudvat ja süstemaatilist tööd rahva ettevalmistamisel uueks revolutsiooniks ning kasutada selleks kõiki legaalseid ja illegaalseid võimalusi.

Eelkõige oli vaja säilitada ja tugevdada illegaalset revolutsioonilist proletaarset parteid, kellele võidutsev tsarism oli andnud raskeid lööke. Vaid ühtne, distsiplineeritud ja monoliitne partei võib saada tulevase revolutsiooni staabiks, juhtida uut revolutsioonilist tõusu ja viia proletariaati võidule.

Ühes sellega oli vaja säilitada ja tugevdada sidet rahvahulkadega, intensiivistada tööd ametiühingutes ja kooperatiivides, kuna see oli reaktsiooniperioodil ainus võimalik tööliste organiseerimise vorm. Bolševikud kasutasid valimisi duumasse ja duuma kõnetooli isevalitsuse ning kodanlike parteide paljastamiseks, revolutsiooniliste ideede propageerimiseks töölisklassi ja talurahva hulgas. Nende kahe ülesande lahendamiseks — illegaalse organisatsiooni tugevdamiseks ja tema sidemete kindlustamiseks rahvahulkadega — tuli bolševikel pidada visa võitlust oportunistidega.

Reaktsiooni tingimustes näitasid menševikud ennast kodanluse agentidena. Nad kutsusid üles kohanema kehtiva režiimiga, tegutsema ainult legaalselt. Nende arvates pidi töölisliikumise peamiseks sisuks olema majanduslik võitlus. Seepärast nõudsid

nad illegaalse partei likvideerimist, legaalse reformistliku partei loomist ning tegutsemist vaid duumas ja ametiühingute raames, loobudes täielikult revolutsioonilisest võitlusest isevalitsusega. Lenin häbimärgistas neid kui l i k v i d a a t o r e i d ja renegaate.

Teine osa oportuniste, vastupidi, nõudis duumast lahkumist, igasuguse legaalse tegevuse katkestamist ja ainult illegaalse töö arendamist. Need olid «o t z o v i s t i d», «pahupidi likvidaatorid», nagu neid nimetas V. I. Lenin, kuna nende plaan viis eraldumisele rahvahulkadest, mõju kaotamisele rahva seas.

Lenin ja bolševikud lõid oportunistid puruks ja oskasid säilitada partei ridade ühtsuse, tugevdada illegaalset organisatsiooni, kaitsta marksistlik-leninliku teooria puhtust.

Küsimusi. 1. Milles seisis 1907. a. 3. juuni riigipöörde olemus? **2.** Milles seisis bolševike taktika muutmine reaktsiooniaastail?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

STOLÕPINI 1906. a. 9. NOVEMBRI AGRAARSEADUS.

(V ä l j a v õ t t e d.)

Meie manifestiga 3. novembrist 1905. a. kaotatakse talupoegadelt väljaostumaksude võtmine hingemaa eest alates 1. jaanuarist 1907. a. Sellest ajast alates vabastatakse nimetatud maad neil lasuvatest väljaostuvõla tõttu tekkinud kitsendustest ja talupojad saavad õiguse külakogukonnast vabalt välja astuda koos kogukonna hingemaa kinnistamisega üksiktaluniku isiklikuks omandiks...

Käsime:

1. Iga taluperemees, kellel on olemas hingemaa kogukondlikul alusel, võib igal ajal nõuda nimetatud maast temale osa kinnistamist tema isiklikuks omandiks.

2. Ühistutes, kus ei ole olnud üldisi ümberjagamisi kahekümne nelja aasta jooksul, mis eelnevad taluperemeeste avaldusele soovist minna kogukondlikult valdamiselt üle isiklikule, kinnistatakse iga niisuguse talupoja isiklikuks omandiks peale mõisamaa kõik kogukondlikud maad, mis on tema poolt alalises (mitte renditud) kasutamises...

6. Nõudmised kogukondliku maa osa kinnistamise kohta isiklikuks omandiks esitatakse külavanema kaudu ühistule, kes lihtsa häälteenamusega kehtestatud otsuse põhjal on kohustatud kuu aja jooksul, arvates avalduse esitamise päevast, näitama maatükid, mis lähevad... üksiktalupidaja omanduseks, ning määrama ka kindlaks temalt saada oleva juurdemaksu suuruse ja tema pärisosa kõlvikutest, mis jaotatakse eri alustel. Kui ühistu nimetatud aja jooksul sellist otsust ei kehtesta, siis ülalnimetatud avalduse esitanud taluperemehe taotlusel teostab kõik mainitud operatsioonid kohapeal semstvoülem, kes lahendab tegelikult kõik sealjuures tekkivad vaidlused ja avaldab oma sellekohase määruse...

12. Igal taluperemehel, kellele kinnistatakse hingemaa käesolevate määruste artikleis 1—11 kehtestatud korras, on õigus igal ajal nõuda, et ühistu eraldaks talle nende maatükkide asemel vastava maatüki võimaluse korral ühes kohas.

Küsimusi. 1. Milles seisab Stolõpini agraarseadusandluse mõte? Miks läks valitsus külakogukonna toetamiselt üle selle lõhkumisele? **2.** Missuguseid abinõusid kasutas valitsus külakogukonna lõhkumiseks?

§ 68. Uus revolutsiooniline tõus (1910—1914).

Töölisliikumise tõusu algus. 1909. aastal asendus pikaajaline depressioon (seisak) uue tõusuga Vene tööstuses. Tööstusliku tõusu aastail suurenes tunduvalt töölisklassi ridade arv, mis 1913. aastal moodustas üle 6 miljoni inimese (kaasa arvatud vabrikutehase- ja mäetööstuse, transpordi- ja ehitustöölised). Proletariaadi olukord oli endiselt raske. Hindade tõus jõudis ette töötasu kasvust. Proletariaadi järjest suurenev vaesumine ja tugevnev kontsentreerumine soodustasid töölisliikumise uut tõusu.

Juba aastail 1910—1911 tõusis uuesti tööliste streikide, demonstratsioonide ja miitingute laine. Bolševikud tabasid erksalt muutusi tööliste meeleoludes ning arendasid energiliselt agitatsiooni ja propagandat. «Jälle puhub värske tuul meie ridades!» kirjutati ühes lendlehes. «Rõhutuse ja languse aastad hakkavad mööduma. Töölisklass tõstab jälle pead ja hakkab astuma võitluse avarale teele parema tuleviku eest.» Tööliste väljaastumised ei toimunud enam ainult majanduslike loosungite all, vaid hakati püstitama ka laialdasi poliitilisi nõudmisi: hakkasid taaselustuma 1905. aasta revolutsioonilised traditsioonid.

1910. aasta sügisel astusid Peterburi töölised bolševike initsiatiivil välja nõudmisega austada L. N. Tolstoi mälestust surmanuhtluse kaotamisega. 1911. aastal nõudsid tööliste rohkearvulised miitingud ja demonstratsioonid ebaõiglase otsuse läbivaatamist II Riigiduuma saadikute-sotsiaaldemokraatide suhtes. Võimsaks tõukeks töölisliikumise arenemisele said s ü n d m u s e d L e e n a k u l l a k a e v a n d u s t e s.

Leena sündmused. Leena kullakaevandused olid suurettevõte, mille aktsiatest kuulus suur osa inglise kapitalistidele. Paiknedes kaugel Siberi taigas, peaaegu 2000 km kaugusel raudteest, olid kaevandused suur osa aastast eraldatud isegi Siberi kubermangudest, kuna ühendus nendega toimus vaid mööda Leenat suvise navigatsiooni ajal. Töölised olid täielikus sõltuvuses kohalikust administratsioonist. Nende kaevanduste venelastest ja välismaalastest peremehed said tohutuid kasumeid.

Tööliste olukord oli erakordselt raske. Tööpäev kestis 14—16 tundi. Niigi madalat töötasu vähendasid veelgi trahvid, petmised raha maksmisel, valesti kaalumine ja mõõtmine pestud kulla vastuvõtmisel. Puudus ohutustehnika. Töölised elasid külmades ja niisketes kasarmutes, kohutavates ebasanitaarsetes tingimustes. Naised ja noorukid töötasid võrdselt meestega, kuid neile tasuti selle eest tunduvalt vähem. Suur osa palgast maksti töölistele välja talongidena, mille eest nad ostsid kaevanduse poodidest toiduaineid. Toidukaupade hinnad määrati omavoliliselt kaevanduseomanike poolt.

1912. aasta veebruari lõpul algas Andrejevski kullakaevanduses streik; põhjuseks oli roiskunud hobuseliha müümine poes.

Leena veresauna ohvrid. *Foto.*

Mõne päeva pärast liitusid streigiga kõigi kaevanduste töölised. Bolševike initsiatiivil loodi streigikomiteed, mida ühendas streigi keskkomitee. Streigil oli rahulik ja organiseeritud iseloom. Töölised nõudsid kaheksatunnilist tööpäeva, töötasu suurendamist, trahvide kaotamist, varustamise ja korteritingimuste parandamist ning viisakat kohtlemist.

Administratsioon ei teinud mingeid järeleandmisi. Ta vastas ähvardusega vallandada töölised, tõsta nad korterist välja ja katkestada toiduainete andmine. Töölised koos perekonnaga olid määratud surmale nälja ja külma läbi, kuna kullakaevanduste rajoonist ära sõita oli sel aastaajal võimatu. Kuid streikijad olid kindlad ja ei lubanud politseil ennast välja tõsta. Siis otsustasid tsaarivõimud streigi jõuga maha suruda. Streigi keskkomitee areteeriti. Nõrdinud töölised läksid **4. aprillil** ühes kaevanduses olevale prokurörile politsei seadusvastase käitumise peale kaebama. Nende teed tõkestasid politsei ja sõjavägi. Kõmasid kogupaugud relvitu rahvahulga pihta. Üle viiesaja inimese sai selles veresaunas surma ja haavata.

Tsarismi kuritegu kutsus välja kogu Venemaa tööliste raevuka meelepaha. Üle kogu maa levisid demonstratsioonid, miitingud ja protestistreigid. Duuma saadikute-sotsiaaldemokraatide arupärimisele Leena veresauna kohta teatas siseminister Makarov küüniliselt: «Nii oli ja nii jääb ka edaspidi!»

Töölis- ja talurahvaliikumise kasv aastail 1912—1914. Massilistele poliitilistele protestistreikidele järgnesid 1. mai demonstratsioonid ja streigid. 1905.—1907. a. revolutsiooni tuleristsed läbiteinud vene proletariaadi revolutsiooniline teadlikkus kasvas. 1912. aastal streikis üle 1 miljoni inimese. 1913. aastal omandas töölisliikumine veel suurema ulatuse. Ta haaras Peterburi, Moskva, Baltimaad, Ukraina ja Kaukaasia. Laialt levinud solidaarsusstreigid olid visad ja pealetungi-iseloomuga. Töölised esitasid majanduslikke ja poliitilisi nõudmisi. Võitluse avangardis olid metallitöölised — proletariaadi kõige eesrindlikum ja teadlikum väesalk. 1914. aastal tõusis töölisliikumise laine veelgi kõrgemale. 1914. aasta jaanuarist kuni juulini streikis üle 1,5 miljoni inimese — seega vaid veidi vähem kui 1905. aastal sama ajavahemiku jooksul.

Laienes ka talurahvaliikumine. Viie aasta jooksul (1910—1914) toimus üle 13 000 talurahva väljaastumise. Tunduvalt tugevnes tööliste ja bolševike mõju talupoegade hulgas, mis tõi liikumisse teadlikkuse ja organiseerituse elemente.

Tööliste ja talupoegade järel tõusid võitlusse sõdurid ja madrused. Balti ja Musta mere laevastikus, kus bolševike mõju oli eriti tugev, valmistuti 1912. aasta kevadel relvastatud ülestõusuks. Ülestõusu läbi viia ei õnnestunud, kuna provokaatorite kaudu sai valitsus selle ettevalmistamisest teada ja areteeris organisaatorid. Palju madruseid hukati. 1912. aasta suvel toimus Taškendi garnisoni sõdurite-sapööride ülestõus, kuid see suruti julmalt maha. Neliteist sõdurit poodi kohtuotsuse põhjal üles. Neile veristele arveteõiendamistele vastas proletariaat demonstratsioonide, miitingute, solidaarsus- ja protestistreikidega.

Bolševikud uue revolutsioonilise tõusu aastail. Tohutu suurt osa töölisliikumise arenemises uue revolutsioonilise tõusu perioodil etendas bolševike partei. Reaktsiooniaastail suutsid bolševikud säilitada partei illegaalse tuuma. Revolutsioonilise tõusu tingimustes oli vaja tugevdada partei ühtsust ja puhastada ta oportunistidest, et juhtida töölisklassi võitlust.

Selle ülesande lahendas partei Praha konverents **(1912. aasta jaanuaris).** Konverentsil olid esindatud peaaegu kõik Venemaal tegutsevad parteiorganisatsioonid. Seega oli konverentsil kongressi iseloom. Konverents mõistis hukka menševikud-likvidaatorid ja heitis nad partei ridadest välja. Konverents tegi lõpu bolševike ja menševike formaalsele ühendusele ühes parteis ja seetõttu oli tal tohutu suur tähtsus bolševike partei — uut tüüpi partei tugevdamisel. Vaadati läbi programmi ja taktika kõige tähtsamad küsimused. Konverents rõhutas, et esmajärgulisteks loosungiteks jäävad miinimumprogrammi kõige tähtsamad nõudmised: demokraatlik vabariik, mõisnike maade konfiskeerimine, kaheksatunniline tööpäev. Valiti bolševistlik partei Kesk-

komitee eesotsas V. I. Leniniga, kes viis partei uuele tormijooksule isevalitsuse vastu.

1912. aasta kevadel asutati tööliste vabatahtlike annetustega iga päev ilmuv bolševistlik ajaleht «Pravda». Selle esimene number ilmus **5. mail** (ukj.). Seda päeva tähistatakse meie maal kui ajakirjanduse päeva. Eraldades oma kasinast palgast summasid ajalehe väljaandmiseks, näitasid töölised kõrget teadlikkust ja poliitilist küpsust. «Pravda» sai tööliste armastatud ajaleheks. Ta kajastas nende vajadusi, formuleeris nõudmisi, innustas neid võitlusele. «Pravdas» avaldasid oma teoseid M. Gorki, D. Bednõi ja teised proletaarsed kirjanikud. Ajalehe tööd juhtis V. I. Lenin.

«Pravda» avaldas sõnumeid streikide kohta, organiseeris abi streikijatele, ulatuslike streikide päevil aga sai liikumise tõeliseks keskuseks. «Pravdal» oli tohutu osa töölisklassi kasvatamisel, tema ettevalmistamisel eelseisvaiks lahinguiks. Isevalitsus jälitas ajalehte, konfiskeeris palju kordi tema tiraaži, kuid kaastöölistel õnnestus päästa suur hulk eksemplare ja neid levitada. Tsaarivõimud sulgesid lehe kaheksal korral, kuid jälle ilmus see muudetud nimede — «Rabotšaja Pravda», «Proletarskaja Pravda», «Putj Pravdõ» jt. all.

Suurt tähelepanu osutasid bolševikud töölisklassi legaalsetele organisatsioonidele — ametiühingutele, vastastikuse abistamise kassadele, kindlustusorganeile. Bolševike osa ja mõju neis tugevnes iga päevaga. Bolševistlikud ametiühingud etendasid suurt osa tööliste organiseerimisel ja ühteliitmisel.

1912. aastal lõppes III Riigiduuma tegevus. Rahvavastane valimisseadus, politseiline jälitamine ja valimise tulemuste võltsimine tagasid III duumaga võrreldes veelgi reaktsioonilisema IV Riigiduuma koosseisu, kuid revolutsiooniline tõus kutsus esile opositsiooniliste meeleolude kasvu kodanlike rühmituste hulgas.

Bolševikud kasutasid valimisi isevalitsuse ja kodanlike parteide paljastamiseks. Nad püstitasid demokraatlikud loosungid, mis jäid 1905.—1907. a. revolutsiooni ajal ellu viimata: demokraatlik vabariik, kaheksatunniline tööpäev, mõisnike maade konfiskeerimine. Tänu edukale bolševistlikule propagandale said valimised rahvahulkade kasvatamise suureks kooliks. Suurte tööstuskeskuste töölised ilmutasid märkimisväärset aktiivsust. Rahvarohketel koosolekutel ja miitingutel võtsid nad vastu juhendeid saadikutele, milles nad nõudsid, et saadikud oleksid rahva huvide tõelised kaitsjad.

Pealinna töölised kirjutasid oma juhendis: «Me tahame, et duuma kõnetoolist kõlaks valjult sotsiaaldemokraatliku fraktsiooni liikmete hääl proletariaadi lõppeesmärgi, viienda aasta täielike ja kärpimata nõudmiste, Venemaa töölisklassi kui rahvaliikumise

juhi, talurahva kui töölisklassi kõige ustavama liitlase, liberaalse kodanluse kui «rahva vabaduse» reeturi kohta.»

Bolševikud said duumas kuus kohta. Püüdes duumat kui legaalset tribüüni täielikumalt ära kasutada, moodustasid nad iseseisva fraktsiooni, kuna menševikud segasid nende tööd. Bolševistlikud saadikud toetasid tihedat sidet töölistega. Nende nõudmised ja esinemised, mis paljastasid tsarismi, leidsid tulist poolehoidu valijate hulgas. Lenini poolt juhitav bolševistlik fraktsioon etendas suurt osa tööliste ja talupoegade poliitilise kasvatamise ürituses. Tema tegevus oli tohutu poliitilise tähtsusega teguriks.

Poliitiline kriis sõja eelõhtul. Esimese maailmasõja eelõhtul küpses Venemaal uus poliitiline kriis. Revolutsiooniline situatsioon, mis püsis Venemaal XX sajandi algusest alates, teravnes. Töölisliikumine saavutas sellise ulatuse, et meenutas juba olukorda 1905. aastal. Streikidel oli poliitiline iseloom, nad olid suunatud isevalitsuse vastu.

Bakuu naftatööliste suureulatuslik streik, mis algas **1914. aasta mais,** haaras ligi 50 000 töölist. Streik toimus organiseeritult bolševike juhtimisel, kelle eesotsas seisis vankumatu revolutsionäär S. G. Šaumjan. Streigi mahasurumiseks toodi kohale sõjaväeosad ja politsei. Töölisi vallandati, neid areteeriti, kuid nad jätkasid võitlust. Venemaa töörahvas jälgis vaimustusega paljurahvuselise Bakuu proletariaadi ennastsalgavat võitlust.

Bakuulaste toetuseks tõusis juuli alguses üles Peterburi proletariaat. Putilovi tehase tööliste solidaarsusmiitingut tulistas politsei. Vastuseks sellele arveteõiendamisele kuulutasid töölised bolševike üleskutsel välja kolmepäevase üldstreigi. Töölised korraldasid demonstratsioone punaste lippude all. Tööliskvartaleis, eriti Viiburi linnaosas, hakati püstitama barrikaade. Tööliste vastu kutsuti välja sõjaväeosad. Küpses relvastatud ülestõus. Ent ülestõus oleks olnud enneaegne ja ei oleks antud tingimustes viinud võidule. Bolševike üleskutsel lõpetati streik organiseeritult.

Tugevnes ka «ülemkihtide» kriis. Liberaalid ja mustsadalased vaidlesid ägedalt meetodite üle võitluses läheneva revolutsiooniga. Kasvasid opositsioonilised meeleolud vene kodanluse hulgas, kes ei olnud rahul mõisnike ülevõimuga riigiaparaadis ja duumas. Kodanlus tegi valitsusele etteheiteid tema võimetuse pärast lämmatada kasvavat revolutsioonilist liikumist. Mustsadalaste ringkonnad ja õukonnakamarilja ei soovinud teha mingeid järeleandmisi. Venemaa seisis uue revolutsiooni lävel. Alanud imperialistlik sõda katkestas revolutsioonilise tõusu.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Millised sündmused iseloomustavad 1910.—1914. a. uut revolutsioonilist tõusu? **2.** Iseloomustage peamisi sündmusi bolševike partei tegevuses aastail 1910—1914. **3.** Milles väljendus poliitiline kriis Esimese maailmasõja eelõhtul?

§ 69. Venemaa kultuur imperialismiajastul.

Demokraatliku proletaarse kultuuri arenemine. Igas rahvuslikus kultuuris, märkis V. I. Lenin, on olemas kaks kultuuri, mis on oma klassiolemuselt antagonistlikud, s. t. lepitamatult vastuolulised. Need on valitsevate klasside — aadli ja kodanluse kultuur ning rahvalik, demokraatlik, proletaarne kultuur.

See tähendab, et rahvusliku kultuuri arenemine toimub eesrindlike, revolutsiooniliste voolude visas võitluses reaktsiooniliste vooludega, mis peegeldavad valitsevate klasside ideoloogiat. Eriti teravneb see võitlus imperialismiajastul.

Võitluses kodanliku kultuuri vastu arenes ja tugevnes rahvalik, demokraatlik, proletaarne kultuur, milles küpsesid sotsialistlikud elemendid.

Vene ja kogu maailma kultuuri suurimaks saavutuseks imperialismiajastul oli leninism, mis avaldas tohutu suurt ja määravat mõju kõigi teadus-, kirjandus- ja kunstiharude arenemisele. V. I. Lenini tööd filosoofia, ajaloo ja ökonoomika valdkonnas on silmapaistev panus maailma teadusse, nad olid pöördemomendiks selle ajaloos, osutasid viljastavat mõju vene ja kogu maailma progressiivse kultuuri arenemisele.

Aadli- ja kodanliku kultuuri kriis. Proletariaadi astumine ühiskondliku tegevuse areenile, Venemaa rahvastiku tohutud hulgad lainetama pannud 1905.—1907. a. revolutsiooni rahvalik iseloom, reaalne hukkumisoht, mis rippus kapitalistliku korra kohal — kõik see viis selleni, et imperialismiajastul muutus kodanlus lõplikult reaktsiooniliseks jõuks. Nimelt seepärast elab aadli- ja kodanlik kultuur läbi kriisi ja languse.

Hirm rahva ja revolutsiooni ees sundis valitsevaid klasse otsima pääsmist idealistlikes ja religioossetes teooriates. Need teooriad eitasid maailma ja ühiskonna arenemise seaduspärasuste tunnetamise võimalikkust, kutsusid üles loobuma tungimast looduse saladustesse, loobuma klassivõitlusest ja panema kõik lootused jumalale. Eriti tugevnesid need voolud Stolõpini reaktsiooni aastail, kui kodanlus koos tsarismiga pühitses võitu ning asus vastupealetungile rahva vastu, revolutsiooni saavutuste vastu.

Lootes rahva ideeliselt relvituks teha, laimasid kodanluse teoreetikud vabadusliikumist, vene rahva parimaid revolutsioonilisi traditsioone. Nad jutlustasid klassirahu, kutsusid üles eemaldumisele ühiskondlikust tegevusest isiklikku ellu. Nende deviisiks said sõnad: «Kadugu päike, elagu pimedus.» Massilistes tiraažides ilmusid raamatud, mis olid, nagu märkis V. I. Lenin «... lausa reaktsioonilise solgivee vool demokraatia kaela» [1].

[1] V. I. Lenin, Teosed, 16. kd., lk. 113.

Individualismi, egoismi, vabaduse eest peetava võitluse avaliku reetmise jutlustamise eesmärgiks oli tõmmata rahvas eemale võitlusest, hoida ära uus revolutsioonipuhang.

Kliment Arkadijevitš Timirjazev.

Kirjanduses ja kunstis tekkisid mitmesugused formalistlikud suunad — sümbolism, akmeism, futurism jt., mis äratasid ellu vana reaktsioonilise teooria «kunst kunsti pärast». Nende suundade esindajad, loobudes teravate ühiskondlike küsimuste püstitamisest ja oma rahva teenimisest, eemaldusid elust selle võitluse ja ärevusega isiklike elamuste nautimisse. Iseloomulik kõigile neile vooludele oli formalism, s. t. kunstiteose vormi lahutamine tema sisust. Vorm saab eesmärgiks omaette. Väline ilu ja kõikvõimalikud formalistlikud veiderdused katavad kinni sisu tühisuse, tema ideelise armetuse. Välise novaatorluse all peitus sügavalt reaktsiooniline ideoloogia.

Langusmeeleolud haarasid tunduva osa vene kodanlikust intelligentsist ja teiste meie maa rahvaste haritlaskonnast. Nad andsid tunnistust aadli- ja kodanliku kultuuri sügavast laostumisest ja langusest.

Eesrindlikud teadlased, kirjanikud, kunstnikud ja muusikategelased leidsid endas jõudu neist reaktsioonilistest vooludest lahku lüüa. Suurepärased vene luuletajad A. A. Blok ja V. J. Brjussov püüdsid saada üle sümbolismi kaanoneist ja jätkata vene realistliku kirjanduse traditsioone. Nad lõid teoseid, mis jätsid sügava jälje vene kirjanduse ajalukku. A. A. Blokist sai Vene revolutsiooni laulik, kuigi ta ei mõistnud selle iseloomu, aga V. J. Brjussov andis hiljem suure panuse nõukogude luule arenemisse. Vene intelligentsi parimad esindajad andsid oma talendi revolutsiooni ja rahva teenistusse.

Teadus. Eesrindlikud vene teadlased loovad marksistliku teooria alusel uusi teaduslikke töid, tungivad üha sügavamale looduse saladustesse. Kodumaa ja teaduse ennastsalgava teenimise eeskujuks on suurte vene bioloogide K. A. Timirjazevi (1843—1920) ja I. I. Metšnikovi (1845—1916) tegevus. Timirjazevi tööd taimefüsioloogia alal olid suureks sammuks darvinismi arenemises. Tema uurimused olid tihedalt seotud põllumajanduse praktikaga ja soodustasid selle arenemist. Timirjazev oli ees-

Nikolai Jegorovitš Žukovski.

rindlik ühiskonnategelane, patrioot, võitleja teadusliku loomingu demokraatia ja vabaduse eest. Vaimustatult tervitas ta Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni ja andis kogu oma jõu, teadmised ja talendi rahva teenistusse. Ta kirjutas: «Bolševikud, kes viivad ellu leninismi, — ma usun ja olen veendunud —, töötavad rahva õnneks ja viivad ta õnnele.»

Metšnikov pühendas oma tööd tähtsale probleemile — organismide elu ja surma küsimusele. Neil töödel oli suur osa nakkushaiguste vältimisel. Ta organiseeris esimese bakterioloogilise jaama Venemaal, töötas välja immuunsusteooria, tegi palju tuberkuloosi ja põletikuliste protsesside uurimiseks. Metšnikov oli materialist ja ateist, aktiivne võitleja eesrindliku teaduse eest.

Puhkeb õitsele suure füsioloogi, loomade ja inimese kõrgema närvitegevuse materialistliku õpetuse looja I. P. Pavlovi (1849—1936) talent. Tema õpetus tingitud refleksidest võimaldas tungida inimese psüühika saladustesse, avastada rea peaajus toimuvaid keerukaid protsesse. Pavlovi elu, tema mitmekülgne tegevus meditsiini ja bioloogia alal oli rahva teenimise suureks kangelasteoks. «Mis ma ka ei teeks,» kirjutas ta, «alati mõtlen ma, et teenin sellega, kuivõrd lubab minu jõud, eelkõige oma isamaad, meie vene teadust.»

Suur looduse ümberkujundaja oli I. V. Mitšurin (1855—1935), kelle tööd taimede hübridiseerimise alal võitsid juba tookord ülemaailmse tunnustuse. Mitšurin tõestas esimesena bioloogia ajaloos teaduslike katsetega taimorganismide arenemise juhtimise võimalikkust. See oli uueks etapiks darvinismi arenemises. Mitšurin oli teadlane-patrioot. Tema teoreetilised tööd ja praktilised katsed uute puuvilja- ja marjasortide aretamisel said juba enne revolutsiooni tuntuks kogu maailmas. Vaatamata sellele et tsaarivalitsus keeldus osutamast talle materiaalset abi, lükkas Mitšurin kategooriliselt tagasi Ameerika valitsuse järelejätmatud ettepanekud müüa oma taimedekollektsioon Ameerika Ühendriikidele. Mitšurini talent puhkes eriti õitsele nõukogude võimu aastail, mil ta teenis põllumajanduse sotsialistliku ümberkujundamise suurt üritust.

Suur teadlane N. J. Žukovski, keda Lenin nimetas «vene lennuasjanduse isaks», lõi õhusõidu ja lennukiehituse teoreetilised alused. Tagasihoidlik Kaluuga õpetaja K. E. Tsiolkovski — suur unistaja ja õpetlane — töötas välja reaktiivlendude teooria ning põhjendas kosmoselendude võimalikkust. Tema õpetus oli geniaalne ennustus, mille viis täide nõukogude rahvas meie päevil.

Aleksei Maksimovitš Gorki.

Tunduvat edu saavutas vene geograafiateadus. Suurepärane õpetlane ja rändur P. K. Kozlov uuris Tiibetit ja Sise-Aasiat. P. P. ja V. P. Semjonov-Tjan-Šanski reisid mööda meie maad andsid tohutut materjali Venemaa loodusrikkuste uurimisel.

Mehine ja kartmatu Arktika uurija G. J. Sedov organiseeris, vaatamata tsaarivalitsuse vastuseisule, 1912.—1914. a. ekspeditsiooni põhjapoolusele. Sedov hukkus selle ekspeditsiooni ajal. Tema reis oli kangelastegu kodumaa ja teaduse nimel.

Kirjandus. Märkimisväärset edu saavutas eesrindlik vene kirjandus. Suur kirjanik L. N. Tolstoi lõi oma suurepärased teosed — «Ülestõusmine», «Hadži-Murat» jt. Puhkes õitsele A. P. Tšehhovi, V. G. Korolenko ja D. N. Mamin-Sibirjaki talent. Ilmuvad uued suurepärased kirjanikud, kes kujutavad sügavalt ja tõepäraselt vene elu — A. I. Kuprin, I. A. Bunin, V. V. Veressajev jt.

Tohutu suur osa vene ja maailmakirjanduse arenemises oli suurel proletaarsel kirjanikul Aleksei Maksimovitš Gorkil (Peškovil) (1868—1936). Ta alustas kirjanduslikku tegevust möödunud sajandi lõpul. Juba oma esimestes teostes («Laul Kotkast», «Laul Tormilinnust», jutustused) esines ta «revolutsiooni tormilinnuna», vabaduse laulikuna, võitlejana tõe ja õiguse eest. Oma romaanis «Ema» kujutas ta tõepäraselt töölisklassi ärkamist, tema võitlust vabaduse ja õigluse eest. Tema suurepärased teosed «Põhjas», «Väikekodanlased», «Vaenlased», «Foma Gordejev» jt. paljastasid kodanliku ühiskonna väikekodanlikkust, tardumust, laostumist ja mandumist.

Gorki etendas tähtsat osa võitluses selle ajastu reaktsioonilise kunstiga. Tema loosung: «Inimene — see kõlab uhkelt!» sisendas inimestele usku oma jõusse, aitas ilmneda inimhinge kõige parematel ja ilusamatel joontel. Gorki äratas rahva võitlusele isevalitsuse ja kapitali rõhumise vastu. Tema teosed on tulvil optimismi, usku vene rahvasse ja tema õnnelikku tulevikku. Gorki oli tihedalt seotud bolševike parteiga. Ta pani aluse proletaarsele kirjandusele Venemaal, sotsialistlikule realismile.

Gorki ümber koondusid proletaarsed kirjanikud — D. Bednõi, A. S. Serafimovitš ja teised.

1912. aastal algas Vladimir Vladimirovitš Majakovski (1893—1930) loominguline tegevus.

Tihedas seoses vene kirjandusega arenes teiste meie maa rahvaste kirjandus. Ka neile oli iseloomulik eesrindliku rahvaliku kultuuri võitlus valitsevate klasside reaktsioonilise kultuuriga. Ukraina rahva hulgast võrsusid suurepärased kirjanikud ja luuletajad — Ivan Franko, Kotsjubinski, Lesja Ukrainka. Sel ajal algas silmapaistvate valgevene poeetide Janka Kupala ja Jakub Kolasi ning kasahhi rahvalauliku Džambuli loominguline tegevus. Samal ajal lõid oma suurepärased teosed osseedi luuletaja Kosta Hetagurov ja gruusia kirjanik Ilja Tšavtšavadze.

Kunst. Formalistlike suundade levimine kunstis puudutas silmapaistvaid vene kunstnikke, muusikuid ja näitlejaid vähe. Sagedamini muutusid formalistideks keskpärased kunstnikud, kellele moe järgimine oli oma nime ümber kõmu loomise vahendiks.

Eesrindlik kunst arendas edasi vene kunsti suurkujude realistlikke traditsioone.

Kujutava kunsti valdkonnas saavutasid suurt edu sellised kunstnikud, nagu I. J. Repin, V. A. Serov ja V. I. Surikov. Demokraatide ja realistidena esinesid oma loomingus kunstnikud V. M. Vasnetsov ja M. V. Nesterov. Sellesse ajajärku kuulub kunstnike ja skulptorite I. E. Grabari, K. F. Juoni, B. M. Kustodijevi ja S. T. Konenkovi loomingulise tegevuse algus, kelle talent puhkes täielikult õitsele nõukogude võimu aastail.

Vene ja maailma muusika ajaloos võitsid aukoha S. I. Tanejevi ja A. N. Skrjabini sümfoonilised teosed, A. K. Glazunovi, S. V. Rahmaninovi ning A. T. Gretšaninovi sümfooniad ja ooperid. Need heliloojad, arendades edasi vene klassikalise muusika traditsioone, ütlesid uue sõna kunstis, kujutades oma teostes tõepäraselt rahva tundeid ja elamusi.

Teatrikunstis oli ülemaailmse tähtsusega sündmuseks Moskva Kunstiteatri tegevus. Teatri asutasid 1898. aastal kaks suurepärast kunstnikku — K. S. Stanislavski ja Vl. I. Nemirovitš-Dantšenko. See tõeliselt rahvalik teater püüdis

igati kujutada elutõde, kasvatada vaataja esteetilist maitset maailma ja vene dramaturgia parimate eeskujude najal. Teatrielu suurepärasteks sündmusteks oli A. P. Tšehhovi näidendite «Kirsiaed», «Kolm õde», «Kajakas» jt. ning A. M. Gorki näidendite «Põhjas» ja «Väikekodanlased» lavastamine.

Ülemaailmse kuulsuse tõid vene muusikateatrile sellised lauljad ja näitlejad, nagu F. I. Saljapin, L. V. Sobinov ja A. V. Neždanova.

Eesrindliku vene kultuuri mõju, kõigist Venemaa rahvustest kirjanike, kunstnike ja teadlaste koostöö, kollektiivne võitlus ühise vaenlase — Vene tsarismi vastu mõjus soodsalt meie maa arvukate rahvaste rahvusliku kultuuri arenemisele.

Tsarism — kultuuri vaenlane. Kultuuri ja hariduse alal teostas Vene isevalitsus reaktsioonilist, rahvavastast poliitikat. Kõigi vahenditega pidurdas ta eesrindliku kultuuri arenemist, takistas hariduse levimist rahva hulgas, hukutas puuduse ja jälitamistega rahva seast kerkinud talente.

Suurepärane vene õpetlane Metšnikov oli sunnitud Venemaalt lahkuma, Timirjazevit kiusati reaktsiooniliste ajalehtede veergudel taga kui jumalasalgajat. Tsiolkovski geniaalseid avastusi ei tunnustatud ja ta jäi Kaluuga gümnaasiumi tundmatuks õpetajaks. Rasketes materiaalsetes tingimustes töötas Mitšurin. Kibestunult kirjutas ta: «Meil Venemaal suhtutakse halvustavalt ja umbusklikult kõigesse venepärasesse, kõigisse vene inimese originaalsetesse töödesse.»

Isevalitsus ajas eesrindlikke õpetlasi ülikoolidest minema. 1911. aastal pandi toime Moskva ülikooli täielik laastamine. Sada kakskümmend viis parimat teadlast lahkus ülikoolist protesti märgiks valitsuse reaktsioonilise poliitika vastu. Valitsus juurutas usupimedust, obskurantismi, ebausku.

Keskkoole oli riigis endiselt vähe. Isegi algkoole ei jätkunud. 1910. aastal ei õppinud algkoolis ligi 1 miljon last kohtade puudumise tõttu. Õhtused kursused töölistele ja rahvaülikoolid, mis asutati demokraatliku üldsuse summadega, suutsid ainult tühisel määral rahuldada rahva püüdlemist haridusele. Venemaa oli rahvahariduse tasemelt kõige mahajäänum maa Euroopas.

Lenin kirjutas 1913. aastal: «...umbes *neli viiendikku* lastest ja alaealistest Venemaal on jäetud rahvahariduseta!!

Niisugust metsikut maad, kus rahvahulgad oleksid hariduse, valguse ja teadmiste poolest niivõrd *paljaks röövitud* — niisugust maad ei ole Euroopasse peale Venemaa enam ainsatki jäänud.» [1]

Tsarism oli kultuuri arenemise vaenlane, rahva vaenlane, pidurdas tema arenemist. Alles Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolut-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 116.

sioon avas piiramatud võimalused hariduse levimiseks rahva hulgas, teaduse, kirjanduse ja kunsti igakülgseks arenemiseks.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Milles avaldus aadli- ja kodanliku kultuuri kriis imperialismiajastul? **2.** Iseloomustage demokraatliku proletaarse kultuuri (teaduse, kirjanduse ja kunsti) arenemist imperialismiajastul.

§ 70. Tsaari-Venemaa osavõtt Esimesest maailmasõjast.

Esimese maailmasõja põhjused ja iseloom. 1914. aasta suvel puhkes Esimene imperialistlik maailmasõda, millest võtsid osa 33 riiki elanike arvuga üle poolteise miljardi inimese. Sõda tõi loendamatuid kannatusi kogu maailma rahvastele, röövis miljonid inimelud. Sõjas tapeti 10 miljonit ja sai haavata 20 miljonit inimest.

Sõja peamiseks põhjuseks oli vastuolude tugevnemine imperialistlike suurriikide ja riikide gruppide vahel. Lenin õpetas, et sõjad on kapitalismi vältimatud kaaslased, et kapitalismi tingimustes teravneb eriti võitlus kolooniate ja müügiturgude, juba jaotatud maailma ümberjaotamise pärast. Kapitalistlike maade ebaühtlase, hüppelise arenemise tagajärjel imperialismiajastul tõusis Saksamaa XX sajandi alguses majanduslikus mõttes ühele esikohtadest maailmas. Saksa imperialism, pretendeerides maailmavalitsemisele, alustas võitlust maailma ümberjaotamise ja kolooniate haaramise eest, püüdis kindlustada endale esikohta maailmaturul. Eriti teravad olid vastuolud Saksamaa ja Inglismaa vahel, kuna viimasele kuulusid tohutud koloniaalvaldused kõigis maailmajagudes.

Teravnesid ka vastuolud Prantsusmaa ja Saksamaa vahel. Juba XIX sajandi lõpul püüdis Saksa sõjaväeline klikk päästa valla sõda Prantsusmaa vastu, purustada ta ja kehtestada oma hegemoonia Euroopas. Ainult Venemaa vahelesegamine hoidis sõja ära. Imperialistlik Saksamaa ei loobunud neist plaanidest, pretendeerides lisaks veel Prantsusmaa kolooniaile Aafrikas. Prantsuse kodanlus omalt poolt haudus revanšistlikke plaane.

Vene tsarismil, kes oli majanduslikult sõltuv teistest imperialistlikest kiskjatest, eriti Prantsusmaast ja Inglismaast, olid omad vastuolud Saksamaaga ja selle liitlase Austria-Ungariga. Eriti teravalt põrkasid Venemaa ja Saksamaa huvid kokku Lähis-Idas ja Balkanil, kuhu hoogsalt tungis sisse Saksa kapital, ähvardades lõplikult likvideerida Venemaa mõju neis rajoonides.

Maailmasõda valla päästes püüdsid imperialistid lõhestada rahvusvahelise proletariaadi ühtsust, ässitada eri maade töölisi üksteise kallale. Sel teel lootsid nad lämmatada kasvavat revolutsioonilist liikumist.

Vastuolude teravnemine imperialistlike riikide vahel viis kahe

vaenuliku grupeeringu moodustumisele. Ühelt poolt kujunes juba XIX sajandi 80-ndail aastail Saksamaa, Austria-Ungari ja Itaalia sõjaline liit (Kolmikliit). Teiselt poolt moodustus XIX sajandi 90-ndail aastail Venemaa ja Prantsusmaa sõjaline liit, 1904. aastal aga sõlmiti liit Inglismaa ja Prantsusmaa vahel. 1907. aastal oli Vene-Jaapani sõjas nõrgestatud Venemaa sunnitud Inglismaaga kokku leppima. Sellega jõudis lõpule teise imperialistlike riikide — Venemaa, Prantsusmaa ja Inglismaa bloki kujunemine (Kolmikleping ehk Antant).

Vastuolude teravnemine nende sõjaliste blokkide vahel viis Esimese maailmasõja puhkemisele. Initsiatiiv selle vallapäästmisel kuulus Saksamaale, kes valmistus sõjaks paremini kui teised ning otsis soodsat momenti ja sobivat ajendit kallaletungiks.

Selleks ajendiks sai Austria-Ungari troonipärija Franz-Ferdinandi tapmine 1914. aasta juunis serbia natsionalistide poolt. Austria-Ungari esitas Serbiale ultimaatumi, mis alandas viimase rahvuslikku väärikust. Vaatamata sellele et Serbia võttis peaaegu kõik selle ultimaatumi punktid vastu, alustas Austria valitsus Saksamaa poolt õhutatuna Serbia vastu sõda.

Venemaa oli Serbia liitlane. Vene valitsus kuulutas välja üldmobilisatsiooni. Saksamaa ultimaatum, milles nõuti mobilisatsiooni katkestamist, lükati tagasi. **19. juulil** (1. augustil ukj.) **1914. a.** kuulutas Saksamaa Venemaale sõja. Mõne päeva pärast kuulutas Saksamaa sõja Prantsusmaale ja tungis kallale Belgiale. Seejärel astus Inglismaa sõtta Saksamaa vastu. Algas maailmasõda.

Missugused olid riikide eesmärgid selles sõjas?

Sõjal oli vallutuslik, imperialistlik iseloom mõlema vaenuliku grupeeringu poolt. Teda peeti kodanluse ja mõisnike huvides, kes rajasid oma heaolu rahvaste verele ja kannatustele. Inglismaa püüdis säilitada oma ülevõimu maailmaturul ja tohutuid kolooniaid, mille riisumine andis hiiglaslikke kasumeid, ning kõrvaldada ohtlik konkurent Saksamaa näol. Prantsusmaa lootis saada tagasi Elsassi ja Lotringi ning hõivata Saari kivisöebassein. Vene tsarism tahtis tugevdada oma positsioone Balkanil ja Lähis-Idas, laiendada oma läänepiiri, mis aga peamine, haarata Konstantinoopol ja väinad. Eriti suur oli saksa kodanluse isu. Saksamaa pretendeeris suurele osale Inglismaa ja Prantsusmaa kolooniatest, lootes kindlustuda Balkanil ja Lähis-Idas, hellitas Poola hõivamise, Ukraina, Baltimaade ja Valgevenemaa Venemaa küljest kiskumise plaane.

Vene kodanlus, nii nagu teistegi maade kodanlus, tervitas juubeldusega sõda, mis tõotas talle kerget rikastumist sõjaliste tellimuste arvel ja uute turgude haaramist. Ta avaldas täielikku toetust isevalitsusele. Kõik sõdivate riikide kodanlikud ja väikekodanlikud parteid olid oma valitsuste poolel. Euroopa riikide sotsiaaldemokraatlikud parteid ja menševikud Venemaal reetsid

töölisklassi ürituse, läksid kodanluse lõa otsas «oma isamaa kaitsmise» loosungi all.

Ainult bolševike partei, mida juhtis V. I. Lenin, jäi ustavaks oma internatsionaalsele kohusele. Ta pidas sõda röövv-, vallutussõjaks ja esitas loosungi muuta imperialistlik sõda kodusõjaks, sõjaks oma valitsuste, oma kapitalistide ja mõisnike vastu.

Sõjategevuse käik Idarindel aastail 1914—1916. Venemaa astus imperialistlikku sõtta ilma selleks küllaldaselt ette valmistumata. Pärast Vene-Jaapani sõda viidi Vene armees läbi rida ümberkorraldusi, mis parandasid tema olukorda. Kuid reforme ei viidud lõpuni. Ei olnud piisavalt suurtükke, vintpüsse ja laskemoona ning Venemaa mahajäänud majandus ei suutnud kindlustada sõjatööstuse kiiret arenemist. Üldreeglina juhatasid Vene vägesid endiselt nõrga ettevalmistusega, sageli aga lihtsalt andetud kindralid, kes ei mõistnud kaasaegse sõja mastaape.

Püüdes vältida sõda kahel rindel, andis Saksamaa esimese hoobi Belgiale ja Prantsusmaale. Tema plaan seisis selles, et purustada Prantsusmaa «välksõjas» ja seejärel paisata kõik jõud Venemaa vastu. Sõja alguses pidi peamist lahingutegevust Venemaa vastu arendama Austria-Ungari.

Löönud puruks Belgia, liikus Saksa armee kiiresti Pariisi poole. Inglise-Prantsuse väed taganesid. Prantsusmaa oli väga raskes seisukorras. Liitlased nõudsid tsarismilt viivitamatu pealetungi alustamist, et tõmmata Saksa väed Läänerindelt eemale ja hoida seega ära Prantsusmaa purustamine. Olles veel mitte täielikult koondanud oma armeed, astus Venemaa liitlastele appi.

Ida- (Vene) rinne kulges Balti merest kuni Rumeeniani. Ta jagunes kaheks rindeks: Looderinne (Balti merest kuni Bugi jõe alamjooksuni), mis oli suunatud Saksamaa vastu, ja Austria-Ungari vastane Edelarinne (piki Vene-Austria piiri kuni Rumeeniani).

Kaks Vene armeed tungisid Ida-Preisimaale ja andsid Saksa vägedele purustavaid lööke. Saksamaad ähvardas kogu Ida-Preisimaa kaotamine. Tal tuli kiiresti paisata suured jõud Läänerindelt Idarindele, et lüüa tagasi Vene armee pealetung. See kergendas Prantsusmaa olukorda ja soodustas Saksa vägede pealetungi pareerimist läänes. Kuid Looderinde armeele lõppes see enneaegne ja halvasti ettevalmistatud pealetung katastroofiga. Ühe armee juhataja — kindral Rennenkampfi kuritegeliku viivitamise tagajärjel jäid kaks kindral Samsonovi armee korpust piiramisrõngasse ja hukkusid. Seejärel lõid sakslased Ida-Preisimaalt tagasi ka Rennenkampfi armee.

Tunduvalt edukam oli Vene vägede tegevus Edelarindel. Siin asusid neli armeed pealetungile ja andsid Austria-Ungari vägede peajõududele hävitava löögi. Vene väed vallutasid Lvovi ja Tšernovitsõ ning blokeerisid Przemyśli kindluse; peaaegu kogu Galiitsia oli hõivatud Vene vägede poolt. Austerlased

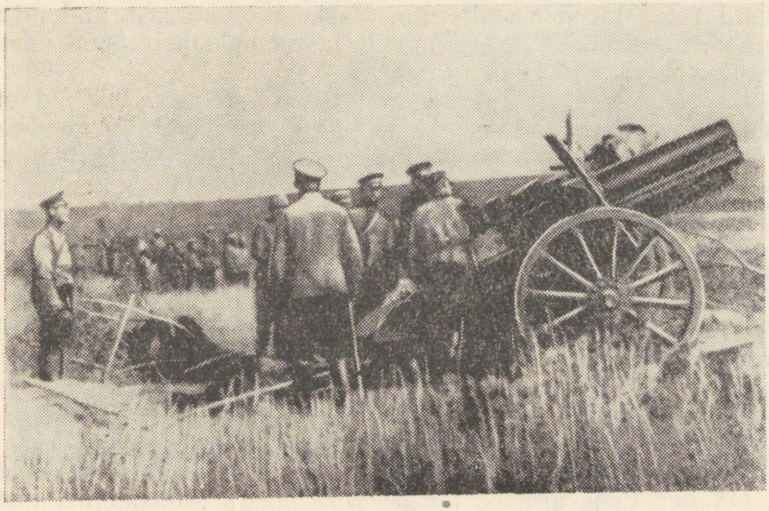

Vene patarei Edelarindel. *Kaader 1915. a. kinokroonikast.*

kaotasid ligi 800 000 sõdurit ja ohvitseri. Saksamaa pidi paiskama Poolasse suured jõud, et päästa oma liitlane.

Vene armee pealetung purustas sakslaste «välksõja» plaani. Saksa armee ei suutnud saavutada otsustavat võitu Prantsusmaa üle, kuna oli olemas Vene vägede sissetungi oht Saksamaa enda territooriumile. Saksa väejuhatuse katseid Vene vägesid Poolast tagasi lüüa ei krooninud edu.

See edu saavutati vaid tänu vene sõdurite kangelaslikkusele ja ennastsalgavusele, nende kolossaalsete jõupingutuste hinnaga. Pärast 1914. aasta sügisesi lahinguid sattus Vene armee ise raskesse olukorda. Kohe ilmnes Venemaa ettevalmistamatus sõjaks: relvastuse ja laskemoona varud olid otsas. Tööstus ei tulnud toime sõjaliste tellimustega ega transport vedudega.

1914. aasta sügisel tungis Venemaale sõda kuulutamata kallale T ü r g i, kuid peagi said tema väed Taga-Kaukaasias raskete kaotuste osaliseks.

Vene armee edukas lahingutegevus 1914. aastal ja 1915. aasta alguses sundis Saksamaad ja Austria-Ungarit koondama oma jõud 1915. aastal Venemaa vastu. Saksa väejuhatus otsustas anda pealöögi Idarindel ja sundida Venemaad sõjast välja astuma, et seejärel kogu võimsusega söösta Prantsusmaa ja Inglismaa peale. Venemaa vastu koondati tohutud jõud (ligi pool Saksamaa ja Austria-Ungari kõigist relvastatud jõududest).

1915. aasta kevadel ja suvel tuli Vene armeel, kellel oli terav puudus relvastusest ja lahingumoonast, pidada verist kaitsesõda

hambuni relvastatud vaenlasega. Raskest olukorrast andis tunnistust ainuüksi see fakt, et kümnele lasule sakslaste poolt vastas Vene suurtükiväg ühe lasuga.

Liitlased ei osutanud Venemaale tõsist abi ega võtnud ette suuri pealetungioperatsioone Vene vägede olukorra kergendamiseks. Nad ei abistanud Venemaad isegi sõjatehnika ja lahingumoonaga. Vaenlase survel jättis Vene armee suurte kaotustega elavjõus ja tehnikas maha Poola, osa Baltimaadest, Lääne-Valgevenemaa ja Lääne-Ukraina. Sõja algusest alates oli kaotatud üle 3,5 miljoni inimese surnute, haavatute ja vangilangenutena. Kaadriarmee oli peaaegu täielikult rivist välja löödud.

Kuid siiski ei õnnestunud Saksamaal Venemaad purustada. 1915. aasta sügisel kindlustusid Vene väed uutel positsioonidel ja peatasid vaenlase. Sõda võttis pikaleveniva positsioonisõja iseloomu. Idarinne aheldas endiselt Saksa-Austria vägede suured jõud enda külge.

1916. aastal püüdis Saksamaa uuesti Prantsusmaad purustada, pidades Vene armeed pärast 1915. aasta lüüasaamist tõsisteks pealetungioperatsioonideks võimetuks. Veebruaris alustasid Saksa väed Verduni kindluse ründamist, mis kaitses teed Pariisi. Ka seekord tuli Venemaa oma liitlastele appi.

Pealöök anti Edelarindel: **1916. aasta mais** murdsid Vene väed andeka kindrali Brussilovi juhtimisel läbi Austria-Ungari rindest. Austria-Ungari väed löödi puruks ja nad alustasid korratut taganemist. Ainult vangilangenutena kaotasid nad umbes 400 000 inimest. Jälle tõmbas Vene armee pealetung Saksamaa jõud läänest ära ja kergendas olukorda Verduni all. Purustamisest päästeti ka Itaalia (tegutses 1915. aastal Antandi poolel), kelle armee oli sel ajal katastroofi äärel.

Kuid esialgset edu ei õnnestunud edasi arendada. Teised rinded ei toetanud Edelarinde pealetungi. Tsaari peakorter ei andnud talle õigeaegselt vajalikke reserve. Sakslastel õnnestus suuri jõude koondades Vene vägede pealetung seisma panna.

1916. aasta kampaanial oli väga suur tähtsus kogu sõja käigule. Austria-Ungari armeele said osaks sellised kaotused, millest ta ei suutnud enam toibuda. Tänu Vene vägede tegevusele tekkis täiesti ilmne Antandi jõudude ülekaal. Keiserliku Saksamaa lootused võidule sõjas maeti lõplikult maha.

Revolutsioonilise kriisi valmimine Venemaal. Pikaldane, veniv sõda kurnas välja kõik tsaari-Venemaa ressursid. Sõjaliste operatsioonide ulatus oli tsaaripoliitikutele ja -kindralitele täiesti ootamatu. Relvade, laskemoona ja vormirõivastuse varudest jätkus ainult mõneks kuuks. Armee jäi ilma vintpüssideta ja padruniteta.

Langes söe- ja naftatoodang, rida tööstusharusid vähendas tootmist. Ei jätkunud toorainet, kütust ega kvalifitseeritud töölisi. Raudteed ei tulnud kasvavate vedudega toime. 1915. aastal hoo-

Naised-burlakid. *1915. a. foto.*

gustunud tööstuse mobiliseerimine parandas mõningal määral armee varustamist, kuid Venemaa majanduse nõrkuse tõttu ei saadud rinde vajadusi täielikult rahuldada. Üsna pea avaldus sõjaliste ettevõtete töös kogu Venemaa majanduse üldine kriis. Laos transpordis, tooraine, kütuse ja tööjõu puudumine võtsid järjest ähvardavama ulatuse. Terav kriis transpordis põhjustas häireid armee ja linnade varustamisel toiduainetega.

Armeesse oli kutsutud 47% töövõimelistest meestest külas. Põllumajandus jäi ilma mitte ainult töölistest, vaid ka hobustest, kes rekvireeriti armee jaoks. See tingis külvipindade vähenemise.

Laostus rahandussüsteem — rubla kurss langes katastroofiliselt, kasvas liigkasuvõtmine ja spekulatsioon.Sõja-aastail kasvas mitmekordseks Venemaa võlg liitlastele, tugevnes tema sõltuvus väliskapitalist. Venemaa kohal püsis poolkoloniaalseks riigiks muutumise oht.

Sõja kogu raskus lasus rahva — töölisklassi ja talurahva õlgadel. Jälle pikenes tööpäev 11—12 tunnini. Naiste ja laste tööjõu ekspluateerimine omandas tohutu ulatuse. Hindade kasv jõudis kiiresti ette töötasu suurenemisest. Ei jätkunud toiduaineid, leiba. Rahva kannatuste arvel rikastus kodanlus, kes sai sõjalistest tellimustest fantastilisi kasumeid.

Nii linnas kui ka maal kasvas rahulolematus. Sõda katkestas töölis- ja talurahvaliikumise tõusu. Kuid juba 1915. aasta kevadest peale tugevnes streigiliikumine uuesti. Eriti teravalt lõi lõkkele võitlus Moskvas ja Petrogradis.

Tsarism õiendas töölistega julmalt arveid. Politsei tulistas demonstratsioone Kostromas ja Ivanovo-Voznessenskis. Petrogradi töölised vastasid sellele kuriteole suure poliitilise protestistreigiga. Kokku võttis 1915. aastal streigiliikumisest osa üle poole miljoni töölise. 1916. aastal omandas liikumine veel suurema hoo, haarates üle 1 miljoni inimese. Paljud streigid olid poliitilise iseloomuga ja toimusid loosungite all: «Maha sõda!», «Maha isevalitsus!»

Sõja-aastail toimus ligi kolmsada talupoegade väljaastumist mõisnike ja kulakute vastu, valitsuse agraarpoliitika vastu.

Sõja lõpuks tugevnes rahvuslik vabadusliikumine, mis andis tõsiseid hoope tsarismile. Eriti võimas oli ülestõus Kesk-Aasias 1916. aastal eesotsas kasahhi rahva kangelase Amangeldõ Imanoviga.

Sõdurite olukord rindel oli äärmiselt raske. Nad olid halvasti riietatud, ilma jalatsiteta, poolnäljas, elasid veega üleujutatud kaevikutes. Ei jätkunud arste, ravimeid, hospidale. Tuhanded sõdurid hukkusid, saamata õigeaegselt arstiabi.

Rasked sõjalised lüüasaamised, halb varustamine, väejuhatuse andetus, suured õigustamata kaotused tingisid sõjavastaste meeleolude kasvu, tugevdasid revolutsioonilist käärimist armees. Deserteerimine tsaariarmeest võttis massilise iseloomu. Reas sõjaväeosades toimusid avalikud revolutsioonilised väljaastumised; eesmistel positsioonidel algas vene ja vastase sõdurite stiihiline vennastumine.

Töölisklassi, talurahva ja sõdurite eesotsas seisis bolševike partei. Bolševikud tegid revolutsioonilist tööd väga rasketes tingimustes — jälitamiste, areteerimiste, kodanlike parteide ja oportunistide poolt tagakiusamise olukorras. Sõjavastaste väljaastumiste eest areteeriti Riigiduuma saadikuid-bolševikke ja saadeti Siberisse, paljud bolševistlikud organisatsioonid purustati, ajalehed suleti. Kuid bolševikud ei pannud relva käest, nad olid alati rahvaga, massidega, tegid suurt revolutsioonilist tööd tagalas ja rindel.

Tohutu suur tähtsus oli V. I. Lenini teoreetilistel töödel, mis avasid maailmasõja imperialistliku, vallutusliku iseloomu ja valgustasid proletariaadi revolutsioonilise võitluse perspektiive. Oma geniaalses töös «Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium» põhjendas Lenin proletaarse revolutsiooni möödapääsmatust, näitas, et imperialism on kapitalismi arenemise viimne staadium, on roiskuv kapitalism. Sõja-aastail põhjendas Lenin erakordselt tähtsa seisukoha, et imperialismiperioodil ei saa sotsialism eri maade majandusliku ja poliitilise arenemise ebaühtluse tõttu võita üheaegselt kõigis maades, et on võimalik sotsialismi võit algul mõnel või isegi ühel, eraldi võetud maal. See oli sotsialistliku revolutsiooni uus teooria. Bolševikud kasvatasid töötajaid proletaarse internat-

IV Riigiduuma saadikud-bolševikud, kes saadeti asumisele.

sionalismi vaimus, kutsusid üles muutma imperialistlik sõda kodusõjaks — sõjaks isevalitsuse, mõisnike ja kapitalistide vastu.

Sõja-aastail tugevnes valitseva ladviku laostumine. Reaktsiooniliste mõisnike ja õukonnakamarilja nõudmisel vahetas Nikolai II korduvalt ministreid ja ministrite nõukogu esimehi. Kahe aasta jooksul vahetati neli ministrite nõukogu esimeest ja palju ministreid. Toimus tõeline ministrite sikuhüppemäng. Ministrite nõukogu nimetasid kaasaegsed põlastavalt «kukerpallikolleegiumiks». Õukonnas omandasid suure jõu ja mõju kelmid ning avantüristid, nagu Rasputin, kellele kuulus tsaariperekonna piiramatu usaldus. Korruptsioon, vargus ja altkäemaksuvõtmine omandasid kolossaalsed mõõtmed. Riigiaparaat lagunes.

Isevalitsus ilmselt ei suutnud viia sõda «võiduka lõpuni», nagu seda soovis kodanlus. See tugevdas opositsioonilisi meeleolusid kodanlikes ringkondades, kes nõudsid üha pealekäivamalt kodanluse esindajate kaasatõmbamist riigivalitsemisele, nõudsid duuma ees vastutava «usaldusministeeriumi» loomist, mis koosneks kodanluse usaldust ja toetust omavaist isikuist. Tema ülesanne oleks viia sõda võiduka lõpuni ja lämmatada revolutsiooniline liikumine riigis. 1916. aasta lõpuks oli Venemaal tekkinud revolutsiooniline situatsioon — mitte ainult alamkihid ei tahtnud elada vana moodi, vaid ka ülemkihid ei saanud valitseda vana moodi.

Ülesandeid ja küsimusi. 1. Missugused olid Esimese maailmasõja põhjused ja iseloom? 2. Iseloomustage Idarinde osa aastail 1914—1916. 3. Missugune oli Esimese maailmasõja mõju revolutsioonilise kriisi valmimisele?

Tähtsamad aastaarvud.

3. juuni 1907 Riigipööre. Valitsus saatis II Riigiduuma laiali.
9. november 1906 Ukaas külakogukonna kaotamise kohta.
1910—1914 Uus revolutsiooniline tõus.
Aprill 1912 Tööliste tulistamine Leena kullakaevandustes.
Jaanuar 1912 Partei Praha konverents.
5. mai 1912 Bolševistliku ajalehe «Pravda» väljaandmise algus.
Suvi 1914 Bakuu naftatööliste streik.
19. juuli 1914 Esimese maailmasõja algus.
August 1914 Vene vägede pealetung Ida-Preisimaal.
Kevad-suvi 1915 Vene armee taganemine.
Mai-juuli 1916 Vene armee pealetung Edelarindel.

XVI peatükk.

KODANLIK-DEMOKRAATLIK VEEBRUARIREVOLUTSIOON.

§ 71. Tsarismi kukutamine.

Poliitilise kriisi teravnemine. 1917. aasta alguseks võttis poliitiline kriis riigis niivõrd terava iseloomu, et ähvardas iga hetk muutuda üldrahvalikuks ülestõusuks.

Esimene maailmasõda, mis viis rahvahulkade puuduse ja viletsuse äärmuseni, kiirendas revolutsiooni küpsemist Venemaal. Ta «...on tekitanud niisuguse ääretu kriisi, on rahva materiaalsed ja moraalsed jõud niivõrd pingule tõmmanud ja andnud sääraseid hoope kogu praegusele ühiskonna organisatsioonile, et inimkond seisab valiku ees: kas hukkuda või anda oma saatus kõige revolutsioonilisema klassi kätte, et kõige kiiremal ja radikaalsemal teel üle minna kõrgemale tootmisviisile».[1]

Majanduse laos oli katastroofiline. Söe- ja toorainepuuduse tõttu jäid 1916/17. aastal seisma paljud sõjalisi tellimusi täitnud suured tehased, algas massiline tööpuudus. Raudteetransport paralüseerus täiesti. 1917. aasta jaanuaris ei saadud vagunite puudusel vedada 1 miljonit puuda leiba Donimaalt Moskvasse ja Petrogradi. Suurtes linnades algas nälg. Seati sisse kaardisüsteem. Norm oli kõigest 200—400 g leiba inimese kohta päevas. Kuid ka kaartide eest ei antud sageli midagi. Kaupluste ustel rippusid kuulutused «Leiba ei ole ega tule». Poodide juurde tekkisid pikad järjekorrad. Õitses spekulatsioon. Toidukaupade hinnad tõusid 5—8 korda. Töötajate elatustase alanes järsult. Toiduainete kriis, politsei omavoli, äärmine puudus — kõik see tingis ka

[1] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 339.

kõige väheteadlikumate töörahva hulkade kiire revolutsioneerumise.

Isevalitsuslik riigimasin varises kokku. Tsaaridünastia mandumine, tema võimetus riiki juhtida sai kõigile selgeks. Isegi monarhistlikud ringkonnad hakkasid ilmutama rahulolematust Nikolai II valitsusega. 1916. aasta detsembris tappis grupp vandenõulasi-monarhiste Rasputini, et päästa dünastia lõplikust usalduse kaotusest. Kuid see ei suutnud ära hoida revolutsiooni.

Töölis-, talurahva- ja rahvuslik vabadusliikumine saavutasid 1917. aasta alguses enneolematu ulatuse. 1917. aasta jaanuaris tähistasid Petrogradi, Moskva ja teiste tööstuskeskuste töölised bolševike üleskutsel Verise pühapäeva aastapäeva võimsate streikide, rahvarohkete demonstratsioonide ja miitingutega. 9. jaanuaril 1917. a. alanud streik oli kõige suurem sõja algusest peale. Üksnes Petrogradis streikis 137 000 inimest. Streikisid Putilovi tehas ning peaaegu kõik Viiburi ja Narva rajooni ettevõtted. Miiting Obuhhovi tehases lõppes kokkupõrkega sõjaväe ja ratsasandarmeeriaga.

Moskvas võttis 9. jaanuari streigist osa üle 30 000 töölise. Politsei ja sandarmeeria katsed tööliste miitinguid ja streike laiali ajada kutsusid esile uue streigilaine. Sel päeval toimusid streigid ja demonstratsioonid Harkovis, Donbassis, Bakuus ja teistes Venemaa linnades. Enamikus oli streikidel poliitiline iseloom ja nad toimusid loosungi all «Maha isevalitsus!».

Tugevnesid rahutused külas ja rahvuslikel ääremaadel. Üha rohkem haarasid revolutsioonilised meeleolud sõdureid ja madruseid. Rindel sagenesid juhud, et keelduti minemast lahingusse, vennastuti vaenlasega.

Üldse streikis 1917. aasta jaanuaris-veebruaris mittetäielikel andmetel 676 000 töölist. Võitluse avangardis läks Petrogradi proletariaat. Eriti aktiivsed olid Putilovi tehase töölised, kus oli tugev bolševike mõju. Maa läks vastu revolutsioonile.

Ei tsaar ega tema nõuandjad mõistnud kujunenud olukorra kogu tõsidust. Alanud revolutsioon näis neile kohaliku rahutusena, mille nad võivad relva jõul maha suruda. Isevalitsus ja õukonnakamarilja, kes ümbritses tsaari ja tsaarinnat, ei tahtnud teha mingeid järeleandmisi. Valitsevates ringkondades hakkas küpsema Saksamaaga separaat-(eraldi)rahu sõlmimise plaan, et kehtestada seejärel sõjaline diktatuur ja lämmatada revolutsiooniline liikumine tääkide abil. Keiserlik Saksamaa, kellele sõjapidamine kahel rindel ei olnud jõukohane, hakkas juba varem otsima teed separaatrahu sõlmimiseks Venemaaga. Valitsuses tugevnesid üha enam saksasõbralikud meeleolud. See oli kramplik katse iga hinna eest päästa Romanovite dünastia ja monarhistlik kord Venemaal.

Isevalitsuse tegevus kutsus esile kodanluse terava rahulolematuse, kes püüdis sõda jätkata koos liitlastega ja kasutada

võidu tulemusi. Sõda oli kodanlusele kasulik, kuna ta rikastus sõjaliste hangete põhjal. Kodanlus mõistis, et valitsus ei ole võimeline ei sõda pidama ega riiki juhtima, et Venemaal küpseb revolutsioon.

See sundis kodanluse liidreid asuma paleepöörde ettevalmistamisele. Juba 1916. aasta lõpus tekkis kodanlikes ja sõjaväelistes ringkondades kontrrevolutsiooniline vandenõu revolutsioonilise rahva vastu. Vandenõulaste gruppi kuulusid kindral Krõmov, kapitalistid Tereštšenko, Putilov ja Konovalov, oktobristid ja kadetid — Gutškov, Miljukov ja isegi mõned suurvürstid. Nad kavatsesid 1917. aasta märtsikuu esimesel poolel kaardiväe abil kinni pidada tsaari rongi teel peakorterist Petrogradi, sundida tsaari troonist loobuma ja kuulutada tsaariks Nikolai II alaealine poeg, kusjuures regendiks oleks üks suurvürstidest. Kõne all oli konstitutsioonilise monarhia kehtestamine Venemaal. Neid plaane toetasid oma saadikute kaudu Petrogradis Inglismaa ja Prantsusmaa, kes püüdsid mitte lasta Venemaal sõjast välja astuda. Kodanlus lootis põhjendatult menševike ja esseeride abile.

See oli vene kodanluse kontrrevolutsiooniline vandenõu revolutsiooni vastu. Paleepöördega lootis kodanlus päästa monarhiat ja ära hoida revolutsiooni. Kuid rahva revolutsiooniline ülestõus katkestas nende kontrrevolutsiooniliste plaanide täideviimise.

Ülestõus Petrogradis ja tsarismi kukutamine. Revolutsioon lähenes kiiresti. Kogu 1917. aasta veebruar oli üksainus tööliste streikide, demonstratsioonide ja miitingute ahel. Bolševikud kutsusid üles avalikule võitlusele tsarismi vastu, monarhistliku korra kukutamisele. Nad paljastasid kodanlust, kes püüdis sõlmida sobingut tsarismiga rahva arvel. Bolševike üleskutsed leidsid rahvahulkades suurt vastukaja.

Veebruari alguses eraldas valitsus, püüdes lähenevat revolutsiooni jõuga lämmatada, Petrogradi omaette sõjaväeringkonnaks. Ringkonna juhatajale kindral Habalovile anti piiramatud volitused võitluseks revolutsioonilise liikumisega. Ent revolutsiooniline tõus jätkus.

14. veebruaril toimus Petrogradi tööliste võimas demonstratsioon loosungite all «Maha sõda!», «Maha isevalitsus!». Menševike katsed muuta see kodanlikule Riigiduumale usalduse avaldamise demonstratsiooniks (sel päeval algas duuma istungjärk) ei õnnestunud. Sündmused Petrogradis leidsid laia kõlapinda Moskva ja teiste tööstusrajoonide tööliste juures.

14. veebruari revolutsioonilised väljaastumised viisid rahvahulki vastu relvastatud ülestõusule. Bolševikud arendasid suurt tööd relvade varumisel, võitlussalkade moodustamisel, rahvahulkade mobiliseerimisel võitluseks. Läkituses «Töötajatele, töölistele, kodanikele, sõduritele» kirjutasid bolševikud: «Halli sinelisse ja sinisesse pluusi riietatud töölisklass ja talurahvas, andnud

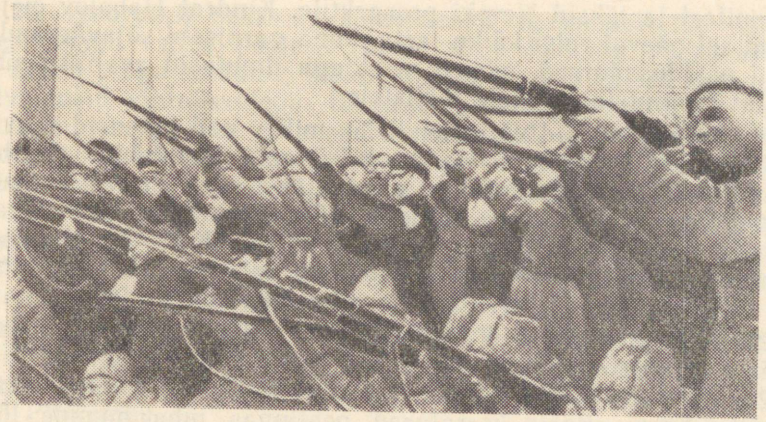

Tulevahetus politseiga Petrogradis 1917. a. veebruaris. *Foto.*

teineteisele käe, peavad tegema igaveseks lõpu Venemaad rõhuvale häbile.»

18. veebruaril algas revolutsiooniliste väljaastumiste uus võimas laine, mis ei vaibunud enam enne isevalitsuse kukutamist. Streikisid Putilovi tehase töökojad, seejärel aga kogu tehas. 22. veebruaril teatas direktsioon tehase sulgemisest. See kutsus esile Petrogradi proletariaadi nördimuse.

Õhkkond Petrogradis oli äärmiselt pingeline. Pealegi halvenes järsult olukord leivaga. Juurdevedu katkes peaaegu täiesti. Mõned töölisperekonnad ei söönud 2—3 päeva järjest. 22. veebruaril algasid stiihilised rahutused. Näljaste inimeste salgad ründasid poode, peatasid tänavaliikluse, rahvas nõudis leiba ja sõja lõpetamist.

23. veebruaril (8. märtsil) tähistasid Petrogradi töölised bolševike üleskutsel rahvusvahelist naistepäeva streigiga, millest võttis osa ligi 90 000 inimest. Tuhanded naised — töölised, koduperenaised, sõdurite naised — läksid tänavale hüüetega «Leiba!», «Maha sõda!», «Andke tagasi meie mehed!». Juba sellel päeval hakkasid valitsusväed ilmutama kõhklemist ja ei kutsunud demonstrantides enam esile endist hirmu. Püüdes töölisi rahustada, suurendasid tsaarivõimud leivaküpsetamist ja teatasid, et leivavarusid on pealinnas küllaldaselt. Kuid see ei suutnud enam revolutsiooni peatada.

24. veebruaril streikis 200 000 inimest; **25. veebruaril** muutus streik üldstreigiks — streikis üle 500 000 töölise. Kogu aeg toimusid punaste lippude all demonstratsioonid ja miitingud. Politsei ei suutnud toime tulla töölistega, kes murdsid läbi politsei-

kordonitest ja läksid Nevski prospektile. Kindral Habalov ei julgenud sel päeval relvi käiku lasta, kuna garnisoni sõjaväeosad ei olnud usaldusväärsed, mõned neist aga ilmutasid avalikku sümpaatiat revolutsioonilistele töölistele.

Bolševikud andsid välja lendlehe, milles nad kutsusid rahvast ülestõusule, ülevenemaalisele revolutsioonile. Nad kirjutasid: «On jõudnud kätte avaliku võitluse aeg... Pääsmine on viivitamatus ja igapäevases võitluses... Üksik väljaastumine võib kasvada suureks ülevenemaaliseks revolutsiooniks. Kõik revolutsiooni punaste lippude alla! Maha tsaarimonarhia! Elagu kaheksatunniline tööpäev! Kogu mõisnike maa rahvale! Maha sõda!»

25. veebruaril jätkusid demonstratsioonid ja miitingud, algasid tööliste kokkupõrked politseiga. Langesid esimesed ohvrid.

25. veebruari õhtul saatis Nikolai II kindral Habalovile kategoorilise käsu: «Käsin korratused pealinnas juba homme lõpetada!» Isegi sellel kriitilisel momendil ei mõistnud tsaar, et need ei ole korratused, vaid rahvarevolutsioon, mis peagi püüab minema isevalitsusliku korra.

Ööl vastu 26. veebruari pani Habalov toime arvukaid areteerimisi (areteeriti bolševike Petrogradi komitee), tugevdas relvastatud politseid; katustel, pööningutel ja kellatornides seati üles kuulipildujad. Tsaarivõimud rakendasid abinõusid revolutsiooniliste väljaastumiste mahasurumiseks kogu maal, eriti aga proletaarsetes keskustes. Pärast Petrogradi komitee areteerimist sai ülestõusu juhtivaks keskuseks Petrogradis partei Viiburi rajooni komitee.

26. veebruari hommikul oli rahulik. Heas tujus Habalov ruttas tsaarile telegrammi saatma: «Täna, 26. veebruaril, on linnas hommikust peale rahulik.» Kuid kella kaheteistkümneks päeval täitusid linna tänavad demonstrantidega. Jälle suundusid tööliste demonstratsioonid linna keskuse poole ning neid võeti vastu püssside kogupaukude ja kuulipildujatulega. Kogu päeva toimusid tööliste kokkupõrked politsei ja sõjaväega. Töölised võitlesid kangelaslikult. Valitsusvägedel õnnestus linna keskus puhastada, kuid nende võidutsemine oli üürike.

Tööliste kangelaslikkusel ja visadusel oli suur mõju sõduritele. Bolševikud tegid laialdast propagandatööd garnisoni sõjaväeosades. Kasarmutesse saadeti sadu agitaatoreid. Bolševike lendlehed kutsusid sõdureid toetama ülestõusnud rahvast. «Juba kolmandat päeva nõuame meie, Petrogradi töölised, avalikult isevalitsusliku korra, rahva voolava vere süüdlase hävitamist... Pidage meeles, seltsimehed sõdurid, et ainult töölisklassi ja revolutsioonilise armee vennalik liit toob vabadust orjastatud, hukkuvale rahvale... Elagu revolutsioonilise armee ja rahva vennalik liit!» Õhtul tõusis üles Pavlovski polgu üks rood ja avas tule töölisi tulistanud politseinike pihta.

27. veebruaril hakkasid sõjaväeosad massiliselt üle minema ülestõusnud rahva poolele. Tõusid üles Volõõnia, Preobraženski ja Leedu polgu soldatid; keskpäeval hõivasid töölised arsenali ja relvastusid vintpüssidega. Esimeste polkude järel läksid revolutsiooni poolele üle ka teised sõjaväeosad (kokku umbes 70 000 sõdurit). Õhtuks oli linn ülestõusnud tööliste ja sõdurite käes. Õhtul areteeriti tsaariministrid. Revolutsioon oli võitnud.

Tsarismi katse purustada revolutsioon rindelt kutsutud sõjaväeosade abil kukkus läbi. Juba ülestõusu alguses hoiatasid kodanluse liidrid tsaari ähvardava ohu eest, palusid tal teha järeleandmisi. Vastuseks saatis Nikolai II sõjaväed kindral Ivanovi juhtimisel rahvaga arveid õiendama ja sõitis ise Petrogradi. Kuid see reis lõppes tsarismile kurvalt. Väed läksid üle ülestõusnud rahva poolele, tsaari rong peeti Dno jaamas kinni ja saadeti Pihkvasse.

Teade Petrogradi proletariaadi ülestõusust kandus kiiresti üle kogu maa. Bolševistlikud organisatsioonid õhutasid rahvahulki toetama Piiteri töölisi. 28. veebruaril läksid tänavaile M o s k v a töölised, keda toetasid aktiivselt garnisoni sõdurid. 1. märtsi õhtuks oli kogu linn ülestõusnute käes. Vabastati poliitvangid, hõivati arsenal ja vaksalid. Donbassis, Siberis, Uraalis ja Nižni Novgorodis toimusid sõdurite ning tööliste ülestõusud. Tööliste järel tõusid üles sõdurid rindel ja sõjalaevastiku meremehed. Revolutsioon võitis kogu maal.

Veebruarirevolutsiooni põhjused, iseloom ja liikumapanevad jõud. Veebruarirevolutsioonil oli k o d a n l i k - d e m o k r a a t l i k i s e l o o m. Tema ees seisid ülesanded, mis jäid lahendamata esimese Vene revolutsiooni poolt 1905.—1907. a.: viia läbi riigikorra demokraatlik ümberkorraldamine, laiendada rahva poliitilisi õigusi, kehtestada demokraatlikud vabadused ja kaheksatunniline tööpäev, lahendada agraarküsimus.

Oma liikumapanevate jõudude poolest oli see r a h v a r e v o l u t s i o o n. Üheks võimsaks hoovuseks liitusid proletariaadi võitlus, talurahvaliikumine, rahutused armees ja laevastikus, meie maa rahvaste võimas rahvuslik vabadusliikumine.

Revolutsiooni initsiaator ja hegemoon oli vene proletariaat. See kindlustaski revolutsiooni võidu. Revolutsioon võitis väga kiiresti, kuna rahvahulgad, ja eriti Venemaa proletariaat, olid läbi teinud poliitilise võitluse suure kooli, olid karastunud esimese Vene revolutsiooni tules. Tsarism oli lõplikult oma aja ära elanud, üleni pehkinud, teda vihkas kogu rahvas. Isevalitsus ei leidnud mingisugust tõsist toetust ja varises kokku. Võitis rahvas, kes võitles barrikaadidel, valades verd visas ja ennastsalgavas võitluses tsarismiga. Ent võidu vilja maitses eelkõige kodanlus. Mööda rahva laipu ja verd sammus kodanlus võimu juurde.

Küsimusi. 1. Millised jooned iseloomustavad poliitilist olukorda 1917. aasta alguses? 2. Kuidas püüdsid tsarism ja kodanlus revolutsiooni ära hoida?

§ 72. Kaksikvõim.

Tööliste ja soldatite saadikute nõukogude moodustamine. Juba revolutsiooni käigus hakkas Petrogradi proletariaat moodustama tööliste saadikute nõukogusid kui revolutsioonilise võimu organeid. Nõukogud moodustati tööliste eneste initsiatiivil, kuna nõukogude idee elas rahva teadvuses juba 1905. a. revolutsioonist peale. Bolševikud toetasid palavalt tööliste initsiatiivi. Nende ettepanekul moodustati tööliste ja soldatite saadikute ühendatud nõukogud. Niisugune ühendus oli tööliste ja sõdurite ühise isevalitsusevastase võitluse seaduspärane tagajärg. Ta kajastas töölisklassi ja talurahva liitu, mis kujunes võitluses tsarismi ikke vastu, kuna sõdurid olid enamikus sõdurisineleisse riietatud talupojad.

Valimised Petrogradi Nõukogusse toimusid 27. veebruaril — revolutsiooni keerises, kui tänavail käis veel barrikaadivõitlus. Enamuse said neil valimistel menševikud ja esseerid. Nemad juhtisid ka Nõukogu.

See oli seletatav rea asjaoludega. Sõja-aastail olid bolševike parteid nõrgendanud lõputud repressioonid, areteerimised ja väljasaatmised, paljud väljapaistvad bolševikud olid asumisel või emigratsioonis, bolševike Petrogradi komitee aga areteeriti Nõukogu valimiste eelõhtul. Menševikud ja esseerid ei langenud niisuguste tsarismi pogrommide alla, neil olid oma legaalsed tugipunktid, nagu duuma menševistlik fraktsioon, kelle kaudu nad said töölistele mõju avaldada.

Parim, kõige teadlikum osa töölisi, kes olid bolševike mõju all, ei võtnud valimistest osa, kuna nad võitlesid sel ajal linna tänavail tsaarivägedega. Valimiste kord oli kasulik menševikele: suurettevõtted, kus bolševike mõju oli tugev, saatsid Nõukogusse ühe saadiku iga tuhande töölise kohta, samal ajal kui väike-ettevõtted, kus menševike mõju oli tugevam, saatsid Nõukogusse ühe saadiku iga ettevõtte kohta.

Lõpuks, sõdurite hulgas oli veel tugev mõju esseeridel. Kõik see võimaldaski menševikel ja esseeridel haarata Petrogradi Nõukogu juhtimise revolutsiooni esimesel etapil enda kätte. Kuid menševike ja esseeride tegevus ei peegeldanud töölisklassi tõelisi meeleolusid ja huvisid.

Kogu tegelik võim oli Nõukogu käes, sõjaväeosad ja tööliste relvastatud salgad allusid ainult Nõukogule. Tegelikult kehastasid nõukogud proletariaadi ja talurahva revolutsioonilis-demokraatlikku diktatuuri.

Bolševikke oli Petrogradi Nõukogus vähe, kuid nad esinesid rahva huvide kaitsjatena ja nende mõjutusel võttis Nõukogu real juhtudel vastu revolutsioonilisi otsuseid. Nõukogu toetas tööliste initsiatiivi vabrikutes ja tehastes töölismiilitsa moodustamisel, kes sai Punakaardi algeoks, võttis oma kontrolli alla

Riigipanga ja Rahapaja, keelas ära mustsadalaste ajalehtede ilmumise ning hakkas välja andma oma iga päev ilmuvat ajalehte «Izvestija». Moodustati toiduainete komisjon, kes kontrollis leiva ja teiste toidukaupade jaotamist linnas. Nõukogu hakkas teostama kontrolli riigi vahendite kulutamise üle.

Nõukogu jõudu ja autoriteeti näitab kas või see fakt, et endine Riigiduuma esimees ja üks Ajutise Valitsuse organisaatoreid Rodzjanko ei võinud sõita Pihkvasse tsaari juurde ilma Nõukogu loata ja isegi keeldus minemast telefoni juurde kõnelemiseks tsaariga ilma Nõukogu valveta.

Kuid Petrogradi Nõukogust ei saanud Ajutist Valitsust. Nõukogu esseerlik-menševistlik juhtkond oli oportunistlikul seisukohal. Menševikud ja esseerid arvasid, et kuna revolutsioonil on kodanlik-demokraatlik iseloom, siis peab teda ka juhtima kodanlus, kui organiseeritum ja valitsemiseks rohkem «ettevalmistatud» klass. Seepärast astusid nad välja võimu üleandmise eest kodanlusele koos Nõukogu «kontrolli» sisseseadmisega kodanliku valitsuse üle. Ainult bolševikud olid revolutsioonilise valitsuse moodustamise poolt Nõukogusse kuuluvate parteide esindajatest. Menševikel ja esseeridel õnnestus läbi viia oma otsus ja leppida töölisklassi seljataga kodanlusega kokku. Nad esinesid tegelikult kodanluse kannupoistena, töölisklassi huvide reetjaina.

Menševike ja esseeride suur mõju rahvahulkadele on seletatav sõja ajal kujunenud olukorraga. Sõja-aastail muutus tugevasti töölisklassi koosseis. Suur osa revolutsioonilise võitluse suure kooli läbiteinud tööliste vanast kaadrist oli mobiliseeritud armeesse. Ligi 40% töölistest oli just äsja külast tulnud või pärines linna väikekodanlikest kihtidest.

Revolutsiooni tõus äratas poliitilisele elule miljonid poliitikas halvasti orienteeruvad inimesed. See väikekodanlik stiihia oligi menševike ja esseeride tugi. «Väikekodanluse hiiglalaine,» kirjutas V. I. Lenin, «ujutas üle kõik, lämmatas klassiteadliku proletariaadi mitte üksnes oma rohkusega, vaid ka ideeliselt, s. t. nakatas, haaras väikekodanlike vaadetega poliitikale väga laialdasi tööliste ringkondi.» [1]

Kodanliku Ajutise Valitsuse moodustamine. Revolutsiooni hoogne arenemine tabas kodanlust ootamatult. Alguses lootis ta veel sobingule isevalitsusega. Aga kui hakkas selguma revolutsiooni võit, ruttas kodanlus haarama initsiatiivi enda kätte.

27. veebruaril moodustati Riigiduuma Ajutine Komitee eesotsas duuma esimehe mõisnik Rodzjankoga. Ajutine Komitee kuulutas oma manifestis, et ta võtab enda peale «riigi- ja avaliku korra taastamise» ning uue valitsuse moodustamise initsiatiivi. Kodanluse liidrid püüdsid monarhiat päästa võimu üleandmisega teisele isikule tsaariperekonnast ja astusid tsaariga

[1] V. I. Lenin, Teosed, 24. kd., lk. 43.

läbirääkimistesse. Kuid rahvas vihkas tsarismi sedavõrd, et kodanlusel ei õnnestunud teda päästa. **2. märtsil** loobus Nikolai II troonist oma venna Mihhaili kasuks, kuid järgmisel päeval oli ka Mihhail sunnitud revolutsiooniliste rahvahulkade survel troonist loobuma.

Hirm rahva pahameele ees sundis kodanlust oma kontrrevolutsioonilistest plaanidest loobuma. «Suurvürsti kuulutamine valitsejaks,» rääkis avalikult Rodzjanko, «valab õli tulle, ning algab kõige võimaliku hävitamine. Me kaotame ja anname käest igasuguse võimu ning ei ole enam kedagi, kes suruks maha rahva rahutused.» Rahvahulgad ajasid nurja kodanluse katse säilitada monarhistlikku korda.

Menševikud ja esseerid aitasid kodanlusel võimu enda käes hoida. **2. märtsil** moodustati kodanluse liidrite ja Petrogradi Nõukogu esseerlik-menševistliku juhtkonna vahelise kokkuleppe tulemusena Ajutine Valitsus. Selle eesotsas seisis vürst G. J. Lvov, valitsuse koosseisu kuulusid aga suurkapitalistid A. I. Gutškov, A. I. Konovalov ja M. I. Tereštšenko. Välisministriks määrati kadettide partei liider, kodanlik publitsist ja ajaloolane P. N. Miljukov. «Demokraatia» poolt läks valitsuse koosseisu esseer A. F. Kerenski.

See oli kodanluse ja kodanlustunud mõisnike valitsus. Lenin nimetas seda poolmonarhiaks, mis ei anna rahvale maad ega rahu. Oma deklaratsioonis möödus Ajutine Valitsus vaikides kõige elulisematest küsimustest: vabariigi kehtestamisest, imperialistliku sõja lõpetamisest, kaheksatunnilise tööpäeva kehtestamisest.

Kaksikvõim ja selle klassiolemus. Nii kujunes maal kaksikvõim, s. t. kahe võimu üheaegne eksisteerimine. Ühelt poolt — tegelik võim oli tööliste ja soldatite saadikute nõukogudel (alates märtsist hakkasid kõikjal tekkima ka talupoegade saadikute nõukogud) — proletariaadi ja talurahva revolutsioonilis-demokraatliku diktatuuri organeil, aga teiselt poolt — eksisteeris Ajutine Valitsus — kodanluse diktatuuri organ. Esseeride ja menševike reeturliku positsiooni tagajärjel õnnestus kodanlusel luua oma valitsus, kuid töölisklass ei lasknud kehtestada kodanluse ainuvõimu.

Kodanlik Ajutine Valitsus püüdis peatada revolutsiooni edasiarenemist ning kasutada revolutsiooni saavutusi kodanluse huvides. Ta tahtis jätkata imperialistlikke tapatalguid.

Esseerid ja menševikud, kes juhtisid Petrogradi Nõukogu, olid kodanluse kannupoisid. Kuid revolutsiooniliste rahvahulkade survel teostas Nõukogu revolutsioonilisi ja demokraatlikke ümberkorraldusi. Kehtestati kodanlikud vabadused — sõna-, trüki-, koosolekute jm. vabadused. Töölised kehtestasid ise kaheksatunnilise tööpäeva, kehtestasid kontrolli tootmise üle, moodustasid Punakaardi.

Ajutine Valitsus katsus allutada endale armeed. Kõigepealt püüdis ta viia sõdurid tagasi kasarmutesse, allutada nad endistele tsaariohvitseridele ja sundida neid jätkama sõda kuni võiduka lõpuni. Peegeldades tööliste ja sõdurite nõudmisi, andis Petrogradi Nõukogu 1. märtsil välja käskkirja nr. 1, mis muutis ära tsaariaegse korra armees, andis sõduritele kodanikuõigused ja tegi ettepaneku moodustada sõjaväeosades valitavad sõdurite nõukogud, kes kontrolliksid kindralite ja ohvitseride tegevust. Sellel käskkirjal oli suur tähtsus armee revolutsioneerimisel.

Esialgu usaldasid rahvahulgad Nõukogu kokkuleplaslikku juhtkonda. Joobunud revolutsiooni edusammudest, ei suutnud rahvahulgad kohe olukorras orienteeruda. Bolševikud olid alles väljunud põranda alt, paljud neist olid veel asumisel või vanglas. Selleks et paljastada esseeride ja menševike kokkuleplaslikku seisukohta, oli vaja aega. Kaksikvõim ei võinud olla kestev ja püsiv.

Veebruarirevolutsiooni ajalooline tähtsus. Kodanlik-demokraatlik Veebruarirevolutsioon Venemaal oli võitnud. Isevalitsus oli kukutatud. Venemaast sai k o d a n l i k v a b a r i i k. Viidi ellu rida kodanlik-demokraatlikke ümberkorraldusi: sõna-, trüki-, koosolekute ja usuvabadus, kuulutati välja ulatuslik amnestia. Kõik illegaalsed parteid tulid põranda alt välja.

Tohutu suure ulatusega tegevust rahvahulkade kasvatamisel ning kodanluse ja selle kannupoiste — esseeride ja menševike paljastamisel arendas bolševike partei. Riigis kujunesid tingimused revolutsiooni edasiarenemiseks, tema üleminekuks uuele, kõrgemale etapile — s o t s i a l i s t l i k u l e r e v o l u t s i o o n i l e. Mõne kuu pärast viis töölisklass liidus talurahvaga bolševike partei ja tema geniaalse juhi V. I. Lenini juhtimisel võidukalt läbi S u u r e S o t s i a l i s t l i k u O k t o o b r i r e v o l u t s i o o n i, mis avas uue ajastu inimkonna ajaloos.

Küsimusi. 1. Kuidas kujunes kaksikvõim Venemaal ning milles on tema klassiolemus? 2. Missugused on kodanlik-demokraatliku Veebruarirevolutsiooni põhjused, iseloom ja liikumapanevad jõud? 3. Milles seisab kodanlik-demokraatliku Veebruarirevolutsiooni tähtsus?

Tähtsamad aastaarvud.

18. veebruar 1917 Streigi algus Putilovi tehases.
23. veebruar 1917 Rahvusvahelise naistepäeva tähistamine. Streigiliikumise tõus.
25. veebruar 1917 Üldstreigi algus Petrogradis.
27. veebruar 1917 Sõdurite üleminek rahva poolele. Kodanlik-demokraatliku revolutsiooni võit. Petrogradi Nõukogu valimised.
2.—3. märts 1917 Nikolai II loobub troonist. Ajutise Valitsuse moodustamine.

SISUKORD.

Sissejuhatus 3

ESIMENE OSA.

ÜRGKOGUKONDLIK JA ORJANDUSLIK KORD.

I peatükk.

§ 1. Ürgkogukondlik kord meie maa territooriumil 8
§ 2. Orjanduslik ühiskond ja orjanduslikud riigid meie maa territooriumil 14
§ 3. Muistsed idaslaavlased ja nende naabrid 20

TEINE OSA.

FEODALISMI TEKKIMINE JA ARENEMINE.

II peatükk.

Vana-Vene riik — Kiievi-Venemaa.

§ 4. Vana-Vene riigi tekkimine 26
§ 5. Feodaalsuhete arenemine. Rahva ülestõusud Kiievi-Venemaal . . 31
§ 6. Vana-Vene rahvas ja kultuur. Kiievi-Venemaa — Venemaa vennalike rahvaste häll 37

III peatükk.

Ida-Euroopa, Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia feodaalse killustatuse perioodil. Meie maa rahvaste võitlus sõltumatuse eest.

§ 7. Vana-Vene riigi killunemine üksikuteks vürstiriikideks ja maadeks . 42
§ 8. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvad feodalismi kindlustumise perioodil 49
§ 9. Meie maa rahvaste võitlus sõltumatuse eest XIII sajandil . . . 55
§ 10. Vene maade Moskva ümber ühendamise algus. Kulikovo lahing . 60
§ 11. Ukraina, Valgevene ja Leedu rahvad võitluses sõltumatuse eest . 65

IV peatükk.

Tsentraliseeritud paljurahvuselise Vene riigi tekkimine ja tugevnemine.

§ 12. Tsentraliseeritud Vene riigi tekkimise ajaloolised eeldused . . . 69
§ 13. Vene maade riiklik ühendamine Moskva vürstide võimu alla . . 73
§ 14. Vene kultuur XIV—XV sajandil 77
§ 15. Isevalitsuse kindlustumine Venemaal XVI sajandi keskel ja teisel poolel 80
§ 16. Paljurahvuselise riigi laienemine ning Venemaa välispoliitika XVI sajandil 85
§ 17. Kultuuri arenemine XVI sajandil 90

V peatükk.

Pärisorjuse arenemine ja feodalismivastased liikumised XVII sajandil. Meie maa rahvaste võitlus sõltumatuse eest.

§ 18. Rahvusvaheline olukord ja Vene riigi siseolukord XVI—XVII sajandi vahetusel. Võõramaise interventsiooni algus 95
§ 19. Talurahvasõda Ivan Bolotnikovi juhtimisel 101
§ 20. Võitlus poola ja rootsi röövvallutajate vastu. K. Minini ja D. Požarski üldrahvalik maakaitsevägi 106
§ 21. Vene riigi sotsiaal-majanduslik arenemine XVII sajandil . . . 112
§ 22. Isevalitsuse tugevnemine Venemaal. Talupoegade lõplik pärisorjastamine 117
§ 23. Feodalismivastased ülestõusud linnades. Talurahvasõda Stepan Razini juhtimisel 122
§ 24. Ukraina rahva vabadussõda. Ukraina taasühinemine Venemaaga. Vene riigi laienemine XVII sajandi lõpul 128
§ 25. Kultuuri arenemine Venemaal XVII sajandi teisel poolel. Vene rahvuse kujunemise algus 133

VI peatükk.

Venemaa XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi esimesel poolel. Vene impeeriumi kujunemine.

§ 26. Venemaa rahvusvaheline ja sisepoliitiline olukord XVII ja XVIII sajandi vahetusel. Suur Põhjasõda a. 1700—1721 139
§ 27. Peeter I majanduslik ja sotsiaalne poliitika. Pärisorjusliku rõhumise tugevnemine. Rahva ülestõusud 146
§ 28. Kesk- ja kohaliku halduse reform. Regulaararmee ja sõjalaevastiku loomine. Absolutismi väljakujunemine 150
§ 29. Paleepöörded XVIII sajandi teisel veerandil ja nende klassiolemus. Venemaa osavõtt Seitsmeaastasest sõjast 157
§ 30. Vene teadus ja kultuur XVIII sajandi esimesel poolel 160

KOLMAS OSA.

PÄRISORJUSE LAGUNEMINE JA KRIIS. TSARISMIVASTASE REVOLUTSIOONILISE VÕITLUSE ALGUS.

VII peatükk.

Venemaa XVIII sajandi teisel poolel.

§ 31. Venemaa ühiskondlik ja majanduslik arenemine XVIII sajandi teisel poolel 169

§ 32. Talurahvasõda Jemeljan Pugatšovi juhtimisel 172
§ 33. Vene-Türgi sõjad XVIII sajandi teisel poolel 178
§ 34. Tsarism võitluses Prantsuse kodanliku revolutsiooni vastu . . . 182
§ 35. Kultuur XVIII sajandi teisel poolel 187
§ 36. Pärisorjusevastase ideoloogia kujunemine 191

VIII peatükk.

Venemaa XIX sajandi alguses. 1812. aasta Isamaasõda.

§ 37. Isevalitsuse sise- ja välispoliitika XIX sajandi alguses 194
§ 38. 1812. aasta Isamaasõda 198

IX peatükk.

Aadlietapi algus Venemaa vabadusliikumises. Dekabristide ülestõus.

§ 39. Vabadusliikumise algus Venemaal 210
§ 40. Dekabristide ülestõus ja selle ajalooline tähtsus 213

X peatükk.

Pärisorjusliku süsteemi kriis. Venemaa XIX sajandi teisel kolmandikul.

§ 41. Isevalitsuse reaktsiooniline poliitika (1825—1855) 221
§ 42. Kapitalistlike suhete arenemine Venemaal XIX sajandi esimesel poolel 224
§ 43. Talurahvaliikumine ja rahvuslik vabadusliikumine 227
§ 44. Ühiskondlik liikumine XIX sajandi 30—50-ndatel aastatel . . . 229
§ 45. Venemaa välispoliitika XIX sajandi teisel kolmandikul. Tsarism ja Kaukaasia rahvad 238
§ 46. Krimmi sõda 242
§ 47. Vene kultuur XIX sajandi esimesel poolel 249

NELJAS OSA.

VENEMAA KAPITALISMIPERIOODIL. PROLETARIAADI REVOLUTSIOONILISE VÕITLUSE ALGUS.

XI peatükk.

XIX sajandi 60—70-ndate aastate kodanlikud reformid. 60-ndate aastate revolutsioonilis-demokraatlik liikumine.

§ 48. Revolutsiooniline situatsioon reformi eel 255
§ 49. Pärisorjuse kaotamine 262
§ 50. XIX sajandi 60—70-ndate aastate kodanlikud reformid 269
§ 51. Revolutsiooniline liikumine Venemaal XIX sajandi 60-ndatel aastatel 272

XII peatükk.

Venemaa majanduslik ja poliitiline arenemine XIX sajandi teisel poolel.

§ 52. Kapitalismi arenemine Venemaal 276
§ 53. Kesk-Aasia ühendamine Venemaaga 283

§ 54. Venemaa välispoliitika 60—90-ndatel aastatel. Vene-Türgi sõda aastail 1877—1878 286
§ 55. Revolutsiooniline liikumine 70-ndatel aastatel ja 80-ndate aastate alguses 294
§ 56. Töölisliikumise kasv ja marksismi levimine Venemaal (XIX sajandi 80-ndad aastad ja 90-ndate aastate algus) 305
§ 57. Vabadusliikumise proletaarse etapi algus 312
§ 58. Venemaa kultuur XIX sajandi 60—90-ndatel aastatel 320

VIIES OSA.

VENEMAA IMPERIALISMIPERIOODIL. MAAILMA REVOLUTSIOONILISE LIIKUMISE KESKUSE KANDUMINE VENEMAALE.

XIII peatükk.

Venemaa astumine imperialismiperioodi. Venemaa — leninismi kodumaa.

§ 59. Venemaa majanduslik arenemine aastail 1900—1914 329
§ 60. Venemaa — ülemaailmse revolutsioonilise liikumise keskus. Revolutsioonilise marksistliku partei loomine 337
§ 61. Kodanlus ja tsarism 1905.—1907. a. revolutsiooni eelõhtul . . . 347

XIV peatükk.

1905.—1907. aasta revolutsioon Venemaal — imperialismiajastu esimene rahvarevolutsioon.

§ 62. Vene-Jaapani sõda aastail 1904—1905 349
§ 63. Esimese Vene revolutsiooni algus 355
§ 64. Revolutsiooni arenemine 1905. aasta kevadel ja suvel 359
§ 65. Revolutsiooni võimas tõus 366
§ 66. Revolutsiooni langus (1906—1907) 375

XV peatükk.

Venemaa kahe kodanlik-demokraatliku revolutsiooni vaheajal (1907. a. — veebruar 1917).

§ 67. Stolõpini reaktsioon 382
§ 68. Uus revolutsiooniline tõus (1910—1914) 389
§ 69. Venemaa kultuur imperialismiajastul 394
§ 70. Tsaari-Venemaa osavõtt Esimesest maailmasõjast 400

XVI peatükk.

Kodanlik-demokraatlik Veebruarirevolutsioon.

§ 71. Tsarismi kukutamine 408
§ 72. Kaksikvõim 414

Епифанов Петр Павлович
Федосов Иван Антонович
ИСТОРИЯ СССР
Учебное пособие для IX—X классов
средней школы

Издание второе

Обложка Э. Тали

На эстонском языке

Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja E. Kaarde
Kunstiline toimetaja H. Keigo
Tehniline toimetaja Ü. Laul
Korrektor Ö. Kajando

Ladumisele antud 3. V 1965. Trükkimisele antud 7. VII 1965. Paber 60×90, 1/16. Trükipoognaid 26,5. Arvestuspoognaid 31,03. Trükiarv 22 000. Tellimise nr. 3763. Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III.

Hind 48 kop.

6—6

48 kop.

AEH
26860
5191004

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00519100 4